

ASHA ARCHIVES 3711

गविवरभनरुण। त्याधिकासं चरुहोत्यात पापस्थलननसदृशरजनीलरक्तं वरं ॥ आद्यतौ दुर्भगानारी विष्णुभैवे इजखला ।
 ववातिगंडे वधूले शूलवती भवेत् ॥ गंडे तु पञ्चली नारी व्याघाते वात्मधातिनी ॥ वज्रं च खेरिणी प्रोक्ता पाते वपति प्रातिनी ॥ परिघे
 मृतवंध्यात्वे वै दत्तो पतिमारेणी ॥ शेषाः अभावहयागा यथानामफलप्रदाः ॥ शांतिमाह प्रयोगपारिजाते शौन ॥ सातवानां तु
 नारीणां शांतिं वक्ष्यामि शौनकः ॥ पंचमे हि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपूरः सरं ॥ दोगा प्रमाण धान्येन श्रीहिराशि त्रयं भवेत् कुंभ त्रयं न्यसेद्वा
 शौतंतु वस्त्रादिवेष्टितं ॥ हृदये तीर्थं सलिलैः प्रति कुंभं दृश्य कथं ॥ सक्तेनाथनवर्वेन प्रसुव आ पश्च ॥ १ ॥ अथवाः प्रवतस्तद्वद्व्यव
 व्याचततः क्रमात् ॥ मध्य कुंभे हि पंच ॥ न्यमो धानि वहे मन्व ॥ उद्वरं कुंभं दुर्वा राजी वंद विल्वकाः ॥ विष्णुक्रांता यतुल
 सीवर्हिषं शंखपुष्पिका । शतावरी श्वगंधाच निगुंडी सर्वपदयः । अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकं तथा । प्रियंगवश्च गोक्षमा श्रीहया
 अथ एव च । शीरं हि विषसर्पिश्च पद्मपत्रं तथा पलं ॥ कुरंदकं त्रयं उजावचा भद्रकमुस्तकाः ॥ ह्यत्री शोषधानी ह्यथा संभवमाहरेत् ॥
 मृत्तिकाश्चोषधानि तन्मंत्रेण क्षिपेत् क्रमात् ॥ कुंभोपरि न्यसेत्पुनः कुंभं मृदे एतत्प्रजं । भवने श्वरी न्यसेत्तत्र इडांती च पुरंदरां
 जपेद्वा यत्री मोहामोक्षी ॥ सक्ते वत्री जपेत्ततः । मृदश्च दक्षिणं कुंभं दक्षिणं कोजपेदथ ॥ चत्वारि रुद्रसक्ता निवतु मंत्रोत्राणि च । संस्पृ
 श्य नुत्तरं कुंभं श्रीरुद्रं रुद्रसंख्यया ॥ शत्रु इडांती सक्ते वतत्रैव संस्पृश्या नुत्तरं ॥ कुंभं स्पृश्या मेदे शो शांति होमं समाचरेत् ॥ दूर्वाभिस्तु
 गोक्षमेः पायसेन च तेन च ॥ तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैका वा हूतिर्भवेत् ॥ अष्टौ तारसदृशं वा शतमष्टौ तारं वा ॥ गायत्र्यैव तु होतव्यं रु
 विस्मचतुष्टयं । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा समुद्रादूर्ध्वं सक्ततः ॥ संतता माज्य धारां तां हर्णा हूतिमथाचरेत् ॥ अथाभिषेकं कुर्वीत प्रतिकुंभ
 स्थितोदकेः ॥ आपो हि ह्येति नवभिः सक्तेन वततः परं ॥ इन्द्रो अंग अवेनैव पावमानेः क्रमेण तु ॥ उभयं च एव च न स्वस्ति दाविश एक

नि० सि० ३

या ॥ त्रैयं वक्तेन भंत्रेण जातवेदस एकया ॥ समुद्रज्येष्ठा इत्यादि त्रायं तां च त्रिभिः क्रमात् ॥ इमा आ प स्य च नैव देवस्य त्वेति मंत्रतः ॥ मंत्रेण शतमीशानं त्वमग्रे ॥ इत्यथ ॥ तमुहु हीति मंत्रेण भुवनस्य पितरं तथा ॥ अग्रे रुडेति मंत्रेण शिवसं कल्पमंत्रतः ॥ इंदुं ता वृषभं पंचमंत्रे चैवाभिषेचयेत् ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यात् ॥ आचार्याय वभूषणे ॥ सदसि रागमनश्च हं प्रदद्याद् दुडु जापिते ॥ महाशान्तिं प्रजाप्याथ धाक्षणा भोजयेत्तत इति ॥ मदनरत्नेनारदः ॥ तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत यत्तद्वर्तितं सत् ॥ अत्येकाद्यं शतं वैवगायत्र्या जुह्यात्ततः ॥ स्वर्गगोभूतिलां दद्यात्सर्वदोषापनुत्रये ॥ प्रकारात्तं मदनरत्ने विस्तृतं चोच्यते ॥ अहो रजो दर्शने तु जातकर्म प्रसादे शान्तिवर्ध्यामः ॥ प्रथमर्तौ विशेषः सूरति वंदिकायां ॥ प्रथमर्तौ तु पुत्रपौत्रौ च पुत्रवती स्त्रियाः ॥ अरुं रौ रासनं कृत्वा तस्मिन् स्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रा गंधपुष्पादी रघुस्तं बूलकं स्रजं ॥ दीपै नीराजं ॥ सदीपे वासयेद्गृहे ॥ त्ववणाष्टपमुद्रादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तित इति ॥ द्वितीया घृते पुत्रत्रियमाना ह्यपरिजाते दहः ॥ अंजनाभ्यंजने स्नानं प्रवासं दत्तं वा वने ॥ न कुर्यात्सार्त्तव नारी अहणामी रूपां तथा ॥ अत्रिपि ॥ वर्जयेन्मधुमां संच पात्रे स्वर्वच भोजनं ॥ गंधमाल्यं दिवा स्वापं तां बूलं वास्यं शोधनं ॥ दशैशरावे भुंजीत पेयं चांजलिना पिवेत् ॥ मदनरत्ने हरितः ॥ रजः प्राप्ता वेदवः शयीत भूमौ कार्ध्वा यमि पाणौ मृन्मये वा ॥ स्त्रीयात् इति ॥ विष्णुर्धर्मः ॥ आहारं गो रसानां च पुष्पात्तं कारधारणं ॥ अंजनं कंकनं गंधाः पीठशय्याधिरोहणं ॥ अग्निसंस्पर्शनं वैवर्जयेत् ॥ दिनत्रयं ॥ तथा ॥ प्रथमर्तौ ॥ पूर्वस्त्री गमनं न कार्यं ॥ प्राग्रौ दर्शनात्पत्नी नद्या द्रुत्वा पतत्यधः ॥ व्यर्थी कारेण पुत्रस्य ब्रह्महत्या भूयात् इति त्रैवर्वाश्वलायने क्ते ॥ तत्रर्तौ गमनमाह याज्ञवल्क्यः ॥ षोडशर्तुर्निशा स्त्रीणां तस्मिन् युग्मा सुसंविशत इति ॥ तत्रर्तौ ॥ अतः उपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जनमिति ॥ मनुः ॥ अतः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशः

सर्गवा

रामः

२

स्मृताः ॥ तासां माघाश्वतसस्तुतिर्दिताः कादशी चया । त्रयोदशी च शेषाः सुः पञ्चस्तादशरात्रयः ॥ मदनरत्ने देवलः ॥ तस्मात्त्रिरात्रं चोडा
 लीपुः ॥ यत्तां परिवर्जयेत् ॥ तत्र तिथ्यादीनां ह श्रीधरः ॥ षष्ठ्यष्टमी पंचदशी चतुर्थी चतुर्दशी मध्यम्यत्रहिता ॥ शेषाः अभाः सुस्तिथि
 योनिषे केवाराः शशां कार्यसितं दुजानां ॥ उभयत्र । प रुहये ॥ आचार्यो गुरुः । सितः अक्रः । इन्द्रो ब्रह्मः । विष्णुः प्रजेशः । विभिन्नस
 मीरयोः स्वभूलात्तरावसृगभाभिनिषेककार्यः । सृज्यानिष्ठवसुशीतकराश्चित्रादित्याश्च मध्यमफलाविफलासुः रम्ये ॥ विष्णु
 दिदेवत्यन रुद्राण्युक्ता निरत्नमालायां ॥ भेशादस्त्रेयमाग्निवालशशिनः शर्वोदितिर्वाक्यतिः कङ्कजाः पितरो भोगार्थमरवीत्तहाह
 यामासुत ॥ शक्राश्रीत्वथमित्रं इति ऋतिस्रोतं च विधेविधिर्गोविंदो वसवोऽप्यजवरुणाहिर्ब्रह्मर्षाभिधोः ॥ उत्तराश्विनो तारात्रयं ॥ अत्र
 लस्य प्रत्यवमुक्तं पात्रवल्केन ॥ एवंगच्छन्स्त्रियं सामं मघां मलं च वर्जयेदित्याद्युक्तं । तेनोत्र विकल्पः ॥ अत्र समासु पुत्रो विषमासुक
 न्यतिज्ञेयः ॥ अमासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽप्यमासुरा त्रिषिति हेमाद्रो शखोक्तेः ॥ तत्राप्युत्तरो ताराप्रशस्ता ॥ तदाहापस्तवः ॥ तत्राप्युत्तरो ताराप्र
 शस्तिरिति ॥ तत्रैवमासः ॥ रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः ॥ त्रिणीनारिषध्यां पुत्रस्तमध्यमः ॥ सप्तम्यां मप्रजायोषिदहम्या
 मीश्वरः पुमान् ॥ नवम्यां अभगानारिदशम्यां प्रवरः सुतः ॥ एकादश्यां दश्यां पुरुषोत्तमः ॥ त्रयोदश्यां सुतापायावर्णशंक
 रकारिणी ॥ धर्मश्चकृतश्च आत्मवेदी हृत्तः ॥ पुजायते चतुर्दश्यां पंचदश्यां पतिव्रता ॥ आश्विनः सर्वभूतानां घोडश्यां जायते पुमान्
 शति ॥ अत्र चतुर्थदिननिषेधेपि । स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षण इति महाभारतोक्तेः ॥ चतुर्थेऽहनि स्नातायां अगमासु वा गर्भसंद
 धातीति हारीतोक्तेर्विकल्पो ज्ञेयः ॥ तत्रापि स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते ॥ गम्यानि वृत्ते रजसि नाभिदत्ते कथंचनेत्यापस्त
 बोक्तेर्व्यवस्था ज्ञेया ॥ प्रभासखंडे मरीचिः ॥ अक्षमं चतुर्थे हिस्मानेन त्रीजश्चला ॥ देवेकर्मणि पित्रे च पंचमेऽहनि अध्यति ॥ ओतक
 र्थमध्यो रजस्वला च तत्र चतुर्थे दिने प्यविकारः ॥ अथ यदा त्रिरात्रीणि स्यादथेनामुपहूयेनेत्यापस्तवस्त्रात् ॥ चतुर्थे हनि गोशूत्रमित्रा

मुक्तातेन पूर्व
 वस्तुन विंशं

॥३॥

॥३॥

दिःस्वावातेत्या क्रजालानिमंत्रे धारये सोमेष्टुक्तं ॥ एवं सर्वत्र श्रोतकर्मणीति धृत्वा श्रीरामांशं दयः ॥ अत्र सर्वसुगमा सुगम
 नमावश्यकं ॥ युगमस्ति विवृण्वनिर्देशादिति वज्ञाने चरः ॥ तत्रैकस्यां रात्रौ सकृदेव कार्यम् ॥ सुस्थं श्लोकं सकृत्पुत्रं लक्ष्मणं जनयेत्सुमान् ॥
 श्रित्याज्ञवल्क्याक्तेः ॥ इदं च त्रेगमनमन्यकाले प्रतिबंधादिना गमना संभवे आर्क्षेकादस्यां दारोप्य कार्यम् ॥ ब्रह्मचार्ये पिपवाण्णाद्यावत्
 स्मश्रवर्जयेदिति याज्ञवल्क्याक्तेः ॥ व्याख्यातं वेदमिता हरायां ॥ यत्र आचार्यो ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्येतो गच्छेत्तान ब्रह्मचर्यं स्खलनं न
 पशति ॥ पर्वणीति वदुत्वेनाष्टमी चतुर्दश्यां ग्रहणमिति वा ॥ मन्त्रेणैव ॥ यत्र हेमाद्रौ शिवरहस्ये ॥ दिवा जन्मादिने चैव न कुर्यान्मेषु
 भवती ॥ आर्क्षेदत्वाचमुक्तं च त्रेयोधीनं च पर्वस्विति तदन्तर्गते ॥ अत्र चार्येव भवति यत्र तत्रात्रमेव सन्निति मन्त्रेः ॥ दर्शोदो
 तु न भवत्येव ॥ पर्वणां पर्युदस्तत्वात् ॥ अमास्या महर्षी वपौणमासी ॥ इत्थं ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं मध्यतो स्नातको द्विज इति विष्णु
 पुराणाच्च ॥ माधवीयेतु ॥ ऋतुकालं निश्चिन्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् ॥ तत्र गच्छन्समाप्नोति त्वनिष्ठफलमेव त्विति शक्यमन्
 केः ॥ आर्क्षे ब्रह्मचर्यं नियतमित्युक्तं ॥ एष्वीर्षोदये प्येव ॥ एतत्सति संभवे ज्ञेयं ॥ अनेकभार्यस्य तु यौगपद्ये हेमाद्रौ कश्यपः ॥ यो
 गपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमश्चो व्रजेत् ॥ रक्षणां र्थं मयुषां रात्रिं ह्यग्नौ क्रमशोऽपि वेति ॥ अह्ना मृतुग्रहणं ॥ अग्निं धाने ॥ विष्णुर्योनिं ज
 पित्स्त्वं योनिं स्पृष्ट्वा नृभिर्व्रती ॥ गर्भाधानं ततः कुर्यात्सुपुत्रो जायते क्रवं ॥ अगमने दोषमाह पराशरः ॥ अतुस्नाता तु यो भार्या स
 त्रिषो नोपगच्छति ॥ घोरार्या भूण हत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्यासः ॥ व्यभिचारे वधनस्थो वा प्रव
 सन्नथ पर्वसु ॥ ऋतुकाले पि नारीणां भूण हत्या प्रमुच्यते ॥ इदं च व्याससहस्रं तामता पत्न्या मपुष्पिणी ॥ कस्यां च बह्वपुत्रं च वर्ज
 यन्मुच्यते भयान् ॥ इदं गतरजस्कं ॥ गर्भाधानं गहो माकरणे प्रायश्चित्तमाह पराशरः ॥ अश्वलायनः ॥ गर्भाधानस्याकरणं
 + भार्या मृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ॥ पितरस्तस्य तं मांसं तस्मिन्नेतसि शरैरेत ॥ बोधायनः ॥ अतोनोपैति यो भार्या मृतुयुक्ता इति ॥

मादुल्लोकोदये मयो नो यश्च गच्छति ॥

रामः
 ३

तस्यां जातस्तदुपपाति ॥ अकृत्वा गंधिजे दत्वा कुर्यात्सुं सवनं पत्तिगर्भाधानं च मलमासभ्रकास्तारावपि कार्येणा उत्सवेषु च सर्वेषु सीमंत
त्रुजन्मसु ॥ सुरासुरेभ्यो योश्चैव मोक्षदोषानविद्यत इति ॥ ज्योतिर्निबंधेभ्यस्तु ॥ स्त्रीणां तु नस्नानं ॥ उभावप्युक्ती स्यातां दंपतीश्च
यनंगतौ ॥ शयनादुत्थितानां रेभ्यः स्यादभ्युधिः पुमाश्चैति ह दृशा तातयेत्ते ॥ ॥ अत्र कश्चिद्विशेष उच्यते ॥ तत्र रात्रौ रजसि जन
नादौ च रत्रिं विभागं कृत्वा आद्यभागद्वये वेत्सर्वं दिनं ग्राह्यं परतस्तत्र मिति मित्वा हरायां ॥ यत्तु प्रगर्भरात्रायां सूर्योदयात्सर्वं
दिनमृत्युं कृतं तत्र देशान्तराद्यवस्था ॥ तथा सप्तदशदिनपर्यंतं पुनारजोदृष्टो स्नानमात्रं ॥ अष्टादश एकरात्रं ॥ ऊनविंशेष्टहः ॥
विंशतिप्रभृतित्रिरात्रमिति तत एव श्रेयं ॥ यत्तु चतुर्दशदिनादूर्वागभ्युत्थितं न विद्यत इति ॥ तत्र स्नानप्रभृति त्वमभिषेकं ॥ एतन्नयस्या
विंशतिदिनोत्तरं प्रायसोरजस्तत्रैवाप्यस्यास्त्वर्वाक्याय सोरजस्तत्रोक्तं स्मृत्यर्थं सारं ॥ त्रयोदशदिनादूर्ध्वं प्रायोरजोवतीनामे
कादशदिनात्प्रागभ्युत्थितं नास्ति ॥ एकादशदिने सकरात्रं द्वादशदिनात्रं ॥ ऊर्ध्वं त्रिरात्रमिति ॥ प्रयोगपारिजातेष्वेवं ॥ रोगजे तु
तत्रैव विशेषः ॥ संग्रहे रोगेण यद्वजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवृत्तिः ॥ अविस्तभवेत्तेन यस्माद्देकारिकं मतमिति ॥ तत्रापि स्वकाले
अविरेवेत्याह ऋष्यशृंगः ॥ रोगजे वत्ते मानेपि काले निर्याति ॥ तत्रापि स्वकाले ॥ प्रमत्ता स्यादन्यथा संकरो भवेत् ॥ तथा रज
स्वलायाः रजःस्वलांतरस्यर्शः कामतः स्नानं ॥ कामतः उपवासः ॥ यद्यगम्याशनं च ॥ असवर्णानां तु ब्राह्मणाः ॥ इन्द्रियादिस्पर्श
कर्मण कृच्छ्रा कपादेन कृच्छ्रकृच्छ्राः ॥ इन्द्रियादीनां तु कृच्छ्रपाद एव ॥ इन्द्रियादीनां हीनवर्णां स्पर्शे त्रिरात्र उपवासः ॥ वैश्याश्च शूद्राः
सर्वथा स्पर्शः ॥ होराचंद्रिरात्रं वा ॥ एतच्च कामतः ॥ अकामतस्तथा कश्च अर्चनशनं ॥ अकामतश्चंडालादिस्पर्शेऽप्यनशनमेव प्रा
कश्च ॥ ॥ कामतस्तु प्रथमे द्विचरः ॥ द्वितीयेष्टहः ॥ तृतीये एकाहः ॥ अस्पर्शे तु षट् एकाहो वा ॥ अज्ञानायाश्चंडालादिस्पर्शे षड्

चोऽङ्गिह्येः स्पर्शानुक्तद्वयमिति हाराणां ज्ञेयं ॥ स्मृत्यर्थसारे तु सर्वत्रवालापस्यायाः स्थेऽस्नाने कृते भुक्तिः ॥ पश्चादस्नानं
 न प्रत्याप्ताय इति ॥ स्नानविधिं ह्यपराशरः ॥ स्नानेनैमिन्नि के प्राप्तेनारि यो दिज्ञः स्वला ॥ पात्रांतरितो येन स्नानं कृत्वा व्रतवरेत् ॥ शि
 क्कगात्राभवेदङ्गिः सांगोपांगो कथं वनः ॥ नवस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्ये दासश्च धारयेत् ॥ ॥ अथ रजस्वलास्नानं ॥ देवज्ञवक्ष्यमा ॥ ब्रह्मा
 नुराधाश्चिनसोमभेषु हस्तानिलाखंडलवासवेधु ॥ विश्वार्यमहोत्तरभाद्रपदवधु वरांगनास्नानविधिः प्रदिष्टः ॥ ज्वरतश्चानाः ॥ ज्वरा
 मिभस्तायानारी रजसाचपरिप्लुता ॥ कथं तस्याभवेच्छेवै अङ्गिः स्यात्केन कर्मणा ॥ वतुर्थे ह्येन संप्राप्ते स्थेऽस्नानं तां स्त्रियं ॥ सा
 सवेला ॥ वगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्थेऽस्नानं ॥ दश द्वादश कृत्वो वा अम्यामे च पुनः पुनः ॥ अंते च वाससां सागस्ततः ॥ अङ्ग
 भवेत्तुमेति शब्दानुरमात्रे ज्ञेयं ॥ आतुरे स्नानं उत्पन्ने दश कृत्वो त्वनानुर इति पाराशरोक्तेः ॥ रजसो ॥ ज्ञानेन पाराशरमाधवीये
 प्रजापतिः ॥ अविज्ञाते मले साचमलबद्धसनायदि ॥ कृतं ग्रेहं दुष्टं स्याद्भुक्तिस्तस्यास्त्रिरात्रतः ॥ देवजानीये कारिकायां ॥
 उच्छिष्टानुद्धितातीनां राजः स्त्रीयदि पश्यति ॥ उपवासमभोच्छिष्टे कुर्याच्छिष्टे अहं हि पेत् ॥ ॥ अथ पुंसवनं ॥ प्रयोग
 पारिजाते ज्ञातुं कर्णः ॥ द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ॥ व्यक्ते गर्भे भवेत् कार्यं सीमंतेन सहाथवा ॥ दृढस्यतिः ॥ तृती
 ये मासि कर्तव्यं गृहेऽप्यत्र शोभनं ॥ गृहे वतुर्थे मासि तु घृष्टे मास्यथवा घृष्टे ॥ सकृत्प्रसूता गृहिः ॥ एतेन प्रतिगर्भमपि भव
 तिति ज्ञायते बह्वचकारिकापि ॥ कर्ता स्याद्देवस्तस्यायस्याः पत्युरसंभवः ॥ आवर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥ ब्रह्मि ॥ ग
 गर्भाधानादि संस्कर्त्ता पिता अष्टतमः स्मृतः ॥ अभावे स्वकुलीनस्या दाधवो नान्यगोत्रजः ॥ मदनरत्ने ग्यासः ॥ मृतो देवांतरग
 तो भर्ता स्त्रीपद्यसंस्कृता ॥ देवरो वा गुरुवापि वं शो वापि समाचरेत् ॥ हेमाद्रौ यमः ॥ प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुन हनेन

चंद्रमायुक्तः स्यादिति ॥ बराहः । हस्तो मूलं अश्विपुनर्वसुर्मृगशिरस्तथापुष्यः । पुंसं ज्ञेयं कार्ये चेतानि भानि विह्वानि ॥ अनुराधापिपु
 नरुद्रः । अनुराधा-हविष्ठावर्धयन्तशितश्रुतः ॥ गगोपिपु-ग्रामश्रवणसिध्या हस्तश्चैव पुनर्वसुः ॥ अभिजिह्वा हविष्ठाश्चैव अनुराधा तथा
 श्रवणक ॥ नृसिंहः । रिक्तापवेवनवमीत्यक्तापुंसवने शुभाः ॥ ज्योतिर्निबन्धे वसिष्ठः ॥ मृत्युश्च शोरेस्तानहानि रिरं मृतप्रजापुंसवने नृव
 स्य । काकी हव्याभवती हभुक्ते स्त्रीपुत्रलाभौ रविभोमजीवैः ॥ अनवलोभनस्याप्ययमेव कालः । दीपिकायां तु चतुर्थेऽनवलोभनमित्यु
 क्तं ॥ ॥ अथ सीमन्तः । हेमाद्रौ वैजवापः ॥ अथ सीमन्तानयनं चतुर्थेऽयं वमेघे वेति ॥ वसिष्ठः ॥ चतुर्थेऽयमेव मासिषेष्टे वाप्यथवाष्टमे ।
 हेमाद्रौ शंखः । गर्भस्य हने सीमन्तो नयनं यावद्धानप्रसवः । कार्त्तजिनिः ॥ गर्भलंभममारभ्य यावन्नप्रसवस्तदा । सीमन्तानयनं कुर्या
 स्त्वं स्वस्य वचनं तथा । मासश्चात्र सौरः सावनो वा । कालविधाने । चतुर्थेऽष्टममासि भाजि सौरेण गर्भे प्रथमं विधेयं ॥ सीमन्तकर्म
 द्विजभामिनीनां मासे ह्येव विष्णुर्वलिं च कुर्यात् ॥ वसिष्ठः । चतुर्थेऽष्टममासिषेष्टे वाप्यथवाष्टमे ॥ ज्योतिर्निबन्धे नारदः ॥ अरिक्ताप
 वेदिवसे कुजजीवार्कवासरे ॥ कालविधाने । सीमन्ते तिष्ठ हस्तादिति हरिश्शशभृत्पोष्णविभुतराख्याः । परुष्टिर्द्वारिक्तापितृतिथि मप
 हायापराः स्युः प्रशस्ताः ॥ अदिति पुनर्वसुः ॥ परुष्टिर्द्वारिक्तापितृतिथि मप ॥ चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा । घटी च द्वादशी चैव प
 रुष्टिर्द्वारिक्तापितृतिथि मप ॥ क्रमादेता मुतिथि पूर्वनीयाश्च नाडिकाः ॥ भूता ५ ह्य ८ मनु ४ तत्वां २५ क २ दश १० शेषास्तत्रोभना ॥ क
 लनिर्णये । अभसंस्थे निशान्ति चतुर्थी च चतुर्दशी । पौर्णमासी पक्षासंतिके चोत्सीमन्तकर्मणि ॥ बृहस्पतिः ॥ पूर्वपरुः अभः
 प्रोक्तः । रुद्रश्चात्यंतिकं विना । चतुर्दशी चतुर्थी च अक्षय्ये अभप्रेदे ॥ नारदः ॥ विषहृत्रिययोः कुर्याद्विवासीमन्तकर्म तत् ॥
 वश्यं पूजयेत्तद्विवा निशपिके चम ॥ वाराः पूर्वोक्ता एव । एतच्च सक्त्यतिगर्भवाकार्यमिति हेमाद्रिः ॥ सक्त्युक्तसंस्काराः

वि.सिं-३

सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ॥ यं यंगं भं प्रसूयते स सर्वः संस्कृतो भवेदिति हारितोक्तेः ॥ सीमन्तो न्नयनं कर्म न स्त्री संस्कार इष्यते । केचिद्गर्भस्य सं
स्कारान्प्रतिगर्भं प्रयुज्यते इति हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च ॥ स एव । स्त्री यद्यकृतसीमन्ताप्रसवे तु कथं वन । गृहीतपुत्रा विविक्तपुनः संस्का
रमर्हति ॥ सीमन्ते भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरमाधवीयेधौम्येन । ब्रह्मो हने वसो मे वसीमन्तो न्नयने तथा । जातकर्म न वथा चे अंत्का
वांदाय गंचेत् ॥ ऋग्विधानेन । अरा इवे जपे नमंत्रं शतवारं न संशयः ॥ सीमन्ते वयदा भुंक्ते पुच्छं ते किल्विषात्ते इति ॥ ॥ अथ गर्भिणी
तत्पतिधर्मः ॥ वराहः ॥ सर्गमिधमशनं यत्नात्प्रमदापरिवर्जयेत् अतः प्रभृति ॥ गृह्यकारिकापि । अंगारभस्मास्थिकपालचुह्वी
भूपादिकेषु पविशेन्नारी । सोलूखलाद्ये दृष्टादिके वा यंत्रे तु घातेन तथोपविष्टा ॥ नो मां जनी गोमयपिंडकां दो कुर्यात्तवाशिरस्यवगा
हनं स्यात् ॥ अंगारभूत्या ननखे लिखेत् रुमां कलिवपुर्भगमथोन कुर्यात् ॥ नो मुक्ते केशी विवसाथ वास्या हुंक्तेन संध्यावसरे न शे
ते ॥ नामंगलं वाक्यमुदीरयेत्सा भूत्यालयं ह हतलं नयायात् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ कटुतीक्ष्णकषायणि अत्युच्चलचरणानि च । आ
यासं च ययासं च गर्भिणी वर्जयेत्सदा ॥ हेमाद्रौ कौटिल्यः । पुंड्रनं पिंडदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ॥ न जीवत्पितृकः कुर्यात्तुर्गुर्वणी
पतिरेव च ॥ मिताक्षरायाम् ॥ उदन्वतो भसिस्मानं नखकेशादिकर्त्तनं ॥ अंतर्वत्याः पतिः कुर्वन् न प्रजाजायते कुर्वन् ॥ पृथ्वी
चंद्रोदये गारुडे । गयायां पिंडदानं स्पृशेत् कदाचिन्निशक्रिया ॥ अत्र काले दाप्रत्ययस्य ते निधिद्वकालस्येवापवादो ननु ।
जीवत्पितृगर्भिणी पत्या शौचादिनिमित्तस्य । अग्निहोत्रे याव जीवत्कालपरत्वाभावात् ॥ अन्यथा आशौचे पिगया
यात्रा आकुंचस्यात् ॥ यत्र तु निमित्तसंयोगस्यापवादो यथा शौचे डिग्निहोत्रादेः ॥ यथा वा जीवत्पितृकस्य मातुर्गया

मात्रे

रामः
५

का

नवहकोदोतत्रतेदेवभवतिनाम्नदितिसंक्षेपः ॥ ॥ प्रयोगपारिजातेकश्चपः ॥ गर्भिणीकुंजराश्वादिशैलहर्म्योदिरोहणं ॥ आचामंशीध्रग
मनंशकदारोहणं जेत ॥ शोकरक्तविमोहं च साधसंकु कुरासनं ॥ अवसायदिवासापरात्रौ नागराणं जेत ॥ मदनरत्नेकां दे
हरिद्राकुंकुमं वैवसिदूरं कञ्जलंतथा ॥ कुर्यासकंच तां वृत्तं मंगल्याभरणं शुभं ॥ केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणं ॥ भर्तुरा
पुष्यमिच्छन्ति दूरयेद्गर्भिणीनदि ॥ दृष्ट्वातिः ॥ वतुयेमगसिषेवाप्यहमेगर्भिणीयदा ॥ यात्रानित्यं विवर्ज्यास्यादाघोढुवि
शेषतः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ दोहदस्याप्रदानेन गमो दोषमवाप्नुयात् ॥ वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ दोहदं
गर्भिणीप्रियं ॥ तत्रैवाश्वलायनः ॥ वपनं मेथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीयति ॥ आर्क्ष्वसप्रमात्मासाधूध्वान्यत्र वेदवित् ॥ आर्क्ष
तद्देजनमिति प्रयोगपारिजातः ॥ कालविधाने शुद्धं तैदपिकायां च ॥ शौरं शवालुगमनं नखकंतनं वयुर्द्धादिवास्तुकरणं त्व
तिदूरयानं ॥ उद्धाहमोपनयनं जलचेश्वगाहमायुः ॥ इत्यर्थमिति गर्भिणीकापतीनां ॥ रत्नसंग्रहे गालवः ॥ दहनं वपनं वैव
वोले वैगिरिरोहणं ॥ नावश्रोरोहणं वैव वर्जयेद्गर्भिणीयति ॥ अथवापि ॥ प्रवक्तुगर्भापतिश्चिथानं मृतस्य बाहुरक
र्मसंगं ॥ तस्यानुयत्नेन गयार्दितीर्थं यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥ अथक्तगर्भावनिता भवेन्मासत्रयात्परं ॥ घण्टासाय
रतः स्रतिनेवमेगिरिहवासिनी ॥ ॥ अथ स्रतिगृहप्रवेशः ॥ गर्गः ॥ रोहिण्येपद्वयोह्नेषु स्वातीवास्तुयोर्ध्या ॥ पुनर्वसो
पुष्यहस्तधनिष्ठाशुक्लराशुव ॥ मैत्रेत्वाहृतथाश्विन्यां स्रतिका ॥ गारवेशनं ॥ एतच्च संभवे ॥ प्रस्रतिसंभवे काले सद्यस्व
प्रवेशयेदिति वसिष्ठोक्तेः ॥ तत्रैवैव तस्याकार्यं ॥ वास्तुणां भोजनगृहं नैवैव तस्यां स्रतिका गृहमिति वसिष्ठोक्तेः ॥ विष्णुधर्म
शुद्धमात्रे ॥ सीमंतोर्द्धनपत्युनेयकवत्तवनं दूरदेशप्रयाणं दृष्ट्वाः समुद्राशुतिमतिरुरेण स्यादतेव श्रपकार्यं ॥ ८

नि.सिं. ३

६

दशाहंस्तिकागारमायुधैश्चविशेषतः गवहिनातिंलुकाजैः सणकुंभैः प्रक्षिपकेः ॥ मृशलेन तथा वा शिव एकेश्चित्रितेन वा ॥
 अथ जातकर्म पारिजातेर्विधिः ॥ शुक्लाजातं पिता पुत्रं स चैतं स्नानमाचरेत् ॥ मनुः ॥ प्राङ्गभिर्वर्द्धनात्पुंसो जातकर्मविधीयते ॥
 वर्धनं छेदनं ॥ हेमाद्रौ वैजवापः ॥ जन्मनोऽन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥ देवादतीतकालं च दतीते स्तुते कर्माचरेत् ॥ पृथ्वीचंद्रोद
 ये विष्णुधर्म ॥ अक्षिन्ननाभिकर्तव्यं आर्द्धं वै पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रपदेन कंन्याऽपि गृह्यते ॥ तदा ह्यत्रैव काष्ठीजीनिः ॥ प्रादुर्भावे पु
 त्रपुत्रोऽर्हणो चंद्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वा नंतरं मात्सीया मित्वा च आर्द्धं नतर्पयेत् ॥ एतच्च रात्रावपि कार्यम् ॥ पुत्रजन्मनि यात्रायां
 शवर्थादन्नमदयमिति तत्रैव व्यासोक्तेः ॥ वैजवापः ॥ जातमात्रकुमारस्य जातकर्मविधीयते ॥ स्नानप्राशनतः सर्वनाभिकर्तन
 तौपि वा ॥ एतेन नैमित्तिकमपीदं जाते हि वदाशौचांते कार्यमिति शंका परास्ता ॥ जाते कुमारोऽपि दृष्ट्वा मामोदात्तपुंस्तदहं
 ति हारीतोक्तेश्च ॥ अथ आर्द्धमामेन हेमाद्रौ कार्यमित्युक्ते पृथ्वीचंद्रोदये आदित्यपराणे ॥ जात आर्द्धेन दद्यात्पुंस्कान्त्रास्त्रां
 खपीति ॥ हेमाद्रिस्तु ॥ पुत्रजन्मनिकुर्वीत आर्द्धं हेमैव बुद्धिमान् ॥ नपक्षेन न चापेन कल्याणान्पि कामयन्निति संवर्तोक्ते हे
 मवैत्याह ॥ एतज्जननाशौचे मरणशौचे च कार्यमित्याह मित्वा दद्यात्पुंस्कान्त्रास्त्रां ॥ आशौचे तु समुत्पत्ते पुत्रजन्मयदा भवे
 त् ॥ कर्तुं स्नात्वा लिकीञ्छिः पूर्वाशौचेन अर्धं ॥ केचित्तु ॥ मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्मयदा भवेत् ॥ आशौचापगमेका
 र्थं जातकर्म यथाविधीति स्मृति संग्रहोक्ते राशौचांते कार्यमित्याहुः ॥ स्मृत्यर्थं सारेऽपि विकल्प उक्तः ॥ मृदुं कृत्वा च वरीहृप्रभे
 षामुदयेऽपि वा ॥ गुरोऽर्द्धे ॥ यवाकंदे जातकर्म च नाम च ॥ मृदुं हिल्ल दद्यात्पुंस्कान्त्रास्त्रां ॥ रोहिण्युत्तरं मंस्थिरं गिरि शम्लं च
 रगादारुणं हि प्रचाक्षिहिने शपुष्पमनले ॥ अग्नीतुसाधारणं ॥ उग्रं सर्वमथातं कं मृदुं गतिं वा दद्यात्पुंस्कान्त्रास्त्रां

रामः

६

शतोद्वयदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलं ॥ अत्र सर्वत्र ज्ञातकर्मनामकर्मोदावृत्तकालातिक्रमेन सूत्रादिकं ज्ञेयं ॥ देशकालोपघातोद्यः काला
तिक्रमाण्यदि ॥ अनस्तगोप्येदुसितेतत्कार्यं बोद्धव्यं योऽतिमदनरत्नेनारदोक्तेः ॥ बृहस्पतिरपि ॥ मुख्यालोभविधिज्ञेयविधिश्चित्तः प्रमा
दतः ॥ न सूत्रातिथिलनानां विचार्येवं पुनः पुनः ॥ ॥ संतके संघादौ विशेषं वक्ष्यामः ॥ अथ जन्मानि दुष्टकालाः ॥ तत्र गंडाः ॥ ज्योतिर्नि
बंधनारदः ॥ पूर्णानंदाख्योऽस्ति योः संधिर्नाडी द्युततथा ॥ गंडांतमलुदं जन्मयात्रोदाहृतदिष्टु ॥ कुलीरसिंहयोः कीटवापयोर्भी
नेमघयोः ॥ गंडांतमंतरालं स्याद्दृष्टिकां च मतिप्रदं ॥ सार्येन्दुचोऽन्नभे संतपोऽङ्गाशाभसंधयः ॥ तदत्र भेष्याद्यपादाभा नां गंडां
तसंज्ञकाः ॥ रत्नमालायां ॥ चोऽन्नाश्विन्योः सार्येपित्रहयोश्च यत्र ज्येष्ठा मूलयोरंतरालं ॥ तद्गंडांतस्यावतुर्नीतिकं दित्या
त्राजन्मोदाहकालेषु निष्ठं ॥ रत्नसंग्रहेन वनीतादिष्टे ॥ सर्वेषां गंडाज्ञातानां परित्यागो विधीयते ॥ वर्जयेद्दर्शनं स्तावंतं च घातमासि
कं भवेत् ॥ तिथ्यर्के गंडे पितृमातृनाशालनेन संघातनयस्य नाशः ॥ सर्वेषु नो जीवति हंति बंधून् जीवन् पुनः स्याद्दुर्वारणाश्च ॥
॥ ॥ अथ घातनं ॥ उत्तरागार्ये ॥ तिथिर्गंडे त्वनद्वाहं न सूत्रे धेनु रूयते ॥ कां वने लभ्यते तु गंडो घोषो विनश्यति ॥ उत्तरे तिरुपात्रं
स्यात्पुष्पगोदानमुच्यते ॥ अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे स्यात्सर्वाघाते वकां वनं ॥ उत्तरातिथ्यवित्रासु सर्वाघाते ॥ इवस्य च ॥ कुर्याच्छ्रुतिं प्र
यत्नेन न सूत्राकरजो बंधः ॥ ॥ अथाक्षेपाफलं ॥ मर्द्धीस्य नेत्रगलकांस्युगं च बाहुहज्जानुशल्पपदमित्यहिदेहभागः ॥ वा
णदिने त्रुतभुक् भुतिनागरुद्र ॥ नृपं च सिरसः कमशस्तनाशः ॥ राजपितृ ह्ययो मातृनाशः कामक्रियारतिः ॥ पितृभ
क्तवलीखप्रस्यागीभोगीधनी क्रमात् ॥ ॥ ज्येष्ठाफलमुक्तं बल्लयामले ॥ स्वमेनेन भवकुले ज्येष्ठोऽजन्मनीमाता द्वितीये

नि० सिं० ३

मूल
तं १७
स १०
शारवा
पत्र
पुष्प
मूल
शारवा

विस्थि

जननीपितातृतीयेजननीधातास्वयंमाताचतुर्थके। आत्मानं पंचमेहंतिषष्टेगोत्ररूपोभवेत्। सप्तमेचोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे।
नवमेध्वसुरं हंति सर्वहंति दशशक इति॥ अथ मूलफलं। मूलः ॥ ॥ अभुक्तमूलसंभवंपरित्यजेतुवालकं॥ समाष्टकं पिताऽ
थवानतन्मुखं विलोकेत्॥ तदाद्यपादकेपिताविपद्यतेजनन्यथतृतीयके धनरूपश्चतुर्थके शुभावहः॥ प्रतीपमंत्यपादतः
फलं तदेव सार्पभे॥ अभुक्तमूलं त्वाहृहृहृसिद्धः। ज्येष्ठांतेघटिकात्रैकामूलादौघटिकाद्वयं। अभुक्तमूलमित्याहुर्जी
तंतत्रविवर्जयेत्॥ केचिज्येष्ठांतंमूलाद्यवपादमभुक्तमूलमित्याहुः॥ कश्चपसंहितायां त्वन्यथोक्तं॥ मूलाद्यपादजो
हंतिपितरंनुद्वितीयजः॥ मातरंस्वतृतीयोऽर्थानसुहृदंतुतुरीयजः॥ फलं तदेव सार्पभे॥ प्रतीपं त्वन्यपादतः॥ अथ मूल
हृहृः॥ जयार्णवे। मूलं संभत्वाशाखापत्रपुष्पफलं शिखा। वेदाश्चमुनयश्चैव दिशश्चैव सर्वस्तथा। नंदोवाणारमोर
शमूलभेदाः प्रकीर्तिताः॥ मूलेमूलविनाशाय ~~कृत्वा~~ संभेहानिधेन रूपः॥ त्वविभ्रातविनाशाय शाखा
पातुर्विनाशकत्वात्॥ पत्रेसपरिवारः स्यात्पुष्पेषु न्यपवक्ष्यमः॥ फलेषु लैतैराज्यं शिखायामल्पजीवितं॥ अन्यत्र त्वन्यथो
क्तं॥ मूलेसप्तघटीषु मूलहननं संभेष्टसुखरूपं त्वग्निद्वं विनाशनं च विटपेरुद्रैर्हतोमातुलः॥ पित्रेऽर्कः सुकृती
तुवाणकुसुमेमंत्री फलेसागरे राजा वह्निशिखाल्पमायुरितिसन्मूलांघ्रिपे स्यात्फलं॥ भूपालवक्ष्यमः॥ दधालि
सिंहेषु घटेचमूलं दिस्थितं युग्मतुलांगनांते। पातालंगं मेघधनुः कुलीरनक्रेषु मर्त्ये विधिसंस्मरंति॥ स्वर्गं मूलेभ
वेद्वाज्यं पाताले च धनागमं॥ मत्पुलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेत्॥ वसिष्ठः। नैत्रत्यभो हुतसुतः सुतावा

५५

रामः

यात्

सिद्धादवश्यं च सुरं निहन्ति तदस्य पादे जनितो निहन्ति तस्योत्क्रमेण हि भवेत्कलत्रं ॥ सुरेशताराजनिता धनाग्रजं हि देवताराजनि
ता तु देवरं । पुरंदरं हि जनितः सुतस्तथा स्वस्याग्रजं हन्ति न पुत्रिकायदि ॥ प्रयोगपरिज्ञाते । मूलजाश्च सुरं हन्ति व्यालजाश्च त
दंगानां । माहेन्द्रजाः ॥ अजं हन्ति देवरं तु द्विदेवजा ॥ नृसिंहप्रसादे । धवाग्रजं हन्ति सुरेन्द्रजाता तथैव पत्न्यां भगिनी प्रमांश्च ॥
द्विदेवजा देवमाश्रु हन्ति भार्यानुजामाश्रु हन्ति सख्यः ॥ पत्युग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठर्हजः ॥ उमात्र । तथा भार्या स्वसारं
वा शालकं वा द्विदेवजः ॥ कन्यका देवरं हन्ति विशाखां तस्य समुद्रवा ॥ आध्याय्ये नैव आधमेतु प्रमा भवेत् । न हन्या दे
वरं कन्यां तु लमि अद्विदेवजा ॥ तदहं तस्योद्वावर्ज्या दुष्टा वृश्चिक उच्छ्वत् ॥ वित्राधर्षे पृथ्व्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधि
प्यपादे तृतीये ॥ जातः पुत्रश्चोत्तराधे विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं बालनानां ॥ द्विमासं चोत्तरादोषः पृथ्वेवैव त्रिमासिकः ।
पूर्वाषाढाष्टमे मासि वित्राधा एमासिकं फलं । नवमासं तथा द्वादशमासं च कवर्षकं । ज्येष्ठा पंचदशे मासि पुत्रदर्शनं
वर्जिताः ॥ वसिष्ठः ॥ व्यतीपाते गह्वानि स्यात्परिधेस्तु मादित्रा । वैधतो पितृहानि स्यान्नेष्टं दावं धतां व्रजेत् ॥ मूले स
मूलनाशः स्यात्कुक्षनाशो धृतो भवेत् ॥ विहृतंगो च हीने वसं धये रुभयो रपि । पर्वण्यपि प्रसूतो च सर्वारिह भयप्रदः ॥
तदहं स दंतजानश्च पादजा तस्यैव च ॥ तस्माच्छांतिं प्रकुर्वीत ग्रहाणां क्रूरचेतसां ॥ गर्गः ॥ हस्तं चतुर्दशी घोळा कुर्या
दादौ शुभं स्मृतं । द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मातरं । चतुर्थे मातुलं हन्ति पंचमेवं शनाशनं । षष्ठे तु वननाशं स्यादात्मनो
नशनाशनं ॥ देवकीर्तिः ॥ यद्येकस्मिन् धिष्यता यन्ते दुहितपरोऽथवा पुत्राः ॥ पितुरंतकं स्यात्ते यद्यपरे प्रीतिरनुला स्यात् ॥

या

निर्गसिं०३

जगः॥ एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रातृवोपि पुत्रयोः प्रसूतिश्चतयोर्मृत्युर्भवैदं स्थितिर्निश्चितं॥ शोणकः॥ प्रहारे चंद्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि
जायते। व्याधिपीडाः तथा स्त्रीणां मादौ तु त्रस्तु दर्शनात्॥ ३॥ सिसं जायते यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः॥ शान्तिस्तु तद्विधिपतेरुप
सुवर्गेन प्रकल्पयेत्। सूर्यग्रहे सूर्यरूपं देवं चंद्रतुराजं। राहु रूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विव हणः॥ नागः सीसः। त्रयाणां चैव रूपानां
स्थापनं तत्र कारयेत्॥ आरुह्येनाप्यायस्व स्वर्भानोरिति मन्त्राः॥ न ह्यत्र देवतायास्तन्मन्त्रेण॥ संहर्षं तु यजेत् सूर्यं समिद्धिश्च
कंसं भवेः॥ चंद्रग्रहे च पात्तांशे दुर्वाभीराहुमेव च॥ समिद्धिं ब्रह्मवृक्षस्य भेषजं दूया दुधः॥ आज्येन च रूपेण चैव तिलैश्च जुहु
यात्ततः॥ पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचत्वक् पंचपल्लवैः॥ जलैरौषधिकैश्च अभिषेकं समाचरेत्॥ मन्त्रैर्वास्तु संभूते रापो हि ह्य
दिभिस्त्रिभिः॥ ३॥ मंगंगे परतस्तत्राया मीति मन्त्रकैः॥ यजमानस्ततो दद्यात् भक्ष्या प्रतिकृति त्रयं॥ ॥ सात्स्ये॥ प्रकाल प्रसवा
नार्थः॥ कालातीत प्रजास्तथा। विरुत प्रसवाश्चैव पुंभ प्रसवकास्तथा। अमानुषाश्च मुंदाश्च अजात मंजनास्तथा। दीनांगा
प्रधिकांगाश्च जायते यदि वा स्त्रियः॥ पशवः पक्षिणश्चैव न भेद च सरिस्पदाः॥ विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत्॥ निर्वा
सयेत्तान् गरात्ततः शान्तिं समाचरेत्॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ उपरि प्रथमं यस्य जायते तं विशिष्टोर्द्धजाः॥ दंतैर्वा सहस्य स्याज्जन्म भार्गव
सत्रम॥ द्वितीये वत्स तीये च चतुर्थे पंचमे तथा॥ यदा दंताश्च जायते मासे चैव मह इयं॥ मातरं पितरं वाथ खादेत्तान्मेव च॥ ॥
अथोर्ध्वदंतजननमात्रं शान्तिः॥ गजपृष्ठगतं बालं नो स्थवा स्थापयेद्भिज्ज॥ तदभावे तु धर्मज्ञकां च नेवावरा सने। सर्वौषधैः सर्वगंधै
वीजैः पुष्पैः फलैस्तथा। पंचगव्येन रत्नैश्च मृत्त्रिकाभिश्च भार्गव॥ स्नापयेदित्यन्वयः॥ स्थालीपाकेन धातारं सृजयेत्तदनंतरं स स्ना
हं वा प्रकर्तव्यं तथा ब्राह्मण भोजनं॥ भक्ष्या सने निवेशेन मृदिर्मलैः फलैस्तथा। सर्वौषधैः सर्वगंधैः सर्ववीजैस्तथैव च॥ स्नाप

अंके

रामः

१ अथमेः हनि विप्राणां तथा देयात्र दक्षिणा॥ कां वने रजतगाश्च भुवं वा धनमेव वा। दंतानामष्टमे मासि घट्टे मासिततः पुनः॥ दंता यस्य वजायते माता वा प्रियं ते पिता। बालको प्रियं ते तत्र श्वयमेव न
संशयः॥ १॥ द्विद्विहो इह ताक्ता नाम स्वल्पं समिधा ततः॥ ७॥ दूया दह्यन्तं समन्त्रेण तु मन्त्रवित्। धेनुं च दक्षिणां दद्यात्ततः संपद्यते अंभः। ज्योतिर्निबन्धे तु ब्रह्म अभिप्रेतं॥ अहमादिषु
दंतोत्थानां भावह मित्यत दुर्गा संविज्ञानव कुर्वीहिणा वानवम मासि गृह्णाति पुस्तकांतरपाठः॥ १॥

येष जये चापि विसृज्योमं समीरणं ॥ धर्वांश्च तथारव्यातां नैवेदेवं च केशवं ॥ एतेषां मेव जुहुयाद् द्युतमग्नौ यथाविधि ॥ ब्राह्मणानां तु दातव्यान्तः
 संश्रज्पदस्त्रिणां ॥ **अथ यामले** ॥ प्रथमं दंतनिर्मुक्तिं कुरुर्ववालस्ये च इवेत ॥ लेशाय मातुलस्ये हतदो प्राक्तामहर्षिभिः ॥ विष्णुभंगं प्रवक्ष्या
 मिविधानं विधिपूर्वकं ॥ सौवर्णं राजतं वापितां प्रकांश्च मयंतु वा ॥ दध्यदनेन संघर्षं तां प्रदद्यात् शिंकरे ॥ समं त्रं भाजनं दत्त्वा सपश्येन्मातुल
 शिञ्ज ॥ सालंकारं सवस्त्रं च शिशुमालिङ्ग्य सादरं ॥ तत्र मंत्रः ॥ ररुमां भागिनेयत्वं ररुमे सकलं कुले ॥ गृहीत्वा भाङ्गनसा त्रं प्रसन्नो भवेम
 सदा ॥ निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नं वस्वमातरं ॥ मय्यात्मानं भविष्याप्यविरंजीवमया सहेति ॥ ततोऽभिनंदयेद्दिद्वान् भागिनीं भागिनीप
 तिं ॥ ज्येष्ठान् श्रेष्ठान् गुरुन्निविष्टान् पशानपि प्रजयेत् ॥ होमं कृत्वा तिलज्येन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥ होमं संख्या श्रेष्ठे त्रशतादिः ॥ इ
 त्पुपरि दंतजननं शान्तिः ॥ एवं कृते विधाने तु विष्णुः कोपिन जायते ॥ इति ॥ ॥ **अथ त्रिकशान्तिः** ॥ शान्तिः सर्वेषु ॥ सुतत्रये सुतावेत्स्यात्तत्र
 ये वा सुतो यदि ॥ मातापित्रोः कुलस्य पिता दानिष्टं महद्देवत ॥ धनदाने ज्येष्ठनाशो दुःखं वा सुमहद्देवत ॥ तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत विज्ञसा
 द्युविवर्जितः ॥ जातस्यैकादशो ह वा द्वादशाहं भुंजिने ॥ आचार्यमहीतियो हत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरं ॥ सवाग्रहयज्ञः स्यात्स्वस्य विज्ञा
 नुसारतः ॥ अह्निविद्युमहेशेन्द्रप्रतिमां स्वर्णतः कृताः ॥ हजयेद्दान्यशशिस्थकलशोपरिशक्तिः ॥ पंचमेकलशे रुद्रं हजयेद्दुइ
 संख्यया ॥ रुद्रसंज्ञानि च तारिशान्तिस्तुक्तानि सर्वशः ॥ द्विजैको जपे होमं काले शुक्लसमहितः ॥ आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदा
 ज्पतिलांश्चरुं ॥ श्रेष्ठे त्रसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वेदादिभ्यो ग्रहपुरःसरं ॥ अह्नादिमंत्रैरिंद्रस्य यत इंद्रभया
 महे ॥ ततः स्विष्टं कृतं हुत्वा वालिंष्टं हुतिं ततः ॥ अभिषेकं कुडुबस्य कृत्वा चार्यं प्रजयेत् ॥ हिरण्यं च नुरेकावत्र त्विजां दक्षिणं त
 तः ॥ अतिमागुरवे देया उपस्कारसमन्विता ॥ अज्यस्य बीर्यं कृत्वा शान्तिं धातुं नुकारयेत् ॥ ब्राह्मणा भोजयेद्भक्त्या दीनानां यथाश्च

तासां त्रये

नि. ०. सि. ०. ३

तर्पयेत् ॥ कृत्वेवं विधिना शान्तिं सर्वो रिह्यदिमुच्यते ॥ इति गर्गसंहितोक्तं त्रिकशान्तिः ॥ अथ सिनीवाली कुहू शान्तिः ॥ प्रमाउक्ता
वतुहू ॥ सिनीवाली कुहू च्यते ॥ इच्छंदा सिनीवाली त्पि भवतात् ॥ न च वंदा प्रमावास्या कुहू रिच्यते गर्गः ॥ सिनीवाली प्रस्तुतास्या
घस्यभायोपभुस्तथा ॥ गजाश्वमहिषी वैवशक्रस्यपि श्रियं हरेत् ॥ ये सन्ति सकला धान्ये सप्रसादोपजीविनः ॥ वज्रयेज्ञानशे
घास्तपश्रुपदिग्गादिकान् ॥ कुहू प्रस्तिरित्यर्थं सर्वदोषकरी भवेत् ॥ यस्य प्रस्तिरेते धातस्याधुर्धननाशनं ॥ सर्वगंडसम
स्तत्र दोषस्तप्रवला भवेत् ॥ शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते ॥ परित्यागान्नत्र शान्तिं कुर्याद्दोषां विचक्षणः ॥ तत्फलं त
त्क्षणार्धेन पुनरेवानुपालनं ॥ तद्योगं नाशयेत्किंचित्स्वयं वानाशमाप्नुयात् ॥ कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या शीघ्रं दोषापनुत्तये ॥ रु
द्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः सूर्यदेवताः क्रमात् ॥ कर्षमात्रसुवर्णेन तदर्धार्धेन वा पुनः ॥ अथवा शक्तिः कुर्याद्विज्ञाया विव
र्जितः ॥ प्रतिमां कारयेत्तु भुजसमन्वितं ॥ त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथा क्रमात् ॥ श्वेतवर्णं श्वेतपुष्पां श्वेतां वर
द्वयस्थितं ॥ त्रैयं वकेन मंत्रेण पूजां कुर्याद्यथा विधिः ॥ इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्रां कुशवापसहायकयः ॥ रक्तवर्णे गजारूढो यत्त
इन्दुतिमंत्रितः ॥ पितरः कृत्वा श्वचतुर्हस्ता विमानगाः ॥ यष्टाद्वयत्रकमंडल्वभयस्यैवधारिणः ॥ ये सत्या इति मंत्रेण
पूजां कुर्यादनंतरं ॥ आग्नेयी दिशमारभ्य कुंभां कोणेषु विन्यसेत् ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शतद्विद्वसमन्वितं ॥ तेष्वेव पंचग
यादितत्तन्मंत्रैश्च निरूपेत् ॥ कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या कुर्याच्छीघ्रं स्वशक्तिः ॥ गोदानं वस्त्रदानं च सुवर्णं --- अभां ॥ दश
दानानि चोक्तानि हीरमाङ्गुडास्तथा ॥ प्राज्यावेक्षणं मेतानि तत्तन्मंत्रैश्च कारयेत् ॥ इदं दानं होमाभिषेकानंतरं कार्यं ॥ अ
प्यत्र सर्वशान्तिप्रयथाक्रमस्योपलब्धेः ॥ समिदा उपवरो होयं तिलमाषैश्च शर्षपैः ॥ अथ त्वत्पुत्रपुत्राणां समिद्धिः

वोर्वरा
रामः

खादिरैः शुभैः ॥ अष्टोत्तरशतं मुखं प्रत्येकं गुह्याद्विजः ॥ त्रैयं वकेन मंत्रेण तिलान् व्याहृतिभिः पुनः ॥ अख्यपदोपादानमशक्तौ
 संख्यांतरस्य ज्ञापकं ॥ तेनाष्टाविंशतिरपि होमसंख्या भवति ॥ चतुर्भिः कलशैर् युक्तं बृहत्कुंभसमन्वितं ॥ शान्तिवत्कलशं कार्यं मभि
 धेकं च कारयेत् ॥ पितृमातृशिश्नानां वस्त्राभिर्धेनुवासरौ ॥ शंकरस्याभिधेकं च कुर्यात् ॥ अणभोजनं ॥ अन्येषां चैव सर्वेषां ब्रा
 ह्मणानां च तर्पणं ॥ कार्यं शक्त्यनुसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॥ इत्युत्तरगर्गोक्तं सिनीवाली कुंडं शान्तिः ॥ अथ दर्शनं जननं श
 न्तिः ॥ नारदः ॥ अथोत्तमदर्शनं ज्ञातानां मातापित्रोर्देहिता ॥ तदोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि यत्नतः ॥ पुण्याहं वा व ईत्वा दोक्त्र
 तु संकल्पपूर्वकं ॥ कुंडं वामं उलं कुर्यात् ॥ तद्देशे स्थापयेद्द्वारं ॥ तत्कुंभे निहिषेद्दुग्धं दधि क्षीरं घृतं तदिकं ॥ न्यत्र बोद्धव्यं ॥ धत्वाः स
 वृत्तानि वकास्तथा ॥ एते धातु रूपा एतत्त्वगादिन्यल्लवास्तथा ॥ पंचरत्नानि निहिष्य वस्त्रयुग्मेन वेद्ययेत् ॥ सर्वं समुद्रः सरि
 तस्ततीर्थानि जलदानदाः ॥ आयातु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ आपो हि हिंसे अवेनायकपातश्चित्रं ॥ अमिमं त्रोट
 कं पश्चाद्देनः पूर्वप्रदेशके ॥ हारिद्रक्तकं चैव कृष्णं चैतं वनीलकं ॥ एते धातु इले श्वैव सर्वतो भद्रमुद्धरेत् ॥ दर्शनं देवतायाश्च
 सोमसूर्यस्य रूपकाः ॥ प्रतिमां स्वर्णं जनितां राजतीतां प्रजातथा ॥ अयं धातुक्रमो दर्श सोमसूर्यक्रमापेक्षया द्रष्टव्यः ॥ सर्वतो
 भद्रमध्ये वस्थापयेद्दर्शनं देवतां ॥ ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मेन तद्वर्णं गंधपुष्पकं ॥ श्वेतरक्तवर्णमित्यर्थः ॥ आप्यायस्वेति मंत्रेण सविता
 यभुत्रयेव च ॥ उपचारैः स भाराध्यत तो होमं समाचरेत् ॥ सोमसूर्यं प्रजापि सर्वतो भद्रमुद्धरेत् ॥ ततो बहिः प्रतिष्ठाप्य
 क्रतुसंकल्पं इह शः ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं सर्वारिहृत्प्रशान्तये ॥ पुत्रस्य दर्शनं जननं दोषनिर्हरणाय च ॥ मातापित्रोः कुमारस्य सर्वा
 रिहृत्प्रशान्तये ॥ तेषामायुः त्रिधैवैव शान्तिहोमं करोम्यहं ॥ अयं संकल्पः पूर्वमपि कार्यः ॥ तत्रैतावान्निशेषो दर्शनं जननं शान्तिक

यि

त

तत्रादौ मूलफलमाह भक्तः ॥ अभक्तमूलसंभवं परित्यजे हुवालकं । समाह्वयके पिताथवानतमुखं विलोकयेत् ॥ ॥ ॥
 धनं ह्यथ शत्रुर्थे अभिवाहः ॥ प्रतीपमं स पादतः फलं तदेव सार्पमे शति ॥ कश्चपसंहिताया । मूलाद्यापादजो हतिपितरं ॥ द्वितीयजः । मातरस्वातृतीयोऽर्थान्

नि० मि० ०३

१०

जा

संस्कृते

रिष्यति सामि ॥ अथ रुद्रव्यक्रमेण जुहुयाद्गृही ॥ हुनेत्सवित्मंत्रेण सोमो धेनुं वमंत्रतः ॥ सवित् आकृष्टेनेत्यादि । समिर्मंत्रे अथ
 सैकं हुनेदहोमं शतं ॥ दर्शयिदेवताहोममहर्गाविंशतिसंख्याया । दर्शदेवतामंत्रस्तुतिगोत्राह्वः ॥ यद्वा । दर्शदेवतां प्रजाहोमादि
 नाममंत्रेण कार्यम् ॥ वेदमंत्रानुपदेशात् ॥ होममेवंतु कृत्वाथ विध्याचारमभिधेयनः । अभिधेयकस्तु सर्वस्थापितकुंभेन कार्यः ॥ श्रीरु
 क्रमापुष्यसंस्कृतं समुद्रजेषु षड्वं ॥ एतैर्मंत्रेश्चाभिधेयं मातापित्रोः शिशोस्तथा । ततः स्विष्टकृदादिस्था । होमशेषं समापयेत् ॥
 हिराण्यराजतं वैवस्वत्वावेनुः सदस्तिंगी । अन्यभ्योपियथाशक्तिं दातव्यादाहिराण्यस्तथा । धास्त्राणाभोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवावनं ॥
 इति नारदोक्तदर्शनजननशान्तिः ॥ ॥ अथ मूलशान्तिः शौनकीये । अथातः संप्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धनस्या
 पिकुलशान्तिहिताय च । त्यागो वा मूलजातस्य स्यादहोमव्याप्त्यदर्शनं । अभक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥ अदर्शनादपि
 पितुः सन्तुतिहेतुमाह्वकं ॥ एवं बहुहितुं ज्ञेयं मूलजातफलं पुत्रैः ॥ शान्तिर्वा पुष्कला स्याच्चेत्तर्हि दोषानकश्चन ॥ मुख्यकालं प्रवक्ष्या
 मि शान्तिहोमस्य यत्नतः ॥ जातस्य द्वादशाहेतुजन्महेवाभिमोदिने । समाह्वये द्वादशाहे कुर्याद्द्वादशांतिमादरात् ॥ यदेव शान्तिकं
 कुर्यात्कमेतत्र प्रवक्ष्यामि ॥ सुसमेपुण्ये देशे तु पंड्यं कारयेद्बुधः ॥ पुण्यपर्वमंत्रितैस्तोत्रैः प्राहितायां हितोत्ततः । पुण्यपर्वः । आपो
 हिष्णादयः ॥ तत्रोदकुभसुश्रुत्वा रक्तं व्रणविवर्जितं ॥ अरुणमूलं निर्गुणं कुर्यात्स्वस्तिवावेति ॥ वस्त्रावगुणितं कुर्यात्स्वस्तिवावेति
 र्थवारिण ॥ कूर्चं ह्येव समायुक्तं रतपल्लवसंयुतं ॥ कूर्चं पंचगव्यं । पंचकूर्चं न पीतिनेति स्कांदे तथा दर्शनात् ॥ स्वस्तिकोपरिविन्ध्य
 स्थस ह्रीरुद्रमपल्लवैः ॥ द्रोणव्रीहीश्चानिहिष्य ईशान्यैर्वनिधापयेत् ॥ पंचरत्नानि निःक्षिप्य सर्वोषधिसमन्वितं ॥ अर्वितंगंध
 पुष्पाद्यैः श्रीरुद्रं च स्पृश्याजयेत् ॥ श्रीरुद्राध्यायं श्रीरुद्रं । षडंगसहितं संप्रकृतं त्रैपुडु संख्याया ॥ वहुवोरुद्रं स्वेकैर्बाह्वो
 लुहदंतुरीयजः । फलं तदेव सार्पमे शति ॥ बृहदसिद्धः । जेषु ते धरिः कावैका मूलाहो घटिकादयः । अभक्तमूलमिमां दुर्जातं तत्र विवर्जयेदिति ।
 अथ त्रु । नवालाहतिमूलं ह्येपितरं मातरं तथा । मूलजाश्च भूरहंति मालजाश्च तदेव जना । माहं इजाऽप्रजं हतिदेवरं तु द्विदेवजा । बालश्च श्लेषा । माहं इजेष्टा । द्विदेवं
 विशाखा । नारदसंहिताया । सुतः सुतावा नियतश्च भूरहंति मूलजशति । शान्तिरुक्ता ६

द्वादशाहे

रामः
१०

जोरुद्रसामगेः। रुद्रस्तुक्तानि चत्वारि कद्रुद्रायेति नवर्वके मेकं। शमारुद्राय तपसे इत्येकादशर्व द्वितीयं। अतोपितरिति पंचदशर्व तृती
यं। शमारुद्राय स्थिरधन्वनर्थे तचतुर्त्तुर्वचं चतुर्थं। सामगस्तु। प्रावोरजानमित्येकादशारुद्रसामानि जपेत्। व ह्रस्वसामगयोरयं वि
शेषः श्रीरुद्रः सर्वसाधारणः॥ अथ जुर्वेदिन एव श्रीरुद्रस्तुत्ये॥ एकादशाष्टि द्यौक संख्यया शक्तितो जपेत्॥ एतत्संस्तुतजप संख्ये
यं। श्रीरुद्रस्य संख्यांतरव्याप्तत्वात्। तत्राप्रतिरथं स्तुक्तं शतरुद्रानुवाककं। अप्रतिरथं स्तुक्ते आशुः शिशानश्चेति। शतरुद्रानुवाकः।
त्वमग्नेरुद्र इत्यादि। रक्षामंत्रं तथा पुण्यं रक्षो घ्नस्व इति जपेत्॥ रक्षामंत्रो रक्षोऽग्निरिति। रक्षो घ्नस्व स्तुक्ते रक्षो हर्षमिति पंचविं
शर्वं। त्रैयंबकं जपेत्सम्पगच्छेत्तरसहस्रकं। एकवारं तथा जायी पावमानी स्थानं जपेत्। संस्थाप्य पंचकुंभं च द्यंवा तदलाभतः॥ त
था च रुद्रकलशो मध्ये स्थाप्य चतुर्दि रुचत्वारः स्थाप्या तत्र मध्ये रुद्रप्रतिमां संपूज्य तं कुंभं स्थानं रुद्राध्याय रुद्रस्तुक्तानि च जपेत्॥
शतरेषु पूर्वादि कुंभेषु वरुणमावां त्यक्रमेणाप्रतिरथ शतरुद्रानुवाकरक्षामंत्रं रक्षो घ्नानि च जपेत्॥ अंबकं मध्य एवेत्यर्थः॥ पावमा
नमपि चतुर्थ एव॥ अथ वारुद्रकुंभ एक शतरस्तुक्तजपार्थं द्वितीय इति द्वौ कुंभौ॥ यद्वा पंचमुख मेकमेव कुंभं संस्थापयित्वा पंचकुंभे
तिकर्त्तव्यता कार्येत्याह॥ श्रीरुद्रस्यैक कुंभश्च सर्वस्तुक्तानि तत्र तु॥ तथा न्यंच अंभं कुंभं पूर्वोक्तैर्लेह्येण युतं॥ चतुः प्रक्षवाणं कुर्यात्पंच
वक्त्रं च तद्वेत्॥ वस्त्रावगुंठितं कुर्यात्सूरये तीर्थवारिणः॥ पंचरत्न समायुक्तमास्रपल्लव संयुतं। गजाश्च रथ्या वृत्ती कसंगमा ह
दगो कुलात्॥ राजद्वार प्रवेशाच्च महमानीय निरूपेत्॥ कुंभस्य नेत्रे ते देशे होमस्थानं प्रकल्पयेत्॥ गोमया लेपिते देशे कुर्यात्
स्थितं मुत्रं॥ कृत्वा ग्निमुखं पर्यंतं मुहूर्त्तं वा दिशश्च शरवतः॥ पूर्णपात्रनिधाना तं कृत्वा पूजां समासेत्॥ न ह्यत्र देवतारूपं सुव

अमरी १ सहदेवी २ अपराजिता ३ मुंडा ४ उशीर ५ वला ६ अथ पुष्पी ७ शंखपुष्पी ८ ज्येष्ठी मधु ९ कोरक १० वक्राकिता ११ मपरशिका १२ शिवक्रांता १३ मयूरशिरवा १४ काकजोघा १५
 मंगराज १६ कुमाशी १७ हय १८ कर्णिका १९ अयामार्गः २० विल्व २१ धामूला २२ अंबुज २३ उन्तरा २४ पुत्रजीवा २५ दूर्वा २६ कौश २७ कुश २८ शाल २९ ताल ३० वक्रमर्द ३१ सिंही ३२ व्या
 धी ३३ अर्क ३४ मूक ३५ पलाश ३६ पिप्पल ३७ वट ३८ उडुवर ३९ तुलसी ४० उत्पल ४१ शतपत्र ४२ अतसि ४३ सारिवा ४४ कंद ४५ वकुल ४६ शमी ४७ राहिक ४८ निर्गुडी ४९ वंडी ५०

नि. ० सं. ३
 ११

रोगप्रयत्नतः निष्कामानेन चोर्केन पोदेनाथ स्वशक्तिः ॥ प्रतिमांलङ्घनेनैकाकारयित्वा विवदणः ॥ यदा मूल्यं सुवर्णस्य स्थापयि
 त्वा प्रजयेत् ॥ सुवर्णं सर्वदेवतं सर्वदेवात्मको नलः ॥ सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ॥ संस्मरेन्निर्ऋतिं श्यामं सुमुखं नर
 वाहनं ॥ रसोधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितं ॥ प्रतिमां प्रजनार्थाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ पंकजं कारयेत् सर्वरक्ताभं श्रीदितं कुले ॥
 पतुर्विंशदलोपेतं अलंकारैर्कां चितं ॥ तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रूप्यं नमयं ॥ अर्धवस्त्रेण संछाद्य तत्र मूलानि निःक्षिपेत् ॥
 तत्र कलशे ॥ मूलानि शतमूलानि ॥ तद्दलाभे तु विष्णुक्रांता सहदेवी तुलसी तु शतावरी ॥ मूलनामानि गृहीयाच्छतालाभे विशेष
 तः ॥ स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगंधाद्यलंकृतं ॥ कूर्चहेमजलोपेतं कुंकुमोषधिसंयुतं ॥ कुंभोपरि न्यसेद्दिवा न मूलन रुद्रदेवतं ॥ अ
 धिप्रत्यधिदेवो वदति ह्येणोत्तरदेशयोः ॥ अधिदेवं न्यसेदादौ ज्येष्ठान रुद्रदेवतां ॥ निर्ऋतिं स्थापयित्वा नदक्षिणां द्वाइं संस्थाप्य तदु
 त्तरं सुदेवताः स्थापयेदित्यर्थः ॥ ततः प्रागादितश्चतुर्विंशतिदलेषु भू संस्थेषु उत्तराषाढा घनुराधां तानि न रुद्राणि स्थापयेदित्याह ॥
 उत्तराषाढा ऋतुषाढा च नुराधां तमर्चयेत् ॥ रुद्रादिशानपयंतं प्रजयेत् स्वस्वनामतः ॥ खलिंगोक्तेश्च मंत्रैश्च प्रधानादिभ्यः प्रजयेत् ॥
 खलिंगोक्तं मंत्रां मोक्षराश्यादयः ॥ पंचामृतेन संस्नाप्य आवाह्याथ समर्चयेत् ॥ उपचारैः षोडशभिर्यथाप्यं चोपचारैः ॥ र
 क्तचंदनगंधाद्यैः पुष्पैः कूलक्षितादिभिः ॥ मेघमृगादिभ्यश्चैव घृतदीपैस्तथैव च ॥ सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्भोजनादिभिः ॥ म
 त्स्ययेत् ॥ पुष्पांजल्यंतमभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथोदितं ॥ निर्वापप्रोक्षणादीनि चोक्तं कुर्याद्यथाविधि ॥ हविर्गृहीत्वा विधिवन्निर्ऋतिं
 अथवा हुनेत् ॥ पायसं घृतं समिश्रं हुनेदहो नंतरा ॥ समिदाज्यं च रूतं पश्चाच्छक्तिः संख्याया हुनेत् ॥ अधिदेवतयोश्च

दूमो

रामः
 ११

मुंडी ५१ प्राची ५२ अशोकः ५३ सूर्यभक्ता ५४ रुद्रजय ५५ कदली ५६ शतहर ५७ मदनक ५८ मुशली ५९ पुनर्नवा ६० आश्र ६१ पाटल ६२ श्रीपर्णी ६३ कर्वीर ६४ मल्लिकार्जुन ६५ संपक ६६ देव
 शर ६७ अगस्त्य ६८ चंदन ६९ कुण्ड ७० शिबु ७१ हरिद्रा ७२ जयमांसी ७३ ववा ७४ कुश ७५ तेजन ७६ दारुहरिद्रा ७७ वंजुजीव ७८ सिंधुवार ७९ शडी ८० अश्वगंधा ८१ सुता ८२ कुरंदक ८३ पुन
 स ८४ जीवक ८५ जति ८६ मालती ८७ मधुक ८८ खदिर ८९ सप्तशृङ्गः ९० शिरीष ९१ काकमांसी ९२ शतावरी ९३ केतकी ९४ जंबु ९५ शाक ९६ वतस ९७ कमल ९८ शरल ९९ गिरिकर्णी १०० शोभा
 नोषधीः ॥

नि० सि० तः

शान्तिदः ॥ यो सो निविधिति देवः स्वभूतं वाजिवाहनः ॥ मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं यपो हनु ॥ यो सो पशुपति देवः पिनाकी वृषवा
हनः ॥ अक्षेष्वा मूलगं जंतं रोधमा भुवपो हनु ॥ विघ्नश्चैव यपो दुर्गा लोकपालानवग्रहाः ॥ सर्वदोषप्रशमनं सर्वकुर्वंतु शान्तिदाः ॥
तच्छ्रेयारभिवेकं तु सर्वदोषोपशान्तिदं ॥ सर्वकामप्रदं दिवं मंगलानां च मंगलं ॥ वस्त्रांतरितकुंभाभ्यां पश्चात्तु स्नापयेदुधः ॥ ततः
अक्रोवाधरः अक्षमात्यानुलेपनः ॥ यजमानो दक्षिणादिस्तोषयेद्विगादिकान् ॥ धेनुं पयश्चिनी दद्यादाचार्याय सबत्सकां ॥
पित्रैर्दत्तिप्रतिमां वस्त्रं कुंभं देमं वदापयेत् ॥ अहार्थं वस्त्रं प्रतिमां तत्र देभ्यश्च दपयेत् ॥ श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनशुन्यत्नतः ॥
तत्कुंभवस्त्रं प्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥ इतरेभ्योऽपि विघ्नेभ्यः शक्त्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥ उक्तात्कामे ततो दद्यादाचार्यं ब्रह्मचरं त्विजं ॥ त
तन्मूलं प्रदातव्यं शक्त्वा चार्थं प्रदापयेत् ॥ प्राचार्याय वयं दत्तं तदर्वं ब्रह्मणे भवेत् ॥ सदस्याय ब्रह्मणोर्ध्वं अर्चिगुभ्यश्च तदर्वकं ॥ गृ
ह्णीयादाशिष्येभ्यः प्राणम्याथ रुमापयेत् ॥ दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान् भोजयेच्छते ॥ अल्पाभे सति यवादिश्च कंतदल्पाभतः ॥
सर्वशान्तेऽपठनं ब्राह्मणे राशिष्यकथा ॥ गृही रुमापयेद्दिहान्निर्ऋतिः प्रीयतामिति ॥ शयुक्तामनुनासम्यं मूलं ज्ञातं हिताय च ॥ मा
तापित्रोर्धनस्यापि बंधुशोकोपशान्तये ॥ ॥ शान्तिशौनकीये मूलशान्तिवाक्यानि ॥ ॥ अथ स्य प्रयोगोलिख्येत् ॥ ॥ मूलप्रथममूलप्र
योगोलिख्येत् ॥ मूलजननेनैव अरुनाशः ॥ सुतः सुतावानियतं श्वशुरं हंति मूलं तं शितेनारदं संहिता वचनात् ॥ मूलाघनवधटिकाः
अक्रुजान्तस्य दोषवाहुत्वात्मागः ॥ तत्राप्याघघटीद्वयोर्दोषातिशयः ॥ यदात्यागस्तदानं शान्तिः ॥ त्यागमात्रविधानात् ॥ स्नेहादिना त्यागा
भावेऽष्टवर्षपर्यंतं घण्टा सपर्यंतं वा दर्शनं शक्यं भवेत् ॥ तदाष्टवर्षानंतरं घण्टासांनेतरं वा द्वादशदिने वा शान्तिः कार्या ॥ य
अनुक्तमूलोत्पत्तौ वर्षाष्टकसहितं द्वादशाहंते वर्षाष्टकांते द्वादशाहंते वा तदन्यमूलोत्पत्तौ तु द्वादशाहेऽग्न्यवहिते गमि मूलं न ह्यनुते सुभेदिने वा गोमुखे प्रसववि
धिपूर्वकं मूलशान्तिकुर्यात्

रामः
१२

द्वा दशदिने मूलनक्षत्रांतरे वाऽन्यस्मिन् शुभे दिने प्रकृतांशंति कार्याऽथ दानुमूलनक्षत्रव्यातीपातयोगमावास्याघनेकनिमित्तसन्नि
 पातस्तदनिमित्तभेदाऽन्नेमिन्निकानि शांतिकानि पृथक् तंत्रेण वा कार्याणि ॥ शांतिकर्मणि नवग्रहमखंडात्वेनावश्यकः ॥ सर्वत्र पाहि
 कत्वेन प्राप्तस्य मुख्यत्वार्थं तत्र प्रकरणे ग्रहमखंडस्य पुनः कथनात् ॥ तत्र समे देशेऽहहस्तादिकं मंडपं कृत्वा कृत्वा तन्मध्ये स्थंडि
 लं कुर्यात् ॥ अथोक्तकाले गोमुखप्रसवं कृत्वा कृतसामग्रीकोयजमानः सपत्नीकः सुस्नातः प्राणानायाम्ये देशादिकं स्मृत्या ममा
 स्य कुमारस्य कुमारी वा मूलप्रथमवारणादिजननसंखितपित्रिह्नादिशांतिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौनकोक्तविधितानवग्र
 हमखंडसहितामूलशांतिकारिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनं प्रणवाहवाचनादिकृत्वा आचार्यवृत्ताणामसदस्यमृत्विजोऽहोचतु
 रावाहृत्यामधुपर्कदिना पूजयेत् ॥ अथाचार्यः प्राणानायाम्यस्मिन्कर्मणि आचार्यकर्मकारिष्य इति संकल्प्य यदत्र संस्थितमिति
 मंत्रेण मंडपे शर्धपानविकीर्यापोहिह्नादिमंत्रैः कर्मभूमिं संप्रोह्य मंडपं प्रवेशं मंडपं देवताः पूजयित्वा मंडपे शान्तिदेशे पंचवर्णकैः
 स्वस्तिकं कृत्वा तत्र महीधोरिति भूमिं स्पृष्ट्वा ॥ आध्वर्युः समितिं द्वाणप्रसाणां श्रीहिं प्रक्षिप्य तत्रैकलशं संस्थाप्य तं तीर्थवारिणां ग्रा
 धयेत् तत्र गंधादृतदूर्वापल्लवपंचमृत्तिकाफलरत्नानि पंचगव्यं सुवर्णं च सर्वतस्त्रिंशं मंत्रेण हिस्त्रावस्त्रेण कलशमावेष्ट्य तदुपरि तां प्र
 वृक्षादिमयं पूरणपात्रं निदध्यात् ॥ अथ तत्कलशाच्चतुर्दिक्षु भूस्थशोनादिपूरकं समंत्रकंचतुरः कलशान् संस्थाप्य मध्यमकलशे
 सोमं हलवाससी सुवर्णं निर्मितं पांरुं रुद्रं रुद्रप्रतिमां अंबकमिति मंत्रेण वाच्यते नैव तं षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ ततः एकमृत्तिक
 रुद्रकुंभं स्पृष्ट्वा सांस्कृत्या सांगां रुद्रैकास्त्रिंशं जीपेत् ॥ यदि यागुषः ॥ बहुवृत्तवत्त्वारिरुद्रस्तुक्तानि जीपेत् ॥ छंदोगस्तु रुद्रसामानि ॥
 अत्रोभयत्रैकादशाष्टत्रिंशकसंख्याशक्तिर्नो भ्रात्या ॥ केवि नुरुद्रः सर्वसाधारणः ॥ बहुवृत्तसामगयोक्तस्तुक्तसामानाः रुद्रेण सह वि

आजिघुक
 लं शांति ३

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ११ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९१ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९२ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९४ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९८ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९९ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १०० ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नि. सि. त.
१२

कल्याणयादुः। तत्र सक्तकृष्णदिके दुःशयैति नववर्षस्य घोरः कण्वो रुद्रो गायत्री जपे विनियोगः ॥ शमो रुद्राय तव से कपी दने इत्येका
दशवर्षस्य कृतसक्तकृष्णः रुद्रो देवता आघानवजगत्यो अंत्ये द्वे त्रिष्टुभोजपे अतिपितरिति पंच दशवर्षस्य गृत्समदोरुद्रुस्त्रिष्टुभोजपे
दशवर्षस्य वनवतस्य एतावसि ह्योरुद्रुस्त्रिष्टुभोजपे विनियोगः ॥ तथा श्रौतवोरं जानमि त्येका दश रुद्र
यामा वामदेव कृष्णः रुद्रो देवता आघसां त्रिष्टुभोजपे विनियोगः ॥ तत्र श्रौतवोरं जानमि त्येका दश रुद्र
जपे विनियोगः ॥ ततोऽप्यत्र त्विकं तत्रैव कुंभे अंबकमष्टे तत्र सहस्रं जपेत् ॥ अन्येषु पूर्वदिक् कुंभेषु अप्रतिरथा दीनि चत्वारि
सक्तानि क्रमेण जपेत् ॥ तानि च श्रौतः शिश्नान इति त्रयो दशवर्षस्य सक्तस्य रुद्रोऽप्रतिरथ त्रयः रुद्रो देवता चतुर्थ्या च हस्य
ति त्रिष्टुभोजपे अंत्यानुष्टुभोजपे विनियोगः ॥ त्वेमेने रुद्र इत्यनुवाकस्य ह्यवा कृष्णः अथात्मारुद्रो देवता जगती छंदः जपे वि
नियोगः ॥ रक्षो ह्यो अन्नशितिर ह्यमंत्रस्य वामदेवो ग्निस्त्रिष्टुभोजपे विनियोगः ॥ रक्षो ह्यो ग्निमिति पंचविंशवर्षस्य सक्तस्य पाशु
रिति त्रिष्टुभोजपे चतस्रोऽप्यानुष्टुभोजपे विनियोगः ॥ अत्रापि संख्या पूर्ववत् ॥ चतुर्थं कुंभे पवमानमप्येकवारं जपेत् ॥ एवं पंच कुं
भा संभवे कुंभं धूपं संस्थाप्य ॥ अस्मिन्पदे आदिम रुद्र कुंभे मध्यं कुंभोक्त रुद्र सक्तदिजप रुद्र कुंभे सर्वसक्तजपः कार्यः ॥ अ
न्यं कुंभे तदुत्तरस्य वरुणमावात्य रुद्रं जपं कुर्यात् ॥ अथवा एक एव कुंभः पंचमुखः स्थाप्य तत्र मध्यं कुंभं कार्याणि मध्यं
श्वे ॥ कुंभं चतुष्टयकार्याणि चतुर्षु प्रसवणेण कार्याणीति विवेकः ॥ ततः कुंभं संस्थापनादुत्तरतश्चतुर्विंशतिस्तुल्यं पंचजं पं
चवर्णैः अलंकृतं तुल्यपिष्टेन वा कृत्वा तत्र कर्णिकायां मंत्रं पूर्वं कुंभं संस्थापयित्वा जलं दिशं कृत्वा शतं मलानि निरूपेत् ॥
त्रिभिर्ह्येवेत्यादि पावमानीनाम्यं चामधुच्छंदाः पवमान सोमो गायत्री य

अप्रतिरथा
दिस्तक्तं

रामः
१३

तद्वत्तामेविष्णुक्रांतासहेदेवीतुलसीशतावरीः कुशान् कुंकुमं वसिष्ठेन तदुपरि हर्णपात्रं न्यस्य तत्राष्टदुलसंयुतं वस्त्रं धत्वा करिणका
यां निरुतिप्रतिमां पंचामृततर्पितां मोषुण इति संस्थाप्य तद्दक्षिणत इन्द्रेण शितम् तदुत्तरत अर्धसुमे शिति अथ देवतां वस्थाप
येत् ॥ ततो भूमिस्थवतुर्विंशतिर्देवेषु विश्वे देवादिप्रतिमास्तदभावे फलानितं दुल्लभं ज्ञानानिधाय तत्र प्रागादितः उत्तराधाका
द्यनुराधां तानि न हस्ताणि तत्र देवता वा स्थापयेत् ॥ यथा ॥ विश्वान् देवानां वा हयामि ॥ एवं विष्णुं वस्त्रम् ॥ वरुणं अजैकपादं अर्द्धि
ध्रुवं ॥ प्रथमं अग्निं नौ यमं अग्निं प्रजापतिं सोमं रुद्रं अर्द्धिं रक्षस्यति सर्पान् पितृन् भगं अर्यमणं सवितारं त्वष्टारं वायुं इन्द्रा
क ६ मित्रं इत्यावाह्य ॥ ततो लोपालानां वास्यनेत्रं तं देवोऽग्निं स्थापयित्वा तदीशानभागे नवग्रहानां वास्य अन्वाधानं कुर्यात् ॥ तत्र
स्थासमिद्वयमादाय च रुषी आग्नेनेत्यंतं कृत्वा नवग्रहान् मुकसंख्याभिः समिचर्वाहुतिभिः ॥ अग्निदेवताः प्रत्यग्निदेवताः विना
यकादीश्च प्रत्येकमुकसंख्याभिः समिचर्वाहुतिभिः ॥ निरुतिं घृतिमिथ्यायससमिदाय चर्वाहुतिभिः ॥ प्रतिद्वयमहर्षिवंश
तिसंख्याया ॥ तथा अग्निदेवतां प्रत्यग्निदेवतां समिदाय च रुद्रं रक्षस्यति संख्याभिः ॥ अनुराधां दिवतुर्विंशतिन हस्ताणि प्रत्येक
मुकसंख्याभिः पायसाहुतिभिः ॥ रक्षोहाणं कृणुष्वेति पंचदशभिः प्रत्येकमहर्षिसंख्याभिः ॥ कृशराहुतिभिः ॥ सवितारं दुर्गां च
वक्त्रं अटलिकरुतिदेवतां दुर्गां वा सोपतिं अग्निं देवाधिपतिं मित्रावरुणो अग्निं रताः प्रत्येकमहर्षिसंख्याभिः ॥ कृशराहुतिभिः ॥
अथो हिरण्यवर्णमिति पंचदशभिः प्रत्येकमहर्षिसंख्याभिः समिदाय चर्वाहुतिभिः ॥ सोमं त्रयोदशवारं पायसाहुतिभिः
रुद्रं चतुर्गृहीतेनाग्नेन अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं वाग्नेन शोषेण स्विष्टकृतपित्यादिहर्णपात्रनिधानंतं कृत्वा स्वस्वमंत्रै
निरुतिपार्दिष्टजां कुर्यात् ॥ वस्त्रं पुष्पं ॥ रक्तचंदनगंधः ॥ कृष्णसुरभीणि पुष्पाणि धूपामेषश्चंगस्य आज्यदीपः ॥ ७ ॥

नि. सि. ८.
१४

६ रुद्रयो देवता
इति को रूमे

षाहारा न्नपोलिका। वासराण्यसुरास्थाने सैधवमिश्रं कीरं। सोमस्थाने लवपुक्तं पायसं। हृत्रियादीनां सति संभवे मुख्यमेव एताव
त्रैवेद्यं॥ एवं पुष्पां जलं तं प्रजनं कृत्वा अमुष्मैले तन्वाधानक्रमेण निर्वप्य प्रोक्षणं दिष्टं कं पायसं कृत्वा च रुद्रं अपयित्वा ॥ १॥ ज्यभा
गा न्नं कुर्यात्। ततो यजमानस्यागं कुर्यात्। ततः सन्नृत्तिगाचार्यो जुहुयात्॥ तद्यथा। अन्वाधानक्रमेण नवग्रहनिर्गतिं इंद्रादि
देवताहामं कृत्वा अभिर्जुहुयात्॥ कौण्डिन्वेति पंचदशर्वस्य सक्तस्य गौतमो वामदेवो रक्षो ह्यत्रिष्टुप् कृत्वा होमे विनियोगः॥
इति प्रत्येकमष्टसंख्यया जुहुयात्। तथा गायत्र्या सवित्रे जुहुयात्। जोतैवेदस्यैकस्यैषा दुर्गा त्रिष्टुप् कृत्वा ८ अं वं कं वसिष्ठो रुद्रो
उष्टुप् कृत्वा ८॥ सौरायं जंतीति बुधः सौम्यः अरिषिः अरिषिः कृत्वा ८॥ देवता गायत्री छंदः कृत्वा ८॥ तौ मग्निवर्णौ सौभरि दुर्गा
त्रिष्टुप् कृत्वा ८॥ वारिणो पते वसिष्ठो वासोपति त्रिष्टुप् कृत्वा ८॥ अग्निं कृत्वा मेधातिथिरग्निर्गायत्री कृत्वा ८॥ अग्नीं दूतं ह
ली भवे॥ हेतुं स्य वामदेवः हेतुं पातो उष्टुप् कृत्वा ८॥ गणानां जमदग्निर्मित्रावरुणो गायत्री कृत्वा ८॥ अग्नीं दूतं आंगिरसो
विरूपोऽग्निर्गायत्री कृत्वा ८॥ हिरण्यवर्णमिति पंचदशर्वस्य सक्तस्य आनंदकर्मविक्रीते रिसा मुता अरुपयः श्रीदेवता। आघा
तिलोऽनुष्टुभः चतुर्थी प्रस्तारपंक्तिः पंचमी षष्ठ्यो त्रिष्टुभो ततोऽष्टावनुष्टुभः। अंता प्रस्तारपंक्तिः समिदा उपचरु होमे विनि०। पत्य
वमष्टशताष्टाविंशतिः प्रष्टाद्यन्तमसंख्यया जुहुयात्॥ तत्रैव सोमविश्वतश्चैति प्रगाथा सोमस्त्रिष्टुप् पायसं होमे विनियोगः॥
यानि रुद्रेति कश्यपो रुद्रोऽनुष्टुप् चतुर्गृहीता उपहोमे विनियोगः॥ तत्र आग्नेयं सक्तं रुद्रेति नवतस्त्रोऽष्टाहती हुत्वा स्विं कृत्वा दिष्टा
यश्चिन्नहोमानं कृत्वा दिकपालेभ्यो नवग्रहभ्यो निर्वृतये इंद्रायाऽश्वोरुद्राय हेतुं पातो यववली नृद्यात्॥ तत आचार्यो यज
मानो वाष्टां हुतिं जुहुयात्। तत्र मंत्राः॥ समुद्रा रित्येकादशर्वस्य गौतमो वामदेवो अग्निं त्रिष्टुप् अंताजगति र्गणं हुति होमे

३१२४

याजुर्वेदसप्तदशाध्यायस्थावा एते मंत्राः

४३
रामः
१४

सप्ततेऽग्नेःसमिधः सप्तजिह्वाः सप्तत्रयः सप्तधामप्रियणिः । सप्तहोत्राः सप्तधातोयजन्ति सुप्रये । गीराष्टेण स्वष्टेन सुखाहो ।
 सप्तर्षिर्वा सप्ततरंती मोषा गुर्वधो २

विनियोगः ॥ प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिं स्त्रिष्टुप् पूरणां दुतिहोमे विनियोगः ॥ पूरणां दीर्घविश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप् पूरणां दुतिहोमे वि
 नियोगः ॥ सप्ततेऽग्नेः सप्तवानग्निर्जगती पूरणां दुतिहोमे ॥ इति पूरणां दुतिं कृत्वा प्रणीतानि नयनादिकर्म शेषं समाप्य रुद्रं कुम्भं स्पृष्ट्वा
 अथ कर्मत्रं शतवारं जपेत् ॥ ततो पाशुषश्च धजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीमपि जपेत् ॥ बहुचक्षुः दुष्टं क्रानिः सामगश्च दुष्टं सामा
 निः ॥ आथर्वणश्चेत् अथ कर्मत्रं ॥ अथ वा एकादशाष्टुत्रिंशे कसंख्याया रुद्रं जपः कार्यः ॥ ततो रुद्रं निज्जितं वपवोपचारैः संपूज्य
 भवत्प्रसादेन यजमानाभिषेकं करिष्ये इति प्रार्थ्य ॥ मोक्षं मे देहि इति मंत्राभ्यामुपस्थाय सर्वकलशोदकं पात्रांतरगृहीत्वा स अर्चिगा
 यार्यो यजमानं सर्वो धर्माभिरनुलिप्तांगं धृतनववस्त्रं तद्धामभागे धृतनववस्त्रां स पुत्रांतत्पत्नी उपवेश्य वक्ष्यमाणं मंत्रैर्भिषि
 य सहानुष्टुप् वेत् ॥ ते च मंत्राः ॥ अक्षरं भ्यामिति षष्ठांकाश्च पेषविष्टं हाय सनाशनोऽनुष्टुप् अभिषेके विनियोगः ॥ त्रिभिस्तु देवेति सप्तानां वसि
 ष्टत्रयः ॥ आद्याणां मन्त्रिर्देवता वतुर्गां विश्वेदेवाः ॥ आद्यागायत्री द्वितीयां अनुष्टुप् ॥ ततस्त्रिस्तोत्रागायत्र्यः ॥ अंत्ये देऽनुष्टुप् भौ
 अभिषेके विनियोगः ॥ अथोद्दिष्टेति नववस्त्रां वरीषः सिंधुं पश्यायोगायत्री पंचमीवर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अंत्ये दे
 अनुष्टुप् अभिषेके ॥ अथोद्दिष्टेति षष्ठस्य सप्तर्षयो विश्वेदेवाः अनुष्टुप् अभिषेके ॥ संहस्तां हे हेति अथ सप्तप्राजायत्या
 यस्तुनाशनो यस्तुनाश्रिष्टुप् अभिषेके ॥ यद्वा सहस्रांशं शतधारमिति त्वचमत्रद्वयं ॥ देवस्य त्वेत्पादयो यजुर्मंत्राः ॥
 यजो अत इति षष्ठांका प्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् अभिषेके ॥ ततो यो सो व अथो देव इत्यादि सर्वकुर्वन्नुत्तारदा इति मंत्रैर्भि
 षि कः कार्यः ॥ पुरास्त्वदिष्टं ॥ ततस्तु अथोरिति शंभुर्विश्वेदेवाः शकरी अभिषेके ॥ ततो रुद्रं निज्जितं कलशोदकेनान्ये

सहस्रांशं शतधारमिति षष्ठांका प्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् अभिषेके ॥ ततो यो सो व अथो देव इत्यादि सर्वकुर्वन्नुत्तारदा इति मंत्रैर्भि
 षि कः कार्यः ॥ पुरास्त्वदिष्टं ॥ ततस्तु अथोरिति शंभुर्विश्वेदेवाः शकरी अभिषेके ॥ ततो रुद्रं निज्जितं कलशोदकेनान्ये
 सहस्रांशं शतधारमिति षष्ठांका प्रजापतिर्मनस्त्रिष्टुप् अभिषेके ॥ ततो यो सो व अथो देव इत्यादि सर्वकुर्वन्नुत्तारदा इति मंत्रैर्भि
 षि कः कार्यः ॥ पुरास्त्वदिष्टं ॥ ततस्तु अथोरिति शंभुर्विश्वेदेवाः शकरी अभिषेके ॥ ततो रुद्रं निज्जितं कलशोदकेनान्ये

निः
१५
लव

नृज

नवशतं हि मन्त्रं ध्यायन् अभिषिक्तो यजमानो बौते वाससी परिधायति त्रिके विभूतिं च धत्वा संकल्प्य सर्वकामाचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो
 दक्षिणं दद्यात् राज्ञाचार्याय सर्वसाधेनं दद्यात् । ब्रह्मणे दद्यात् रुद्रजायिने कृष्णमनश्वाहं दद्यात् । तत्र मन्त्रः । अंगारकनमस्तस्मै नमः
 दानतः ॥ शिथुजमानि दोषांश्च निवारय मम ह्यप्रभो शीतं तत्र त्रयं विगमो यथा शक्तिरक्षिणं दद्यात् । ततो निर्वृत्त्यादीनां उत्तरं ह
 नं कृत्वा उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति विस्तृज्याचार्याय प्रतिमादिकं दत्वा । रुद्रप्रतिमादि रुद्रजायिने दत्वा भूयसी दक्षिणामन्येभ्यो दत्वा
 शततदर्शदिसंख्यान् ब्राह्मणभोजयित्वा सर्वकर्मधराय समर्प्य यस्मिन् त्वेत्पुत्काशांतिस्तुक्तजपकारयित्वा सुहृद्युतो भुंजीते
 तिशोनकोक्तमूलशांतिप्रयोगः ॥ अथ कात्यायनपरिशिष्टेन कृष्णमूलशांतिविधानं । हेमाद्रौ शांतिका एव । अथानामूलजातवि
 धिं व्याख्यास्यामो मूलानां प्रथमेऽपि तुर्नेष्टो द्वितीये मातुः तृतीये धनधान्यस्य चतुर्थे कुलशोकावह । स्वयंपुण्यभागी स्यात्तुलनं ह
 त्रमूलविधानं कुर्यात् सर्वौषध्या सर्वगंधैश्च संयुक्तमुदककुंभे वस्त्रगंधपुष्पसहितं श्वेतसिंहाय कुसुमयुक्तं च कुर्यात् तस्मिन् रुद्रमभ्य
 र्च्य रुद्राहं यित्वा प्रतिरथं रक्षोघ्नं सक्तं वाथ द्वितीये दकुंभं यतुः प्रसवणं संयुक्तं कृत्वा तदुपरि हान्मूलानि धारयेद्दंशपात्रे कृत्वा व
 स्त्रवधातस्मिन् प्रधानानि मूलानि वक्ष्याम्यहं दशमाघर्षे हिरण्यमयं मूलं सप्तधान्यानि प्रथमाकाशं यो सहदेव्यपराजितावालापा
 शंखपुष्पौ मधुयष्टिका वक्रांकिता मधुरशिरवा काकजंघा कुमारी द्वयं जीवं सधामार्गो भंगौरको लक्ष्मणा जाती व्याघ्रपत्रश्चक्रमर्द
 कसिद्धेश्वराश्च स्यपलाशो दुंदुभ्ररुबटार्कं दूर्वाशतावरीशमीरोहितका एवमादिमूलानि शतं धरयित्वा तस्मिन्निषिद्धानि मूलानि व
 क्ष्यामि विल्वधवनं व कंदवराजवृक्षा रुद्रालप्रियालु दधिकपित्यको विदारश्चेष्टातक

विभीतक

सरलकंदकी १

रम
भंगराज
राम
१५

षेकं कुर्यात् पितुः शिशोर्जनन्याः देवस्य त्वेत्थौ दुर्वर्यासं हि मुदायमास्त एतितत्रासीता संपातेनाभिधिं वति शिरसोऽभ्यनुलोमः
 शिरोमैत्रीयेति यथा लिंगमंगलं सः स्तुत्यार्धं । नैत्रं तिपयसि पायसः । अर्पयित्वा कार्पस्यमथः । सुवंचप्रतप्य संमृज्याद्या
 धारावाज्यभागो दुत्वाऽसुवंचतमययजमानमिच्छेति वतिस्रः स्थालीपाकेन जुहुयात् । कृणुष्वपाज इति पंचदशा ज्वाहुती हुत्वा च नुर्गृही
 तेन जुहोति । मानस्तोक इति द्वाभ्यां । याते रुद्रशिवातनूरिति घट्टेन रक्षाऽसि मेधसि अक्रशे विरमस्यः । अविपाचक इति शीत । त्वन्नः सोम
 विश्वतो रक्षाराज नवाग्रतः ॥ नीरष्यत्वावतः सखेति खिष्ट रुद्रादि प्राशनान्ते रुद्रागोः रुद्राश्च तिलां हेममयमूलः सप्तधान्यस
 मेतमाचार्या यदद्यात् ॥ रुद्रोऽनङ्गान् वस्त्रेणोदयो न रुद्रस्तव केभ्यो वा सो दद्यादन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात् रुद्राय यसन
 ब्राह्मणान्भोजयेत् सार्यदेवते गंगं तज्जाते जातानामयमेव विधिरेवं कृते शांतिर्भवतीति ॥ ॥ इति कात्यायनपरिशिष्टाक्तमूलालो
 षा गंगं तज्जाते विधानं ॥ ॥ अथाश्वेष्टा शांतिः । मानवसंहितायां तु जातानां शांतिं वक्ष्याम्यतः परं ॥ जातस्य दादशा हेव शांति होमस
 माचरेत् ॥ असंभवे तु जन्मर्द्धे अन्यस्मिन्वा उभे दिने ॥ स्वातोभंगादिभिस्तस्मिन्वरयेत्तु द्विजोत्तमान् । विभवे पंचकुंभारक्त दधं वा तदला
 पतः ॥ देवता स्थापने वैकमेकरुद्राभिर्मंत्रेण । मूलर्द्धाक्तविधानेन कुंभे निःस्थिपूजयेत् ॥ गोमया लिपिते देशे धात्वा घेः परिशोभिते ॥
 पंकजं कारयेत्तत्र वतुर्विंशदलान्वितं । तंडुलैः कारयेद्यद्धारकृपीतसितासितैः ॥ कर्णिकायां न्यसेद्दीहीन् स्थापयेत्तेषु कुंभकं ॥ आक
 लेशे चित्तनया कलशं स्थापनं स्मृतं ॥ इमं म इति मंत्रेण पूजयेत्तेन वारिणा । कुंभववस्त्रगंधाद्यैस्तत्र नमंत्रैः पूजयेत् ॥ याः फलिनी
 रित्यनया हिरे इत्थौ घादिकान् ॥ कुंभोदस्थपात्रेषु आश्लेषा प्रतिमां हिरेण ॥ निष्कानिक्का र्द्धपादैर्वा कारयित्वा स्वशक्तिः ॥ तत्सर्वं
 चरुं इति हिरेण त्रयोर्जपेत् ॥ इति शान्त्यर्थं तं मितरुद्राणि पूजयेत् ॥ मूलोक्तेन विधानेन कुंभयोरभिर्मंत्रेण ॥ रुद्राची रुद्रकुंभे

नि. सि. त.

१६

तु पूर्ववच्छेषमाचरेत् ॥ नमोस्तु सर्पेभ्यः शिरोजामंत्रप्रकीर्तनः ॥ संपोरः तस्त्रिनेत्रश्चक्षुजः पीतवस्त्रकः ॥ फलकासिधरस्त्री रणेदिव्या
भरणभूषितः ॥ एवं ध्यात्वा ततोऽभ्यर्च्य होमकर्म समाचरेत् ॥ कर्तुं ॥ आखोक्तमार्गेण आचार्य स्याथवा भवेत् ॥ मुखान्तं कर्म निर्व
त्य हविरादाय शास्त्रतः ॥ इदं सर्वं भ्यो जुहुयात्साधिप्रत्यधिदेवतं ॥ अष्टोत्तरशतं वापि अष्टविंशतिमेव वा ॥ मूलन हव्रवच्छेषं
होमकर्म समाचरेत् ॥ पूर्णं ॥ इत्यंत कर्मोणि कृत्वा संपातकं तथा ॥ कुंभे जलेषु संक्षिप्य अभिवेकमथाचरेत् ॥ दारायत्र समेतस्य
यजमानस्य पूर्ववत् ॥ अभिषिचैत्तथाचार्योऽस्तु त्विभिः सहितस्तनः ॥ अभिमंत्रितकुंभादिभिर्वेद्यमाचरेत् ॥ तथा पौराणमंत्रैश्च पल्ल
वैरभिषेचयेत् ॥ पौराणमंत्रानाह ॥ अश्लेषत्रयं हजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ॥ भ्रातृशान्तिकुलस्थानां दोषं सर्वं यपो हनु ॥ योसौ वा
गीश्वरो वामाभिदेवो वृहस्पतिः ॥ मातापित्रोः शिशोश्चैव गंडांतं वयपो हनु ॥ पितरः सर्वभूतानां रक्षंतु पितरः सदा ॥ सर्पेन हव्रजा
तस्य वित्तं वज्रातिवांधवान् ॥ एवं कर्त्तुं भिषेकेन सर्पशान्तिर्भवेत् ॥ ततः अक्लं वरधरो यजमानः सुभूषितः ॥ दक्षिणाभिस्ततो विधा
मूलवच्च प्रतोषयेत् ॥ अंक्तवच्च अविप्रेभ्यः स्वि कुर्याद्दक्षिणं गृही ॥ इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिहं यपो हति ॥ सर्वकामाश्च सि
ध्वाप्तिवेदोक्तायुर्भविष्यति ॥ इत्युक्तेन वेदशास्त्रार्थसारमागमवोदितं ॥ मानवानां हितार्थाय मनुना सर्वकामिकां ॥ सर्पो धीशतम
स्तुभ्यं प्राणानां वगणाधिप ॥ गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिह प्रशान्तेय ॥ इति मंत्रेण सर्पय दद्याद्द्वयं मुशोभितं ॥ मूलन ह
व्रवत् कुर्यात्सर्पगंडे च नामतः ॥ ॥ इति मानवसंहितायामश्लेषाजननशान्तिमूलवाक्यानि ॥ अथास्यप्रयोगोलिख्यते ॥
सच ॥ मूलहोक्तप्रकारेणेति मूलोक्तेन विधानेनेत्यतिदेशो मूलशान्तिवत्कार्यः ॥ तद्यथा ॥ द्वादशाहदिदिने अभ्युक्तताभ्यं
गायजमानः प्राणानां प्रम्य देशादिसंकीर्त्य ममास्य कुमारस्य कुमार्या वा अश्लेषाजननशान्तिकरिष्य इति संकल्प्य

रामः

१६

यत्र संस्थितमिति मंत्रेण सर्वपापान् सर्वतोऽवकीर्य आपो हि हेतुः कर्मभूमिं संशोभ्य गोमुखं प्रसवे कृत्वा मंडपे शानदेशे पंचवर्णकैः स्व
 स्तिकं विरच्य महीधोरिति भूमिं स्पृष्ट्वा प्रोषधयः समिति द्रोणप्रमाणान् श्रीहीनं हि स्वातंत्र्यं पूर्वकलशं निधाय जलेनाध्वर्यं गंधपु
 ष्ये श्चाभ्यर्च्य यवदूर्वाश्च तथादिपुष्पवसपुष्पत्रिकाफलहरणपरत्नं पथगव्यानि तल्लिङ्गकैर्मंत्रैः कलशं निधाय कूर्चं वस्त्रेणावृष्य तदु
 परिष्पृणपात्रं निदध्यात् ततस्तत्कलशां सर्वादिचतुर्दिक्षु यवराशुपरि पूर्ववत्कलशवत्तुष्ट्यं स्थापयेत् ॥ अथ मध्यकलशवस्त्रा
 परिसौवर्णं रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा अंबुकीमिति मंत्रेण पूजयेत् तत्रैकोऽश्वत्थिकुंभं स्पृष्ट्वा रुद्रैकादशिनी न्यासपूर्वकं सांगो जपे
 त् ॥ चत्वारि रुद्रसंज्ञानि च तेषामप्यादिकं मूलशान्तिप्रयोगो दृष्टव्यः ॥ ततोऽन्यत्र श्वत्थिकं तत्रैव कुंभे अंबुकमष्टोत्तरसहस्रं पा
 वमानी मण्येकवारं जपेत् ॥ उत्तरदिक्स्थं कुंभे पावमानी जपशतिकां चित्वा ततः आगादिकं भवतुष्टये स्वाशुः शिशान इत्यदि स्त्र
 कचतुष्टयं मूलशान्तिपुस्तकमेण जपेत् ॥ ततः कुंभोत्तरदेशे चतुर्विंशदलं पंकजं पंचवर्णैः कृत्वा कर्णिकायां श्रीहीनं शक्तितो
 निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा तत्रोषधिफलरत्नादीनि निधाय पूर्णपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि सर्पाख्यामाश्लेषाप्रति
 मां पंचामृतस्नापितां प्रतिष्ठाप्य नमोस्तु सर्वभ्यं शतिमंत्रेण सर्पमावाहयेत् ॥ ततः ॥ सर्पो रक्तास्त्रिनेत्रश्चक्षुः पीतवस्त्रकः ॥
 फलकासिं धरति द्रोणं दिव्याभरणभूषितं शतिं ध्यात्वा तद्दिक्षु गतो बृहस्पते अतीति बृहस्पतिमावाह्य तदुत्तरतः उदीरतामि
 ति पितृनावाहयेत् ॥ अथ पंकजवत्तुर्विंशतिदलेषु पूर्वामारभ्य पुनर्वसुपर्यंतं नक्षत्राणि तदेवतावापूर्वादिदलेषु वाह
 यत् ॥ देवताश्चेत्यं ॥ भगः ॥ अर्यमा ॥ सविता ॥ त्वष्टा ॥ वायुः ॥ इंद्राग्नी ॥ मित्रः ॥ इंद्रः ॥ नित्रयः ॥ प्रापः ॥ विश्वेदेवाः ॥ विष्णुः ॥ वसवः ॥

पुनं तु मापितर
 चित्तमिमे
 ति च ४

वि. १०. ८८. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

रामः

2

समाप्य । अथ रुद्रकुंभस्य ह्यत्र्यंवरुमंत्रं शतमहोत्तरं जप्त्वा याजुषश्चेद्यजमानस्तदा रुद्रेकादशित्नीजयेत् ॥ यजमानश्चेद्वरु
वस्तदा वत्वारिक इन्द्रायेत्यादिस्तृक्तानि जयेत् । सामगश्चेदुत्सामानि जयेत् । आथर्वणश्चेत्त्र्यंवरुमात्रं जयेत् ॥ एकादशा
हृत्रिद्व्यं क संख्या त्रस्तृक्तजयेदृष्टव्या । ततो रुद्रं सर्पांश्च यंचोपचारैः पूजयित्वा तत्र मंत्राभ्यामुपस्थाप्य सर्वकलशोदकं
पानांतरेण हीत्वा तत्र होमसंघातकं प्रहिष्य सत्रं त्रिगाम्यार्थं स्तिष्ठन् सकुटुंबं यजमानमभिधिंवेदही ॥ यामित्यादि मंत्रैर्म
लशान्तुक्तैः ॥ यथा । यो सोम अधरो देवो महेन्द्रा गजवाहनः । सार्यजात शिशोर्दोषं मातापित्रोऽयमो हनु ॥ यो सोम शक्तिव
शो देवो हुतभुक् मेघवाहनः । स प्रजिह्वश्च देवोऽग्निः । सार्यदोषं यमो हनु ॥ यो सोम इन्द्रधरो देवो धर्मो महिषवाहनः । सार्यजात
शिशोर्दोषं यमो हनु यमो मम । यो सोम स्वर्गधरो देवो निर्ऋतीरा इसा धियः । प्रसामयतु सार्योऽयं दोषं गंडांत संभवं ॥ यो
सोम पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः । नक्रवाहः प्रवेतानः सार्योऽथायं यमो हनु ॥ यो सोम देवो जगत्प्राणो मास्तोमज
वाहनः । प्रशामयतु सार्योऽयं दोषं वालस्पशं तिदः ॥ यो सोम निधिपतिर्देवः स्वर्गभृद्वाजिवाहनः । मातापित्रोः शिशोश्चैव सा
र्यदोषं यमो हनु ॥ यो सोम अपतिर्देवः पिनाकी दृषवाहनः । अश्वेषां भूतगंडांत दोषमाश्रय्यो हनु ॥ विधेशः स्वर्गयो दुर्ग
लोकपालानवग्रहाः । सर्वदोषप्रशमनं सर्वकुर्वतु शान्तिदः । यो सोम वध्वर इत्यादि शान्तिद इत्यंता मंत्रा ऊहनीयाः ॥ अमि
षकमथाम्बेर इत्युपक्रम्य हारपुत्रसमेत यजमानस्य पूर्ववदिति मूलशान्तिदेशात् । एवं गंडांत शान्तादावपि इष्टव्या । गंडां
जयेत्पंचकर्तव्यं पुण्यार्थं तद्धो देवत्वनिवचनात् ॥ अन्तर्हिता अपि । अश्वेषां वरुज्जातस्य मापित्रोर्धनस्य च । प्रातः शान्तिकुलस्था

निःशं। ८
१८

नादोऽसर्वं योपो हनु ॥ यो सो वागीश्वरो नाम अग्निदेवो ह हस्यति ॥ पातापित्रोः शिशोश्चैव गंतांते सम्यपो हनु ॥ पितरः सर्वभूता
नोरहं तु पितरः सदा ॥ स र्धेन रुद्रजातस्य विन्नं वज्रति वांधवान् ॥ ततः सुरास्त्वामभिषिचंस्त्वित्यादिभिश्चामिषिच्य ॥ तच्छ्रुयोः शंयु
र्विश्वे देवाः शक्रि ॥ अभिषेके वित्तियोगः ॥ ततो रुद्रसर्पकलशो दकेनायेन वशतश्चिद्रुद्रकलशं तर्क्ष्याभिषिक्तो यजमानो धी
तवा ससी परिधाय तिलकं कृत्वा संकल्पं सर्वकमाचार्यो दी-युजयित्वा तेभ्यो दक्षिणं दद्यात् ॥ तत्राचार्यो य सवत्सां दोऽंधीधेनुं
दद्यात् ॥ ब्रह्मणे वृषभं रुद्रजापिने कृत्स्नवर्णमनं द्वाहं दद्यात् ॥ तत्र मंत्रः ॥ अंगारकं नमस्ते रक्तमनं द्वाहं वदानतः ॥ शिशुजन्मनि
दोषांश्च निवारय महाप्रभो शति ॥ ततोऽऋत्विजभ्यो यथाहूतिर्दक्षिणं दत्त्वा भूयसि मपि दत्त्वा रुद्रसर्पादीनां मुत्र रुद्रजनं नि
धाय ता प्रपात्रे फलपुष्पादिपुतंजलं प्रक्षिप्य सर्पायार्घ्यं दद्यात् ॥ सर्पाधीशानमस्तु भ्यं नागानां वगणाधिप ॥ गृह्णाण
र्घ्यं मया दत्तं सर्वो रिष्टं प्रशान्तयेति मंत्रेण ॥ तत उन्निष्ठ ब्रह्माणस्य ते अभ्यारं च यां तु देवगणा इति विस्तृत्य संकल्पं सर्वकं प्र
तिमादिकमाचार्य हस्ते प्रतिपाद्याग्निं संप्रज्या ॥ गच्छ गच्छ सुरत्रे ह्येति विस्तृत्य ॥ शततर्धं दशान्यतरा ब्राह्मणभोजनसंक
ल्पकर्मधराय समर्पय स्थस्मत्वे तु क्त्वा सांतिस्तुतं जपं कारयित्वा मुह्युतो भुंजीतेति ॥ ॥ इत्यहोष्ठाशंतिप्रयोगः ॥
अथ ज्येष्ठाशंतिः ॥ ॥ रुद्रगर्गं संहितायां ॥ सुखासीनं मुनित्रेहं गं मुनिगणान्वितं ॥ कृतां जलिपुटो भूत्वा परिपश्य
शौनकः ॥ ज्येष्ठान रुद्रसंभूतगंडदोषविनिर्हायं ॥ तस्य शान्तिं विधानं ववद मे मुनि सत्तम ॥ गगं उवाच ॥ शौनकस्य वचः
श्रुत्वा प्रत्युवाच महा मुनिः ॥ शृणु शौनक यत्नेन गंडदोषविनिर्हायम् ॥ तस्य शान्तिं विधानं ववद मे तथा वल्कथया मयं ॥

रामः
१८

घटिके कावमेवांते ज्येष्ठादौ घटिका द्वयम् । तयोः संवित्तिरेयं शिशुगंडं समीरितं ॥ मैत्रमनुराधा । प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठे च
तृतीये के । पादत्रये जातनरो ज्येष्ठो षष्ठ्यप्रजायते ॥ ज्येष्ठा घटिका द्वयं परित्यज्य प्रथमा दिवरात्रये जातोनरो ज्येष्ठः त्रैलोक्य
त्यर्थः ॥ दोषाभावात् । ज्येष्ठं तप पादजातस्तपितुः स्वस्य च नाशनः ॥ जायते नात्र संदेहो दशाहाभ्यन्तरे तथा ॥ ज्येष्ठः कन्यका
जाता इति शीघ्रं धवाश्रजं । तस्य शांतिं प्रवक्ष्यामि गंडदोषो प्रशांतये ॥ सुदिने अभन ईवे च इतारा बलान्विते । सतकांते तथा
कुर्यात् ज्येष्ठा शांतिं विधानतः ॥ वज्रांकुशध्वं देवमेशवतगजस्थितं । कुर्याच्छ्रीपतिरम्पदेवेन्दुसुरभजितं । कर्षमात्रसुव
र्णनतर्द्धा ईनपादतः । तद्विधानं प्रकुर्वीत विज्ञायां नकारयेत् । शालितं तुलसं हर्णं कुंभस्योपरि सजयेत् । ईंशये दोमरु
त्वन श्तिमंत्रेण वा गपतः । गंधपुष्पैर्धूपदीपैर्नामाभरुनिवेदनैः । सजयेद्विधिना विप्रलोकपालगणान्वितं । रक्तवस्त्रद्वयो
पेतं सजयेत् सुरनायकं । तत्पुरं स्थापयेत् कुंभांश्चतुर्दिह विशेषतः । तन्मध्ये स्थापयेत् कुंभं शतच्छिद्रसमान्वितं । पुष्पादकसमा
युक्ता वस्त्रयुग्मविंशे चितान् । कुंभे च विन्यसेद्दीपान् च गन्धं समंत्रकं ॥ पंचाभूतं पंचरत्नं मन्त्रिकाः पंचसंख्यकाः । पंचवह
कषायांश्च पंचपल्लवकांस्तथा । सुवर्णं कुशदूर्वाश्च शतौ धधिप्रपिहिषेत् । सजयेद्द्वारुणं मंत्रैः कुंभान्धीमान् प्रयत्नतः । त्वं
अनेन जपेद्दोसत्वं त्रैपि द्वितीयके । तृतीये पुरुषसत्त्वं च कर्तुं दायवतुर्थके । सप्तम्येष्ठा श्तिवे मंगे गेवतुर्थके । सजयेद्
स्त्रागमाद्यैश्चतुरः कलशानपि । जपंकुष्ठैः प्रयत्नेन मंत्रैरेभि द्विजेभ्यः ॥ ग्रानो भद्रा जपवाद्दो भद्राश्च त्रै द्वितीयके । आचार्यो
नमः ॥ जपंकुर्वा द्विशेषतः ॥ मूलमंत्रं ईंशये दोशति । इन्द्रसत्त्वं रुद्रजाप्यं मत्पुंजय जपंततः ॥ इत संसृज्य देवेन्दुवरु

वि.सि.त.

१८

गोकुलसंस्थितं। सुसंकल्पविधानेन होमकर्मततश्चेत् ॥ समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षस्य शतमहोन्नतं तथा। सर्पिषा च रुणा वैवस्वतु मंत्रेण वा
पतः ॥ इने जायं वते नैव पतः ॥ इमेति च। तिला व्याहृतिभिर्दत्त्वा शतमहोन्नतं पृथक् ॥ भार्या शिशुसमोपेतं यजमानं विशेष
तः ॥ अभिषेकं प्रकुर्वीत स्त्रैर्वोरुणा संशुकेः ॥ समुद्रज्येष्ठादिभिर्मंत्रैर्ममेवरुणा स्तथा। द्यौः शान्त्यादिभिर्मंत्रैर्भिषेकं समान
एत् ॥ अभिषेकं निवर्त्य यजमानः समाहितः। अक्लं बराणि धत्वाथ कुर्यादाज्ञावलोकनं। रूपं रूपेति मंत्रेण विन्नतं बहुरेव वा।
देवता पुरतः स्थित्वा धूपदीपनिवेदनं। दद्यादावमने सम्यक् तां वृक्षाद्येतथैव च ॥ अर्घ्यमंत्रः। नमस्तु सुरनाथाय नमस्तु भ्यंश
वीपते। गृहाणा धर्ममया दत्तं गंडदोषप्रशान्तये ॥ कार्यं यत्सज्जकादीनां करितं यत्फलं मुभे। लब्ध्वा तु तत्फलं देवं दाय समर्पये
त् ॥ आचार्याय गणं दद्यात् सुशीलां च पयस्विनीं ॥ रक्तवर्णां च सयुतां सर्वालंकारभूषितां। वस्त्रयुग्मापि धानां च यथाविभव
सारतः ॥ यद्गंधर्वसिद्धैश्च पूजितो सिशवीपते ॥ दानेनानेन देवेश गंडदोषं विनाशयः ॥ अति संप्रार्थये देवमिंद्राणी सरवमु
त्तमं ॥ अहोन्नतं शतं संख्या कुर्याद् द्वास्तु एण भोजनं ॥ तेभ्योऽपि दीक्षणां दत्त्वा प्रणिपत्य हस्तापयेत् ॥ ३ मां कृत्वा ज्येष्ठं शान्तिं य
थाविध्युक्तमार्गतः ॥ गंडदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायेते नरः ॥ ३ पुत्रं च द्वागर्घ्येण शौनकाय विशेषतः ॥ ज्येष्ठान ह
त्रसंभृतः गंडदोषः प्रशान्तये ॥ अज्ञाना द्वाथवाज्ञाना द्वैकल्यादा धनस्य च ॥ यन्नमति रिक्तं वा तत्सर्वं हंतुमर्हति ॥ ॥
इति गार्ग्यसंहितायां ज्येष्ठान हन्त्रशान्तिः ॥ अथैकन हन्त्रजननशान्तिः ॥ गतत्रैव वृद्धगर्ग्यः ॥ एकस्मिन्नेव न हन्त्रेधात्रो
वापि तत्पुत्रयोः। प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकश्च निश्चयः ॥ तदोषनाशाय तदा प्रशस्तं शान्तिं प्रकुर्यादभिषेकं च न च। संस्

दि ३

रामः

१८

अपक्व रूपप्रतिमां तदनेन वक्तुं कुर्याद्विभवात्तरुपं ॥ तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन ॥ अभर्षे अभवोस्य वं दत्तारावला नि
ते ॥ रिक्ता विवेर्षतु प्रारभेदिवसे सुधीः ॥ आचार्यवरये सर्वं वतुरो धिजो ज्ञमान् ॥ एषा हं वाचयित्वा तु शान्तिकर्मस
माचरेत् ॥ अग्रे शिष्यानां दिग्भागेन रुद्रप्रतिमां ततः ॥ तत्र रुद्रोक्तमंत्रेण प्रचये कलशोपरि ॥ रुद्रवस्त्रेण संस्त्राद्य व
स्त्रयुगेन वेष्टयेत् ॥ स्वशारे वाक्त्रेण मार्गेण कुर्यादग्निमुखं ततः ॥ अनेनैव नुमंत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतं ॥ प्रत्येकं समिदत्ता
ज्यैः प्रायश्चित्तांतमेव व ॥ अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः ॥ वस्त्रालंकारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ॥ अ
लिङ्गयो दक्षिणा दद्यात् ॥ माघत्रयसु वर्णकं ॥ देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह ॥ यानशाय्याशनादीनि दद्यात्तदे
ष शान्तये ॥ भोजयेद्वास्त्राण्यसर्वान् विज्ञसोऽथ विवर्जितः ॥ गृह्णीत रुद्रगर्भात्कैकन रुद्रशान्तिः ॥ अथ प्रकारे
त्तरेणेकन रुद्रजननशान्तिः ॥ ज्योतिर्निबन्धे ॥ समानभेयद्देविपितापुत्रो न सोदरो ॥ भगियो वाधजायेतां तदा पूर्वस्य
नाशनं ॥ विधानंतत्र कर्त्तव्यं जन्मान रुद्रपूजनं ॥ न रुद्रदेवता पूज्या त्वधिप्रत्यधि सर्वकं ॥ तत्सर्वो ज्ञान रुद्रदेवते अधिदेवते
यस्य रुद्रस्य यद्रुद्रं दक्षिणा पूजनादिकं ॥ तस्य तव विधातव्यमृद्रदेवतनुदये ॥ गृह्योक्तेन विधानेन हवनंतत्र कार
येत् ॥ समिधरुतिलैश्चैव पृथगष्टोत्तरं शतं ॥ भक्त्या हरिहरौ देवौ स्वर्णौ प्यमयौ शुभौ ॥ तत्र दानमंत्रः ॥ विविधस्यास्य
विधस्य पितरो विधतो मुखौ ॥ प्रीयेतां मूर्तिद्वयेन देवौ हरिहरौ बुभौ ॥ दानं होमविधेयं दानात्तन्वभिषेचने ॥ अभिषेच
नपूर्वकं विप्रपूजास्मृता शिवे ॥ ततोऽभिर्गोप्य गोविंदं भूलिनां शान्तिकेतनं ॥ तूर्याणां च निनादेन जपघोषेण पार्वति ॥

नि०-सि०-६

२०

धा

धक

जति॥ धेसमाप्येवं सर्वोपस्करसंयुतं ॥ प्रार्थयेद्देवदेवेशौ लक्ष्मीशौ लसुते श्वरौ ॥ दंडवत्प्रणिपातेन पूजनीयौ पुनः पुनः ॥ ततः स्वर्गदूता
गन्धर्वान् ललाटभोजयेत्सुधीः ॥ तोषयेद्दक्षिणादानैर्यथाशक्त्वा वरानने ॥ एवं कृते विधानेन विघ्ननाशो भवेच्छुभं ॥ तुष्टिदं तुष्टिदं
गंगानिधानमिदमुत्तमं ॥ शिवसंहितोक्तैकनक्षत्रजननशान्तिः ॥ अत्रेदं वगंतव्यं ॥ यत्र सजातीयमनेकविधानमप्यलभ्यते ॥
तत्रेदं व्याख्यातं रदि - तव्यं ॥ तावता शास्त्रार्थसिद्धेः ॥ अथ नक्षत्रगणितशान्तिविधानं ॥ प्रयोगपारिजाते गर्गः १ अश्विनीम
घमरुलादौ त्रिषद्वनवनादिका ॥ रेवतीसर्पशक्रांते मासाश्च नक्षत्रसायकाः ॥ सर्पश्चक्षेष्वा ॥ शक्रांतेष्वा ॥ मासा द्वादश यदिका ॥
नक्षत्रां षट् ॥ सायकाः पंच ॥ दृष्ट्वा इत्यर्थः ॥ अथांतरे तु ॥ अश्विनीमघमरुलादौ नाडिकादितयंतया ॥ रेवतीसर्पशक्रांते नाडिकादितयंत
या ॥ अपि च ॥ अश्विनीमघमरुलानां पूर्वाह्ने वाध्यते पिता ॥ सखादिशक्रपश्चाह्ने जननी वाध्यते शिशोः ॥ पितृघ्नश्च दिवा जातो रश्मिजा
तस्तमात्तु ॥ आत्मसंध्यो जातो नास्ति गंडो निरामयः ॥ दिवादिजननमप्येव नक्षत्रेषु दृष्टमित्यवगंतव्यं ॥ तस्यैव प्रकरणं ॥
गंडुश्चादिनिर्देशाच्च ॥ सर्वेषां गंडुजातानां परित्यागो विधीयते ॥ वर्जयेद्दर्शनं रावंतश्च घातमासिकं भवेत् ॥ तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि सो
ममंत्रेण भक्तिमान् ॥ सोममंत्रे आध्यायस्वेत्यादि ॥ कांश्च पात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्हृतं ॥ अह्नाभिश्च नक्षत्रभिर्वा द्वाभ्यां पात्रं
निरूप्य तत्र नवनीतपर्णशंखस्थापयित्वा च द्रुप्रतिमां सर्वदिशो द्वादशराजतं चंद्रमभ्यर्च्य सितपुष्पसहस्रकैः ॥ देवैः होम
वासास्तु अक्षुमात्म्या वरावितः ॥ सोमो ह्यमिति संवित्पूजां कुर्यात्समाहितः ॥ दद्याद्देदक्षिणामिष्टं गंडुदोषप्रशान्तये ॥ अक्षु
वागीश्वरं देवताप्रपात्रे समर्पितं ॥ गंडुदोषोपशान्तये दद्याद्देविदे अविर्गति ॥ इदं शान्तिकं गोमुखप्रशवपूर्वकं कर्तव्यं ॥ इष्टा

रामः

२०

शान्तिं शुभे दिवा कुर्यात्तावत्पुत्रं न लोकयेत् ॥ शोक्तिर्निबंधेनारदः ॥ धर्माणं न दारव्योऽस्तिथ्योः संधिर्नाडी इत्यंतथा ॥ २

शिवो गुरोः सर्पमघावित्रं इमूलभे ॥ एषु त्रयैः पुत्रा तस्य कुर्यात् पुंजनं न तथेति वचनात् ॥ गोमुखप्रसवंचात्रेव स्यते ॥ शतिगर्गोक्तं
नरुत्रगंडांतशान्तिः ॥ अथ तिथ्यादिगंडांतशान्तिः ॥ अमुं क्रेतुं जातस्य सतकां त्यदिनेऽथवा ॥ गंडांतं मृत्युदंजमयात्रोद्वाह
व्रतादिकं ॥ कुलीरसिंहयोः कीटवाययोर्मौनसिंहयोः ॥ गंडांतमंत्रशालं स्याद् द्यौःकां धर्मतिप्रदमिति ॥ नक्षत्रप्रतिपत्ति ॥ तिथिगंडे त
न द्वाहं नरुत्रधनुमेव च ॥ कांचनं लभ्यते तु दद्याद्दोषो विनश्यति ॥ आद्यभागे पितुर्गंडं त्रयाणामभिषेचनं ॥ इतरत्र शिशोर्मौलुर्गभि
षेकं च कारयेत् ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्पगोदानमुच्यते ॥ आज्यप्रदानं त्वाद्देवपूर्वाषाढे च कांचनं ॥ त्वाद्देवविज्ञानं रुद्रं ॥ उत्तरा
तिष्यवित्रासुपूर्वाषाढे इव स्य च ॥ कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन न रुद्राकारजं बुधः ॥ सुवर्णेन तदर्थं न यथाविज्ञानुसारतः ॥ न रुद्राधिप
ते रूपं कृत्वा वस्त्रद्वयान्वितं ॥ वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॥ शतौषधीनि रत्नानि मृत्तव्यं क्यल्लवसंयुतं ॥ वरुणप्रजाकल
शकार्यालिंगात् ॥ प्रजापते समिदन्नाज्येर्हामंतिलयैवेत्यथा ॥ ततः पूर्णं हुतिं हुत्वा वेदाध्यायी कुटुंबिने ॥ उत्तराप्रथमे पादे तिलपा
त्रं तथैव च ॥ तिष्योतुंगां सवत्सां च मुक्षीलान् च पयस्विनीं ॥ अज्ञां वित्रासु वेदद्यात्पूर्वाषाढेतुकांचनं ॥ यवांश्च बीहिमारवांश्च तिलमुद्गं
प्रदापयेत् ॥ यथाविज्ञानुसारेण कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं ॥ पितुराशुष्यदधर्थं शान्तिरत्र विधीयते ॥ एवं यः कुरुते सम्यक् शान्तिकर्म
समाहितः ॥ तदोषैर्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिव भासा ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं संप्राप्नोति दिने दिने ॥ धनधान्यसमृद्धिं च पुत्रपौत्रस
मृत्तिं च ॥ ३ पुत्रगणैर्गोक्तं तिथ्यादिगंडांतशान्तिः ॥ अथ दिनरूपदि सर्वगंडांतशान्तिः ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्म
शतं लोकोपशतं ॥ गंडांतानां च नामानि महादोषकराणि च ॥ दिनरूपेणैव तीपाते व्याधौ ते विष्टिर्वैद्यतो ॥ भूलगंडेति गंडेव परिधेय

नि. सि. त.
२१

मघंके कालं देवे मृत्युयोगे दध्मयोगे सुहासणे। तस्मिन् गंडदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते। अतीशेषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति।
विचार्यतत्र देवज्ञः शान्तिं कुर्याद्यथाविधि॥ यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव पूजनं। दीपं शिवालये भक्त्या घृतो न प्रतिपादयेत्। अभि
षेकं शंकरस्य अश्वत्थस्य प्रदक्षिणं। प्रागुर्ध्वं किरं जाप्यं सर्वारिहर्त्रिणाशनं। गुरुदेवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनं। पद्या उप
हि वृक्षार्थं मभीष्टफलसिद्धये। सर्वारिहृद्वारार्थं ग्रहयज्ञं समाचरेत्। शिवार्थाविधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः॥ अखंडं गो
घृतेनैव सर्वमृत्युं जयेत्॥ पुनर्गृहपूजनं शिवदीपदानादिकथनं गुणफलसंबंधार्थं। ततो न कर्मांतरमिति द्रष्टव्यं॥ विष्णु
र्निर्महापुण्यमश्वत्थं श्रीकरं सदा। प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्वा मृत्युं जयं जयेत्। सर्वसंपत्समर्थं नित्यं कल्याणं हृदये। अभी
ष्टफलसिद्धयर्थं कुर्याद्ब्रह्मण भोजनं। अभिषेकं शिवेशान्तिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमैः॥ अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः॥
विधानांतरमाह। गाणधत्तं पुरुषस्तु सौरं मृत्युं जयं अभि। शान्तिं जाप्यं रुद्रजाप्यं कृत्वा मृत्युं जयी भवेत्॥ मूले वा सर्पगंडे कु
र्यादेतानियत्नतः॥ प्रागुर्ध्वं किरार्थं गंडदोषप्रशान्तये॥ ॥ इत्युत्तरगाग्योक्तदिनस्यादिगंडशान्तिः॥ ॥ अथ व्यतीपात
दिशान्तिः। शौनकीये॥ अथातः संप्रवक्ष्यामिशौनकः शान्तिमुत्तमं। वैद्यतोच व्यतीपाते महादोषोऽभिजायते॥ कुमारजन्मका
ले व्यतीपातश्चैवर्त्तिः। संक्रमश्चैव ज्ञातो हरिद्रकारकः॥ हरिद्राणां महदुःखं व्याधिपीडामहद्भयं। अभियं मृत्युमा
प्नोति नात्र कार्यविचारण। स्त्रीणां वशोकदुःखं सर्वनाशकरो भवेत्। शान्तिश्च पुष्कला कार्या तदा दोषानकश्चन॥ गोम
खपसवं कृत्वा शान्तिं कुर्यात्प्रयत्नतः। जपामिषे कदाने श्वहो मादपि विशेषतः। नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये॥ अथ

वा

रामः
२१

मंगो मुखो ज्ञानमतः शान्तिसमाचरेत् । गृहस्थस्य हर्षदिभागे गोमयेनानुलिप्यत् । अलंकृतस्वदेशे तु श्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् । पंचशोणमि
तं धान्यं तदध्वं तु कुलेन ॥ तदध्वं तु तिलैः कुर्यादग्नौ परिकल्पयेत् ॥ धान्यं श्रीहिः । प्रथमं श्रीहिपरिधिः । तन्मध्ये तु लुपरिधिः ॥ आ
कारवंतं धर्मं कुलीनं वकुडुविनं । मंत्रतंत्रार्थतत्त्वं शान्तिकर्मणि कोविदं । पंचांगभूषणं दद्यात्पदं वस्त्रागुलीयकं । राशौ प्रतिष्ठ
ते कुंभमग्रां सुमनोहरं ॥ तीर्थोदकेन संस्पृष्टं सप्तदशधियप्लवं । मंगल्यंगं धरन्त्येव वस्त्रं शुभेन वेष्टयेत् ॥ प्रतिमां स्थापयेत्
मानसाधिपत्यधिदेवतां । वंशद्विपक्षतीपाध्वे मध्ये वै ध्यति मर्चयेत् । एवमेव व्यतीपातशान्तौ संक्रमणस्य तौ । भानोरुत्तरतस्त
दमग्निं दक्षिणतो यजेत् । निष्कमात्रेण वा ईदं न पादेनापि स्वशक्तिः । प्रतिमाकारयेद्दीमान्तत्र ह्यहं लक्षिताः ॥ प्रतिमा
पूजनार्थाय वस्त्रं शुभं निवेदयेत् ॥ अग्निदेवं भवेत्सूर्यश्चंद्रः प्रत्यधिदेवतं । तत्र ह्याहतिस्त्वेतत्तत्र मंत्रेण पूजयेत् ॥ अथा
मंत्रविवेकः ॥ वैद्यतीर्त्ततीपातश्च प्रधानदेवताः । उभयत्रापि सूर्योऽधिदेवता । वंशः प्रत्यधिदेवता । संक्रांतौ तु भानुः प्रधानदे
वता । अग्निः प्रत्यधिदेवतेति । त्रिधं वकेति मंत्रेण प्रधानप्रतिमां यजेत् । तत्सूर्य इति मंत्रेण सूर्यपूजां प्रसारयेत् । प्राच्याय
स्वेति मंत्रेण सोमपूजां समाचरेत् । संक्रांतिदेवता पूजनं तत्र लिंगकैः मंत्रैः कार्यम् ॥ व्याहृतिमंत्रस्तु सर्वसंख्येयते ॥
उपचारैः षोडशभिर्नष्टा पंचोपचारकैः । अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः फलैर्नैवेद्यमर्पयेत् ॥ मृत्युं जयेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां
स्युतान् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा । अष्टोत्तरशतं धावाथ पूजाप्याथ स्वशक्तिः ॥ सर्वसौख्यं पूजाप्याथ
सामार्थं सोममंत्रतः ॥ आनो भद्र इति स्तुतं च भद्रा अग्नेश्च स्तुतं । तपे च पौरुषं स्तुतं त्रेयं वक्रमतः परं । कुंभं स्पृष्ट्वा च तु
ईदं नृपकुंभं स्तुत्यर्त्तजः ॥ कुंभस्य पश्चिमे देशे स्थितिलोऽग्निं प्रकल्पयेत् ॥ स्वर्गलोके विधानेन कारयेत् संस्कृतानलं ॥

मि.सिं.रु

२२

त्रेयं वकेन मंत्रेण तिलहोमं समाचरेत् ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा समिदाज्यवरुं हुनेत् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥
अष्टाविंशति वा कुर्यात्स्वस्त्यनुसारतः ॥ अष्टतुं वयेन मंत्रेण तिलहोमं समाचरेत् ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा अग्निभिषेकं वका
येत् ॥ समुद्रज्येष्ठासंस्केन पावमानीभिरेव च ॥ त्रेयं वकेण मंत्रेण तत्सूर्यप्राप्यायस्वेति मंत्रतः ॥ सुरास्त्वामिति मंत्रेण
~~तिलहोमं समाचरेत्~~ ॥ अभिषेकं समाचरेत् ॥ अभिषेकाद्भुतं वस्त्रमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ अथ वस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्य
रत्नं कृतः ॥ यजमानस्त्रियायुक् आचार्यैः स्पर्णमाचरेत् ॥ आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्दक्षहेमांगुलीयकैः ॥ गोदानं वस्त्रदानं वस्त्र
दानं विशेषतः ॥ तद्दोषसमनार्थं य आचार्याय प्रदापयेत् ॥ प्रह्लादनपदं दद्यात्ततः शान्तिं भविष्यति ॥ जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
दक्षिणेभ्यो शतोषयेत् ॥ शिनां धकृपणेभ्यश्च प्रदद्याद्दक्षिणे ॥ ब्राह्मणेभ्यो शतं संख्याकान् मिष्टान्नेभ्यो जयेत्ततः ॥ वंधु
भिः सह भुंजीत यथाविभवसारतः ॥ एवं यः कुरुते मर्त्या नैव दुःखमवाप्नुयात् ॥ आयुरारोग्यं मे श्वर्यं मातापिः शिशोरपि ॥
सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनं ॥ सर्वाकामानवाप्नोति सुखी भूत्वा विरंचसेत् ॥ ॥ शतेशेनकोक्तवेधति व्यतीपातसंक्रां
तिजननशान्तिः ॥ ॥ अथ विषघटिकाजननशान्तिः ॥ दृग्गर्ग्यः विघ्ननाडीषु संजातो मातापित्रोरथात्मजः ॥ नाशकृद्द्विषशस्त्रा
स्त्रैः क्रूरैर्लभे समपि वा ॥ तद्दोषपरिहाराय शान्तिकर्म समाचरेत् ॥ रुद्रो यमोऽग्निर्मृत्युश्च देवताः परिकीर्त्तिताः ॥ सुवर्णेन यथा
शक्त्या तत्तल्लहणं संयुताः ॥ प्रतिमाकारयित्वा तु आठकृती हिभिः स्थले ॥ स्थण्डिले परिकल्प्याथ कुंभमौषधिसंयुतं ॥ जलेः
संपूर्य्य संस्थाप्य मृदादिप्रहिपेत्ततः ॥ वस्त्रद्वयेन संवेष्ट्य पंचरत्नानि निःक्षिपेत् ॥ कुंभस्यापरि संस्थाप्य वतस्तः प्रतिमास्त

ओ

रामः

२२

या ॥ तत्र नमः त्रैलोक्यं प्रपूज्य गंधपुष्पोपहारकैः ॥ कद्रुद्रोयेति मंत्रेण परं मृत्योश्चित्तं ॥ एते शत्रुर्भिर्मंत्रैश्च क्रमादर्थं पुनस्तथा ॥ समि-
 धं च तद्व्योः प्रत्येकं च यथा क्रमात् ॥ अतिविभिन्नं सहाचार्योद्दिनेदहं सहस्रकं ॥ अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततस्तिलैर्दुने देवांस्तं त्रैलोक्यं कल्पवित् ॥ तिलहोमोपि रुद्रादीनामेव ॥ ततोऽभिषेचयेदन्नं मंत्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥ दानं प्र-
 तिमानां कुर्यादिति शेषः ॥ प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सर्वतो मुखः ॥ तव मूर्तिप्रदानेन समस्ता भीष्टा भव ॥ इयत्मानो यमः
 कालो दंड हस्तः प्रसन्नधीः ॥ रक्तदृक्पालकः कृष्णमहिषस्थः शिवे कुरु ॥ पिंगभूश्मश्रुकेशांतः पिंगाक्षो वरुणो यमः ॥ द्वाग-
 स्थः शार्ङ्गसूत्रश्च सप्तार्चिः शक्तिलोचनः ॥ तव मूर्तिप्रदानेन मम पापं विनाशये ॥ दंष्ट्राकरालवदनो नीलांजनसमाकृ-
 तिः ॥ रक्तखड्गगदापाणिर्मृत्युर्मापातु सर्वदा ॥ दानमेवं विधेर्मंत्रैश्च यथा विभवमाचरेत् ॥ गोभूरिहिरण्यमंत्रैश्च आचार्यं पूजयेत् ॥
 धीः ॥ एवं कुर्वन् विधानेन सर्वदोषं प्रणामयेत् ॥ ॥ श्रुतिगार्ग्योक्तविषयदिकजननशान्तिः ॥ ॥ अथ ग्रहणजननशान्तिः ॥
 सावरजो दर्शनशान्तिप्रकोरेणामिहिता ॥ ग्रहणं च द्रव्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ॥ यधिपीडास्तदास्त्रीणां मादोस्तु ॥ अतुदंश-
 नादित्यादिरूपाऽपि दृष्टव्या ॥ ॥ अथ यमलजननशान्तिः ॥ तत्रादौ तयोः संस्कारार्थं येष्टुं कनिष्ठं भावमाह देवलः ॥ य-
 स्य जातस्य यमयोः पश्यन्निप्रथमं मुखं ॥ संतानः पितरश्चैव तस्मिन्नेष्टुं प्रतिष्ठितमिति ॥ भागवते तु ॥ दौतदाभवतो गर्भास्त-
 तिर्वैत्राविपर्ययादिति पश्चादुत्पन्नस्य येष्टुं त्वमुक्तं ॥ तत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥ तत्राश्वलायनकारिका ॥ अथ यस्य बभूवैर्गोत्र-
 जनयेद्येद्यमोततः ॥ समरुद्रश्च कुर्यात्सर्गं हुतिमथापि वेति ॥ अथ आश्वलायनब्राह्मणं भवति ॥ तदाहुः ॥ यत्राहिताग्नि-

दर्शननादि

नि.सिं.क.
२३

येस्य भार्या गोर्वायमौ जनयेत्कातत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये मरुत्वते त्रयो दश कपाले पुरोडाशं विर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये म
रुत्वतो यस्य हि रुये राश्वेद चरमाश्च हेवेत्याहुते वा हवनीये जुहुयादग्नये मरुत्वते निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये स्वाहेति सा
तत्र प्रायश्चित्तिरिति मरुत्तचर्वितिकर्तव्यता दर्शपूर्णमासस्थालीपाकवद्रूपम् ॥ ॥ अथ कात्यायनगृह्यपरिशि
ष्टोक्तयमलजननशान्तिः अथातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामो यस्य भार्या गोमहिषी वडवा वा विहृतं प्रशवे
प्रायश्चित्ती भवेत्तदहो दशाहे चतुर्णां हीरक कालं कषायमुपसंहरत् प्ररुवदो दुंवराश्च शमी देवदारु गोरशर्षपा
क्षौद्रा मयोतिश्र ० हिरण्यदुर्वा कुराप्रपल्लवैरक्षौकलशास्त्रपर्वसर्वौषधीनां दंपती स्नापयित्वा ॥ पेहिहे तिति स्थिभिः
कयानश्चित्रशति द्वाभ्यां पंचे द्रुणं च वारुणेने दमाप्युवदते तपमाद्यमिति स्नापयित्वा ॥ लंकृत्य सौदमेष्टयेत्तस्य मा रूत
० स्थालीपाक ० प्रापयित्वा ज्यभागा विहृत्वा हुती जुहोति ॥ पूर्वोक्तेः स्नानमंत्रैः स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमा
य स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मरुताय मरुताः यमाय अंतकाय मृत्यवे ब्रह्मणे अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे
त्यत देवगृहोत्पातिष्वलककपोतो गृध्रः श्वेनो वा गृहं प्रविशेत्तंभः प्रदोहे हृत्मीकं मधुजालं वा भवेदुदकुंभप्रज्वलनम्
सनशयनयानमंगेषु गृहगोधिका कृकला ससरीस्य सर्पेण कृत्र ध्वजविनाशसर्पेर्भैर्यते गंडयोगे देवप्रसर्पकृपादु
जने पर्वतपतेनेष्टयेष्ट्यातेष्टे तदेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा ॥ वार्याय वरं दत्वा ब्राह्मण भोजयित्वा स्व
स्तिवाच्याशिषः प्रतिगृह्य शान्तिर्भवति ॥ हेमाद्रिकाण्डे कात्यायनपरिशिष्टे षोडशयमलजननशान्तिः ॥ ॥ अथ वि

रामः
२३

कृतजननशान्तिः॥ विधानमालायां॥ विकृतो गानिजायते त्वपत्यानि नृपोत्तम॥ यानियानिमहावा होतच्छृणुष्व विधानतः॥ इ
 नांगा यधिकंगा नि स दंता नि विशेषतः॥ उत्पन्नानेव पश्यन्ति प्रवर्तन्ति ह संतिव॥ सकूर्वा निवजायते पित्रो मृत्युं दिश
 न्तिव॥ सर्पव्या प्रकृता दीनारूपे नाना विधेर्नृप॥ जायते प्राणिनां गभीरं ह भय विधायकाः॥ उत्पद्यते विलीयते काले
 ने केन देहि नः॥ तज्जन्म भयना शाय विधानं कथयाम्यहं॥ यस्यानुदरं संभूता विकृता दृश्यते प्रजा॥ दशा ईर्ष्य बुद्धिना हा
 स्मापनीया अभैर्जले॥ जनयित्री च राजे दुजन कश्च विशेषतः॥ सकुल्या अपिमानुष्याः अकृमा ल्यानुलेपनाः॥ अक
 वरधराश्चापि क्षणवाच प्रयत्नजः॥ कृताहिकस्त कर्ता च विदधीत विधानतः॥ वनुर्धजा पिंग केशा पिंग श्म शु विलोच
 नाः॥ कर्णिकार भवेः पुष्पैः सज्जिता सुमनो हरा॥ यमस्य प्रजा कर्तव्या सु वर्णस्य विशेषतः॥ वाम हस्ते गदा दृष्ट्या दक्षि
 णे काल दंडकः॥ ऊर्ध्व वामे हला प्रज्या त धारव क्रुश्च दक्षिणे॥ यमः प्रेत सखः कालः आरुदेव महा मते॥ काल दंड ध
 र श्रीमन्नेव ह्यतन मोक्तते॥ अयं प्रजामंत्रः॥ प्रथातो यि प्रतिष्ठाप्य हवनं कारयेत्ततः॥ चित्राङ्गुतं दुलास्तत्र प्रधान
 द्रव्य मीरितं॥ कृणुष्व पाजमंत्रेण जुंया च सहस्रकं॥ रक्षो घ्राश्च जपेन्मंत्राच्छत्र इत्यादि शान्तये॥ ततो वीरि च क देया
 प्राप्य चित्रं नृसर्पिषा॥ लोदीप बलिं कृत्वा धर्मराजस्य उद्वेगे॥ पूर्णं कृतं ततो कृत्वा -- दानं समारभेत्॥ नीलांबरध
 रं च उमहिर्धयमवाहनं॥ आचार्या यततो दद्यात्सखं च स दक्षिणं॥ पुष्पमाला शतां गं च स्वर्ण भंगमनोरमं॥ तास्रष्टंशे

५३

नि.सिं.त.

२४

दंत

वागार

प्यष्टुरं रत्नपुष्टं सवामरं ॥ दृष्टिगार्थं सुवर्णं च दद्याद्दुर्मस्य तुष्टये ॥ संप्रत्य विधिं विधिं प्रवक्ष्यामि कारुण्येण ॥ यम
वाहनमस्तुभ्यं सकाळमरणपदं ॥ नुलायते वदाने न प्रीत्यमे सर्वदा यमः ॥ एवं दत्वा तु महिषं संप्रज्या - त्विजस्ततः ॥ त
तोभिषे केवि कृते माता पित्रोः सगोत्रेयाः ॥ अथाचार्यो यप्रतिमादानं ॥ यमो सिधु एष रूपो सिधु एष मूर्ते निरामय ॥ दाने
नतवदेवेशविधानं शं तु मे सदा ॥ ब्राह्मणस्तर्पणीया सुखेवं शान्तिर्भवेदिह ॥ ॥ इति पञ्चपुराणे विष्णुतज्जननशान्तिः
॥ अथ संहतोपरि दन्तजनने शान्तिः ॥ ॥ तत्र विष्णुधर्मोत्तरखंडे परशुरामप्रत्याह पुष्करः ॥ दंतजन्मनिवाला नालं लक्ष
णांतं निबोधमे ॥ उपरिप्रथमं यस्य जायते तच्छिशोर्द्विजाः ॥ दंतैर्वा सहस्रस्य स्याज्जन्मभार्गवसत्तम ॥ मातरं पितरं वा
थखादेतात्मानमेव च ॥ तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्नापयेद्विजः ॥ तैरिति वक्ष्य
माणं सर्वौषधैर्दिभिः संवध्यते ॥ तदभावे तु धर्मज्ञः कांचनेन वरासने ॥ सर्वौषधैः सर्वगंधैर्वीजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥ पं
चगव्येन रत्नेश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव ॥ स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तरुनंतरं ॥ सप्ताहं चात्र कर्त्तव्यं तथा ब्राह्मणभो
जनं ॥ स्थालीपाकेन धातुपूजनं नैवेद्यहोमात्मकं ॥ अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देवावदरिहणा ॥ कांचनं रजतं गाश्च
भुवं वासनमेव च ॥ दंतजन्मनि सामान्ये शृणु स्नानमतः परं ॥ सामान्यो सदन्तोपरि दंतजननव्यतिरिक्तस्वाभाविकदं
तजनने इत्यर्थः ॥ भद्रासने निवेश्य नैवेद्यं फलैस्तथा ॥ सर्वौषधैः सर्वगंधैस्तथैव च ॥ स्नापयेत्पूजयेद

नी स्यं वा ६

शमः

२४

लो ४

घा

प्रकृतसंतान

त्रवह्निं ह्येवं समीरणं ॥ पर्वतांश्च तथा ख्यातांस्त्रेदेवं च केशवं ॥ एतेषामेव जुहुयाद्भुतमनो यथाविधि ॥ एतेषां वक्ष्यामि
 वृकानां ॥ होमसंख्याऽहोत्रशतानि ॥ ब्राह्मणानां च दत्तव्या यथाशक्त्वा च दक्षिणा ॥ ततस्त्वलं कृतं बालमासने ल
 यं वेशयेत् ॥ आसीनं चैत्रमूर्धनं बीजेः सुरमापयेत्ततः ॥ स्वस्तिर्वै बालकानां च तैश्चकार्यं वष्टजनं ॥ सूर्यो विधवानां ॥ ॥ ॥
 यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथेति ॥ ॥ इति प्रपुण्यं कृतं सदनोपरि दंतखाभाविकजननशान्तिः ॥ ॥ तत्र तावत्सर्वारिष्ट
 शान्तिसाधारणत्वाद्गोमुखजननविधानमादावभिधीयते ॥ प्रयोगपारिजाते गरीः ॥ इति पत्नरविं च सूर्यं चाप्यश्विनं च मनुस्म
 रन् ॥ सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिरेणैव ॥ पित्रिरिह सुतारिष्टे भात्ररिष्टे तथैव च ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्तत्र दोष
 स्थशांतये ॥ प्रेषाश्चिजो गुरोः सूर्यं मघादित्रेऽमुल्लभे ॥ एषु त्रैहृषु ज्ञातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥ एषा रेवती ॥ अश्वि
 नी प्रसिद्धा ॥ गुरुः पुष्यः ॥ सूर्यश्च श्लेषा ॥ इंद्रो ज्येष्ठा ॥ अग्न्या निप्रसिद्धा ॥ एषु नक्षत्रेषु ज्ञातस्येत्यर्थः ॥ एवमुत्तरा
 पि इह अम ॥ इति कर्तव्यतामाह ॥ जन्महेतुवात्रिजन्महेतुभेदोरेभेदिने ॥ कृत्वा भंगं गार्दिकं सर्वगृहालंकारपूर्वकं ॥
 गोमयेनोपलिप्ताथ गृहस्य शानभागे के ॥ पंकजं कर्णिकापुंक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ॥ तं दुर्लपि हे रित्यर्थः ॥ विही
 तत्र विनिरूप्य यथा विज्ञानसारतः ॥ नवं शूर्पं च तन्मध्यं रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥ स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूर्येण
 वेष्टयेत् ॥ प्राञ्जुरं तमवाक्या दंतिलगर्भगतं शिशुं ॥ गोमुखं दर्शयित्वाथ पुनर्जातं तु गोमुखात् ॥ विस्मृत्यो निमित्ति

नि. वि. २

२५

वस्त्रनेत्रे

अतिमायस्त्रहण

संस्तेन गवेन रक्षापेयं चिंभुं ॥ गवामंगेषु मंत्रेण गवामंगेषु संस्पृशेत् ॥ विष्णोः त्रेह्येन मंत्रेण गोप्रसूतं तु बालकं ॥ आ
वायस्तसमादाय पश्चात्मात्रे देहेतदा ॥ माता जघन्यभागस्था शिशुमानीयतं मुखे ॥ ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मा
त्रे प्रदाययेत् ॥ वस्त्रे स्थाप्य पिता स्थाप्य पुत्रस्य मुखमीक्षयेत् ॥ गोमुखं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिश्च संयुतं ॥ आघोहि
ह्यग्निमिमंत्रैरभिषिंचेत्ततः शिशुं ॥ मूर्द्ध्नि वा घ्रायतं पुत्रं तन्मंत्रेण पिता तदा ॥ अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजा
यसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि संजीवशरदः शतं ॥ मूर्द्ध्नि निविश वा घ्रायतं शिशुं स्थापयेत्ततः ॥ पुण्याहं वाचयेत्पश्चाद्ब्रह्म
हो वै दपारगैः ॥ हरिद्रायाथ विप्राय तं गां चाभ्यर्च्य दापयेत् ॥ गोवस्त्रं स्वर्णधान्यानि दद्यादकोदितः क्रमात् ॥ यथा
शक्तिं धनं दद्यात् ब्राह्मणेभ्यस्तदा पिता ॥ अर्कोदितः सूर्यादि त्रेह्येभ्य इत्यर्थः ॥ वस्त्रं पुष्पेन संसाद्य गंधादिभिरथा
र्वयेत् ॥ विष्णुं वरुणं मभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः ॥ यत इन्द्रादिभिर्मंत्रैः कुंभं स्पृष्ट्वा अभिमंत्रयेत् ॥ दधिमध्वाज्यं पु
क्तेन होमं कुर्याद्विधानतः ॥ आघोहि हेति तिसृभिरेषु मेसाम इत्यर्थः ॥ तद्विष्णोः परमं पदमक्षीभ्यां ते यस्मिन्
तः ॥ अग्निं राशिः प्रत्येवं च अष्टविंशति संख्याया ॥ अशक्त्या ह्यसंख्यां वा दधिमध्वाज्यं संयुतं ॥ आदित्यादि
हाणां च होमं कुर्यात्समंत्रकं ॥ विष्णुर्योनिमितादिमंत्रा अष्टवेदे अक्षिः ॥ दधिमध्वाज्यं पुक्तेनेत्यत्र भावः कृत्वा
यः ॥ दधिमध्वाज्यमेकीकृत्य होमयेदित्यर्थः ॥ अथाहारस्यान्याय्यत्वात् ॥ अन्यत्स्य हं ॥ इति गोमुखप्रशवविधिः ॥

अवादि करण

का

रामः

२५

अथ कृत्वा चतुर्दशीजननशान्तिः ॥ गमंदरस्थं सुखासीनं गंगं मुनिवरं शुभं ॥ न स्तुत्वा धूपं च शौनको मुनि सत्तमः ॥ शान्तिक
मार्गिणः सर्वाणि त्वत्तो ज्ञानात्म्यं हं पुरा ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामि कृत्वा धूपं चतुर्दशी ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रसृतः किं फलं वदः ॥
गर्ग उवाच ॥ कृत्वा धूपं चतुर्दशीं प्रसृतेषु द्विधं फलं ॥ चतुर्दशीं विषद्वा गं कुर्याद्वा दोऽशुभं मृतं ॥ दशघटिकात्मक एको भा
गः ॥ द्वितीये पितरं हंतितृतीये मातरं तथा ॥ चतुर्थे मानुलं हन्ति पंचमेवं शनाशकः ॥ षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशना
शनं ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ आचार्यवरये धीमाः सुवदारसमन्वितं ॥ स्वकर्मनिरतं शान्तं श्रोत्रियं
वेदपाशं ॥ सर्वालंकारसंयुक्तं सर्वलक्ष्मणसमन्वितं ॥ ब्रह्माण्डमृत्विजश्चैव स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॥ हृद्भिरिदं देवता तस्याः कर्ष
मात्रमुवाच ॥ तदहं कुरु न वा कुर्याद्विदुः शाक्यविवर्जितः ॥ प्रतिमां कारयेच्छुभोः सर्वलक्ष्मणसंयुतां ॥ अर्चयेद्देवताप्र
धानं देवतेत्यर्थः ॥ अथ भवेत्समासीनं वरदाभयपाणिने ॥ अर्धस्फटिकसंकाशं श्वेतमाल्यां वरान्वितं ॥ त्रैयं वकेण
मंत्रेण हज्जं कुर्याद्विधानतः ॥ स्थापयेच्चतुरः कुंभांश्चतुर्द्विद्वयथाक्रमं ॥ पुण्यतीर्थजलोपेता नृधान्यस्योपरिविन्ध्य
सेतुः ॥ तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं शतच्छिद्रं समन्वितं ॥ एवं च पंचकलशाः संस्थाप्याः ॥ पंचमृतं पंचरत्नानि पंचत्वक्
पंचपल्लवान् ॥ पंचधान्यं सुवर्णं च तत्तन्मंत्रैर्विनिर्दिष्येत् ॥ शतो घवानि निर्दिष्य श्वेतवस्त्रे च वेष्टयेत् ॥ सुरभीणि
वयुष्माणि श्वेतानि परिवेष्टयेत् ॥ सर्वसमुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदातदा ॥ प्रायानुयजमानस्य दुरितक्षय
कारकाः ॥ आवाह्यवाहणे मंत्रैरेनेन विधानतः ॥ शममेवरूपेण नयात्त्वा यामीत्यवा तथा ॥ त्वन्नो अन्नश्च न

नि. सि. न.

२६

या. नत्वन्नश्रुतिमंत्रतः ॥ अग्नेयकलशमारभ्य सर्वां कृत्वा यथा क्रमात् ॥ रजातुवरुणस्यैव मंत्रलिंगात् ॥ अग्नेम इत्यस्य
क्तेन भद्रा अग्नेश्च सक्तकं ॥ जप्त्वा पुरुषसूक्तेन कंडुं कृतुं क्रमाज्जपेत् ॥ ईश्वरस्याभिषेकं च अहं रजां च कारयेत् ॥ रजा
कर्मणुनिर्वर्त्य होमं कुर्याद्विधानतः ॥ गृहस्येष्टानदिग्भागे कुंडं कुर्याद्विधानतः ॥ विस्तारायामखातं च अरतिद्वय
समिपतं ॥ कुंडकं ढं परित्यज्य संमतादंगुलं क्रमात् ॥ मेखलोक्षुयविस्तारश्चतुस्त्रिंशदंगुलं क्रमात् ॥ पश्चिममव
भागे तु योनिं कुर्याद्विधानतः ॥ समिदाज्यचरुं चैव तिलमाघ्रांश्च सर्पिषा ॥ अश्वत्थप्रस्थालाशसमिदिः स्वादि
रेः क्रमात् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा ॥ अष्टाविंशतिमेतैश्च होमं कुर्यात्स्थकष्टयकः ॥ एते द्वादश
समिदादिभिरित्यर्थः ॥ त्रैयंबकेन मंत्रेण तिलान्नया हतिभिः क्रमात् ॥ अहास्यं वदोतया सर्वोक्तविधिना ततः ॥
एवंक्रमेण कृत्वाथ होमशेषं समापयेत् ॥ सर्वालंकारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनं ॥ त्रयाणां मात्र पितृवाल
कानां ॥ चतुर्भिः कलशैरिष्टं हतुं भसमन्वितं ॥ चतुःकलशोदकं बृहत्कुंभे निःक्षिप्याचार्योऽभिषेकं कुर्यादित्य
र्थः ॥ धौता वराणि धत्वाथ कुर्यादाज्ञावलोकनं ॥ एणं कृतिं च जुहुयाद्यजमानः समाहितः ॥ तत्सर्वं परयाभ
त्या ईश्वराय निवेदयेत् ॥ सर्वालंकारसंयुक्तां सवत्सां धयस्विनीं ॥ प्रीतिमां वस्त्रयुग्मं च प्राचार्याय निवेदये
त् ॥ अन्येषामृत्विजांश्चैव कुर्याद्वाह्मणभोजनं ॥ तस्माद्देवेन विधिना वित्तशायविर्वर्जितः ॥ यश्च वं कुरुते शांतिं

रामः

२६

जा२

सर्वारिहैः प्रमुच्यते ॥ सर्वकामानवाप्नोति विरंजीवि सुखी भवेत् ॥ इत्युत्तरागार्योक्तः कृत्स्नचतुर्दशीजननशान्तिः ॥
 अन्येषु मूलादि ऋक्षेषु शांत्यादि प्रयोगपरिजाते ज्ञेयं ॥ मिता हरयां मार्कण्डेयः ॥ रक्षणीया तथा षष्ठी नि
 शान्तविशेषतः ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानं तथा वलिः ॥ उरुधाः शस्त्रहस्ता अन्यत्पणीते अयोधितः ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां वैवस्वतके ॥ अथ दत्तकपुत्रपरिश्रमविधिः ॥ प्रयोगपरिजाते । एवं पूर्वोक्त
 पुत्रकामेष्वादीनां पुजातः पुत्रस्य पुत्रपरिश्रमविधिः विधीयते ॥ नापुत्रस्य लोके लीति श्रुत्या ॥ अपुत्रस्य मु
 खं दृष्ट्वा भानुमंडलमीक्ष्ये दित्यादि स्मृत्या वा पुत्रस्य निंदा अवगन्तुं न तस्मादपुत्रेण पुत्रपरिश्रमः कार्यः ॥ तत्प्रका
 रः शौनकेन दर्शितः ॥ शौनको ह्यप्रवक्ष्यामि पुत्रसंश्रमं पुत्रमं ॥ अपुत्रोऽष्टतुष्टौ वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥ वाससी
 कुंडले दत्त्वा डह्नी धनं गुह्यकं ॥ आदाय धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारंगं ॥ वह्निं कुशमयं वैवपालाशं वैधममेव च ॥ स
 तानाह्वय वंधूश्च ज्ञातीनां हूय सत्तमः ॥ देशस्वामी नमा हूय मधुपर्कदिनार्चयेत् ॥ बंधून् नन्नेन संभोज्य धानं श्र
 विशेषतः ॥ अन्वाधानादियत्तत्रं कृत्वा ज्योत्स्वनादिकं ॥ दानुः समं रंगत्वा तु पुत्रं देहीतियाचयेत् गदाने समथो दाना
 स्मैयेय ज्ञेनेति पंचभिः ॥ पश्यतां मुपविष्टानां समं हूय पुत्रमर्पयेत् ॥ देवस्य त्वेति मंत्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्यत ॥ अं
 गा दंगे त्वं जज्ञा आ प्रायशि शुभं ॥ ऋक् पाठस्तु ॥ अंगा दंगा तं भवति हृदयादभिजायते ॥ आत्मा वै पुत्रनासि

न

नो

नि. सं ३
३७

एतत्रयं

संज्ञा वशरदः शतमिति ॥ गृहमधेतमाधाय चरुं च जुहुयात् ॥ यस्तत्वाहृदेत्यवायेवतुभ्यमत्र चैकया ॥ सोमो ददित्येतामिः
प्रत्ययं पंचमिस्तथा ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा चरुं शेषं समापयेत् ॥ धातुगणानां सपिंडेषु कर्तव्यं पुत्रसंश्रद्धः ॥ तदभावे
सपिंडेषु अन्यत्र नुनकारयेत् ॥ रुद्रियाणां स्वजातो च गुरुगोत्रसमोपि वा ॥ वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजा
तिषु ॥ सर्वेषां चैव वर्णानां श्रुतिं चैवं न वान्यथा ॥ दौहित्रं भागिनेयं वा शूद्राणां च पतिर्यदि ॥ नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्र
दानं कदाचन ॥ चतुःपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥ दक्षिणां गुरवे दत्वा यथाशक्तीं दत्तोत्तम ॥ नृपो राज्ञः पुनर्भ
मेवापि वैश्या विद्वद्भ्यः ॥ शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथा बलमिति ॥ राज्ञोऽपि दानं तु कुमारशूरवश्चैकैवि
तः ॥ परितोषकत्वात् ॥ दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रश्च क्रियते सुतः ॥ धातुगणादिव येन सति भागिनेयः सुतः कवितः ॥ हे
मादौ वसिष्ठस्तु ॥ शोणितं अक्रसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेऽपि मातापित
रो प्रभवतो न त्वेकं पुत्रं दद्यात्परिगृह्णीयाद्वा ॥ सहित्वा यते पुरुषः ॥ न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा ॥ न्यत्रानु
ज्ञानाद्भर्तुरिति ॥ पुत्रं प्रतिगृहीष्यन्वधूना ह्यराजनिवावेद्यनिवेशनमध्ये लौकिकानि प्रतिष्ठाप्याज्यभागान्न्या
हतिचतुष्टयं हुत्वा ॥ दूरे वा धवं वा धवसान्ने कृष्टमेव वा प्रतिगृह्णीयात् ॥ मिताशूरादौ तु माहृतिभिराज्येन उक्तः ॥
यत्तु समंत्रक होमस्य पुत्रप्रतिग्रहां गत्वा ह्याहृत्यादि मंत्रपाठे च स्त्री शूद्रयो रनधिकारात् तयोर्दत्तकपुत्रो न
भवत्येवेति अविद्वेके रुद्रधरेणोक्तं ॥ तन्न ॥ भर्तुः पुत्र्या स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः ॥ यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्वव

रामः
३७

रदृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तं। स्त्रियाश्च होमा संभवस्तथापि व्रतादिष्वप्यहोमादिकारयेदिति हरिनाथादयः॥ संवत्तत्वेप्ये
वं॥ सर्वभूतस्यपि॥ स्त्रीभूतश्च सधर्माणां इति श्रुतेः॥ अतएव भूतकर्तृक होमो हि प्रद्वारैव पराशरिणोक्तः॥ इति एतत्तु यो वि
प्रः भूतस्य जुहुयादिति॥ ब्राह्मणस्तु भवेत्तुः॥ भूतस्तु ब्राह्मणो भवेत्॥ अत्र माधवाचार्याः॥ यो विप्रभूतस्य दक्षिणा मा
दायत शीयं हविः शान्तिं पुण्यादि सिद्ध्यै वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दक्षः॥ भूतस्तु होमफलं लभेत्तैवेति व्याचक्षे॥ दत्तके वि
शेषः॥ कालिकापुराणेऽपि॥ पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्रुतः पृथिवीपतेः॥ आचूडांतनपुत्रः स पुत्रतां याति वाभ्यतः॥ चूडा
पायनसंस्कारानि जगोत्रेण वैकृताः॥ दत्ताद्यास्तनयास्तस्य पुत्रस्य दत्तादास उच्यते॥ ऊर्ध्वं तु पंचमादधी न्न दत्ताद्याः सुतान् यः॥
गृहीत्वा पंचवर्षीयं पुत्रे हि प्रथमं चरेदिति॥ हेमाद्रौ चैव वसिष्ठः॥ संदेहे चोत्पन्ने हरे वांधवं भूतमिव स्थापयेत्॥ विज्ञायते च वा
ह्ये केन च वहं स्त्रायत इति॥ तस्मिंश्च प्रतिग्रहीते यद्यो रसं पुत्रः उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादिति अंशांतरे तु॥ दत्तपुत्रे गृही
ते तु कदाचित् त्रैरसो भवेत्॥ पितुर्विन्नस्य सर्वस्य भवेत्तं समभागिनौ॥ इदं तु दत्तपुत्रस्य गुणवत्त्वं इत्युक्तं॥ दत्तस्य गुणव
त्त्वं त्वेसमो भाग इति हारितस्मरणेन॥ अविधाय विधानं यः परिपुष्मातिनं दत्तं॥ विवाहविधिमाजं कुर्यात्तं धनभागिनं॥
तस्मिं जाते सुते दत्ते हस्ते सति विधानके॥ तत्त्वत्तस्यैव सर्वस्य सखामी पितु रंजसा॥ जाते च न्ये पुत्रे पुत्रे दत्तपुत्रपरिग्र
हात्॥ पिता चेद्विभजेद्विन्नं नैवा सौ ज्येष्ठभाग भवेदिति दत्तपुत्रक विधानं॥ अथ यमल्लयोः संस्कारार्थं ज्येष्ठकमिष्टमा
व उच्यते॥ मनुः॥ जन्म ज्येष्ठे नवा द्दानं सुब्रह्मण्यस्वपि स्मृतं॥ यमयोश्चैव गर्भे पुजन्म तो ज्येष्ठता स्मृता॥ देवलोपि॥
यस्य ज्ञातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखं॥ संतानः पितरश्चैव तस्मिं ज्येष्ठ्यं प्रतिष्ठितम्॥ भागवते तु॥ दौतदाभवतोगर्भे

नि.सि.र.

२८

पुहतेमा

सूतिर्विश्विपर्ययादित्युक्ते पश्चादुपनस्यजेत्यमुक्तं ॥ अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥ पूर्वमेव तु पुक्तं ॥ गर्भाद्यमेव श्यादौ विशेष
निर्देश एव गर्भग्रहणं नाम तत्र ॥ अन्यथा तद्देयत्वात् तदतिप्रसक्तं तरे ॥ अथ सूतिकास्मानम् ॥ ज्योतिषो ॥ करेभ्यः
ग्यानिलवाससात्यमेतरेष्वन्वाचिध्रुवमेहूपुंसां ॥ तिथावरिकेभ्यः भूमामनन्ति प्रभूतिकास्मानविधिमुनिं ॥ ॥ अ
थ नामकर्मः ॥ दहस्थितिः ॥ द्वादशे द्वादशमेवापि जन्मतो दिवसे भूमे ॥ द्वादशे विंशतौ चैव द्वादशे वार्तः क्रमात् ॥ याज्ञव
ल्क्यः ॥ अह्न्येकादशेनाम ॥ हेमाद्रौ भविष्यो ॥ नामधेयं द्वादश्यां तु द्वादशे मासिकेन च ॥ अष्टादशे ॥ इति तथा वदन्नात्र
मनीषिणः ॥ द्वादश्यामतीतायामिति ज्ञेयं ॥ प्राज्ञो वायगमेनामधेयमिति विद्वत्कृते ॥ गृह्यपरिशिष्टेपि ॥ जननाद्दशमे
रात्रे व्युद्देशात् रात्रे संवत्सरे वा नामकरणम् ॥ व्युद्देशात् ॥ ज्योतिर्निबन्धे गार्गः ॥ अमासंक्रांतिविध्यादौ प्राप्ता काले पिना
वेत् ॥ श्रीवरः ॥ मित्रादित्यमघोराशतभिषकस्वातीधनिष्ठाव्युत्तप्राज्ञाश्चिदाशंकपोऽत्रिणकृत्युधेयपुराशोसि
रे ॥ छिन्दापंचदशीविहाय नवमी ॥ अह्न्येव भार्गवज्ञाचार्यामतया द्वादश्यामासिकेन नामानिकुर्यात् ॥ द्वादश्यामासः ॥ शमीतं
ब्राह्मणस्य स्याद्द्वर्मातं ह्यत्रियस्य तु ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तं ॥ शूद्रस्य धनसंयुक्तं ॥ मदनरत्नेनारक्ष्ये ॥ सूतकान्तेनामकर्म
विधेयं खकुलोचितं ॥ नामपूर्वतुमासस्य मंगलं सुसमाहरे ॥ तत्रैव गार्ग्यः ॥ मासनामगुरोर्नाम दद्याद्दालस्य वैपिता ॥
सूतिसंग्रहे ॥ कृष्णोऽन्तोऽशुक्लश्चक्रीवैकुण्ठेऽपि जनार्दनः ॥ उपेन्द्राय जगत्पुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥ योगीशः पुंडरी
काक्षमासनामान्यनुक्रमात् ॥ अत्र मार्गशीर्षादिक्रमश्चिन्तितमदनरत्ने ॥ तन्मासनामप्रथमं दद्यात्संबुध्य वैवर्हि ॥ देवा
स्तुतिरुपितदिवसे जातमेव चरागं रिक्ताष्टम्या रमं दानं यथगतस्ववरं प्रोक्षरात्रिपराह्णमिति ॥ १०

रामः

२८

लस्यगजाश्वानां च सायणं वापि कूपयोः ॥ सर्वापणानां पाणानां विहार्थं योषितां नृणां ॥ काव्यानां च कवीनां च पश्चादीनां च स
वेष्टः ॥ राजा प्रामादवास्तुनां नाम कर्म विशिष्यते ॥ नाहत्र मपि नामकार्थं ॥ अभिवादनीयं वसमीहेतुतत्मातापितरौ विद्याता
मोपनयनादित्याश्च लायनोक्तेः ॥ कुलदेवतान हत्र संबंधपितानाम कुर्यादिति मदनरत्ने शंखोक्तेः ॥ तत्र न हत्र पादाह
राद्याह्रं कुर्यादित्युक्तं परिशिष्टे ॥ तदह्रं दिक्कं नाम यस्मिन्निष्पद्यदह्रमिति ॥ मदनरत्ने वसिष्ठः ॥ जन्माह द्वादशाहेवा
द्दशाहेवाविशेषतः ॥ उन्नाररेवती हस्तमूलपुष्याः सवारुणाः ॥ अथवा दिति मैत्रं वस्वार्तो मृगशिरस्तथा ॥ प्रजापतं धनि
ष्टावप्रज्ञास्तानाम कर्मणि ॥ ॥ अथ खद्वारोहः ॥ पारिजातेषु हस्यति ॥ खद्वारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा ॥ षोडशे
दिवसे वापि द्वादशे दिवसे दिवसेऽपि वा ॥ ज्योतिर्निबन्धेः ॥ करत्रये वैष्णवरेवतीषु दिति द्वये वा श्विनककुबे ॥ कुर्याच्छि
कूनां नृपतेऽतद्वदं दोलनं वै सुखिनो भवन्ति ॥ तत्रैव ॥ आंदोलशयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः ॥ त्रयोदशस्तु कं
याः न न हत्र विचारण ॥ अल्पसिद्धिदिवसे वेत्यभिर्येगास्ये प्रज्ञस्यते ॥ अथ रुग्णपानं ॥ नृसिंहः ॥ एकत्रिंशदिने चैव
पयः शंखेन पाययेत् ॥ अत्र प्राशन न हत्रे दिवसो द्यराशिषु ॥ अथ कर्णवेधः ॥ मदनरत्ने वसिष्ठः श्रीधरो ॥ प्रथमे सप्त
मे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ॥ द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं अभावहं ॥ मासेषु सप्तमे वा अष्टमे वा वेधो कर्णो द्वादशे षोड
शे हि ॥ मध्येनाहः पूर्वभागेन रात्रौ न हत्रे देहतिथी वर्जयित्वा ॥ अत्र जन्ममासो वर्ज्यः ॥ ज्योतिर्निबन्धे गार्गः ॥ मासेषु सप्त
मे वा अष्टमे मासि वत्सरे ॥ कर्णवेधं प्रज्ञं संति पुष्ट्यायुः श्रीविष्णुः ॥ प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽपि वा ॥ द्वादशे च तथा

नि.सिं-३
२६

कुर्यात्कर्णवेधं उभावहं ॥ हेमाद्रौ ॥ कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुणे च वा ॥ कर्णवेधं प्रशंसन्ति अक्षपदे उभे दिने ॥ श्री
धरः ॥ हरिहरकरचित्रा सोम्य पौषे नारायणदिनि वसुधायुधाली सिंहवर्ज्यं पुलकने ॥ शशिशुरुधका मानादिने पर्वलि
रहिततिथिषु अशुभे नैवेद्ये कर्णवेधः ॥ मदनरत्ने च हस्पतिः ॥ द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ॥ द्वादशी पंचमी श
क्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सोम्येति राजपुत्रस्य राजती विप्रवेद्ययोः ॥ भूद्रस्य वायसी सरयौ मध्यमा छांगुलात्मिका ॥ हेमाद्रौ
देवलः ॥ कर्णरंध्रे वेष्ट्या न विरोदयन्नमनः ॥ तं दृष्ट्वा विलयं याति पुण्यो घात उपरातनाः ॥ शंखः ॥ अंगुष्ठमात्र
सुखिरो कर्णेन भवतो यदि ॥ तस्मै आर्चनं दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥ ० ॥ अथ तां ब्रूत भस्मरुः ॥ वंदे श्वरः ॥ सार्धमा
सद्ये दद्यात्तां ब्रूलं प्रथमं शिशोः ॥ कर्पूरादिकं समिश्रितं विलासाय हिताय च ॥ मूलाकं वित्रकरतिष्ठ हरी दुभे सुपौष्णे त
थाम्भगा शिरोऽदिति वा सवेधु ॥ अर्के दुर्जीव भृगु बोधन वा संरुतां ब्रूलं भस्मरुणं विधिमुनिभिः प्रदिष्टः ॥ ॥ अथ नि
ष्क्रमणम् ॥ ॥ ज्योतिर्निबंधे यमः ॥ तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ॥ यमः ॥ ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य द
र्शनं ॥ चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्भूद्रस्य दर्शनं ॥ अत्र सूर्योद्गोः कर्मणा ये यतयोः आर्चनं विद्यते इति हं देवानां निष्क्र
मणे वृद्धि आर्चनास्तीति कल्पतरुः ॥ व्यासः ॥ मैत्रेयस्य पुनर्वसु प्रथममेपीलेन कूले विधौ हस्ते वैवसुरेश्वरे च मृगमे
तारा सुशक्ता सुच ॥ कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधगुरौ अके च रिक्ते तिथौ कन्या कुंभ तुला मृगारि भवने सोम्य ग्रहा लोकि ॥
मदनरत्ने ॥ अत्र प्राशनं काले वा कुर्यान्निष्क्रमणं रात्रिणां ॥ अथोपवेशनम् ॥ अयोग्य पारिजाते पात्रे ॥ पंचमेव तथा

रामः
२६

मासि भूमेतन्मपवेशयेत् ॥ तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोप्यत्र विशेषतः ॥ उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यं र्शु शक्रं देवतं ॥ प्राजापत्यं वहस्तश्च
शस्तमाश्विनमित्रं ॥ ॥ अथा नृप्राशनं ॥ पारिजातेनारदः ॥ जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेना न्नाशनं परं ॥ तदभावे च मेमासि
नवमे दशमे पिवा ॥ द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमा न्नाशनं परं ॥ संवत्सरे वा संहरणं केविदिच्छंति पंडिताः ॥ मदनरत्ने लौगाक्षि
षष्ठे नृप्राशनं जातेषु दंतेषु चेति ॥ शंखः ॥ संवत्सरेऽनृप्राशनमर्धसंवत्सरे वेति ॥ ज्येति निर्बंधे ॥ षष्ठे वाप्यर्धमेमासि पुंसां
स्त्रीणां तु पुंसे ॥ सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं भुभं ॥ रिक्तादिनं रूपं न दं द्वादशी मष्टमी ममां ॥ त्यक्त्वा रतिथयः प्रो
क्तासीत जीवन्वा सराः ॥ चंद्रवारं प्रशंसंति ह्येस्वात्यं त्रिकविना ॥ श्रीधरः ॥ आदिपतिष्य वसुसौम्यकरा मिलि वि
नाजविष्णुवरुणो नरपौष्पमित्राः ॥ बालान्नभोजनविधौ दशमे विअष्टे द्वादशे विहाय नवमी तिथयः शुभाः ॥ वसि
ष्ठः ॥ बालान्नभुक्तौ व्रतबंधने वराजाभिषेके खलु जन्मविष्यं ॥ अभुक्तं निष्ठं सततं विवाहे सीमंतयात्रादिषु मंगलेषु ॥ मा
र्कंडेयः ॥ देवता पुरतस्तस्य धात्रुत्संगगतस्य च ॥ अलंकृतस्य दातव्यं नृपात्रे मकं च न ॥ मध्वाज्यद्विषं युक्तं प्राशये
त्पायसं तु वेति ॥ ॥ अथा वृक्षर्तिः ॥ व्यवहारनिर्णये ॥ नवांवरधरो भूत्वा पूजयेच्च विराज्य ॥ मार्कंडेयं नरो भक्त्या पू
जयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं वा संरामं द्यौर्णिं कृपं वीरं ॥ प्रह्लादं व हन्तम तं विभीषणमथार्चयेत् ॥ खन रुद्रं जन्म
तिथिं प्राप्य सं पूजयेत् ॥ षष्ठं ॥ द्वाविभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥ तिथितत्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोप्युक्तः ॥ आदिप
पुराणे ॥ सर्वे भूजन्मदिवसे स्नाते मंगलवारिभिः ॥ गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ खन रुद्रं वपितरो तथा

नि.सि.३

३०

ज

देवप्रजापति॥प्रतिसंवत्सरं यत्नात्कर्त्तव्यश्च महोत्सवः॥कृत्यविंतामणो॥गुडदुग्धतिलान्दद्याद्धूते ग्रंथो ववेत्तयेत्॥गुग्गुलं
 निर्वसि कथं दूर्वागोरोचनादिकं॥संहरज्यभानुविघ्नशोमहर्षिप्रार्थयेदिदं॥चिरंजीवि विधातुं भो भविष्यामि तयामुने॥रूप
 वान्प्रतिवांश्चैव श्रिया सुकृत्तु सर्वदा॥माकेण धनमस्तैस्तु सप्त कल्याणतृतीयेन॥आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भावांस्तु
 ने॥चिरंजीवि विधातुं तु मुनीनां प्रवरदिज॥कुरु धमुनिशा दूततयामो विरजीयिनं॥माके देवा हरं लज्जुं पिता म्यापुर्विष्ट
 क्ये॥इति पथः पितेत्॥॥तिथितत्त्वैस्कां दे॥खंडनं नखकेशानां मेथुना धगमौ तथा॥आमिषं कलहं हिंसा वयं वृद्धैर्विवर्ज
 येत्॥तत्रैव दीपिकायां॥रुक्ता नृकुंयोर्वारियस्य जन्मनि भवेत्॥अन्तःरुग्णसं प्राप्नोति घ्नस्तस्य पदं द्येद॥कृतोतः शनिः॥
 तस्य सर्वौषधिरुत्तमं गुरुदेवाभिपूजनं॥दृक्मनुः॥मृतो जन्मनि संक्रौंतो आकुरु जन्मदिने तथा॥अस्य स्पर्शं न चैव न समा
 या दुष्प्रवारिणः॥प्रव्रजन्मतिथि रौदयिकी प्राच्या॥युगा धवर्षष्टद्विधसप्तमी पार्वती प्रिया॥रवेरुदयमीरुन्नेन तत्र
 तिथि युग्मतेति कृत्यतत्त्वार्णवे वचनात्॥विशेषो मत्कृत भूधर्मज्ञेयः॥॥अधिकदिस्त्रयः॥प्रयोगपारिजाते ब्रह्मे॥
 प्रतिसंवत्सराद् दूर्वावधनं एणं विधिः परं॥दत्वा गोमूत्राद्विहिरण्णदितथा स्वर्णादिनिर्मितं॥वध्नीयात्कटिस्त्रयं च वासां स
 गृह्यन्त ननं॥दूर्वाकुरैरथाभ्यर्च्य वस्त्रां वपिनाकिनं॥आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः॥॥अथ बौले॥प्रयो
 गपारिजाते॥षडुरुशिष्यः॥जाता विकाराजमादितृतीये केतु योनिकं॥आद्यं केतुर्वेत्ते केचित्पंचमेवेद्वितीयके॥उ
 पनीत्याह हे वेति विकल्पं कुलधर्मतः॥बृहस्पतिः॥तृतीये के शिशोर्गर्भाजन्मतो वा विशेषतः॥पंचमे सप्तमे वा पितृ

रामः

३०

यापुंसोपिवासमं ॥ तत्रैव नारदः ॥ जन्मतस्तृतीये वै श्रेष्ठमिहंति पंडिताः ॥ पंचमे सप्तमे वापि जन्मतो मध्यमं भवेत् ॥ अथ
मांगभतं स्यात्तु नवमे कादशेपि वैति ॥ पारिजाते बृहस्पतिः ॥ उत्तरायणगे सूर्ये विशेषास्तौ म्यगो लके ॥ अक्षय्ये शुभं
प्रोक्तं कुरुपक्षे अभेतरत् ॥ अशुभोत्पत्तिभागः स्यात्कुरुपक्षे द्वित्रिधा कृते ॥ तत्रैव वसिष्ठः ॥ द्वित्रिपंचमसप्तम्यामेका
दशपातथैव च ॥ दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं होरं विजानता ॥ नृसिंहः ॥ षष्ठ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी ॥ द्वार
शी दशहरणे द्वे त्रिपञ्चैव निदिताः ॥ वसिष्ठः ॥ रेवं गारकस्येव सूर्यपुत्रस्यैव हि ॥ निदिता दिवसाः होरे शेषाः का
र्यकराः शुभाः ॥ ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः ॥ पापग्रहाणां वारा हो विघ्राणां शुभदं रवेः ॥ हस्तियाणां रश्मास्तनोर्विदुः
इष्टाणां शनोः शुभं ॥ हस्ताश्वि विष्णु पौष्णश्च अविष्टादित्यपुष्यभे ॥ सौम्या वित्रे नय होरे उत्तमानवतारकाः ॥ त्रीण्युत्तरा
णि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा ॥ होरे घणमध्यमाः प्रोक्ता शेषा द्वादशगर्हिताः ॥ निधने जन्मतस्तत्रैवैनाशे च द्रुमो
हमे ॥ विपत्करे वधे होरं प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥ अत्र लघ्न अक्षिरन्येव योगा ज्योतिर्विदो ज्ञेयाः ॥ अन्ये च विशेषाः
अशुभकर्म निर्णये वक्ष्यन्ते ॥ एतच्च शिशोर्मातरि गर्भिण्यां न कार्यम् ॥ तदा ह्युज्योतिर्निबन्धे मदनरत्ने च दृग्गार्थः ॥
पुत्रचूडा कृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् ॥ शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात् होरं विवर्जयेत् ॥ अस्यापवादमाह ना
रदः ॥ स्तनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडा कर्म न कारयेत् ॥ पंचमौ वदोऽपि गर्भो धृतुर्गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥ यदि गर्भविपत्तिः

वि.सिं.३
३०

स्पर्शश्चोर्वामरणं यदि ॥ सहोपनीत्या कुर्याच्च तदा दोषो न विद्यते ॥ बृहस्पतिः ॥ गर्भिण्यां मातोरिच्छितोः दोषकर्मनकारये
त् ॥ अतोभिषेकेष्वेव स्यात्कालो देवव्रतेष्वपि ॥ गर्भिण्यामपि पंचमासपर्यंतं न दोषः ॥ पुक्तं मुहूर्तदिपिकायां गार्ग्य
ण ॥ पंचममासा दूर्ध्वमातुर्गर्भस्य जायते मृत्युरिति ॥ रत्नसंग्रहे वसिष्ठः ॥ पुत्रवृद्धाकृतो माता गर्भिणी यदि वा भवेत् ॥
विपद्यते गुरुस्तत्र दंपती शिशुरक्षतः ॥ गर्भमातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ॥ पंचमासा दधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारये
त् ॥ गार्गः ॥ अस्म्योत्पादनं यस्य लभ्यते तस्य न कारयेत् ॥ दोषनिर्गमनात्पश्चात्त्वस्थौ धर्मसमाचरेत् ॥ लभ्यते मिति मंग
लोपलक्षणं ॥ ज्योतिर्गर्गः ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रजस्वला ॥ तदा सम्यत्पुमाप्रातिपंचमं दिवसं विना ॥ वसि
ष्ठः ॥ यस्य मांगलिकं कार्यं तस्य मातारजस्वला ॥ तदा सम्यत्पुमाप्रातिपंचमं दिवसं विना ॥ तत्रैव बृहस्पतिः ॥ प्राप्
मभ्युदयश्चाकं पुत्रसंस्कारकर्मणि ॥ यत्नीरजस्वला वेत्स्यान्न कुर्यात्तपिता तदा ॥ पितृति कर्तृमात्रोपलक्षणं ॥ संकटे
तु वाक्यसारे उक्तं ॥ अलाभे सुमुहूर्तस्य रजो दोषो लुप्यति ॥ अयं संसृज्य विधिवत्ततो मंगलमाचरेत् ॥ एतच्च मंडनोत्तरं
कार्यं ॥ न मंडनाद्यापि हि मुंडनं वगोत्रैकतायां यदि नाव्यभेद इति भट्टनरत्ने वसिष्ठोक्तेः ॥ कुले वदतु त्रयाद्वी श्यंडनान्न
तु मुंडनं ॥ प्रवेशान्निर्गमने ह्येन कुर्यान्मंगलत्रयं ॥ दृष्टमनु ॥ एकमातृजयोरैकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ॥ न समानक्रि
यां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ आशौचे तु संग्रहे ॥ संकटे समनुप्राप्ते सतके समुपागते ॥ कृष्णांडीभिर्घृतं दुग्धागं च द
द्यात्पयस्विनी ॥ बृडोपनयनोदाहृत्य तिष्ठति ॥ दिकमाचरेत् ॥ ज्योतिर्निर्ववे ॥ षष्ठे वैश्वे विवाहा वेत्तथैव च ॥ अंतर्व

को

रामः
३१

त्वां च जायायां नेष्यते मुंडनं कथितं ॥ अन्यो विदोषो विवाहप्रकरणे वक्ष्यते ॥ दीपिकायां न चूडाजन्मभामेयशरुणपुत्रानोक्तं
जे ॥ प्रतिपद्वाङ्गिरिकासु विद्यारंभरूपं च मे ॥ प्रयोगार्त्ते ॥ मध्ये सिरसि चूडास्या द्वासिष्ठानां तु द्वाहो ॥ उभयोः पार्श्वयोः
त्रिकल्पपानां शिखा मता ॥ माधवीयेष्वेवं ॥ आपस्तंबस्तुवाह ॥ तस्मै केशान्विनीय यथार्थं शिखानि ददाति ॥ यथाशेषं
अवरसं खयातासां मध्यशिखा वर्जमुपनयने वधनं कार्यं ॥ प्रतिदिशं प्रवपती सुपनयने तेनैवोक्तेः ॥ रिको वा एषा
नपि हितोयमुंडस्तस्यैतदीपधानं यन्निश्चयेति श्रुतेः ॥ विशिखोऽप्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमिति निषेधाच्च ॥ सत्रे तु व
धनात्स शिखं वधनमिति सुदर्शनभाष्ये उक्तं ॥ यत्र कुमारो विशिखा उवेति लिंगं तच्छृङ्गापरं ॥ अपरां कं मदनरत्ने च लो
गादिः ॥ दक्षिणतः कमुंजा वसिष्ठानां उभयोः त्रिकल्पपानां मुंजा भृगवः पंचचूडा अंगिरसो वाजिमेकै मंगलार्थं शि
खिनोऽन्ये यथा कुलधर्मवैतिकमुंजा शिखा वाजिकेशपंक्तिः ॥ स्मृतिद्वये ॥ एका शिखा दक्षिणतो वसिष्ठगोत्रस्य
पंचांगिरसां भृगोस्तु नैका शिखा कस्यप्यगोत्रजानां शिखो भयत्रापि यथा कुलं वा एतच्छूडातिरिक्तविषयं ॥ भूइ
स्यानियताः केशवैमादिति वसिष्ठोक्तेः ॥ यत्तु पादौ ॥ न शिखीनोपनीति स्यात्तनोश्चैतत्संस्कृतांगिरमिति भूइमुपन
योक्तं तदसच्छूडस्यैति केचित् ॥ विकल्पश्चैतन्मुक्तं ॥ एतत्सर्वहारीतः ॥ स्त्री भूइ शिखा दत्त्वा कोधाद्वैराग्यतोऽपि
वा ॥ प्राजापत्यं प्रकुर्यात्तां निष्कृतिर्नान्यथा भवेत् ॥ एतत्परिश्रद्धपदे ॥ अत्र द्वाभेदा द्वावस्येति द्विक् ॥ अपोतिभि
वधे ॥ नर्मदोत्तरदेशे तु सिंहस्थे देवमंत्रिणि ॥ अथ कर्मन कुर्वीत निषेधो नास्ति दक्षिणे ॥ अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं

नि.सि. 3
32

पराशरमाधवीये॥ निवृत्तेषु होमे तु प्राङ्मकरणात्तथा॥ चरेमांतपनं भुंक्ता ज्ञातकर्मणी चेव हि॥ अतो येषु संस्कारेषु
पवासेन अव्यति॥ एते संस्काराः स्त्रीणां मंत्रकाः कार्याः होमस्तु समंत्रक इति स्मृत्यर्थः सारे॥ अथ विचारंभः॥
मदनरत्नेन सिंहः॥ अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्राज्ञे पंचमहायने॥ उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं विवर्जयेत्॥ शिपिकायां॥
वैधपयन्यके काले षष्ठीरिक्तांशानि कुतः॥ अनध्यायां चिनामत्वा देवं ग्रंथकृतं गुरुं श्रीवरः॥ हस्तादित्यसमीरमि
त्रपुरजित्योष्माश्चित्रा अतश्चारा कंशदिनो दयादि रहिते राशौ स्थिते चोभये॥ पक्षे ए निशा के प्रति पद रिक्ता
विहाया षष्ठीमहम अक्षमां भवने प्रोक्ता क्षरस्वीकृतिः॥ वसिष्ठः॥ उदग्गते भास्वति पंचमेवेषां प्रोक्ता क्षरस्वी
करणं शिभूनां॥ सरस्वती विघ्नविनायकं वगुणोदनाधैरभिपूज्य कुर्यात्॥ अहर्त्त संग्रहे॥ उत्तरायणगे सूर्ये कुंभमासं
विवर्जयेत्॥ पूर्वपक्षः अभः प्रोक्तः कृत्स्नश्चातत्रिकं विना॥ हस्तादित्यमरुमित्रौ द्यौषोष्मात्रचैत्रम॥ वैष्णवं तु प्रसि
द्धं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः॥ प्रतिपत्पर्वरिक्ताश्च षष्ठ्यष्टम्यो ववर्जयेत्॥ चराणि सर्वसौराणि करणानि विशेषतः॥
शकुन्यादीनि विधिं ववर्जयेत् सर्वदा बुधः॥ ज्ञेनें द्वाचार्य अकाणां वारवर्गो दयाः अभः॥ स्थिराः श्रेष्ठाश्चरानिंद्याम
ध्यामाश्चोभयात्मिकाः॥ अभः सप्तमरं धास्थाः सर्वे नेष्टाः अभग्रहाः॥ भ्रातृषट्चाय कर्मस्थाः पापाः सर्वे अभव
हाः॥ अभंशकत्रिकोरास्था धनभ्रातृगताः अभः॥ सर्वलाभेषु शस्तास्युरक्षरग्रहणे शिशोः॥ रंभुनवमं कर्म दृष्ट
माधनं द्वितीयं मरीचिः॥ उत्तरायणगे सूर्ये गुरो अक्रेषकाश्चिते॥ अवाश्च भदिना कुले वर्णत्रहणमुत्तमं॥ काल

रामः
32

विधाने ॥ हस्तादित्यसमीरपौघ्नशित्शोकः पूर्ववत् ॥ मार्कंडेयः ॥ अभ्यंगस्नानपूर्वतुगंधाद्यैश्चविभूषितं ॥ शुक्लवस्त्रं समा-
 स्तीर्य तंडुलोपरि प्रजयेत् ॥ मास्तेन पंचमेव वर्षं ॥ सुप्ते जनार्दने ॥ षष्ठी प्रतिपदे वैवर्जयित्वा तथा ह्यमी ॥ रिक्तां पंचद-
 शी वैवसोरिभोमदिने तथा ॥ एवं सुनिश्चिते काले विद्यारंभं तु कारयेत् ॥ प्रजायित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं वैवसरस्वती ॥ स्ववि-
 द्यास्त्रकारंश्च स्वाविद्यां च विशेषतः ॥ एते धाम्नि वेदेवानां नाम्नादिजुहुयाद्युतं ॥ हरिण्याभिर्हर्जं द्राणाकर्तव्यं वा-
 चप्रजनं ॥ प्राश्नुखोगुरुसीनो वासुणाशमुखं शिं ॥ अभ्यापयी पप्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रहजितः ॥ ॥ इत्यहस्वी-
 कारः ॥ ॥ अथ धनुर्विद्या ॥ दीपिकायां ॥ अदितिगुरुमार्कं स्वातिवित्राग्निपिम्बुवह्निवसुमहर्षिंदुभाग्यात्म-
 नेषु ॥ शनिशशिबुधवारिविष्णुबोधे विषोषे सुसमयतिथियोगे वापि विद्याप्रदानं ॥ ॥ प्रथानुपनीतस्य विशेषः ॥
 गौतमः ॥ प्रागुपनयनात्कामचारवादभद्रा ॥ भद्रं लब्धं नोदरपीति हरदत्तः ॥ स्थिति दीपिकायां ॥ शिशोरभ्युद-
 रं प्रोक्तं बालस्यावमनं स्मृतं ॥ राजस्वलादि संस्पर्शस्तानमेव कुमारके ॥ प्राक्कुरुताकरणादालः प्रागन्नप्राश-
 नाच्छि ॥ कुमारकस्तु विशेषो यावन्मौंजीनिबंधनं ॥ आपस्तंबोपि ॥ अन्नप्राशनात्प्रयताभवत्पासंवत्सरादित्ये-
 के शति ॥ गौतमोपि ॥ नतदुपस्थं नोदाशौचं ॥ तस्यानुपनीतस्य चंडालादिस्पृष्टस्यापि स्पृशी न स्नानं ॥ उद्व-
 षष्टवर्षात्प्राक् ॥ ऊर्ध्वतुस्नानं भवत्येव ॥ बालस्य पंचमाद्वर्षाद्द्वयं शौचमाचरेदिति स्मृतेः ॥ कामचारदिके ये-
 वि ॥ उनेकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परस्य च ॥ चरेद्गुरुः सुहृद्वैवप्रायश्चित्तं विप्रकृष्ये ॥ अतो बालतरस्यास्य नापरा-

नि.सिं.३
३३

धोनपातकमितिस्मृतेतिहरदत्तः॥स्मृत्यर्थसारेण्येवं॥अथोपनयने॥आश्वलायनः॥गर्भाहमेष्टमेवादिचंवमेसप्त
मीपरा॥द्विजन्तंप्राप्तुयाद्विप्रोवर्षेतेकादशेष्टपः॥मनुः॥ब्रह्मवर्षसकामस्यकार्यविप्रस्यपंचमे॥राशेवलार्थिनः॥घ
ष्टेवैश्वस्यार्थार्थिनोष्टमे॥विष्णुः॥घष्टेतुधनकामस्यविद्याकामस्यसप्तमे॥अहमेसर्वकामस्यनवमेकांतिमिष्ट
तः॥आपस्तंबः॥गर्भाहमेष्टव्राह्मणमुपनयति॥बहुवचनंगर्भघष्टगर्भसप्तमयोःप्राप्त्यर्थमितिमुदर्शनभा
ष्य॥केचित्तुविप्रस्यघष्टंनमन्यते॥आपस्तंबः॥अथकाम्य॥निसप्तमेब्रह्मवर्षसकाममष्टमप्रायःकामेनवमेते
जस्कामेदशमेऽन्नाद्यकाममेकादशेइन्द्रियकामेद्वादशेपथुकाममुपनयेत्॥जोराकालमाहमनुः॥प्राधोउशाद्रा
ह्मणस्यसावित्रीनातिवर्तते॥आहविंशात्सूत्रबंधोरावतुर्विंशतेर्विशः॥ज्योतिर्निबन्धे॥अथजावाहुजावैश्याःखा
वधेरुर्ध्वमवतः॥अकृतोपनयाःसर्वेदृषलाएवतेस्मृताः॥गर्गः॥विप्रवसंतेहितिपनिदाघेवैशंपचनात्तेवृत्तिनंवि
दध्यात्॥माघादिअहंतांतिकंपंचमासाःसाधारणावासकलद्विजानां॥हेमाद्रौज्योतिर्दि॥माघादिषुचमासेषुमौ
जीपंचसुशस्यते॥पारिजातेवृहस्पतिः॥रुघवापकुलीरस्थो जीवोप्यभगोवरः॥अतिशोभनतांदद्याद्विवाहाप
नयादिषु॥वृत्तशते॥नजन्मविध्यैनवजन्ममासेनजन्मकालीयदिनेविदध्यात्॥ज्येष्ठेनमासिप्रथमस्यसूनोस्तथा
सुतायाअपिमंगलानि॥राजमातंतुः॥जातदिनेदूषयतेवसिष्टोह्यष्टौचगर्गोऽनियतंदशान्तिः॥जातस्यपरुकिंल

रामः
३३

भागुरिश्चशेषांप्रशस्ताः खलुजन्ममासि॥जन्ममासेतिथौभेवविपरीतदलेसति॥कार्यमंगलमित्याहुर्गणनार्थोचशौनकाः॥
जन्ममासनिषेधेपिदिनानिदृशवर्जयेत्॥आरभ्यजन्मदिवसाकुम्भास्युत्तिथयोपरि॥अथान्तरे॥अतजन्मत्रिकारिस्थोजी
वापीष्टोर्चनात्सकृत्॥अभौतिकालेतुयाद्यवयवस्थाद्विगुणोच्येनात्॥अद्विनेवगुरोर्यस्यवर्षप्रोक्षेष्टमेयदि॥चैत्रमीन
गतेभानौतस्योपनयनंशुभं॥जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाशत्रुभेगुरो॥मौजीववःअभःप्रोक्तश्चैत्रमीनगतेखो॥नारदः॥वा
लस्यबलहीनेपिशोत्पानीबोबलप्रदः॥यथोक्तवत्सरेकार्यमनूक्तेनोपनायनं॥शान्तिश्चात्रैवस्थते॥ज्योतिर्निबन्धेनसि
हः॥तृतीयापंचमीषष्ठीद्वितीयावापिसप्तमी॥पक्षयोर्भयोश्चैवविशेषेणसुहृजिता॥धर्मकामोसितेपक्षेकृत्स्नप्र
थमातथा॥अक्षत्रयोदशीकेविदिहतिमुनयस्तथा॥दोडरानंदेवसिंहः॥नैमित्तिकमनध्यायंरुग्नेचप्रतिपदिनं॥
मखत्नावधनशस्तबोलेदेवव्रतेद्यपि॥प्रशस्ताप्रतिपत्कृत्स्नेनस्वापरसंयुता॥एतदतीतिकालस्यात्रैववदोस्सनय
नविषयं॥प्रशस्ताप्रतिपत्कृत्स्नेकदाचिन्तुभोगोविद्यौ॥चंद्रबलपुतेलनेवर्षाणामतिलंघनेतिव्यासोक्तेरित्याहुः॥
एवंसप्रम्यपि॥तस्यागलग्रहत्वोक्तेः॥गृहस्थतिः॥अक्षय्यःअभःप्रोक्तःकृत्स्नश्चात्यत्रिकंविना॥तथा॥मिथुनेसं
स्थितेभानौमेहमासोनदोषकृत्पदनरत्वेनारदः॥विनर्तुनावसंतेनकृत्स्नपक्षेगलग्रहे॥अपराह्णोपनीतः
पुनःसंस्कारमर्हती॥असन्नेगलग्रहेनदोषायेत्यर्थः॥अपराह्णस्त्रिधामभक्तदिनतृतीयांशस्त्युक्तंत्रैव॥नारदः॥
अक्षय्यपक्षेचतुर्थीवसन्त्यादिदिनत्रयं॥त्रयोदशीवतुष्कंवःअष्टावतेगलग्रहाः॥वसिष्ठः॥पापांशकगतेचंद्रेअरि

वि. सिं. ३
३४

नीचस्थितेपिवा॥ अनध्यायेनोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति॥ अनध्यायस्य पूर्वेषु सप्तस्यैवापरैरुनि॥ अतवंधेविसर्गेवविद्या
रंभेनकारयेत्॥ राजमात्रं॥ ३॥ आरंभानंतरं यत्र प्रत्यारंभो न सिध्यति॥ गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहं॥ ज्योतिर्नि
बधे॥ अथ कासुवसवोऽमुगमन्तुं तरादिषु॥ अनध्याये प्रकुर्वीत तथा सापपदास्तसा॥ स्मृत्यर्थे सारं॥ सिताज्येष्टा द्विती
या च अग्निनेदत्रासीसिता॥ अनुधीदादशीमाधेयताः सापपदाः स्मृताः॥ एवं प्रदोषदिनं वर्ज्यम्॥ ॥ प्रदोषस्वरूपमाहंगा
भिलः॥ चर्हीचदादशीवैव॥ प्रदर्शनात्रो ननाडिकाः॥ प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीयान्ननयामिका॥ ज्योतिर्निबधेयासः॥ याचैत्रवै
शाखसितातृतीयामाघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य॥ कृष्णतृतीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुखे॥ अत्रापि क
रुष्मप्रतिपदं ज्ञेयम्॥ यत्र नृहद्गर्गः॥ अनध्याये प्रकुर्वीत यस्तनैर्मित्तिको भवेत्॥ सप्तमीमाघ अक्रेतुर्गुण्ये चारुयात
था॥ बुधत्रये नृवारा अशक्तानि अतवंधने इति॥ तत्रायश्चिन्ताथोपनयनविधयं॥ स्वाध्यायविभुजोद्यसा कृष्णप्रतिप
दादयः॥ प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबंधनेमताः॥ श्रितेतेनैवोक्तेरिति निर्णयामृतकालादर्शौ॥ यद्यप्यथोपेत पूर्वस्येतु
त्काग्रनिरुक्तं परिहानं कालश्चेत्याश्वलायनेन पुनरुपनयनकालानियम उक्तस्तथापि निमित्तानंतरमेव सः॥ तदा
मीमकरेण तु पूर्वोक्तकालो ज्ञेयः॥ प्रतिवेदमुपनयने कालानियम इति तु युक्तं॥ गर्गः॥ अहेरवीक्षारवनिप्रकंपेकेत्
द्रुमोल्कापतनादिदोषे॥ अतेदशाहानि वदन्तः शास्त्रयोदशाहानि वदन्तिकेचित्॥ संकोटे तु वंदेश्वरः॥ दशदिशां वैव
धरा प्रकंपेव अप्रयतिऽथ विदारणे च॥ केतौ तथोल्का अकण प्रयाते अहं न कुर्यादृतमंगलानि॥ तत्रैव वेदव्रतोपनि
रात्रिहमदनो मुनि ईलभुते यामेचतुर्थ्याद्यके प्राग्नात्रोपहनं धुपाकरणतो मासंतिशः प्राग्वले इति १०

दतीया
यस्या

रामः
३४

यमेस्वाध्यायाध्ययनेतथा॥ न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेपि च॥ हेमाद्रौ ज्योतिषे॥ हस्तत्रये पुष्पधनिष्ठयोऽप्याङ्गाश्विसे
 म्यादिति विष्णुभेषु॥ शशेतिथौ बंद्बलेन युक्ते कार्यौ द्विजानां व्रतबंधमोक्षौ॥ ज्योतिर्निबंधनारदः॥ ज्यैष्ठ्यात्मकं त्रयां त्यज्यं च
 अदित्युत्तराणि च॥ विष्णुत्रयोविमित्रां ध्रुवो निभानुपनायने॥ बृहस्पतिः॥ त्रिषु त्रेषु रोहिण्यां हस्ते मेत्रे च वासेवे॥ त्वाष्ट्रस्य
 म्यपुनर्वसोरुत्तमं ध्रुपनायनं॥ ज्योतिर्निबंधे॥ हर्वा हस्तत्रये सार्यं अतिमूलेषु बह्वं॥ यजुषां पौष्णमेत्रार्के दित्युपधम
 दुर्ध्वैः॥ शमगानां हरिशार्कं वसुपुष्योत्तराश्विभैः॥ धनिष्ठादिति मेत्रार्के क्षिंदुयोऽनेष्वथर्वणं॥ राजमांते रस्तु ब्राह्मण
 म्यपुनर्वसुनिषेधति॥ ताराचंद्राणि मूलेषु ग्रहाकेषु भेषुपि॥ पुनर्वसो कृते विप्रः पुनः संस्कारमर्हति॥ ज्योतिर्निबंधे
 नारदः॥ सर्वेषां जीवशुक्रज्वाराः प्रोक्ताः व्रते शुभाः॥ चंद्रार्कौ मध्यमौ द्वयोः सामवाहुज्योः कुजः॥ शशो विपतिवार
 श्च शशवाधिपवलंतथा॥ शशवाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते॥ शशवाधिपश्चरत्नसंग्रहे॥ ऋगथर्वसामयजुषा
 मधिपा गुरुसौम्यभोमसिताः॥ जीवसितौ विप्राणां रुद्रस्थौ रोहणगुविशं बंद्बिति॥ पारिजाते बृहस्पतिः॥ बह्वृक्षानां
 गुरोर्वीरे यजुर्वेदजुषां बुधे॥ सामगानां धरास्त्रनोरथर्वविदुषां रेवे॥ अत्र लग्नं अध्यादिदेवज्ञेभ्यो ज्ञेयं॥ विस्तरभयात्रा
 यते ग्लानः॥ प्रत्येदि पूर्वसंध्यायां वृत्तिरिदो यद्विज्ञेति॥ तदिदं ने स्यादन्ध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत्॥ ज्योतिर्निबंधे॥ नां दीक्षा
 कृतं चेत्स्यादन्ध्याय कालिकः॥ तदोपनयनं कार्यं वेदार्थं न कारयेत्॥ एतद्बहुवतिरिक्तानां॥ तेषां तदिदं वेदार्थं
 नाभावात्॥ अतस्तेषां उपनयनं न भवत्येव॥ एतच्च शास्त्रनिर्णेतुं दिवैव वरुं अपयित्वा सायं संध्योत्तरं होमं

हस्ति
 शारदा
 मंगल

नि.सिं-३

३५

कुर्यात्तानसंध्यागर्जिते गले न वृष्टुत्पात दूषिते ॥ ब्रह्मोदनं पचेदग्नौ पक्वं च निवर्त्तते ॥ ब्रह्मोदनं पचेदग्नौ पक्वं च निवर्त्तते ॥ ब्रह्मोदनं पचेदग्नौ पक्वं च निवर्त्तते ॥
संग्रहो ह्येति प्रयोगारब्धे भद्रवरणाः ॥ तत्र शांतिरप्युक्ता न सिं ह प्रसादे ॥ ब्रह्मोदनविधेः पूर्वप्रदोषे गर्जितं यदि ॥ तदा
विघ्नकरं यद्येव दोरध्वनस्पतत् ॥ तस्य शांतिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ॥ अथानपायसंसाज्यं द्रव्यं यत्ति यज्ञो भवे
त् ॥ स्तुतं वृहस्पतेर्विद्वान्पठेत्प्रजाविहृद्व्ये ॥ गायत्री चैव मंत्रः स्यात्प्रायश्चित्तं तु सौर्यया ॥ धेनुं सवत्सकं दद्याद्वा
धायोपपयस्त्रिनी ॥ ब्राह्मणाभोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मोदनं वरेत् ॥ उपनयने वाधिकारिणो माधवीये हृदमनुनो
क्ताः ॥ पिता पितामहो भ्राता शतयोगो वज्रा वज्राः ॥ उपायने धिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ प्रयोगारब्धे ॥ पि
ते वोपनयेत्पुत्रं न दभावे पितुः पिता ॥ तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे पितृसोदरः ॥ पितेति विप्रचरं नो रुत्रियादे ताते
घां परोहितस्व ॥ उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात्तेषां वाध्ययनेनाधिकारात् ॥ अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठभ्रात्रभावेऽ
धिकारः ॥ असंस्कृतास्तसंस्कार्या भ्रात्याभिः पूर्वसंस्कृते रितियाश्च वक्ष्योक्तेः ॥ ॥ मानुरज्ञो दोषे तु प्रागुक्ते ॥
अथ घण्डमूकादीनां विशेषः ॥ प्रयोगपरिज्ञाते ब्राह्मे ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणा ज्ञातो ब्राह्मणं स इति श्रुतिज्ञानस्मा
च्च घण्डवधिरकुबुवापनपंगुषु ॥ जडबाहु रोगार्त्तशुष्कांगविकलांगिषु ॥ मन्त्रोन्मत्तेषु मूकेषु रायस्थे निरिन्द्रियो
घृस्तपुस्त्वेषु चैतेषु संस्कारास्युर्यथोचितं ॥ मन्त्रोन्मत्तानसंस्कार्या वित्तिकेचित्प्रचक्ष्यते ॥ कर्मस्वधिकाराच्च पातित्वं

रामः
३५

नास्ति चेतयोः ॥ तदप्यसंस्कृत्य मपरित्वा इत्यथा ॥ संस्कारमंत्रो होमश्चिन्तनं करोत्याचार्य एव ॥ उपनेयांश्च विदित्वा वाच्यं स्वस
मीपतः ॥ आनीयात्रिसमीपं वासवित्रीस्य उपवाजपेत् ॥ कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रैः कारयेत् ॥ स्वमेव विद्विज्जीतो संस्का
र्यो कुंडगोलकाविति ॥ सत्यर्थं सारं प्येवं ॥ कुंडगोलकयोः संस्कार्यत्वं आर्द्धे निषेधश्च हेतुः पुत्रविषयः ॥ अन्यथा ब्राह्मणेनो
पनयनाद्यप्येति परार्कः ॥ गायत्र्युपदेशश्चोत्तरेऽपि कार्यः ॥ उत्तरेणाग्निमुपविशतः प्राश्नुस्व आचार्यः प्रत्यश्नुस्व
तरोर्ध्वं हिमोऽतिशः ॥ गायनसूत्रोक्तेः ॥ यद्यपि कात्यायनेनाथोस्मि सावित्रिमन्वाहोत्तरेऽपि प्रत्यश्नुस्वायेत्युक्ता हिरण्यत
स्तिष्ठत आसीनाय वै केऽतिविकल्प उक्तः ॥ तथापि कात्यायनो मेव सः ॥ बहुवाचंस्तत्तत् एव वेदेकात् ॥ ॥ भिक्षायां विशेष
माह कात्यायनः ॥ मातरमेवाग्नेभि रूत ॥ पराशरमाधवीये ॥ मातरं वा स्वसारं वा मानुषं ॥ भगिनीं निजां ॥ भिक्षुं भिक्षुं प्रथमं या
चेनं न विमानयेत् ॥ ॥ अथ संस्कारलोपे रौनकः ॥ आरुधाधानमा बौला काले तीते तु कर्मणः ॥ व्याहृत्य ज्येष्ठसंस्कृत्य हुत्वा
कर्मिण्याक्रमं ॥ एतेष्वेकैकलोपे तु पादरुधुं समाचरेत् ॥ श्रुत्या अर्धकुरुः स्यादायं दीत्यवमीरितं ॥ अनापदि तु सर्वत्र द्विगु
णं द्विगुणं चरेत् ॥ पारिजाते कात्यायनः ॥ तुष्टे कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ प्रायश्चित्ते कृते पश्चात्तुष्टे कर्म समाच
रेत् ॥ सत्यर्थं सारं प्येवं ॥ करिकायां तु ॥ प्रायश्चित्ते कृतेऽतीतं कर्म कृता कृतमित्युक्तं ॥ प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि वै ॥
कार्यमिते कश्चाचार्यानेत्यन्ये तु विपश्चित इति ॥ त्रिकाण्डशंखेन तु कालातीतेषु कार्केषु प्राप्नुवत्स्वपरेषु च ॥ कालातीतानि
कृतेव विदध्यादुत्तराणि तु श्रुतं ॥ तत्र सर्वेषां तत्रेण नादींश्चाहुः कुर्यात् ॥ देशकालकर्तव्यं वा तत्र गणेशः क्रियमाणानां
सात्कारां पूजनं सकृत् ॥ एकदेवभवे च्छास्त्रमादौ नष्टं यगादिष्वतिष्ठत्वींश्चोदयेच्छेदो गपरिशिष्टात् ॥ एतद्दृष्ट्वा मप

दिते

वि.सि.३

३६

माचं युगपत्संस्कारकरावधयमिति गोपदेवता ॥ अतीतसंस्काराणां युगपत्कारणे श्रुत्ये ॥ तत्रापि वोक्तस्य उपनीत्यासहेति प
क्षे उपनीतिदिने एवानुष्ठानेन पूर्वदिने ॥ सह तस्य दिवसे को सन्निकृष्टतरत्वात् ॥ वृक्षावोरप्येवं ॥ उपनीतिदिने मध्याह्नसंध्या
माहपाणिनाते जेमिनि आयाव दुह्योपवेशस्ततावत्संध्यादिकं नव ॥ ततो मध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्म समाचरेदिति ब्रह्मगाय
त्री ॥ यत्तु वचनं ॥ उपायने तु कर्त्तव्यं सायं संध्ये उपासनं ॥ आरंभे ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने उपरे ॥ हनीति ॥ तच्छाखां तद्विष
यमिति पारिजातः ॥ विकल्प इति तु युक्तं पश्यामः ॥ उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः ॥ अहमेतमग्निं धारयामीतीत्यापस्तंबोक्तेः ॥
ब्रह्मयज्ञे विशेषमाह तत्रैव जेमिनिः ॥ अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ॥ वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समापने
इति ॥ येषां तद्दिन एव वेदारंभस्तेषां नैदमिति रिक् ॥ ॥ अथ ब्रह्मवारीधर्माः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ मधुमांसां जनोच्छिद्य उ
क्तस्त्री प्राणिहिंसने ॥ भास्करा लोकना शीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ मनुः ॥ अभ्यंगमंजनं वाक्षो रूपांश्च त्रधारणं ॥ व
र्जयेदिति प्रकृतं ॥ पारिजाते कौर्मे ॥ नादंश्चैव वीक्ष्य त नाचरे दंतधावनं ॥ गुरुस्त्रिंशं भेषजार्थं प्रयुज्जीत न कामतः ॥ सती त्रि
षिंशं मध्यादिविषयं ॥ अन्यस्य गुरुस्त्रिंशस्य सर्वदा प्राप्तेः ॥ सवेद्याधीयीत कामं गुरोस्त्रिंशं भेषजार्थं सर्वं प्राप्तीयादि
ति वासिष्ठोक्तेः ॥ ज्येष्ठभ्रातुरित्यपि ज्ञेयं ॥ पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुस्त्रिंशं भोज्यमित्यापस्तंबोक्तेः ॥ गुरुपुत्रे तु सप्तत्यंतरे उक्तेः ॥
गुरुबहुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिद्य भोजनात् ॥ प्रवेताः ॥ तां ब्रूलाभ्यंजनं वैवकांश्च पात्रे च भोजनं ॥ यतिश्च ब्रह्मवशिष्यवि
धवाभ्यंजनं वर्जयेत् ॥ यमः ॥ येष्वलामजिनं देडं मुपवीतं वनित्यशः ॥ कौपीनं कीटैस्सूत्रं च ब्रह्मवशिष्यगुणधार्य ॥ अग्नीध

नेष्य
रामः
३६

नमैह्यवर्ग्यमधः शय्यागुरोर्हितं ॥ कुर्यादिति शेषः ॥ मेखला माहाश्वलायनः ॥ तेषां मेघला मौं जीवस्त्रणस्य धः ॥ इति त्रियस्य
मौर्वी वैश्यस्येति ॥ आचार्यः ॥ त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समाहृताः ॥ तं द्रुथयस्त्रयः कार्या पंचवासप्रवापनः ॥ अत्र
अवरसंख्ययानियमश्चेति वृद्धः ॥ अथ दंडाः ॥ मनुः ॥ ब्राह्मणो वै त्वपात्ता शो इति त्रियो वाटस्वादिरो ॥ पैष्यलो दुर्वरो वैश्यो
दंडानर्हति धर्मतः ॥ एषामभावे गोतमः ॥ यद्विद्यो वा सर्वेषां मूर्द्धलाटनामा प्रमाण इति ॥ अजिण माहाश्वलायनः ॥
अहतेन वाससा संवीत मेरो येन वाजिनेन ब्राह्मणं रोखेण इति त्रयं अजेन वैश्यमिति ॥ यद्यप्येण यशब्देन मभीचमै
वाच्यते ॥ एणाठ्विति पाणिनि स्मृतेः ॥ एणेयमेणाश्चर्माद्यमेणस्येण सुभे त्रिष्विति मरं शाब्दः ॥ तथापि कृत्स्नरुत्स्व को
स्तान्यजिनानीति शंखोक्तेः सर्वेषां वारो रवमिति यमोक्तेः श्वभृगवर्मणा सह विकल्पो ज्ञेयः ॥ वस्त्राजिनयोस्तु विकल्पः
कार्या संवाः विरुतमिति गोतमोक्तेः ॥ अथ यज्ञोपवीतं ॥ मनुः ॥ कार्या समुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत् ॥ पारिजाते
देवतः ॥ कार्या स होमगोवालु शृणवत्वत्तृणादिकं ॥ यथा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ तन्न ननु कार्यं ॥ सावि
त्रिगुणं कुर्यान्नवस्त्रं नुत इवेत ॥ इति तेनैवोक्तेः ॥ भृगुः ॥ त्रिवृदूर्ध्ववृत्तं कार्यं तनुत्रयमधोवृत्तं ॥ त्रिवृत्तं चोपवीतं स्या
त्तस्यैकोऽग्रं परिष्यते ॥ उर्ध्ववृत्तं दक्षिण करस्य दूर्ध्वं कृत्वा चलितां ॥ कात्यायनः ॥ एष्टे देशे च नाभ्यां च धृतं द्यद्विंदते कटिं ॥ तद्वा
र्यमुपवीतं स्यात्त्राति लंबं न चोद्धृतां ॥ वसिष्ठः ॥ नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तप ह्यः ॥ तस्मात्त्राभिसमं कुर्यादुप

वि. सिं-३

३७

वीतं विवृणोत ॥ पारिजाते देवतः ॥ उपवीतं वदो रं कं देतथेतरयोः स्मृते ॥ एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ स
एव । बहूनां वायुः कामस्य ॥ तत्र मंत्रमाह स एव ॥ यज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्यावापि धारयेत् ॥ हेमाद्रौ ॥ यज्ञोपवीते देवा
यं श्रोते स्मार्त्तं वक्रमेण ॥ तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ देवलः ॥ सावित्र्या दशकृत्वोऽिह मंत्रिताभिस्तु दृश्येत् ॥
विष्टिः नवाप्यधो जातं भुक्तानिर्मितमुत्तरेज्ज ॥ मनुः ॥ मेखलामज्जिनं दंडं उपवीतकमंडलुम् ॥ अप्सु प्राशपविनष्टानि
गृहीतान्यानि मंत्रतः ॥ ॥ अथैतल्लोपे प्रायश्चित्तं ॥ मनुः ॥ अकृत्वा भैरव वरणमसौ भैरवपावकं ॥ अनानुरः सप्त
शतः मवकीर्णो व्रतं वरेत् ॥ अमत्या आपदि त्पागे तु याज्ञवल्क्यः ॥ भैरवाग्नि कार्ये तत्कानु सप्त रात्रमनानुरः ॥ कामावकीर्ण
इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयं ॥ उपस्थानंततः कुर्यात्समां संवलनेन तु ॥ मंत्रस्तु मिता हरायां हेयः ॥ सकृल्लोपे तु वदग्विधा
नि ॥ मानस्तोके जपे मंत्रं शतसंख्यं शिवालये ॥ अग्नि कार्यं विना भुक्तेन पापं ब्रह्मचारिणः ॥ स्मृत्यर्थं सारे तु ॥ संध्याग्नि
कार्ये लोपे स्नात्वा ह्यसहस्रं जपः ॥ भिक्षालोपे ह्यशतं अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चेत्युक्तं ॥ आचार्यैः संवर्तः ॥ यः सं
ध्यां वैवनोपास्ते अग्नि कार्यं यथाविधिः ॥ गायत्र्यश्च सहस्रं तु जपे स्नात्वा समाहितः ॥ पारिजाते शततपः ॥ ब्रह्मचारी
तु योऽग्नीयान्मधुमां संतयेव च ॥ प्राजापत्यं वरेत्कुरु व्रतं शेषं समापयेत् ॥ अग्नि विधाने ॥ तं वोधिया जपे मंत्रं लहं वैव
शिवालयेत् ॥ स्वे ब्रह्मचारी स्वधर्मं तु न्मृतं चेत्तरुणमेतितर ॥ स्त्रीसंगे तु मनुः ॥ अवकीर्णो नुकाणेन गर्भेन च नुष्ययेत् ॥
लीपाकविधानेन जपे ह्ये निर्वर्तितं निशि ॥ विस्तरस्तु मिता हरादी हेयः ॥ उपवीतनाशे तु हारीतः ॥ मनो व्रतयते निश्चतस्रश्चा

रामः

३७

ग्राह्यतीर्तुत्वापुनः प्रतीयात् ॥ तत्रैवमरीचिः ॥ ब्रह्मसूत्रं विना भुंक्ते विष्णुं च कुरुते ॥ यथा ॥ गायत्र्यश्च सहस्रेण प्राणायामेन अभ्यसिता ॥
अभिवादनप्रत्यभिवादानादौ विशेषः ॥ सत्यार्थसारपरिज्ञातादौ ज्ञेयः ॥ यमः ॥ ज्यायानपि कनीयां संन्यायामभिवादयेत् ॥ विनायि
ष्यं यपुत्रं वदो हितुं दुहितुः पीतं ॥ ॥ अथ पुनरुपनयनं ॥ परिज्ञाते शातातपः ॥ लभ्यते नृजने जग्वापलां डुचतथा भुनं ॥ उद्भू
मानुषके भाष्ये रासभी ॥ हिरभोजनानात् ॥ उपायनं पुनः कुर्यात् ॥ तत्र रुद्धं चोरे लुहुरिति ॥ हेमाद्रौ रुद्धमनुः ॥ जीवं यदि समागच्छे
द्धत कुंभे निमज्जय ॥ उद्भूतस्थायित्वा स्थजात कर्मोदिकारयेत् ॥ तत्रैव पात्रे ॥ प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति ॥
॥ अथ पुनरुपनयनं ॥ सिंधुसौवीरसौगंधान्न तथा प्रत्यंत वासिनः ॥ अंगवंगकलिंगाश्च यत्वा संस्कारमर्हति ॥ म
नुः ॥ प्रज्ञानात् प्राशपविष्णुं च सुगं संसृष्टमेव च ॥ पुनः संस्कारमर्हति त्रयोवर्णादिज्ञातयः ॥ मिता ररायां पराशरः ॥
यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रवृत्त्याते विनिर्गतः ॥ अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यवेधिकीर्षति ॥ सवरे त्रीणि कृच्छ्राणि वां शय
णानिव ॥ ज्ञात कर्मोदिभिः सर्वैः संस्कृतः अदिमा पुयात् ॥ तथा ॥ पित्रादिभ्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुन
रुपनयनमित्यपराकोदयः ॥ त्रिस्थलीसेतो ॥ कर्मनाशाजलस्पर्शा करतोयाविलं चनात् ॥ गंडकीवाहुतरणात् पुनः संस्का
रमर्हति ॥ गौडारक्त करतोयाजलस्पर्शा कर्मनाशाविलं चनात् शनिपठंति ॥ तत्र ॥ दानधर्मेषु करतोयास्नाने प्राशस्योक्तेः ॥
करतोया ॥ दानीरे शतिस्यति दर्पणलिखितस्नानमंत्राच्च ॥ पराशरः ॥ प्रतिनं मेखलादंडो भैरवव्याध ॥ निव ॥ निवर्तते
दिजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥ हरदत्तक ॥ य एकं वेदमधीत्या न्यवेदमध्यतुमिच्छति ॥ तस्य पुनरुपनयनं ॥ तेन प्रतिवेद्य

सुवाचोऽंतस्य पर्वते नैव निषेधमिदं रिति सर्वज्ञ नारायणः ॥ स ते नित्याः नैमिषिकं न्यप्याहया जवल्क्यः ॥ अहं प्रेतैष न ध्यायः शि
ष्यत्विं गुरुबंधु ॥ उवाच कर्मणि चोत्सर्गस्वशाखाभो त्रियेतथा ॥ संध्यागर्जितं निर्घातभक्त्यो ल्कानि पातने ॥ समाप्य वेदं
द्विनिशमारुह्य कमधीत्यव ॥ पंचदश्यां चतुर्दश्यां मह्यं राहुस्तके ॥ ऋतुसंधिषु भुंक्ता वा अधिकं प्रतिगृह्येव ॥ पञ्चमं
दूकनकुलश्चाहिमार्जारसखैः ॥ कृते नोत्सर्गो रात्रेश कृपाते तथा ध्रुये ॥ अहणे द्विनिशोक्ता वपि प्रस्तासे अहस्त्युक्तं प्राक् ॥
समर्प्य सारे तु ॥ रात्रौ ग्रहेति लोरात्री ॥ दिवा च अहस्त्युक्तं ॥ ऋतुसौरः ॥ भुंक्तेत्युत्सवविषयं ॥ उवाच भोजनादुत्सवेति गीत
मोक्तेः ॥ अधिकं महैकोद्विष्टमिन्नं ॥ तत्र तु अहस्तिमनु ॥ समर्प्य सारे वैव ॥ यत्तु पश्चाद्यंतराये अहमुपवासो विप्रवास
श्चेति गीतमोक्तं तत्प्रथमाध्ययने ॥ या जवल्क्यः ॥ श्वकोष्टगर्भो लूकसामवाणर्त्तनिः स्वने ॥ अमेध्याश्च भूक्षात्पश्मशा
नपतितांतिके ॥ देशे भुवावात्मनि च विद्युस्तनितसंज्ञे ॥ भुंक्ता ईषाणि रंभोंतरर्धरात्रेति मारुते ॥ पांशुं प्रवर्षेदिग्दाहं सं
ध्यानीहारभीतिषु ॥ धावतः प्रतिगंधेव शिष्टे च गृहमागते ॥ खरो ह्ययानहस्यश्च नोवृद्धेरिणो हरो ॥ सप्तत्रिंशदनध्याय
नेतास्तात्कालिका विदुः ॥ वाणो वंशः ॥ शततंतुर्विणेति हरदत्तः ॥ अमेध्यास्तिकादयः ॥ सति तंगर्जः ॥ वर्षातोऽन्यत्र ग
र्जवृष्टिर्विद्युतां योगपद्ये आकालिकः ॥ वर्षासुतात्कालिक इति नारायणः ॥ संध्यागर्जे तु हरीतः ॥ सायं संध्यास्तनितरा
त्रिः ॥ प्रातः संध्यास्तनितेऽहोरात्रं ॥ रात्रौ विद्युत्पररात्रवधिः ॥ विद्युति नक्तं चापररात्रादिति गीतमोक्तेः ॥ दिनतृतीयं शो
नं विद्युतिसर्वरात्रमित्याह स एव त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वमिति ॥ अर्धरात्रे मध्ययामद्वये इति विज्ञानेश्वरः ॥ मध्यदंडवतुष्ट

नि. सिं. ३
३८

ये इति निर्णयामते ॥ मनुः ॥ न विवोदन कलेहेन सेनायां न संगरे ॥ न भुक्तमात्रेनाजीर्णेन वनित्वानसतके ॥ रुधिरैव सुते गात्रा
स्त्रेण च परिहृते ॥ कोर्म ॥ श्लेष्मातकस्य क्षयायां शाल्मले मधुकस्पच ॥ कदापि नो ध्येयं कोविदश्च कपित्थयोः ॥ मनुः ॥
शयानः प्रोढपादश्च कृत्वा चैवावस्य कस्यकां ॥ नाधीतामिधं जगद्धस्तकात्राधमेव च ॥ प्रोढपादः ॥ पादोपरि पाददाता ॥
आसनारूढपादो वेति हरदत्तः ॥ सोपपदास्तपि प्रागुक्तं ॥ स्मृत्यर्थं सौरे ॥ अत्र वारुणादृशी महाभरणयोः प्रेतद्वितीयायां रथ
सप्तम्यामाकाशे शवदर्शने वा होरात्रं ॥ अर्षापिंडे गुरोर्त्रिरात्रं ॥ आचार्ये उपाध्याये च पहिरणी ॥ आचार्यभार्यापुत्रशिष्ये
सहोरात्रं ॥ अमुत्याते गोविप्रमतौ त्रिरात्रं ॥ अयने विषुवव पहिरणी ॥ अकालवृद्धे च ॥ आरण्यमाज्जारसर्पनकुलपेव
नखादेरंतरागमने त्रिरात्रं ॥ आरण्यश्च शृगालादिवानररजकादोद्वाद्दशरात्रं ॥ खरवराहोद्बुवडालस्त्रिकोदकाशवा
दो मासं ॥ गोगवयाजानास्तिकादौ त्रिमासं ॥ शशमेघधपाकादौ धर्मासं ॥ गजगंडसारससिंहव्याघ्रमहापापिकृत
प्रादावकमनाध्यायः ॥ शोभनदिने चानध्यायः ॥ विवाहप्रतिष्ठे घापनादिष्वासमाप्तेः सगोत्राणां मनध्यायः ॥ उदयेस्त
मये वापि मुहूर्ते त्रयगामियः ॥ तद्दिनं तद्दशरात्रं चानध्यायविदो विदुः ॥ केविदाहुः क्वविदेशे यावत्तद्दिननाडिकाः ॥ ताव
देवत्वनध्यायानतन्मित्रेदिनां तैर ॥ प्रदोषं त्यह प्रजापतिः ॥ घर्णीवद्वाद्दृशी वैवश्चर्यरात्रौ न नाडिका ॥ प्रदोषे न त्वधीयीत
तृतीयां न वनाडिकां ॥ निर्णयामते गगः ॥ रात्रौ यामत्रयादवाक सप्तमी वात्रयोद्दृशी ॥ प्रदोषः सतु विज्ञेयः सर्वविद्याविग
र्हितः ॥ रात्रौ न वसुनाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ॥ प्रदोषः सतु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ कोर्म ॥ अनध्यायस्तनंगेषु नेति

रामः
३८

हासपुराणयोः ॥ न धर्मशस्त्रेन्येषु पर्वण्येता निवर्जयेत् ॥ शौनकः ॥ नित्येजपेच काम्ये च क्रतोपारायणेपि च ॥ नानध्यायोस्ति
वेदानां ग्रहणं ग्राहणे स्मृतः ॥ ॥ इत्यनध्यायाः ॥ ॥ अथ माहानां प्रादिप्रतः ॥ श्रीधरः ॥ तिथिन हस्तवारांशवर्गोदयनिरीह
णं ॥ चोत्तवेत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च ॥ एतेषां लोपे शौनकः ॥ व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशास्त्राध्यायने चरेत् ॥ अकृत्वा
भ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः ॥ प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वा ज्याहुती शतं ॥ हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायदित्याह शौनकः
स्मृत्यर्थसारे तु ॥ त्रीन् षट् द्वादश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्व्रतं चरेत् इत्युक्तं ॥ ॥ अथ समावर्तनं ॥ सुरेश्वरः ॥ भोमभानुजयो वि
रेन हस्तव्रतं दिते ॥ ताराचंद्रविभुद्धौ च स्थात्समावर्तनं क्रिया ॥ वसिष्ठः ॥ स्नानं मध्याह्नकाले तु होरायां कारयेद्भुजं ॥ ए
वो हस्तदभावे तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि ॥ सर्वव्रतवो विवाहस्येति सूत्राद्यदाहस्तिष्ठायेने विवाहस्तदा समावर्तनमपि तत्रैव ॥ अन्य
था दगयने समावर्तनेऽनाश्रमीनतिष्ठेति विरोधस्यादित्युक्तं सुदर्शनभाष्ये ॥ एतच्च ब्रह्मवारी व्रतलोपे प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं
तदाह यो धारयनः ॥ शौचं संध्यादर्भभैक्ष्याऽग्निकार्येण हित्य कोपी नोपवीतमेखलादंडाजिनधारणं दिवा स्वापच्छत्रपादुका
स्त्रयिधारणं हर्तनानुलेपनांजन दूतनृत्यगीतवाद्याभिरतो ब्रह्मवारी कृच्छ्रत्रयं चरेन्महाव्याहृतिहोमं पाहित्रयोद्दश
होमं कुर्यात् ॥ समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यं ॥ आदिष्टीनादकं कुर्यादावृतस्य समापनात् ॥ समाप्त
तदकंदत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति मनूक्तेः ॥ आदिष्टी ब्रह्मवारीति विज्ञानेश्वरः ॥ ब्रह्मचर्ये यदि कश्चिन्नमस्तदा त्रिरात्र
मध्ये विवाहः कार्यः ॥ न्यथानेति सिध्यति ॥ जनने तु सत्यपि त्रिरात्रं ॥ तत्राति कंता शौचाभावाद्दुकंदत्वेति वचनाच्चेति दिक् ॥

चमातुलादिष्वेतन्नास्तीतिवाच्यं॥मातामहर्षदेवदेव्यात्॥ननुगुरुदेवतादेशपित्राऋदेवतात्वात्सपिंडत्वंस्यात्॥किंवदुना॥सर्वाभावेतुन्यतिः
कारयेत्तस्यैरिक्थय इममा कंडेयपुराणा द्वाशोपिआच कर्तृकत्वात्सापिंडप्रसंगः॥॥अथसप्तमीपंचमीनिर्णयः॥मातृतःपंचमादूर्ध्वपितृ
तःसप्तमातथा॥मातृतपंचमादूर्ध्वमित्येकोऽर्थः॥कन्यावरयोर्मातृतःपंचमादूर्ध्वविवाहःकार्यः॥मातृतइत्यपादानेपंचमी॥अस्यामातृस्तेयस्य
अमातृकंवायदाभवेत्॥उभयंतोऽकंन्यायामातृतःपरिकीर्तितं॥अस्याकंन्यायाःमातुःपितृकुलंमातृकुलंवाजमातृतइतिव्याख्या॥मातृतः
पंचमादिति॥पितासप्तमोयस्मादंशनिर्मातुर्वंशजात्परतःकन्यापुमान्परस्परंविवाहयेत्॥अथपितृतःसप्तमादिति॥वरस्यापिपितुःपित्र्यंमातृ
कंवायदाभवेत्॥उभयंतद्वरस्यापिपितृतःपरिकीर्तितं॥वरस्यपितुःपित्र्यंमातृकंवैतदुभयंपितृकंस्मृतं॥अपिश्रद्धाकन्यायाजनकस्यपित्र्यं
मातृकंवोभयंपितृतइतिव्याख्या॥एवमुक्तप्रकारेणपितृवंधुसप्तमा॥दूर्ध्वमेवविवाह्यत्वं॥पंचमाभातवंधु॥संतानंभिद्योतेयस्मादित्याहुः
क्तसापिंड्यादिवाहदोषः॥धर्मप्रदीपे॥असपिंडांविपितृतःसप्तमात्पुरुषात्परं॥मातृतःपंचमादूर्ध्वमसमानार्थगोत्रजा॥पितृतोःसपिंडांसप्तम
पुरुषात्परंमातृतःपंचमात्परं॥कन्यासुद्वेदित्यर्थः॥कथंभूतामसमानार्थगोत्रजा॥नसमानोऽस्यैर्यस्मिन्गोत्रेनस्माज्जातातथोक्ता॥यथाव
सिष्ठकौंडिन्यो॥असमानार्थगोत्रंयत्॥यथा॥कत्सा॥नेक्रवानकाश्रपा॥काश्रपासितंदेवलाशति॥अथवासमानंसदृशमेकगणाद्गोत्रंयस्यतत्काश्रप
पात्रांडित्यवत्॥असमानार्थगोत्रजामितिनेनैकगोत्रसंबन्धिनिषेधात्भिन्नगोत्रविषयसापिंड्यमेतत्॥तदेवंपंचमा॥आध्वर्यावंधान्वयसापिंड्यं
द्वितीयंमुक्ताहारबंधान्वयसापिंड्यं॥तृतीयमवयवान्वयसापिंड्यं॥चतुर्थंनिर्वाणान्वयसापिंड्यं॥पंचमंनिर्वाणान्वयसापिंड्यं॥अथमतावद्वर्ण्यते॥तंशे
भिर्मातामूलपुरुषोब्रह्मदत्तनामानस्यपुत्रोयज्ञदत्तदेवदत्तौ॥तयोःकन्येभागी॥धीयमने॥तयोःकन्यापुत्रौसरस्वतीमित्रदत्तौ॥तयोःकन्यापुत्रौ
विजयापुंडरीको॥तयोःकन्यापुत्रौसुलोचनाविष्णुदत्तौ॥अत्रविजयायाकन्यासुलोचनाधृष्टी॥विजयापंचमी॥अत्रासापिंड्यंनिवृत्तंमातृतःपंच
वमात्॥पुंडरीकपुत्रोविष्णुदत्तः॥षष्ठःपुंडरीकः॥पंचमः॥अत्रसापिंड्यंननिवृत्तं॥कुतःपितृतःसप्तमादतो नविवाहः॥अथमुक्ताहारसापिंड्यं॥
पंचमात्तः॥ससरस्वतीमित्रदत्तौ॥तयोःकन्येजयतिविजयो॥तयोःकन्यापुत्रौकावेरीविष्णुदत्तौ॥जयंतीपंचमी॥कावेरीधृष्टी॥विजयापंचमीविष्णुदत्तः॥

नि.सि. ३

४०

अष्टम

ह्यन्यथा पंचमादितिसापिंशं निवृत्तं विवाहं कार्यः विष्णुस्तपस्वी ॥ स्यकं न्याधस्त्री सप्तमी जयंती पंचमी कावेरीषष्ठी नस्यां पुत्रो इन्द्रस्तप्तस्य पुत्रो मरु-
तः सप्तमः ॥ मुद्रलोधरित्री न विवाहेत् ॥ पितृ तप्तसप्तमादितिसापिंशं निवृत्तं विवाहो न स्यात् ॥ मुक्ताहारसापिंशं ॥ अथावयवान्वयसापिंशं ॥ प्रसू-
रुपुरुषस्तस्य कं न्याधिविष्णुभक्तिस्तस्या कं न्यावेत्रवती मूलपुरुषस्य न प्रीसा ब्रह्मदत्तेन कथं न परिणीयते मातृ तः पंचमातृ पितृ तः सप्तमातृ निधवो न
दृश्यते भिन्नगोत्रत्वात् ॥ मनुना ॥ एकत्वं सागताभर्तुः पितृ गोत्रे वसत के ॥ संगोत्रा दृश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ॥ इत्यादिवचननियमात् ॥ प्राणोक्ते
प्राणान्सं दधामीति ॥ भिन्नगोत्रापि परिणीयत इति न वाच्यं कुतः ॥ वयवान्वयसापिंशं ॥ तदुक्तं ॥ निधेवा ज्ञायते जंतुः सप्तकं युक्तं संयुतः ॥ यत्वा
रो मातृजाः प्रोक्तास्त्रयोप्यादिकपैतकाः ॥ पूर्वजस्य धातुत्रयसंबन्धादिविवाह इति ॥ अथ निर्वोप्या न्वयसापिंशं ॥ ब्रह्मदेतो मूलपुरुषस्तस्य देभार्ये
वं इकांती रूपवती चंद्रकांति पुत्रः सोमदत्तः ॥ रूपवती प्राताहिरण्यगर्भस्तद्गिनी हंसवती सा सोमदत्तेन कथं न परिणीयते सा असपिंडा असंगो-
त्रा पंचमी सप्तमी सभावनापि नास्ति ॥ तथापि यो यो धार्यते न निधिदा ॥ सुमंतुः ॥ पितृ पत्यः सर्वा मातरः सप्तभूतरो मातुलाः सप्तद्विहरो भगिन्यः सप्तद्वि-
ग्यामातृ स्वसारं सप्तद्विग्यानि भागिनेयानि ॥ अन्यथा शंकरकारिणः स्युस्तथाप्यापयितुरेतदेवेति ॥ मातृशब्दः सापत्नमातृरिवचनप्रतीतः ॥ एकमा-
तृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ॥ न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ अतो निर्वोप्या न्वयसापिंशं न विवाहः ॥ संनृदकारः ॥ पंचमा सप्तमा द-
र्वा कं न्या मुद्रहोदिजः ॥ गुरुतल्पव्रता मुद्रादिति विष्णुदिशासनं ॥ अतो न विवाहः ॥ याज्ञवल्क्यादिव द्रुमतेनापि ॥ अथ निर्वोप्या न्वयसापिंशं ॥
तत्र मनुः ॥ अस्वर्गं लोकं विद्विधं धर्ममप्याचरेत् ॥ अतो लोके धातुपुत्री मिष्टभगिनी इष्टमातुलकं न्या इष्टमातृ स्वसुः सुतां प्रातृपत्नी सहोदरा भा-
र्या स्वसु दुहितारं पितृव्यपत्नी भगिनी नो ह्येष्टोक्तदुष्टतः ॥ केविमतेन भार्या सहोदरा ॥ तत्पुत्रे जाते जीवति मति यदस्या ज्ञायते जाया आत्मा वै पुत्रना-
मासि दृशाभावात्स्या न्पुत्राना धेहिपतिमेकादशं कृषि इति श्रुतिः ॥ आत्मनः प्रतिविं ववर्त्तते अतो मातृ सुतस्य भार्या सहोदरा आत्मनो न विवाहेत् ॥ ला-
कदीष्टा दृशनाशादिविवाहो नैव संमतः ॥ इति निर्वोप्या न्वयसापिंशं ॥ यद्येकः प्रवरो भिन्नो मातृ गोत्रो वरस्य तु विवाहो नैव कर्तव्यः सातस्य भगिनी भवेत् ॥
प्रादोगोत्रं विष्णुश्च ततः सप्तमपंचमं ॥ राशिकूटं ततो मय्यं त्रेधा संबधत्तं ह्यण ॥ मूलं यदि स्वके गोत्रे स्वह्यमो ह्यहमी वहेत् ॥ मूलं यद्यन्यगोत्रे स्यात्

इति विष्णुस्मृत्युक्तं ॥ इति विष्णुस्मृत्युक्तं ॥

रामः
४०

सत्यं ॥ पंचमांसाप्रमादूर्ध्वमात्तः पितृतस्तथेति याज्ञवल्क्यवचनेन मातापितृसंबंध एव तत्सत्वात् ॥ उर्ध्वं सापिंडं निवर्त्तत इति शेषः ॥
ननु पंचमत्वाद्यत्र नियम्यते अमात्त इत्यादिवाक्यभेदात् ॥ मेवं । मात्तकुले पंचमत्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च बोधने तुल्यत्वा
त् ॥ यौरुषेयत्वादरोध इति चेत् ॥ तुल्यमत्रापि ॥ किंच । अवयवान्वयपरस्य यायोगरूपा परिहारस्तथेहापि । तेन मात्तकुले
पितृकुले वैकापिंडदानक्रियान्वयित्वं सापिंड्यमित्याहुः ॥ तेनैकस्य पित्रादयः सप्तपुत्रादयश्च सप्तपिंडा भवन्ति । अत्र केचिदु
भयतः सापिंड्यनिवृत्तावेवोक्ता हेमान्यथेत्याहुः ॥ अकिंचितामणौ वाचस्पति ॥ हरदत्तादयस्तु सगोत्रत्ववत्सापिंड्यस्य सप्त
तियोगिकत्वेन संयोगवदुभयनिरूप्यत्वात् एकतो निवृत्तावन्यतो निवृत्तेरावश्यकत्वान्मूलपुरुषमारभ्याष्टमो वरः मूल
पुरुषमारभ्य द्वितीया तृतीयादिका मुद्दे दित्याहुः ॥ शिष्टाक्तनवधूरयोः स्वतः सापिंड्यो केतुकूटस्थ संततित्वात् तत्सापिंड्य
मेव । अतोऽष्टमवरं प्रति कन्याया असापिंड्येपि कन्यायाः कूटस्थेन सापिंड्यात्संश्रित्यत्वाद्दूरतोऽप्रतिसापिंड्यं वेत्यविवा
विवाहः । सापिंड्यासापिंड्ययोः प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः ॥ अदमेव मुक्ते । आशौचेप्येवमेव सापिंड्येऽपि । अत्र तु मध्ये
विच्छिन्नमपि सापिंड्यं मंडूकप्रतिवत्स ननु वर्त्तते । यथा । कूटस्थात्यं वयोः कन्ययोः पुत्रोऽतत्र निवृत्तिः । तदपत्ययोः स्वे उवृत्तिः । त
त्रापि सापिंड्यासापिंड्ययोर्दोषः । संबन्धिभेदात् । तेन तत्र न विवाहः ॥ ॥ अत्र कूटस्थमारभ्य गणाकार्या । तदुक्तं विधावरस्य
वातातः कूटस्थाद्यदिसप्तमः ॥ पंचमी चेत्तयोर्माता तत्सापिंड्यं निवर्त्तत इति ॥ कूटस्थो मूलपुरुषः ॥ विश्वरूपनिवेद्ये । त्व
मुक्तप्रकारेण पितृवंधुषु सप्तमात् ॥ ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पंचमान्मात्तवंधुतः ॥ संतानो भिद्यते यस्मात्पूर्वजादुभयत्र व

वि. सि. ट.

तमादायगोक्षीमानवरंयावबकंमकां॥स्पतितत्वेनारदः॥आसप्रमापंचमात्रवंधुभ्यःपितृमातृतः॥अविवाह्यासो
त्रावसमानप्रवरातथा॥अत्रवंधुभ्यश्चिपंवमीनिर्देशात्पितुःपितृष्वस्यपुत्रात्सप्तमीमातुःपितृष्वस्यपुत्रावपंचमी
मपितृजेत॥एवमन्यवंधुषुहेयं॥तत्रापित्रिगोत्रात्प्रयेऽर्वागपिविवाहंकुर्यात्॥वक्ष्यमाणवचनात्॥त्रिगोत्रगण
नावमातामहगोत्रापेक्ष्याननुस्वापेक्षया॥अन्यथापितुःपितामहदुहितुर्दैहित्रीपुत्रीपरिणयास्यात्॥वध्वोमाता
महगोत्रापेक्ष्यानुत्रिगोत्रांतर्गतैर्नविवाहप्रसंगश्चित्संबन्धतत्वाद्योगोऽत्रोक्तः॥संबन्धविवेकभूलपाणिचप्याह॥
पंचमात्सप्तमाश्चार्वागपित्रिगोत्रांतरिताविवाह्या॥असंबन्धानभवेत्मातुःपितुर्नैवोदकेनवा॥साविवाह्याद्विजातीनांत्रि
गोत्रांतरितावपेतिवृहन्मनूक्तेः॥सन्निकर्षेतिकर्त्तव्यंत्रिगोत्रात्परतोयथेतिदेवलोक्तेऽपि॥एतच्चदक्षिणात्यानमन्यते॥
यत्तुयसिद्धः॥पंचमीसप्तमीवैवमातृतःपितृतस्तथेति॥यच्चविष्णुपुराणं॥पंचमीमातृत्यहात्रपितृपक्षावसप्तमी
गृहस्थमुद्धेत्कन्यांयायेनविचिनान्त्पेति॥तत्पंचमीसप्तमीमतीत्येतिआख्येयं॥पंचमिसप्तमेवैवयेषांवेवाहिकी
क्रिया॥क्रियापराअपिहितेपतिताःभूङ्गतांगताइत्यराकंमरीविवचनात्॥हारलतायांशखल्लिखितौ॥सपिंडातुसर्वेषां
गोत्रतःसप्तमोरुषी॥पितुश्चोदकदानंवाशौचंनदानुगं॥यत्तुपंचमीमातृतःपरिहरेत्सप्तमीपितृतस्त्रीन्मातृतःपंचपि
तृतोवेतिपैठीनसिस्मृतौत्रीणिअनुकल्पश्चिमाध्वोक्तेः॥पंचमीसप्तमीवैवमातृतःपितृतस्तथा॥दशभिःअरुधैरव्याता
शुक्रिथाराणामहाकुलात्॥उद्धेत्सप्तमादूर्ध्वतदभावेतुसप्तमी॥पंचमीतदभावेतुपितृपक्षेऽप्ययंविधिः॥सप्तमीचतथा

रामः
४२

षष्ठीपंचमीवतथैव॥स्वमुद्वाहयेकंन्यांनदोषःशाकदायनः॥तृतीयांवाचतुर्थीवापह्नयोःसुभयोःपि॥विवाहयेमनुःप्राहपाराशर्योति
 रामयः॥यनुदेशानुरूपेणकुलमार्गेणवोद्धेत॥नित्यंसंयवहार्यस्याहोवैवप्रदश्यतेतिवतुर्विंशतिमतात्॥वतुर्थीमुद्धेकंन्यां
 वतुर्थःपंचमापिवा॥पराशरमतेषष्ठीपंचमोनतुपंचमीमितिपराशरेकेश्यानुकल्पत्वेनापदिपरिणयनंकार्यमितिप्रतीयते॥अत्र
 हितदभावैतिस्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तं॥तत्रयथाश्रुतं॥होक्तांक्रमणीविववाविरोधात्॥वस्तुनिर्विकल्पासंभवात्॥पंचमात्सप्तमा
 क्षीनायःकन्यामुद्धेद्विजः॥गुरुतल्पीसविज्ञेयःसंगोत्रांवैवमुद्धेद्वितिविष्णुक्तेश्च॥तस्मात्प्रददनपरिजातुक्तदिशादत्तकसायनसं
 बोधाद्यनुप्रवेशेब्राह्मणादीनांस्त्रियादिसपिंडविषयेवाहोक्तानिशेयानि॥नतुनुकल्प्यतिप्रमितम्॥यनुस्मृत्यतिवद्विकामाधवाद्य
 आहुः॥तृतीयेसंगच्छावेहवतुर्थेसंगच्छावहातिशतपथेऽश्रुतेः॥तत्प्रातर्दुर्मागुलस्यवयोधाभागक्षेपैत्स्वसययीवपामिवेति॥गर्भ
 तुनोजनितादंपतीकरितिवमंत्रवर्णात्॥मातृवत्सुसुतांकेचिपितृवत्सुसुतांतथा॥विवहंतिकविद्देशेसंकोच्यापिसुपिंडतामितिशाता
 तपोक्तेश्चमातुलकन्ययोद्वाहःकार्यः॥यद्यपिपितृवत्सुसुतांकेचिपितृवत्सुसुतांतथा॥विवहंतिकविद्देशेसंकोच्यापिसुपिंडतामितिशाता
 हाह्मणात्पश्चिद्वावागकार्येति॥यनुशातातपः॥मातुलस्यसुतामूढा मातृगोत्रांतथैव॥समानप्रवरांचैवकृत्वावांशयणंवरेत्
 एतास्तिस्त्रुभार्यार्थेनोपगच्छतवृद्धिमान्॥यद्यप्यसः॥मातुःसपिंडायेनैवर्जनीयाद्विजातिभिरिति॥तद्वर्वादिविवाहोऽमातृवि
 षयः॥तत्रपितृगोत्रानिवृत्तेः॥अतएवमांकेऽप्यपराशरं॥गांधर्वादिविवाहेषुपितृगोत्रेणधर्मविदिति॥ब्राह्मणदिविवाहेतुपरिणयेव
 ति॥भद्रसोमेश्वरेपिमातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्यस्मृत्यतिविरोधेपिहोक्तात्रोतलिंगवर्त्तयित्वादस्यकर्तव्यतामाह॥तदेतदत्तकस्य

समानप्रवरांचैवशिष्यसंततिरेव॥ब्रह्महानुर्गुरोश्चैवसंततिःप्रतिषिध्यतइतिमातृवत्

गांधर्वादिवि
 वाहोऽमा
 तृगोत्रां

ने.सिं-३

४३

पालककृत्तिममात्सोदरकंन्याविषयत्वेनसर्वणमातुलकंन्याविषयत्वेनोपपन्नमप्यविचारितरमणीयंयथातथास्तु। तथापिकलोत्ता
वन्निधिर्मेव॥ गोत्राभात्सपिंडावविवाहो गोवधस्तथेत्यादित्युपराणत्॥ माधवीयेवोधायेनोप्यस्यनिंदामाह॥ पंचधाविप्रतिप
त्तिर्दाहिणात्पुत्रपुत्रकन्यानुपेतेनस्त्रियाचसहभोजनंपशुघितभोजनंमातुलपितृषसुदुहितगमनमिति॥ इहस्यतिरपि॥ उदूह्यते
दाहिणात्पैर्मातुलस्यसुताद्वैजैः॥ मत्स्यादाश्चनराः सर्वेव्यभिचाराताः स्त्रियः॥ उत्तरेमद्यथाश्चैवस्यश्यानृणांरजस्वला इत्यनावा
रत्वमाह॥ अतरेवहेमाद्रोमात्स्ये॥ कारणोत्कादीनांतत्कारिणांश्राद्धेनिषेधः॥ वोपदेवेनापिलिखितं ब्राह्म॥ यत्रमातुलजोडाही
यत्रवैश्वलीपतिः॥ आच्छन्नगच्छेत्त्रिद्विधाः कृतंयच्चनिरामिधमिति॥ तस्मान्मातृतः पंचपितृतः सप्तचत्पत्ता द्वाहेदितिसिद्धं॥
संबंधविवेकेसुभंतुः॥ ब्राह्मणानामेकापिंडस्वधानामां दशमाधर्मविच्छिन्निर्भवति आसप्तमादिकथविच्छिन्नि आत्तीयात्पिंडावि
च्छिन्निरन्यथापिंडाशोवक्रियविच्छेदादुल्लहत्तुल्योभवति॥ अस्यार्थमाहभूलपाणिः॥ जीवत्पित्रादित्रिकस्यरुक्प्रपितामहादय
स्त्रयः श्राद्धदेवतात्वात्पिंडभाजोभवन्ति॥ तदूर्ध्वत्रयो नवपुरुषपर्यंतोलेपभाजः॥ श्राद्धकर्ताचदशमश्निदशमादूर्ध्वसापिंडानिदृष्टिः॥
दशमादित्युपलक्ष्णं॥ तेनपितृपितामहजीवनेनवपुरुषपर्यंतं पितृजीवनेवाष्टपुरुषपर्यंतंसापिंडमितिज्ञेयं॥ अथत्रधनश्रा
द्धेणसीन्नेहिताभावेसप्तपुरुषपर्यंतमधिकारः॥ धनश्राहीणमारभ्यतृतीयपौत्रः तदूर्ध्वश्राद्धविच्छेदः॥ अन्यथाधनहारित्वेऽपु
त्रश्राद्धाधिकरणेब्रह्महेत्यर्थः॥ आत्तीयादित्यनृकन्याविषयं॥ अश्रुतानांनुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायते इतिवसिष्ठोक्तः॥ एतस्मा
दशोवाविषयंसापिंडं ननुविवाहादौ। तत्रसर्वोक्तवचनैः पंचमत्वसप्तमत्वनियमादितिदाहिणात्पुत्राः॥ वाप्यनोत्तरमेतदितिअधिकवि

रामः

४३

वकः ॥ मातृकुलविषयं कानीनकन्याविषयं चैतत् ॥ अन्यथा ॥ अप्रज्ञानां तथा स्त्रीणां सापिंडं सा प्रपौरुषं ॥ प्रज्ञानं महत्सापिंडं त्राह देवः
प्रजापतिः ॥ रितिकोमणविरोधः स्यादिति रत्नाकरस्मृतितत्त्वादिगोडग्रंथाः ॥ अतश्चैतत् ॥ अन्यथा कन्यासप्तौ पुरुषत्रयपर्यंतमेव सतः
कन्या नोक्तं ॥ सायत्नमातामहकुलेत्वाहमिता हरायां शंखः ॥ यद्येकजातावहवः पृथक्हेत्रा पृथक्जनाः ॥ एकपिंडा पृथक्हेत्राः
पिंडस्त्वावर्तते त्रिषु ॥ पृथक्हेत्राः भिन्नजातीयस्त्रीपुजाताः ॥ पृथक्जनाः सजातीयभिन्नमातृपुजाताः ॥ अत्र त्रिपुरुषसापिंडमिति विज्ञेयं
नेश्वरो व्याचख्यो ॥ पृथ्वीचंद्रोदये सापिंडादीपिकायां चैवं ॥ मदनपारिजाते तु पृथक्हेत्राः भिन्नमातृजाः ॥ पृथक्जनाः भिन्नजाती
याः सतद्भिजातीयसायत्नमातृकुलविषयं ॥ सवर्णसायत्नमातृकुलेवतुः पुरुषसापिंडं ॥ पंचमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतः
सथेति विसिद्धेः ॥ सप्तमीमिति ब्राह्मणादीनां हस्त्रियादिदोरोत्पन्नपितृकुलविषयं चैत्युक्तं तत्त्वकपोलकल्पितत्वाद्भ्रंशोत्तरवि
शेषश्च निर्मूलः ॥ तस्मात्प्रायेव व्याख्यायुक्ता ॥ प्रयोगरत्ने भेदेः स्मृतितत्त्वादिगोडग्रंथेषु च सपत्नमातामहकुले यावदुक्तं वाच
निकमेव सापिंडमुक्तं ॥ यथाह सुमंतुः ॥ मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादविवाह्या भवन्ति ॥ आप्यवसादयेष्वाः पितृपत्यः सर्वा
मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसारस्तद्दहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ॥ अन्यथा संकरकरिणः सुस्त
थाभ्यापयितुं तदेवेति ॥ आप्यवसादिति मातृकुले त्रिगोत्रांतरितविषयं चेति प्राच्याः ॥ मातृस्य ॥ समानप्रवरा चैव शिष्यसंत
तिरेव च ॥ ब्रह्मदानुर्गरोश्चैव संततिः प्रतिषिध्यते ॥ तद्भगिन्यो मातृष्वसार इति आकरेण परिहितं ॥ कविद्वचनादविवाहः ॥ यथाह
ह्यपरिशिष्टे ॥ विरुद्धसंबन्धमुपयच्छते त्युक्ता विरुद्धसंबन्धः स्वयमेवोक्तः ॥ यथा भार्या स्वसुर्दहिता पितृव्यपत्नी स्वसर्वेति ॥
शौधः ॥ यनः ॥ मातुः सपत्न्या भगिनी तत्सुतां च विवर्जयेत् ॥ पितृव्यपत्न्या भगिनी तत्सुतां च विवर्जयेत् ॥ अतो मातृष्वसुः सायत्न

अं वीत्रिनश्चेति गौतमोक्तेर्जनककुले पिता बोद्धेति युक्तं प्रतिभाति ॥ अतएवास्या धामुरव्यायणत्वं हेमाद्रीप्रवरमंजरीवृत्तिकृत्तारायणादि
भिरुक्तं ॥ सापिंशदपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले साप्तपौरुषे सापिंशं ॥ पालकमाता पितृकुले त्रिपुरुषं ।
पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपौरुषमित्युक्तं ॥ तत्र । ह्योपायनसंस्कारानि जगोत्रेण वेहताः ॥ दत्ताद्यास्तनयास्तोस्युरस्यथादस
उच्यते । इति कालिकापुराणात् उपनयनोत्तरदत्तकनिषेधात् ॥ त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलंबवदुना ॥ ॥ माता पितृद्वारक
सापिंशवतीनां कन्या नमियं संख्या ॥ उद्धोः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्मद्वंद्वपती द्वंद्वतस्य चतुष्कमष्टवततोऽप्यस्मक्रमात् षोडशा ॥ वं
शारंभकद्वंद्वपतिप्रमिति रित्यासप्तकं हरदा एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुले त्वासप्तकसंभवे ॥ यद्येकस्य बहवः सुतांस्तु सदर्शी हतु ।
संबंधसाम्यादेकैव गणितेत्यवधार्यतां ॥ एकस्मान्मिथुनास्तु तोऽथ दुहिता द्वंद्वद्वयंत द्वाया तस्माद्वद्वचतुष्कमष्टवततोऽतः षोडशातो
रदाः ॥ यावत्सप्तमकस्मिन्नित्यतः कन्याश्चैकान्वयेतादंतैर्गुणितारसैकस्वदशो वंसे सापिंशः पितुः ॥ मातुर्जन्मद्वंद्वपती च मिथु
नद्वंद्वतयोः सागरास्तस्याः पंचमकस्मिन्निति रित्येकान्वयः संसृते ॥ द्वंद्वद्वयं गुणंततोऽथ यत्तोऽष्टौ पंचकद्वंद्वशरदशैः सप्त
णाः शराभ्रविधो मातुः सापिंशः कुले ॥ ॥ कुलद्वयस्य कन्यायास्तुता मिथुः सापिंशकाः ॥ हिमां सुदृधरादशो विवाहकर्म वर्जिता इति ॥
एतच्च सर्वं धर्मासाधारणं ॥ सर्वत्र सापिंशसंज्ञादिति विज्ञाने श्रोक्तेः ॥ पंचमात्सप्तमादूर्ध्वमात्तः पितृतस्तथा ॥ सापिंशानि वर्ते
ते सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति हरनाथधृतदेवलवचनाच्च । संबन्धतस्तु सुमंतुः ॥ पितृष्वसुता मातृष्वसुता मातुलसुता गतसगो
त्रं मानार्थं विवाह्यं शयणं चेत्यपि तेषां मातृवद्विभ्रयादिति दिक् ॥ अष्टैरिदमार्धप्रवरः ॥ गोत्रं प्रसिद्धं । समादेशा

वि. सिं. ३
४५

धगोत्रेयस्य तस्मात् ज्ञातायानभवतिताम ॥ ॥ अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ तौ च भिन्नौ निषेधे निमित्तं ॥ सगोत्राय दुहितरं न प्रय
च्छेदित्वा पस्तवोक्तेः ॥ असमानप्रवरैर्विवाह इति गोतमोक्तेः ॥ तत्र गोत्रलेखणमाह प्रवरमंजयं धौ धायनः ॥ विश्वामित्रो जमद
ग्निर्भरद्वाजोऽथ गोतमः ॥ अत्रिर्वेसिष्ठः कश्यपश्चेत्येते सप्त ऋषयः सप्तानामर्षीणां भगवत्याष्टमानां यदुपपन्नं द्वात्रिंशति ॥ अथ
पिकेवलभार्गवेष्वाष्टिषेणादिषु केवलं गिरसेषु च हरितादिषु नैतत् ॥ भृग्वंगिरसोरुक्तेः च नंतर्गतेः ॥ तथाप्यत्र द्वापत्तिरेवेति ॥
अतएव स्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्या देवात्रा विवाह उक्तः ॥ यद्यपि वसिष्ठादीनां न गोत्रत्वं युक्तं तेषां सप्तर्षित्वेन न दपत्यत्वाभावात् ॥
तथापि तत्पूर्वभावि वसिष्ठगद्यपत्यत्वेन गोत्रत्वं युक्तं ॥ अतएव पूर्वेषां परेषां वैतद्वात्र ॥ अत्र विशेषः ॥ स्मृते प्रवरद्वयेण जे
यः ॥ प्रवरास्तु प्रवरणानि प्रवराः कल्पकारा हि वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यधुरित्यादिना येषां वरणमात्मन इति ते प्रव
राः ॥ तत्र वरणं यद्यपि गोत्रभूतस्य क्वचिदुपपन्नं तथापि पूर्ववदधिभेदो दुष्टव्यः ॥ अन्यथा तेषां आर्षेय एका र्षेय इत्यादि निर्देश
नुपपत्तेरिति दिक् ॥ अत्र विशेषमाह बौधायनः ॥ एक एव ऋषिर्वा वत् प्रवरैश्च नुवर्त्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वंगिर
शांगणादिति ॥ स्मृत्यर्थसारः ॥ प्रियमाणतया वापि स तया वा नुवर्त्तनं ॥ एकस्य दृश्यते यत्र तद्वात्र तस्य कथ्यते ॥ भृग्वंगिरे
गणेषु पराशरमाधवीषे स्मृत्यंतरे ॥ पंचानां त्रिषु सामान्या दधिवाहस्त्रिषु द्वयोः ॥ भृग्वंगिरे गणेषु चैवं शेषेष्वेकोपिवारयेत् ॥
बौधायनापि भृग्वंगिरसावधिकृत्य आर्षेयसंनिपातेऽविवाहस्य आर्षेयाणां आर्षेयसंनिपातेऽविवाहः पंचार्षेयाणामिति ॥
भृग्वंगिरे गणेषु च ॥ जमदग्निगोतमभरद्वाजे चैकप्रवरसाम्ये सर्वेषामप्यसाम्ये वा सगोत्रत्वादेवा विवाह इति दिक् ॥ ॥

रामः
४५

वा

सगोत्राणि प्रवराश्चोच्यते ॥ तत्र वौवायनः ॥ गोगोत्राण्यनुसहस्राणि प्रपुता ॥ न्यर्जुनानि च ॥ जनपंवाशदेवेषां प्रवरा अपि दर्शनात् ॥ तत्र सप्तम्य
वः ॥ वत्सा विरा आर्क्षिघेणा यस्का मित्रपुवा वेत्याः ॥ अनका इति ॥ वत्सानां ॥ भार्गव आवन आप्रवान ओर्वियाम द्युनेति ॥ भार्गव ओर्वियाम
द्युनेति वा ॥ भार्गव आवन आप्रवानेति वा ॥ विदानां पंच ॥ भार्गव आवन आप्रवान ओर्विवेदेति ॥ भार्गव ओर्वियाम द्युनेति वा ॥ एतौ द्वौ आ
मदस्य संज्ञौ ॥ आर्क्षिघेणानां ॥ भार्गव आवन आप्रदान आर्क्षिघेण आरुपेति ॥ भार्गव आर्क्षिघेण आरुपेति वा ॥ एषां त्रयारणा परस्पर
मविवाहः ॥ वात्स्यानां ॥ भार्गव आवन आप्रवानेति ॥ वत्सपुरोधसयोः पंच ॥ भार्गव आवन आप्रवान वात्स पुरोधसेति ॥ वैजवनिम
थितयोः पंच ॥ भार्गव आवन आप्रवानेति ॥ वैजवनमथितेति ॥ एते त्रयः कविर ॥ एषामपि पूर्वैरविवाहः ॥ अत्र तद्गणनस्था ऋषयो
ऽन्यश्च विशेषो मत्कृते प्रवरद्वयेण ज्ञेयः ॥ यत्सानां ॥ भार्गव वैतह्व्य सावेदसेति ॥ मित्रयूनां ॥ भार्गव व्याध्रश्च दिवोदासेति ॥ भार्गव
आवन देवोदासेति वा ॥ वाध्रश्चेत्येको वा ॥ वैत्यानां ॥ भार्गव वेत्य पार्थेति ॥ एते एव श्येना ॥ अनकानां ॥ अनकेति वा ॥ गार्त्समदेति वा ॥ नवैश्वर्या
भार्गव गार्त्समदेति द्वौ वा ॥ ~~कर्मणा भद्रा~~ भार्गव शौनहोत्र गार्त्समदेति त्रयो वा ॥ वेदविश्वज्योतिषां ॥ भार्गव वेद वैश्वज्योति
षेति ॥ शाठरमाठराणां ॥ भार्गव शाठरमाठरेति ॥ एतौ द्वौ कविर ॥ यस्कादीनां स्वगणं त्यक्त्वा सर्वविवाहः ॥ तद्दुक्तं सत्यर्थसारे ॥ य
स्का मित्रपुवोवेत्याः ॥ अनकाः प्रवरैक्यतः ॥ स्वस्वहित्वा गणं सर्वविवाहः ॥ परावरेरिति ॥ अथांगिरसः ॥ ते गौतमाः भरद्वाजाः केवलं
गिरसश्चेति त्रिधा ॥ तत्र गौतमाः दृश ॥ आयास्थाः शरद्वंता कोमंडाः दीर्घतमसः ओशनसाः कोरणुपालयः रहुगणाः सोमराजकाः
वामदेवाः दृहदुक्स्याश्चेति ॥ तत्र आयास्थानां अंगिरसः आयास्थ गौतमेति ॥ शरद्वंतानां ॥ अंगिरसगौतम शरद्वंतेति ॥ कोमंडानां ॥

नवैश्वर्या

आंगिरस ओतथ्य काशीवत गौतम कोमंडेतिवा । आंगिरस आयास्य ओशिज गौतम काशीवतेतिवा । आंगीरस ओतथ्य गौतम ओशिजका
 हीवतेतिवा । आंगिरस ओशिज काशीवतेतित्रयोवा ॥ दीर्घतमसां । आंगीरस ओतथ्य काशीवत गौतम देर्घतमसेतिवा । आंगीरस ओ
 तथ्य देर्घतमसेतित्रयोवा ॥ ओतानसां । आंगिरस गौतम ओशनस्येतित्रयः ॥ कारेणुपालानां । आंगीरस गौतम कारेणुपालेतित्रयः ॥
 राहूगणानां । आंगीरस राहूगण गौतमेति ॥ सोमराजकानां । आंगीरस सोमराज गौतमेति ॥ वामदेवानां । आंगीरस वामदेव गौतमे
 ति ॥ रुद्रकथानां । आंगीरस वारुद्रकथ्य गौतमेति ॥ आंगीरस वामदेव वारुद्रकथ्येतिवा ॥ उत्तथ्यानां । आंगीरस ओतथ्य गौत
 मेति ॥ रघुवानां । आंगीरस रघुव गौतमेति ॥ एतद्वे कवित् ॥ एषां सर्वेषां गौतमानां भविवाहः ॥ ॥ अथ भरद्वाजः ॥ तेन्यत्वारः । भरद्वाजः
 गर्गा । अट्टाः कण्व इति ॥ भरद्वाजानां । आंगीरस वारुद्रकथ्य भारद्वाजेतित्रयः ॥ गर्गाणां । आंगीरस वारुद्रकथ्य भारद्वाज सैन्यगार्गे
 तिपंच । आंगीरस सैन्यगार्गेतिवा । अंत्यधोर्व्यत्ययोवा । भारद्वाजगार्ग्यसैन्येतिवा ॥ गर्गभेदानां । आंगीरस तैत्तिरिकापिमुवेति । अ
 ट्टाणां कपिलानां । आंगीरस वारुद्रकथ्य भारद्वाज वादन मातवव सेतिपंच । आंगीरस वादन मातवव सेतित्रयोवा ॥ कपीनां । आंगी
 रसा महीयवो रुद्रयसेति । आत्मभुवां । आंगीरस भारद्वाज वारुद्रकथ्य मंत्रवरात्मभवेतिपंच ॥ अयं कवित् ॥ भारद्वाजानां सर्वेषां
 भविवाहः ॥ ॥ अथ केवलंगिरसः ॥ तेपंच । हरीत कुत्स कण्व रथीतर मुद्गल विष्णु दृष्ट्येति ॥ हरीतानां । आंगीरस आंवरीष यो
 वनायेति । आद्यो मांधातावा ॥ कुत्सानां । आंगीरस मांधातु कोत्सेति ॥ कण्वानां । आंगीरस आजमीठ काण्वेति । आंगीरस चोर का
 ण्वेतिवा ॥ रथीतराणां । आंगीरस वैरूप रथीतरेति । आंगीरस वैरूप पार्थदृष्ट्येतिवा । अष्टादंष्ट्र पार्थदृष्ट्य वैरूपेतिवा । अंत्ययो
 त्ययोवा ॥ मुद्गलानां । आंगीरस भार्म्याश्च मौद्गलेति । आद्यः ता ह्येतिवा । आंगिरस तावि मौद्गलेतिवा ॥ विष्णु दृष्ट्यानां । आंगीरस

योरुक्तस्य त्रासदस्येति ॥ एषां सगणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवति । क्षीरतकुत्सयोक्तन भवति ॥ अथ त्रयः तेवत्वारः । आत्रेया वाहुतका
 गविष्ठिराः सुदुल्लभा इति ॥ आद्यानां । आत्रेय अर्चनानश श्यावाश्चेति ॥ वाहुतकानां । आत्रेय अर्चनानश वाहुतकेति ॥ धनंजया
 नां । आत्रेय अर्चनानश धानंजयेति कवित् ॥ गविष्ठिराणां । आत्रेय अर्चन आनश गविष्ठिरेति । आत्रेय गविष्ठिर पौर्वीतिथेति
 वा ॥ सुदुल्लभानां । आत्रेय अर्चन आनश पौर्वीतिथेति ॥ वामरथ्य सुमंगल वैजवापानां आत्रेय अर्चन आनश अतिथेति । आत्रे
 य अर्चन आनश गविष्ठिरेति वा ॥ सुमंगलानां आत्रेय सुमंगल श्यावाश्चेति कवित् ॥ अत्रेः पुत्रिका पुत्राणां आत्रेय वामरथ्य
 पौत्रिकेति ॥ अत्रेणां सर्वेषामविवाहः ॥ अथ विश्वामित्राः ॥ ते दश ॥ कुशिलः लोहिताः रोहसाः कामकायनाः अजाः कताः
 धनंजयाः अधमर्षणाः पूरणाः इन्द्रकोशिका इति ॥ कुत्सिकानां वैश्वामित्र स्वरान् औदलेति ॥ लोहितानां वैश्वामित्र आरु
 ह लोहितेति । अंत्योर्व्यत्ययावा । वैश्वामित्र माधुच्छंदस अष्टकेति वा । विश्वामित्र अष्टकेति द्वे वा ॥ रोहसानां वैश्वामित्र गाथी
 न रेवणेति । वैश्वामित्र रोहक रेवणेति वा ॥ कामकायनानां वैश्वामित्र देवभवस देवतरसेति ॥ अजानां वैश्वामित्र माधुच्छंदस
 अजेति । वैश्वामित्र अश्वरथ्य वाधूलेति वा ॥ अधमर्षणानां वैश्वामित्र अधमर्षण कोशिकेति ॥ पूरणानां वैश्वामित्र पो
 रणेति द्वे ॥ धनंजयानां विश्वामित्र माधुच्छंदस धानंजयेति ॥ वैश्वामित्र माधुच्छंदस अधमर्षणेति वा ॥ कतानां वैश्वामित्र कात्य
 आकिलेति । एते वौधायनोक्ताः ॥ रोहिणानां वैश्वामित्र माधुच्छंदस रोहिलेति ॥ वेणानां वैश्वामित्र गाथीन रेवणेति ॥ जह्नुनां वैश्वामित्र शा
 लकायन कोशिकेति ॥ अश्वरथ्यानां वैश्वामित्र अश्वरथ्य वाधूलेति । उदवेणानां वैश्वामित्र गाथीन रेवणेति ॥ एते आश्वलायनमातेषा
 न्

नि. सिं. ३
४७

का. ॥ अथैस्त्वयेपिषद्गणा उक्ताः ॥ तेन्यत्रमः कृतो ज्ञेयाः ॥ एषां विश्वामित्राणामविवाहः ॥ अथ कश्यपाः ॥ ते पंच ॥ निधुवाः ॥ कश्य-
पाः ॥ शंडिलाः ॥ रेभाः ॥ लोगाः ॥ इत्यथ ॥ निधुवाणां काश्यप आवत्सार नैधुवेति ॥ कश्यपानां काश्यप आवत्सार असितेति ॥ रेभाणां का-
श्यप आवत्सार रेभेति ॥ शंडिलानां काश्यप आवत्सार शंडिल्येति ॥ अंत्यस्थाने देवलोवा असितोवा ॥ शंडिल्यासित देवलेति वा ॥
काश्यपासित देवलेति वा ॥ अंत्ययोर्व्यत्ययोवा ॥ देवलासितेति द्वौ वा ॥ लोगा ही न्वक्ष्यामः ॥ एषां कश्यपानामविवाहः ॥ अथ व-
सिष्ठाः ॥ ते पंच ॥ वसिष्ठाः ॥ कुंडिनाः ॥ उपमन्यवः ॥ पराशराः ॥ जात्कर्णश्चेति ॥ वसिष्ठानां वसिष्ठ संप्रमद आभरद्विस्ति ॥ वा-
सिष्ठे त्वेको वा ॥ कुंडिनानां वसिष्ठ मेत्रावरुण कौंडिन्येति ॥ उपमन्यूनां वसिष्ठ संप्रमद आभरद्विस्ति ॥ वसिष्ठाभरद्व-
सु संप्रमदेति वा ॥ आद्ययोर्व्यत्ययोवा ॥ पराशराणां वसिष्ठ शातव पाशशर्येति ॥ जात्कर्णानां वसिष्ठ अत्रि जात्कर्णे-
ति ॥ वसिष्ठानां सर्वेषामविवाहः ॥ अंत्यस्यात्रिभिश्च ॥ अथागस्त्याः ॥ ते चत्वारः ॥ इध्मवाहाः ॥ सोमवाहाः ॥ सांभवाहाः ॥ यज्ञवा-
हश्चेति ॥ आधानां आगस्त्य दार्ढ्यव्युत इध्मवाहेति ॥ आगस्त्ये त्वेको वा ॥ सोमवाहानां ॥ आगस्त्य दार्ढ्यव्युत सोमवाहेति ॥ सां-
भवाहानां सांभवाहोऽत्यः ॥ यज्ञवाहानां यज्ञवाहोऽत्यः ॥ आद्यौ धर्वाक्तावेव ॥ सारवाहानां तदंतास्त्रयः ॥ इध्मवाहानां तदंतास्त्रयः ॥
आगस्तीनां आगस्त्य माहेन्द्र मायो भवेति ॥ पूर्णमासानां आगस्त्य पौर्णमास पारणेति ॥ हिमोदकानां आगस्त्य हेमचर्वि-
हेमोदकेति ॥ पाणिकानां आगस्त्य पौनायक पाणिकेति ॥ एतेषु द्वे क्वचित् ॥ आगस्तीनां सर्वेषामविवाहः ॥ अथ हिमेधाः ॥
शोंग शोशिरिणां आंगिरसवाहस्यत्य भारद्वाज कात्य आहीलेति पंच ॥ कात्या हील्योः स्थाने शोंग शोशिरिवा ॥ आंगिर-
स कात्य आहीलेति त्रयोवा ॥ एषां भारद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः ॥ एवं कपिलानां कतानां च ॥ संकृतिरिति साधा दीनां आंगिर

रामः
४७

सगौरिर्वीत सां कृत्येति । शास्त्रं गौरिर्वीत सां कृत्येति वा ॥ एषां स्वगस्थेर्वसिष्ठेः शौंगरैश्चैर्लोणा हिमिश्वा विवाहः ॥ कश्यपैरपी
ति प्रयोगपारिजाते ॥ लोणा हीराणां काश्यप आवत्सार वसिष्ठेति । काश्यप आवत्सार असितेति वा । एने हर्वसिष्ठान कंकश्य
पाः ॥ एषां वसिष्ठेः कश्यपैः संस्कृतां घैश्चा विवाहः ॥ देवरातस्य जामदग्नौ विश्वामित्रे आ विवाह इति प्रयोगपारिजाते ॥ धनं
जयानां विश्वामित्रे त्रिभिश्चा विवाहः ॥ जातृकार्ण्यानां वसिष्ठे त्रिभिश्चा विवाहः ॥ एवं दत्तककीत कृत्स्नमस्वयं दत्त उपविश कप
त्रादिनां उत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरावर्ज्यो इति प्रवरमंजरी दयः ॥ अत्र सर्वत्रोपपत्तयः मूलं च मूलोत्पत्तये प्रवरदर्प
णे ज्ञेयमिति दिक् ॥ ॥ इति यथैश्वर्योक्त पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धांतः ॥ यद्यपि बहुच परिशिष्टे कपि भरद्वाजयो
विवाह उक्तः ॥ तथापि भरद्वाजश्च कपयोर्गोरो ह्ययणा इति ॥ चत्वारोपि भरद्वाजगोत्रे क्वा त्रन्वयुर्मयः ॥ कपिगोत्रं भरद्वा
जामिथोरो ह्ययणादिजाः ॥ नो ह्येयुः सगोत्रत्वात्प्रवरे क्वा त्र कुत्रचित् ॥ इति स्मृत्यर्थसारा धुक्तेरविवाह एव तयोरिति प्रवर
मंजरी ॥ ॥ स्वगोत्राद्यज्ञानेन सत्याधातुः ॥ अथाज्ञातबंधोः पुरोहितप्रवरेण वेति । आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञरुद्धिजः
स्वयं ॥ इत्यात्मानं तु कस्मैचित् द्वोत्रप्रवरो भवेत् ॥ यद्वा स्वगोत्रप्रवरो विधुरो जमदग्निजः ॥ विवाहं च न तेनैव गोत्रे सा तु समा
वरेत् इति कश्चित् ॥ ॥ अथ मातृगोत्रनिर्णयः ॥ ज्ञातातपः ॥ मातुलस्य सुतामृद्धा मातृगोत्रांतथैव । सभानप्रवरां वैव
गत्वाचा दायगं वरेत् ॥ यद्यपि सगोत्रां मातुरप्येकेनेच्छं त्युद्धाहकर्मणि ॥ जन्मना भोरविज्ञाने प्युद्धेद्विशं कित इति व्यासा
कैः अज्ञातनामत्वेन गोत्रत्वदोषस्तथापि नेदं कलौ प्रवर्तते ॥ गोत्रां मातुः सपिंडाच्च विवाहा गोच धस्तथेति कलिवज्यलोक्तः ॥
+ मातृगोत्रमिति वयथा अतं ज्ञेयं । गांधर्वादि विवाहो ऽभातृगोत्रपरं मातुल दुहितरं तदुहितरं वेत्यादि आरम्भयं ३१

नि. १४
४८

इदं मातृगोत्रावर्जनं माध्यादिनीयानामेव। मातृगोत्रं माध्यादिनीयानामुत्रायायेति सत्यावाक्येनैव। अतएव
ह प्रवरमंजरीकारः। दोषस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यमिति। यत्तु एकस्मिन् प्रवरे तुल्यमातृगोत्रे वारस्य च॥ तमुदाहृतं कु
तिसाकं न्याभगिनीसम्यक्तेति मातृकुले प्रवरवित्तनमुक्तेः॥ तदासुरादिविवाहोपापमिति दिक्॥ विसरक्तं न्यांतरं भोज्येयः॥
सगोत्राविवाहे प्रायश्चित्तं सत्यस्य सारे। इत्थं सगोत्रं संवेधयिवाहविधये स्थिते। यदि कश्चिज्ज्ञानतस्तं कन्यां उपोष्यति॥
स्तल्पप्रतापुके दुर्भस्तज्जोऽत्यंतं ब्रूते॥ भोगतस्तं परिहृत्य जपपालयेज्जननीमिव। अज्ञानो ह वै भूः। विधिर्गर्भस्तु कश्यपः॥
एवं सापिंडेपि। सपिंडाद्यदारे सुप्राणात्पागो विधीयते। इति ह हृद्योक्तेः। तिथितत्वे बोधावनः। सपिंडां सगोत्रां वेदमप्यप्येव मातृवदेनां
विध्यात्। कन्याविवाहकाल उक्तेः। ज्योतिर्निवन्धे। यदुद्धमधे नोदाह्या कन्यावर्षद्वयं यत्। सोमो भुक्ते ततस्तद्वर्षश्च तस्यानलः। रा
जमार्तगौः। अयुग्मे दुर्भगानां शिष्ये तु विधवा भवेत्। स्मादुर्भान्विबिते युग्मे विवाहे सापतिवृत्ता। मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे पिमास
त्रयमेव यावत्। विवाहभुङ्क्ष्वदत्तिसंतो वा तस्यादयः स्वीजनिजन्ममासात्। पराशरमाधवीयेतु। जन्मतो गर्भाधानाद्वा पंचमासात्परं भुभं। कु
माशिवरणा न्दानं मेखला वन्धनं ये तु कर्ते। सम्यन्तत्वे यम्। कन्यादादशवर्षाणि यावदत्तावसेद्गृहे। ब्रह्महत्यापितुस्तस्याः सा कन्या वरये
त्स्वयं। भारते। त्रिंशद्वर्षोऽशाब्दो भावो विंदेत नग्निं काम्। अष्टवर्षे हि वर्या न्याधे मसीदति सत्वरः। अतो पुहजे रजसि कन्या न्दद्यात्पिता स
कृत्। तत्रैव। संप्रसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्षिकः। कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः। राजमार्तगौः। राहुग्रसे तथा युद्धे दितरां प्राणां सं
शये। अतिप्रोळा च या कन्या नानुकूल्यं प्रवक्षते। वकाशदतिवालापि प्राणा संशय इत्युक्ते। मनुः। त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां गृह्णाद्वा दश वार्षिकं।

या

रामः
४८

अष्टवर्षोष्टवर्षोवाधर्मेसीदतिसत्वरः। यद्यपि। विवाहस्तवष्टवर्षोयाः कन्यायाः शस्यतेवधेरितिसवर्जोत्तरत ऊर्ध्वैरजस्रस्तेत्यादेशश्च दश
 वर्षाहर्ष्वविवाहोनिधिदुः तथापि दातुरभावे द्वादशयोद्दशावे ज्ञेये। श्रीशिवर्षोरापुनर्मतीकां होतपितृशसनमिति। पराशरमाधवीयेवं
 धायनोक्तेः। मनुः। स्त्रीसंवधे दशोतानिकुलानिपरिवर्जयेत्। हिनक्रियंनिय्युरुवंनिधुद्धेरोमशाशंसं। क्षप्यामयाद्यपस्मारिञ्चि
 त्रिकुष्टिकुलानिच। तथा। नर्ह्यष्टानदीनांस्तीनचभीषणावामिकां। यमः। तस्मादुद्धाहयेत्कन्यायावन्नर्तुमतीभवेत्। तथापुल्लजादीनां
 फलंप्रागुक्तं। तथावर्षोवत्पुत्रहर्मेआदिघटितविचारो ज्योतिर्विदुषो ज्ञेयः। विस्तरानुनोच्यते॥ ॥ अथशुर्वर्कवलं। ज्योतिर्निवन्धेगर्भ
 स्त्रीण्यगुह्यंलंभेष्टं पुरुषाणांस्वेवर्लम्॥ तयोश्चद्वलंभेष्टमितिजर्गणभाषितम्॥ ॥ जन्मत्रिदशमारित्यः पूजयाभुभदोगुरुः॥ विवाहेथा
 वतुथाष्टद्वादशस्योमृतिप्रदः॥ देवलः॥ तद्युगमजाधनवतीविधवाकुशीलापुत्रान्विताहृतधवाभुभगाविपुत्रा॥ स्वामिप्रिया
 विगतपुत्रधवाधनाछावन्ध्याभवेत्सुरगुणैकमशोभिजन्म॥ इहस्यति॥ ॥ अथवापकुलीरस्योजीवोप्यभुभगोवरु॥ अतिशोभन
 तांदद्याद्विवाहोपनयादिषु॥ लल्लः॥ द्वादशद्वादशमवतुर्थेजन्मनिषष्टाष्टमेतृतीयेव॥ आप्रेयाणिग्रहणेजीवेवेधव्यमा
 प्रोति॥ गर्गः॥ सर्वत्रापिअभंदद्याद्वादशादात्यरंगुरुः॥ पंचषष्टाव्योरेवभुभगोवरतामता॥ सप्तमात्यं चर्वषेषुस्तोद्वस्वर्ष
 गतोमदि॥ अभुभोपिअभंदद्याद्वभदरैषिकंपुनश्च॥ रजस्वलायाः कन्यायागुरुभुद्धिर्नविंतयेत्॥ अष्टमेपिप्रकर्तव्योवि
 वाहुरिगुराधनात्॥ अर्कगुरुर्बोवर्लंगोभ्यधोहिरपर्कवलास्मृता॥ कन्यावन्द्यवला प्रोक्ताष्टपल्लीलनतौचला॥ अष्टवर्षा

नि. सि. ३
४८

भनेद्रो ॥ दशवर्षावरोहिणी ॥ दशवर्षाभिवेत्तया अत दुर्जरजाला ॥ अथ हस्यतिशान्तिः ॥ शौनकः ॥ कन्य को द्राह कालेन आनु कल्पत्र विद्यतो आ
नृणां स्थो पन घने गुण विधि रू दह तः ॥ सुवर्गे निगुरु कत्वा पीत खेरा वेष्टयेत् ॥ ईशान्यो धवलं कुम्भं ॥ यो परिनिधाय व ॥ स्मन मधुपुष्पं वपलाशं वैव
शर्षपान ॥ मांसी गुड्यमासागी विडं गीशं विनीववां ॥ सहदेवी हरि क्रांतां सर्वे विधिं ताव शीम ॥ बलावसह देवीं किं निशा द्वितये मे कव ॥ कृत्वा ज्यभाग पयं
तं स्वरा सौम विधानतः ॥ ग्रहोक्त मण ले भव्य वीत पुष्पा क्षतादिभिः ॥ देवपूजो भरे काले ततः कुं भानु मंत्राणां ॥ अश्वत्थसमिध आज्यं पायससं पिष्टा
युतं ॥ पवत्री हितिलाः साज्या मंत्रेणैव हस्यते ॥ अथोत्तरातं सर्व होम शेषं समापयेत् ॥ पुत्र घर समेष स्य अभिवेकं तमावरेत् ॥ दुष्प्रापि मंत्राणां के था
तमुद्र ज्येष्ठ मंत्रितः ॥ प्रतिमां कुं भव स्य नम्रा वाययि निवेदयेत् ॥ आखणं भोजयेत्पश्चात् कुम्भ हस्या च संशयः ॥ ॥ इति हस्यतिशान्तिः ॥ शौन
कः ॥ गुरुदित्ये व्यतीपाते वकाती वार गे गुरो ॥ नष्टे सशि निभुजे वावा ले वृद्धे धवा गुरो ॥ पोषे वैत्रे धवर्षा सुसर घधिक मास के ॥ केतु दुर्मे नि रं शो के
सिंह स्य मंत्रिणि ॥ विवाह व्रत यात्रादि पुर हर्म्य गृहादिकं ॥ शौर विद्योष विद्यां वयान्तं पं विजयेत् ॥ ६ मन पारिजाते ज्योतिः सागरे ॥ बाले
भुके रं दे भुके रं दे जीवेन छे जीवे ॥ बाले जीवे जीवे सिंह सिंह दित्ये जीवादित्यो ॥ तथा मलिलु ये मासि सुरा वा ज्येति वार गे ॥ वापी कृ प विवाहादि
क्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥ सिंह स्य मकर स्य व गुरु धर्मे नव जयेत् ॥ लल्लः ॥ आतिवार गतो जीवत्सं राशि नोति येत्यनः ॥ लुप्त संवत्सरो
ज्ञेयः सर्व कर्म वरिष्ठतः ॥ सिंह स्य गुरो र्प वा द्माह परमार्हः ॥ गोदा भागी र धी मध्ये नो द्राहः सिंह गे गुरो ॥ मकं स्ये सर्व हिरो तथा मी न गते र
धो ॥ रशि ह्यो पि ॥ विवाहो दशिरो कू ले गोत म्पानेतर वतु ॥ भागोर भु नरे कू ले गोत म्पाने दशिरो तथा ॥ विवाहो व्रत वं धाश्च सिंह स्य
ज्ञेन दुष्प्रति ॥ कात्यायनः कर्म माह याज्ञवल्क्यं ॥ पिता पितामहो भ्राता सुकुल्यो जननी तथा ॥ कन्या प्रदः पूर्व नाशो व्रत

हस्त
४८

निस्थः परः परः अप्रयच्छन्मात्रोतिभूताहत्या मृताहृतौ। गम्यात्तत्त्वावेदात्तरां कन्याकुर्वीतस्वयंवरं। मान्तरां संस्कृतानामेवाधिकारः। याज्ञवल्क्यः। असेक
तास्तु संस्कृतयोधातुभिः सर्वसंस्कृतैः। भगिन्यश्च निजा दंशा हत्वा शंतु शीयकं। अत्र दकारेण पूर्वसंस्कृतोरित्यस्यानुहतेर्विवाहपथीप्रद्वयदाने स्वांशस
मांशचतुर्थभागदाने वा संस्कृतग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अतः कर्तुं नियमोऽयं। तेनानुपनीतर्थातिभात्रादिसत्त्वे मांशदेरेवाधिकारो न भानुरित्युक्तं संवधनत्वाद्दे
। कन्यास्वयंवरे मातुर्दातुं त्वेव तास्यामेव नांदिश्राद्धं कार्यं। तत्र स्वयंप्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वा न्यद्राक्षणादाराकारयेदिति प्रयोगपारिजाते।
वरस्तु संतं भ्रात्राद्यभावे स्वयमेव नांदिश्राद्धं कुर्यात्समाता। पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वैकारयेत्स्वधामिति नियेधादुपनयनेन कर्माधिकारस्य जात
त्वाच्चेति। पृथ्वी चंडोदयः। माधवीये अपराके वनारदः। पिता दद्यात्स्वयंकन्यां भाताया नुमते पितुः। मातामहो मातुल्यश्च सकुल्यो वा न्धवस्तथा।
मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदिवर्तते। तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्या न दद्युः स्वजातयः। सकुल्यः पितृपक्षीयः वा न्धवो मातृवंशः। मदनपारिजाते मा
तायनः। स्वयमेवोरसी न दद्यात्पित्रभावे स्ववा न्धवाः। मातामहस्तवोन्यां हि माता वाधर्मजां सुतां॥ ततो न्यामोरसी भिन्ना न्धर्मजां नियोगाद्धोत्रजां॥ मातामहो मा
तुलो वा दद्यात्। तेनोरसी दाने पितृवन्धुसस्तु माता महादानाधिकारः॥ अनुमतिं चिना॥ अस्यानवा दतं त्रैव॥ दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौंगरेषु वधुषु॥ माता तु
समये दद्यादोरसीमपि कन्यका म॥ मनुः॥ यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमा व्रजेत्॥ परकीयकन्या दाने विद्वोषो मदतरतिस्कादे॥ आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकी
यानुकन्यकीं॥ धर्मेश विधिना दानं समगोत्रेपि युज्यते॥ अत्र प्रकृतिस्थग्रहणादप्रतिस्थेन कृतमकृतमेव॥ स्वतंत्रो यदि तं कार्यं कुर्यादप्रकृतिगतः॥ तदप्यकृतमेव स्यादस्मा
तंत्रस्य हेतुत इत्यपराके नारदे के॥ यदि तु संप्रपदा विवाहहोमादि प्रधानं जातं तदा गवैकत्वेपि नाहतिर्विवाहस्य॥ गोडा अप्येवमाहुः॥ तत्रैव मरीचिः॥ गोरीन्ददन्ना क
ष्टं वैकुंठं रोहिणीं ददत्॥ कन्या न्ददन्नुल्लोकं रोहिण्यं तु रजस्यलां॥ ॥ अथ मासनिर्णयः॥ तत्र जन्म मासे विशेषः प्रागुक्तः॥ ज्योतिः प्रकाशो वासः॥ माघफाल्गु

नि. सिं. ३
५०

नैवेद्याखेयकामार्गशीर्षके। ज्येष्ठे वा द्वाविंशत्यमासे च सुभगा वित्तसंयुता। आवरो वापि यौखे वा कन्या भाद्रपदे तथा। चैत्राश्वयुजकार्तिके सुयात्रि वैधव्यतां लभुः॥
गारुडः। माघफाल्गुनैवेशाखज्येष्ठमासाः शुभावहाः॥ कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमे निदिताः परे। वशिष्ठः॥ यौखेपि कुर्यान्मकरस्थितेर्के नैत्रे भवेन्मेघगतो यदा स्यात्। प्रशस्तमाया कुरुते विवाहं वदंति गर्गमिथुनस्थितेर्के। आचार्य द्वादशमणे ज्योतिर्गर्ग राजमार्ग लो। मांगल्येषु विवाहेषु कैत्या संवरणं च। दशमासाः पुशस्य
तिवैत्रे यौखे विवर्जिताः। आपस्तम्बः। सर्वऋतवो विवाहस्य। शोशिरौ परिहायेत्तमं वने दाद्यं॥ अत्र माघफाल्गुनाया कुरुते वर्जनं वमा सुमुख्यः काल इति। सुदर्शन
भाख्ये विलायां ब्रह्मविद्या नीर्वेशोक्तं। वैधायनस्तत्रेपि। सर्वमासा विवाहस्य भवितव्यमित्येके। तेन पूर्वोर्नरो वर्जयेच्छिराम्बधिनो मासो यौखे वैत्रो विवाहः
ति निर्णया मृतव्याख्यानं मोख्यं कृतमित्युपेक्ष्यम्। निशि चेत्तुर्वेद्युदादशस्वपि मासेषु उद्देहदितिकालादर्शः। येन ज्योतिषे माघादिविषयमेव स्यात्। सूत्राणां हि
जपरत्वेन प्रागल्भ्यं द्वादशदिपक्षः। ज्योतिषे। वात्स्यो वर्यमनू नमिच्छति तथा रेभ्यो यनं चोत्तरं श्रीवासं तमुत्तुं विहाय मुने यो मां इव्यज्ञिष्या जगुः। चैत्रं प्रीतिप
राशरः परिणयेत्यौखं च दौर्भाग्यं दंष्ट्राया कटादि च गृह्यं न हितदोके शिप्रदिष्टं बुधैः। चंडेश्वरः। मागे मासितथा ज्येष्ठे क्षारं परिहायं वृत्तं। ज्येष्ठपुत्रदुहि
त्रो सुयत्नेन परिवर्जयेत्। कृतिकाश्च रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत्। उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत्। एतकोशः। जन्मर्क्षे जन्मदिव
से जन्ममासे भुभंत्यजेत्। ज्येष्ठमास्याद्यर्भस्य भुभवर्ज्ये स्त्रिया अपि। पराशरः। अज्येष्ठा कन्या कायत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि। व्यत्ययो वातयोस्तत्र ज्येष्ठो
मासः भुभप्रदः। मिहिरः। ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते। तयोरन्ये तरे ज्येष्ठे ज्येष्ठे मासः प्रसस्यते। द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमो प्रोक्तावेवं ज्येष्ठं सरवा व
हं। ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतं। यजुः। सार्वकालमेकविवाहमिति तदा सुरादिविवाहविषये। धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्येति
निगृह्य परिज्ञेयम्। रत्नमालाया मध्ये वृत्ते नासुरादयो माघचैत्रादिनिषिद्धकेष्वपि भवन्ति॥ ॥ अथ दशादोषाः व्यवहारी द्वये। वेधश्च लज्जा

रामः
५०

वनधेवपातः स्वार्ज्ये रवे घोदश योग वक्त्रे । युतिश्च जमित्रमुपग्रहश्च वारणख्यवक्त्रे वदशे वदोद्याः । एवं लक्ष्मणं ज्योतिषे ज्ञेयं । अनी वारगे गुरो नु
वशिष्टः । अनी वारगते जीवे वर्जयेत्तदनंतरं ॥ विवाहादि शुकार्येषु अष्टाविंशति वासरतः । रत्नालायाः । एकपंचन वसुधामस्तद्वदशरीणि मन्त्रवतु

नि.सिं.३

५१

सूर्योत्तरासंवादे विवाहात्पूर्वकाले वचं इतारावलाचिते विवाहोक्ते च मंध्याकुंभेन सह बोद्धयेत् ॥ सत्रेण वेद्ये सथा दशतनु विधानतः ॥ कुं
कुमालं कृतं देहं तयोरेकांतमद्विरेततः कुंभेन निःसार्य प्रभञ्जय सलिलाशये ॥ ततोऽभिघेवनं कुर्यात्पंचपक्षववारिभिः ॥ कुंभार्थनातत्रैव
वरुणांगमस्वरूपाय जीवनानां समाभय ॥ पतिं जीवय कन्यायाश्च पुत्रसुखं कुरु ॥ देहि विष्णो वरं देव कन्यापालय दुःखतः ॥ ततोऽ
कारवस्त्राब्जं वराय प्रतिपादयेत् ॥ ॥ श्रुति कुंभविवाहः ॥ ॥ मूर्तिदानमपि तत्रैवाकृतं ॥ ब्राह्मणं साधुमामं ग्रसं हृत्पवि विवाहो ॥ त
स्मो दद्याद्विवातेन विष्णोः मूर्तिं वतुर्भुजो ॥ सुहवर्णं सुवर्णं न विज्ञात्वा धवा पुनः ॥ निर्मितां हविशं शंख गदा वक्राङ्गु संयुतां ॥ दधा
नं वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनी ॥ सदस्ति एव तां दद्यान्मंत्रमेनमुदीरयेत् ॥ यन्मया प्राप्तिं जनुषि प्रन्थापति समागमं ॥ विष्णो
पविष्य शस्त्राद्ये हतो वाति विरक्तया ॥ प्राप्यमानं महाघोरं यशः सौख्यधनापहं ॥ वैधव्याद्यतिदुःखोद्यना शय सुखलब्धये ॥ बहुसोभा
गपलं ध्रुवमहाविष्णोदिमांतनुं ॥ सोवर्णी निर्मितां शक्त्या तुभ्यं सप्रदेहि ज ॥ अनघा धातुमस्मीति त्रिवारं प्रजपेदिति ॥ स्वमस्त्विति
तस्योक्तिं गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिदाता भृगीदृशः ॥ अन्येष्वथ त्वयि विवाह इह सेवनादयस्तत्रैव ज्ञेया विस्त
रभया नोच्यते ॥ ॥ अथ प्रतिकूलदिशोतिर्निबंधं गगः ॥ कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्य चित् ॥ तदानमंगलं कुर्यात्कृते वै
धव्यमाप्नुयात् ॥ ज्योतिर्मैधातिथिः ॥ वधूवारार्थं घटिते सुनिश्चिते वरस्य पक्षे पृथक् कन्यकायाः ॥ मृत्युर्थं हि स्थानमनुयस्य कस्य
चित् ॥ तदानकार्यं खलु मंगलं वधः ॥ मंगलं विवाहः ॥ स्मृतिचंद्रिकायां ॥ कृते वाङ्मिथये पश्चान्मृत्युर्भवति ॥ तदानमंगलं
लं कार्यं नारी वैधव्यदंष्ट्रं ॥ भृगुः ॥ वाग्धनानंतरं यत्र कुलयोः कस्य चित् ॥ ततो ददाहो नैव कार्यः स्ववंश इत्यदोषतः ॥ शो
नकः ॥ वरवधोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ॥ एतेषां प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥ पिता पितामहश्चैव माता चैव पिता

न

र

रामः

५१

वधवारस्यापि कुले त्रिपुरस्येनाशं व्रजे कश्चन निश्चयोत्तरं । मासोत्तरं तत्र विवाहश्च्यते शांत्याथ वास्तकनिर्गमे परे ॥ ११ ॥ इति कुत्रचित् ५

मही ॥ पितृव्यस्त्रीसुतो भ्राता भगिनीव विवाहिता । एभिर्त्रयिष्यैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतं ॥ अन्ये रपि विष्यैश्च केचिद्विचुर्नत इवेत् ॥ मांड
व्यः ॥ वागदानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्नयति ॥ तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभो भवेत् ॥ स्मृतिरत्रावल्या ॥ पितुरव्यमशौचं स्यात्तद
र्ध्वमातुरेव च ॥ मासत्रयं तु भार्यायास्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषां तु सपिंडानां मासौ च मासमीरितं ॥ तदन्ते शांतिकं कृत्वा ततो ल
भं विधीयते ॥ ज्योतिः प्रकाशे ॥ प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासतः परः ॥ शांतिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥ शांतिं वि
नायकशांतिं ॥ तथा च मेधातिथिः ॥ संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्केन योगिना ॥ शांतिरुक्ता गौरीशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेदिति ॥
प्रतिकूलेन कर्त्तव्यो विवाहो मासतः परः ॥ अथ घावदनुचयं ॥ प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यमपि त्वाहुर्वहुविधं ॥ प्रतिकूले सपिंडस्य मासमे
कं विवर्जयेत् ॥ ज्योतिः सारे ॥ दुर्भिक्षे राहुभंगे च पित्रोर्वाप्राण संशये ॥ प्रोक्त्या मपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते ॥ मेधातिथिः ॥
पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूलं स्वर्गाविति ॥ प्रवेशात्त्रिगमस्तद्वत्तथा मुंडनमंडने ॥ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेत्त्राभ्युदयक्रिया ॥ अत्र
र्थततः पुंसि पंचमे शुभं भवेत् ॥ अथ राजोदये निर्णयः ॥ माधवीये ॥ प्रारंभात्प्रग्विवाहस्य माता यदि राजखला ॥ निवृत्तिस्त
स्य कर्त्तव्या सह त्वश्रुतिरोदनात् ॥ प्रारंभात् ॥ नां दी आहूतः ॥ नां दी मुखं विवाहादविद्यादीनां तस्यैव प्रारंभोक्तेः ॥ मेधातिथिः ॥ चोले
च व्रतवंधेयविवाहे यज्ञकर्मणि ॥ भार्या राजखला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनं ॥ वधूवर्त्तितमयोर्जननी चेद्भ्रातृखला ॥ तस्याः शुद्धं परं
कार्यं मागत्यं मनुरब्रवीत् ॥ वृक्षमनुः ॥ विवाहप्रत्यूहा सुमाता यदि राजखला ॥ तदानमंगलं कार्यं ॥ अक्षौ कार्यं शुभं सुभिः ॥ ग

नमः सिं-३

५२

गोपायस्योद्वाहादिमांगल्यमातापितरजस्वला॥ तदनतत्प्रकर्तव्यमायुः कुर्यकरंयत॥ नानांशोद्वाहोत्तरंरजोदोषेतुकपीदेकारिकासु॥ सूरति
कोदकयोः शुभेगांद्वाहोमहर्षेकं॥ प्राप्तेकर्मणिशुद्धिः स्यादितिस्मिन्ननुधीति॥ अल्पाभेनुमुहूर्तस्यरजोदोषेवसंगते॥ त्रियंसे
सूर्यतत्कुर्यात्पाणिग्रहणमंगलं॥ हेमीमाघमितापञ्चाश्रीसूक्तविधिनारयेत्॥ प्रत्यवंपायसंकुत्वा अभिषेकंसमाचरेदिति॥
॥ ॥ अथैकक्रियानिर्णयः॥ ज्योतिर्निबंधेवृद्धमनु॥ एकमात्तज्योरेकवत्सरेषुसप्तस्त्रियो गानसमानक्रियाकुर्यान्मात्तमे
देविधीयते॥ एतेनएकस्यपुंसोविवाहद्वयमेकदिनेनिषिद्धंमात्तमेदाभावात्॥ नारदः॥ पुत्रोद्वाहात्परंशुब्रीविवाहोनत्रजु
त्रये॥ नतयोर्वतमुद्वाहान्मंडनादपिमंडनं॥ वराहः॥ विवाहस्तेकजातानांघणमासाभ्यंतरेयदि॥ असंशयंत्रिभिर्वर्षैस्तत्रै
काविधवाभवेत्॥ मदनरत्नेवसिंहः॥ नपुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपिविवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात्॥ नमंडनादपिहिमंडनंरजो
त्रैकतायांयदिनाव्यभेदः॥ एकोदरध्रात्विवाहकृतंस्वशुर्नपाणिग्रहणंविधेयं॥ घणमासमध्येमुनयः समश्चुर्नमंडनं
मंडनतोपिकार्यम्॥ एतदपवादस्तत्रैव॥ ऋतुत्रयस्यमध्येवेदस्याव्ययप्रवेशने॥ तदात्येकोदरस्यापिविवाहस्तप्रशस्य
ते॥ सारवल्या॥ फल्गुर्गणैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने॥ भेदादवस्यकुर्वीतनर्तुत्रयविलंबनं॥ संहिताप्रदीपे॥ ऊर्ध्व
विवाहात्तनयस्यनैवकार्योविवाहोदुहितुः समाहर्षः॥ अथाप्यकन्याश्चपुत्रालयंववद्वंप्रवेश्यात्तवगृहंनवाहो॥ मदनर
त्नेवसिंहः॥ द्विशोभनंतेकगृहेपिनेष्टुभंतुपश्चात्तवभिर्दिनैस्तु॥ आवश्यकंशोभनेपुत्सवोवाहारेऽथवाऽऽचार्य

रामः

५२

विभेदतोवा॥ एकोदरप्रस्तानां नान्यकार्यत्रयं भवेत्॥ भिन्नोदरप्रस्तानां नेति शता तपोऽवधीत॥ ज्योतिर्निर्वंधे कात्यायनः॥ कुले नदुत्र
यादवोऽंशुना ननु मुंडनं॥ प्रवेशान्निर्गमो न ह्येन कुर्यात्संगलं त्रयं॥ कुर्वेति मुनयः केचिदप्यस्मिन् चतसरे लघु॥ लघुवागुह्यं कार्यं प्राप्ते
नेमि त्रिकंतुयत्॥ उत्रोद्वाहः प्रवेशारम्भः कन्यादाहस्तनिर्गमः॥ मुंडनं चोत्सृज्य तं व्रतोद्वाहोत्सृज्य तं॥ व्रतमुंडनमेवोक्तं व्रजेयं तं
नात्सरं॥ मौंजी नोभयतः कार्या यतो मौंजी न मुंडनं॥ अभिनेवत्सरेषां स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत्॥ अभेदे तु विनाशः स्यात्तदुक्तं यो देकमंडयेत्॥
संकटे तु कपटिकाकारिका वराहमिहिरश्च॥ उद्वाहश्चोत्सृज्य विदध्यात्पुत्रं तत्स्योद्वाहने कदापि॥ स्याच्चतुर्थं दिनं मंत्रं च समाप्य
कन्यां दहनं विदध्यात्॥ कश्चपः॥ मौंजी वंधस्तथा द्वाहः वरमासाभ्यंतरेऽपि वा॥ उत्रोद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोष इह॥ ज्योतिर्नि
र्वंधे॥ विवाहमारभ्य चतुर्थि मध्ये आर्क्षं दिनं द्वादिनं यदि स्यात्॥ वैधव्यमात्रेति तदा अकन्या जीवे पतिश्चेद न पत्यता स्यात्तथा॥
विवाहमध्ये यदि वैश्या हस्तत्रयं मुख्या पितरो न पति॥ इत्थे विवाहे परतस्तु कुर्यात्कुलं स्वधामिर्न तु दूषयेत्॥ ये चाभंडं दूषयन्ति
स्वधामिरेति श्रुतेः॥ मासिक विषये काले हमाद्रौ शाययनिः॥ प्रेत आर्क्षं निकर्माणे सपिंडीकरणं तथा॥ अथ दूष्यापि कुर्वीत क
र्तुं नादीमुखं छिजः॥ विच्छिन्नापकर्षे दोषमाह तत्रैव उचना॥ विच्छिन्ना कविहीनस्तत्रेत आर्क्षं नियश्चेत्॥ स आर्क्षी नरके घोरे
पितृभिः सह मज्जतीति॥ मेधातिथिः॥ प्रेतकर्मोण निर्वर्तने चरेत्त्राभ्युदयक्रिया॥ स्याच्चतुर्थं ततः पुंसि पंचमे शुभं भवेत्॥ सप्त
मं तरे॥ सपिंडीकरणं द्वागप कुर्यात्कृतान्यापि॥ पुनरप्यप कुर्यात्ते ह्युत्तरनिषेधनात्॥ सत्यं सारावल्यां॥ भ्रातृयुगे स्व
स्य युगे भ्रातृ स्वस्य युगे तथा॥ एकस्मिन् मंडये वैव न कुर्यात्संजनं ह्यं॥ सोदरविषयमेतत्॥ यमः॥ एकोदरप्रस्तानां मेक

नि. सि. ३
५३

स्मिन्वासरे पुनः ॥ विवाहं नैव कुर्वीत मंडनोपरि मंडनं ॥ गार्ग्यः ॥ भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ॥ न कुर्यात् मंगलं किं विदेकस्मि
मंडपे ह नि ॥ एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलं जातयोः ॥ होरं चैव विवाहं च मौंडी वं वनमेव च ॥ ज्योतिर्विवरणे ॥ संकादरयो द्वयोरे
कदिनो द्वहने भवेत्ताशः ॥ नद्यंतरं एकदिने कथा दुः संकटे शुभं ॥ ऊर्ध्वं विवाहा कुभदोनरस्य नारी विवाहो न त्र्यनुवयं स्यात् ॥
नारी विवाहा तदेह पिशस्तनरस्य पाणिग्रहमा दुशर्याः ॥ मित्रमातृजयोस्तु एकवासरे विवाहमाह मेधातिथिः ॥ पृथक् स्मा
तृजयो कार्यो विवाहस्तव कवासरे ॥ एकस्मिन्मंडपे कार्यः पृथक् वेदिकयोस्तथा ॥ पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरस्थयोः ॥
भगिन्या सुभाभ्यां वयावत्सप्तपदी भवेत् ॥ यमयोस्तु विशेषो भट्टकारिकायां ॥ एकस्मिन्वासरे चैव वासरे मंडपे तथा ॥ कर्तव्यं
मंगलं स्वस्रोभ्रातो र्यमलं जातयोः ॥ ज्योतिर्विवधेनारदः ॥ प्रत्पुद्गाहो नैव कार्यो नैकस्मिन् दुहितृद्वयं ॥ नैवैकजन्मयोः पुंसो नैक
जन्मेन कन्यके ॥ नैव कदा विदुद्गाहो नैकदा मंडनं द्वयं ॥ नैकजन्मेन कन्ये द्वे पुत्रयो नैकजन्मयोः ॥ न पुत्री द्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदा
चनेति ॥ ॥ कन्याया राजो दर्शनेन तु अपराके संवत्तः ॥ माता चैव पिता चैव ज्येष्ठ भ्राता तथा चैव च ॥ त्रयस्ते नरकं याति दृष्ट्वा कन्यार
जस्वला ॥ हारीतः ॥ पितुर्गर्हे तु या कन्या राजः पश्यत्यसंस्कृता ॥ सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पती वृषली पतिः ॥ देवलः ॥ पूर्वां दंत
देवः ॥ शृणु हत्यापितुः स्तस्या सा कन्या वृषली स्मृता ॥ यस्तो समुद्धेत् कन्यां ब्राह्मेणो ज्ञानं दुर्वलः ॥ अश्राव्यमपि ज्ञेयं तं विंदा
वृषली पीतं ॥ माधवीयैवो धायनः ॥ त्रीणि वर्षा एतु मती को हेतु पितृशा समं ॥ विष्णुः ॥ त्र्यनुवयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्

रामः
५३

स्वयंवरं ॥ अत्रवरस्यदोषाभावमाहयमः ॥ एवंचोपनतं पत्नीनावमन्ये कदाचन । नतुतां वंधकी विद्यामनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ अत्रप्राय
श्चित्तमुक्तमाश्रयायनेन ॥ कन्यास्यनुमतीशुद्धां कृत्वानिष्कृतिमात्मवान् ॥ अष्टिं चकारयित्वा तामुद्धरेद्वानुशंस्थवीः ॥ पितात्रतस्व
पुत्रास्तु गणयेदादितः सुधीः ॥ दानावधिगृहेयत्नात्पालयेत्परजोवती ॥ दद्यात्तदनुसंख्यागाः शक्तः कन्यां पिता यदि ॥ दातव्ये कर्पिणि
स्वेन दानेन तस्यायथाविधि ॥ दद्याद्वा ब्राह्मणेन नमर्तिनिः स्वः सदक्षिणं ॥ तस्यातीतं तु संख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥ उपोष्य त्रिदिनं
कन्यां रात्रौ पीतागवां पयः ॥ अदृष्टं रजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणं ॥ तामुद्धरेत्वरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयाद्विशति ॥ अत्रगांधर्वाद्य
होविवाहास्तद्व्यवस्थावाक्ये ज्ञेया ॥ संकटे रुत्रियस्य पेशाव्यमाधवीयेवत्सः ॥ सर्वोपायैरसाव्यास्यात्सुकन्यापुरुषस्यया ॥ यो
र्येणपि विवाहेन सविवाह्यारहः स्थिता ॥ गांधर्वादिविवाहेषु पुरस्कृतं पूर्वकंदानमाहृतत्रैवयमः ॥ नोदकेन नवावाकं न्यायाः प
तिस्त्यजेत् ॥ पाणिग्रहणं संस्कारात्पतित्वं सप्रमेये ॥ पराशरमाधवीये देवलोपि ॥ गांधर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ॥ कर्त
व्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाभिसांस्कृतं ॥ तत्रैव परिशिष्टे ॥ गांधर्वासुरपेशाविविवाहो राहस्यश्चयः ॥ एवं परिश्रयस्तेषां पश्चाच्छोभो
विधीयते ॥ अतो होमादावहस्ते भार्यालाभावाद्दुरंतराय देया ॥ तथा स्रुतं त्रैववसिष्ठवैवायनौ ॥ वलादप्यहता कन्या मंत्रैर्यदि
न संस्कृता ॥ अन्यस्मै विधिवद्देयायथा कन्या तथैव सेति ॥ स्मृतिचंद्रिकायामपरां कैचैवं ॥ आशौचे तु याज्ञवल्क्यः ॥ दाने विवा
हे यज्ञे च संग्रामे देशविज्ञे ॥ आपयद्यपि कदायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ केषामित्यपेक्षिते ब्रह्मपराणे उक्तं ॥ दातुः प्रतिश्र
द्दुश्च कन्या दानेन नो भवेत् ॥ विवाहविज्ञोः कन्याया लाजा होमादिकर्मणीति ॥ अतयज्ञविवाहेषु आहुतेऽर्चने जपे ॥ आ

१. नां दीमुखविधिः ॥ प्रातश्चकते उक्तः ॥ एकविंशत्याघहरतः याति यदि यज्ञादि भवति तदा आकश्य केयज्ञादौ पूर्व आ ऊं कुर्यादित्यर्थः ॥ प्रारंभाभावेऽपि कन्यायाश्च वार्यत्वं संनिहितत्वं न तत्राभाव उपकल्पितवत् कुसंभारवारणाशक्तिरित्याद्यापि तैवाकुल्यसं पति सति व द्यमाणविद्वन्वादिक्त्वेनेर्निवाहः कार्यो ननु कालांतरे सौकर्यमस्ति विधीति दिक् ॥ ४

सि. सि. ३
५४

एषेस्तकं न स्यादन्वारं चेतुस्तकमिति विष्णुवचनाच्च ॥ प्रारंभस्तेनैवोक्तः ॥ प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्यो व्रतसंज्ञयोः ॥ नां दीमुखविवाहं
होत्राच्छेषाकपरिक्रियेति ॥ वरणमिति मधुपर्कपरं ॥ गृहीतमधुपर्कस्य यजमाना व्रतत्विजः ॥ पश्चादशौचपतितेन भवेदिति नि
श्चयः ॥ मधुपर्कात्सर्वतु भवत्येवाशौचमिति अक्षिविवेकः ॥ रामांशुभाष्येऽप्येवं ॥ नां दीमुखविधिश्च स्मृत्यंतरे ॥ एकविंशत्यह्यज्ञे
विवाहे द्वावासाः ॥ त्रिषष्टौ लोपनयनेनां दी आच्छविधीयते ॥ प्रारंभाभावेऽपि लज्जांतराभावे गद्यविष्णुः ॥ न देवप्रतिष्ठा विवा
हयोः पूर्वसंभृतयो रपीति ॥ अत्र प्रायश्चित्तमाह मदन पारिजाते विष्णुः ॥ अनारधविश्वयथं कृष्णां देजं दुया द्युजं ॥ गां दद्यात्प
वगवा शीततः अव्यतिस्तकी ॥ संग्रहं पि ॥ संकटे समनुप्राप्तेस्तकं समुपागते ॥ कृष्णां शीभिर्घृतैर्दुता गां वदद्यात्पयस्विनी ॥
भूजोपनयनो द्वाह प्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥ यदेवस्तकं प्राप्तिस्तदैवाः पुष्ट्यक्रिया ॥ अत्रादिषु विशेषः षड्विंशन्मते ॥ वि
वाहोत्सवयज्ञेषु अंतरामृतस्तकं ॥ परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं वद्विजोत्तमैः ॥ परैरसगोत्रैः ॥ अंजानेषु तु विशेषः पुत्रं तंतरामृतस्त
कं ॥ अन्यगोहो द्वाकावांताः सर्वे ते अवयवः स्मृताः ॥ एतदाशौचात्सर्वमप्यथ कृत्वा न विधायं ॥ तत्र शेषमन्नं त्याज्यमित्यर्थः ॥
एतथ कृत्वा तु ब्रह्मस्यति राह ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु पुत्रं तंतरामृतस्तकं ॥ पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्तित इति ॥ धर्मार्थं विवा
हकरणफलमुक्तं महाभारते ॥ ज्ञात्वा सवित्तसामर्थ्यादेकं चो द्वाहयेद्विजं ॥ तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरोऽश्रुवं ॥ अप
राके दहः ॥ मातापितृविहीनं तु संस्कारो द्वाहनादिभिः ॥ यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ मदनरत्ने भविष्य ॥ विवा
हादिक्रिया काले तत्क्रिया सिद्धिकारणं ॥ यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ कन्या गृहे भोजननिषेधोऽपि तत्रैव ॥

रामः
५४

अप्रजायां तु कन्यायां न भुंजीत कदाचन ॥ दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थं मनुजो वति ॥ अपराके प्रादित्यपुराणे ॥ विष्णुं जामातं मन्येत स्य
कोपं न कारयेत् ॥ अप्रजायां तु कन्यायां न श्रीमात्रस्य वेगदे ॥ अलं देयानं वै कन्यां दत्त्वा श्रीयात् कदाचन ॥ अथ भुंजीत सो हात्रे स
पाशेन रके वसेत् ॥ तत्रैव कश्यपः ॥ अहं तं यंत्रं निर्मुक्तं वामः प्रोक्तं स्वयं भुवा ॥ अस्तं तं मागलिकेषु तावत्कालं न सर्वदा ॥ यंत्रं नि
र्मुक्तं न तनं ॥ रत्नमालायां ॥ मूलं मे त्रमगोहिणी करेः पाल्ममास्तमघोत्तरान्वितेः ॥ भौमसौरिरविचारवर्जिते पाणिपीडन
विधिर्विधीयते ॥ अत्र निष्ठं न रुद्रो रोहानं मुक्तं ज्योतिषे ॥ विपत्तारं गुंडं दद्यात्त्रिधनैतिलकांचनं ॥ पंचमेलवरां दद्यात्काजं
दद्यात्त्रिजन्मसु ॥ चंद्रचंद्रं खलवणं वतारं तिथौ विरुद्धं तथं तुल्यं ॥ धान्यं च दद्यात्करणे च वारे योगे विरुद्धं कनकं प्रदेयं ॥
॥ विवाहे मंडपमाहवसिष्ठः ॥ घोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्दशोपशोभितं ॥ मंडपं तोरणं युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ अष्टहस्तं
तुरवेयं मंडपं वा द्विषष्टकरं ॥ देवज्ञमनोहरं ॥ वित्राविशाष्टाशततारकाश्विनी ज्येष्ठाभरणे शिवभावनुष्ठयं ॥ हित्वा प्रशस्तं
फलजैलवेदिकाप्रदानं कं कंडनमंडपदिकं ॥ हेमाद्रौ व्यासः ॥ कंडू न दत्तं न यवारकं मंडपं मृदे दिवर्णं काद्यखिलं ॥ तत्संवेधिग
तागतं च हवे वा हि के कुर्यात् ॥ यवारकं विकसांति प्रसिद्धं ॥ वैवाहिके तु दितसे शुभे वाथ तिथौ शुभे ॥ वतुर्थं कं प्रकुर्वीत विधि
दृष्टेन कर्मणा ॥ वैदीमाह नारदः ॥ हस्तोऽश्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समंततः ॥ संभैश्चतुर्भिः सुहृद्गणं वामभागे तु सद्यनि ॥ स
मांतथा चतुर्दिक्षु सोपा नैरतिशोभितां ॥ प्रागुदकप्रवणं रंभास्तं भहंस अकादिभिः ॥ एवं विधामाह रुद्रे निधुनं साम्नि
वेदिका मिति ॥ सप्तर्षि मते ॥ मंगले शुच सर्वेषु मंडपयोगे ह्यमानतः ॥ कार्यं घोडश हस्तो वाघून हस्तो यथाविधिः ॥ स्तंथे ॥

नि-सिं-३
५५

अनुमिरेवात्रवेदीमध्येप्रतिष्ठिता ॥ हस्तोवधा ॥ सोपानं पश्चिमतः ॥ उपरिभागे उक्तपरिमाणं द्वित्रे ॥ ॥ अथ महाहरणं ॥ ज्योतिर्नि
बिंद्वेनारदः ॥ कर्त्तव्यं मंगलं द्वादशमंगलायां कुर्याद्वरं ॥ नवमे सप्तमे वापि पंचमे दिवसे पिवा ॥ तृतीये बीजनक्षेत्रे अभवारे अभोद
ये ॥ सम्पत्तौ ह्यण्यत्नं कृत्यं वितानं धृजतोरणे ॥ सहवादित्र नृत्पाद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरं दिशं ॥ तत्र मृत्तिका कर्त्तां क्षुद्राणां गृहीत्वा पुन
रागतः ॥ मन्मथे च धरावैणवेषु पात्रेषु योजयेत् ॥ अनेकबीजसंयुक्तं तोयं पुष्पोपशोभितं ॥ शौनकः ॥ आधानं गर्भसं
स्कारं जातकर्म वनामच ॥ हित्वा न्यत्र विधातव्यं मंगलं ॥ कुर्याद्वरं ॥ दहस्पतिः ॥ आत्यंतिकेषु कार्येषु कार्यं सद्यः ॥ कुर्याद्वरं ॥
अत्रैव वाग्दानं हरिश्चंदनं च कार्यं ॥ ज्योतिः प्रकाशे ॥ चतुर्थो मंडपः ॥ अष्टः सप्तमः पंचमस्तथा ॥ नवमे कादशे अष्टमे नष्टे घ
टतृतीयकौ ॥ विवाहमेवाह्ये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥ वरस्यापि वरणमाह वंडेश्वर ॥ उपवीतं फलं पुष्पं वा सांसि विवि
धानि च ॥ देयं वा यवरणे कन्यामात्राद्विजेन वेति ॥ वाग्दानोत्तरं वरमरणे ॥ परार्के स्मृतिचंडिकाया ववसिष्टः ॥ अद्विर्वाचा
च दत्तायां प्रिये तोर्ध्वं वरोयदि ॥ नवेतं त्र्योपनीता स्यात्कुमारी पितु रेवसेति ॥ यत्तु नारदः ॥ उद्धाहितापि सा कन्या नवेत्संप्राप्तमे
धुना ॥ पुनः संस्कारमहेतयथा कन्या तथैवसेति ॥ यच्च कात्यायनः ॥ वरोयद्यन्मजातीयः पतितः क्लीब एव वा ॥ विकर्मस्थः
सगोत्रो वा दासो दीर्घो मया पिवा ॥ ऊढापि देया सा ॥ न्यसेमहावरणभूषणे रिति ॥ इदं कलौ निषिद्धं ॥ देवरेण सुतोत्पत्ति
दत्ता कन्या न दीयत इत्यादित्यपुराणे कलौ निषेवात् ॥ दत्ताशब्दः ऊढापरः ॥ ऊढाया पुनरुद्धाहमिति हेमाद्रावुक्तेः ॥
इशांतरगमने तु कात्यायनः ॥ वरयित्वा पुनः कश्चित्प्राणं यत्पुरुषो यदा ॥ अतवागमास्त्रीनतीत्य कन्यां न्यवरयेद्धर ॥ अथ

रामः
५५

राकेनारोपि॥ प्रतिगृह्यतुयः कन्यावरोदेशांतरं बुजेत्॥ त्रीनृत-समतिक्रम्य कन्यान्पुत्रपदं॥ अक्षरानेतुमनुवसिहो॥ कन्यायां दत्त
 अल्कायां प्रियतेयादिशुद्धः॥ देवरायप्रदातव्यायदि कन्यानुमन्यते॥ वंडिकायां कायायनः॥ प्रदाय अल्कंगच्छेत् कन्याया
 स्त्रीधनंतथा॥ धार्यायावधिमेकं तु देयान्यसमेविधानतः॥ अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूजायां तु तत्रैव॥ पूर्वगतश्च सर्वपांलभेताद्य
 वरस्ततां॥ पश्चाद्वरेण्यदत्तंतस्याः प्रतिलभेतसः॥ अथागच्छेन्नवोकायां दत्तं हवरो हेरत्॥ याज्ञवल्क्यः॥ दत्तामपि हेरत्
 वां चोयां चैव सा बुजेत्॥ पूर्वस्य दोषसत्वे इति मिति विज्ञानेन च॥ संबन्धतस्तेवसिहः॥ कुलशीलविहीनस्य पश्चाद्विपति
 तस्य च॥ अपस्मारिविधर्मस्य रो गिणां वेधधारिणं॥ दत्तामपि हेरत् कन्यासगोत्रात् तथैव च॥ अन्यदत्तं व्यविस्तारभीतेनोच्य
 त इति दिक्॥ अत्र नां दी आच्छेदविशेषं तदधिकारिविशेषं चाग्रेव स्थामः॥ इदं वाद्यविवाहेपिता कुर्यात् द्वितीयाद्येवन सव
 नां दी आच्छेदपिता कुर्यात् दाद्ये पाणिग्रहणेन॥ अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नां दिक मिति स्मरते॥ त्रिकाण्डमंडनोपि॥ पित्रोस्त
 जीवतोः कुर्यात्पुनः पाणिग्रहं यद्यपि तु नां दीमुखं आच्छेदोक्तं तस्य मनीषिभिरिति॥ रेणुकारिका॥ उक्ते काले विवाहं कुर्यात् नां दी
 मुखं पिता॥ देशांतरे विवाहश्चेन्न गत्वा भवेदिदम्॥ लघ्नघटीस्थानमाह नारदः॥ घण्डगुलमितोत्सेधं द्वादशांगुलमायतं॥
 कुर्यात्पातालवत्ताम्रपात्रं तद्वृक्षमिः पलैः॥ ताम्रपात्रं जलेः पूर्णं तत्पात्रे वायवाशुभे॥ मंडलाच्छीदयं वीर्यं खेस्तत्र विनिहि
 यत्पात्रं तत्र मंत्रः॥ मुख्यं त्वमसि यंत्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा॥ भावाभावाद्यरूपयोः कालसाधनकारणमिति॥ ॥ वर

कुवः

वीत

नि. सि. ३
५६

स्यमधुपर्कमाह याज्ञवल्क्यः ॥ प्रतिसंवत्सरं त्वर्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ॥ प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्युत्तिजः पुनः ॥ अत्र निशेषो
गृह्यपरिशिष्टे ॥ वरस्य भावयेच्छाखातच्छाखा गृह्योदितः ॥ मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यथा खेपि दातारि ॥ अत्र वरदातश्चकोऽति
गाद्युपलक्षणं ॥ तदाहुः ॥ अर्घ्यं शाखया मधुपर्क इति ॥ अर्घ्यं मयच्छाखीयं कर्मतच्छाखया मधुपर्क इति याज्ञिकाः ॥ जयंतस्तवर
णवत्सर्वत्र यजमानशाखयेव मधुपर्क इत्याह ॥ तदुनाहीयते ह ॥ अत्र पंचाशता भवेदुत्तानदर्वेन तु विष्टर इत्यादि गृह्यपरिशि
ष्टादेर्विष्टरादिलक्षणं मधुपर्कोदिविधिश्च खगल्पाज्ञेयः ॥ ॥ कन्यादानं प्रपितामहपूर्वकमित्युक्तेस्तत्तत्तत्सौ ॥ नांदिमुखे विवा
हवप्रपितामहपूर्वकं ॥ नामसंकीर्तयेद्दिहानयत्रपितृपूर्वकं ॥ नांदिमुखे इति शाखातरे विषयं ॥ गृह्यपरिशिष्टे पित्राद्यानुत्तोम्या
मानात् ॥ भुंक्तासमुद्धे कन्यासावित्रीग्रहणंतथा ॥ उपोषितः सुता दद्याद्विंशतयद्विजायतु ॥ भुंक्तेति मधुपर्कवैधमोजनपरं ॥
गृह्यपरिशिष्टे ॥ कन्यावरयमाणा नामेषधर्मो विधीयते ॥ प्रत्यश्चुखावरयंति प्रतिगृह्णन्ति प्राश्नुखाः ॥ मदनरत्ने मध्यमं ॥ व
रगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकं ॥ नामसंकीर्तयेद्दिहानकन्यायाश्चैवमेव हि ॥ तिष्ठेत्सर्वसुखादातावरः प्रत्यश्चुखा भवेत् ॥ म
धुपर्कोविंशतयेनांतस्मै दद्यात्सदृशानां ॥ उदपात्रंततो गृह्यमंत्रेणानेकहापयेत् ॥ गौरीकन्यामिमं विप्रयथाशक्तिविभ्रषितं ॥
जात्राय शर्मणेतुभ्यं दत्तो विप्रसमाश्रय ॥ भूमिं गाश्चैव दासीं च वासां सिचस्वशक्तिः ॥ महिषी वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि
॥ ततः खगल्पाविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ॥ यथाचारं विधेयानि मांगल्यकुतुकानि च ॥ सतत्कन्यादानं त्रिः कार्यमिति शौन
कः ॥ गृहप्रवेशनीय होमविशेषमाह श्वलायनः ॥ अर्कं रात्रे व्यतीते तु परे धुः प्रातरे वहि गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञ

बहुवाद्य
तिरिक्तं

रामः
५६

विरोविहिरिति ॥ औपासनहोमेषिशेषमाह शौनकः ॥ यदि रात्रौ विवाहादिभिरुत्पन्नं स्यात्तथा सति ॥ उपक्रमोत्तरस्थाहः सायं परितरे दसु ॥
 यदि रात्रौ नवमासीमध्ये ॥ अमुत्पत्तिस्तदा तदेव होमं रभः ॥ तदुत्तरं चेत्परादिने सायं मारंभ इति सुदर्शनभाष्ये उक्तं ॥ ॥ अथ देवकोत्थाप
 नं ॥ समेचदिवसे कुर्यादेव कोत्थापनं पुनः ॥ षष्ठं च विधमनेष्टमुक्तापंचमसप्तमौ ॥ निर्णयः पौषागर्ग्यः ॥ नांदिश्राद्धे कृतपश्चाद्या
 च मातृविसर्जनं ॥ दर्श आहुं रूप्य आहुं स्नानं शीतोदके न च ॥ अपसव्यं स्वधाकारे नित्य आहुतं यैव च ॥ ब्रह्मयज्ञं चाध्यायनं नीसीमा
 तिलं घनं ॥ उपवासं व्रतं वैव आहुं भोजनमेव च ॥ नैकुर्युः सपिंडाश्च मंडयो द्वासनावधि ॥ दृहस्पतिः ॥ तीर्थं विवाहयात्रायां सं
 ग्रामे देशविप्लवे ॥ नगरग्रामदाहवस्थश्चास्य हिर्न दुष्यति ॥ योगयाज्ञवल्क्यः ॥ न स्नायादुत्सवेऽतीते मंगलं चितिवर्धे च ॥
 अनुव्रज्य सुहृदं धुन्नाचयित्वेष्टदेवतां ॥ ज्योतिषे ॥ स्नानं सचैतिलमि श्रकर्म प्रेतानुयानं कलशप्रदानं ॥ अश्वत्थीर्था मरु
 र्शनं च विवर्जयेत्तमंगलतोऽवमेकं ॥ मासषष्ठं विवाहादौ व्रतमारंभे न च ॥ तीर्णभांडानि न त्याज्यं गृहं संमार्जनं तथा ॥ उर्व
 विवाहात्पुत्रस्य तथा व्रतबंधनात् ॥ आत्मनो मुंडने नैव वर्षवर्षार्धमेव च ॥ अभ्यंगे स्नाने चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ॥ मांजले
 पुनर्वसु नवधार्य गोपि चंदनं ॥ ज्योतिर्निबंधे ॥ उद्धाहृत्य मे अघोयदिवसेऽर्तुर्गृहे कन्यकाह्न्यात्तज्जननीं ॥ इत्येति जतुं
 ज्येष्ठपतिज्येष्ठकं ॥ पौषे च श्वशुरं पीतं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठंती पितरं निहंति न भयंते घामभावे भवेत् ॥ निबंधे ॥
 विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके ॥ न सा भर्तृगृहे तिष्ठे चैत्रे पितृगृहे तथा ॥ हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे ॥ विवाहे व्रतं दृष्टुं

५३० नैऋत्ये संभवः श्रीलोकानंदोऽपि प्रतिभुः संभवः ॥ अथ गिरिवत्सवसिष्ठकथपयात्रीणां भरणं पुनर्नकुलेयथा ॥ १ ॥ शिरःहर्त्रे चिंतामणौ ५

नि. सं. ३
५७

प्रतिकूल

वर्धमर्द्धतद्वर्द्धकं ॥ पिंडदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणं ॥ ॥ अथ नवप्रवेशः ॥ जयतु गौ मां गीर्षतथा माघ माघवे ज्येष्ठ संज्ञके सु
प्रशस्ते भवेद्देशप्रवेशो नवयोषिता ॥ नारदः ॥ आश्विमासं हृदि वसां च देवाप्यष्टमे दिने ॥ वधू प्रवेशः संपत्त्येदं यमेव समेदिने ॥ ॥ ॥ ॥
विवाहमारभ्य वधू प्रवेशोऽयमेतिथौ घोडशवासं तान् ॥ उर्वरं धावे युजि पंचमांता दत्तः परस्तां त्रयमेव वास्ति ॥ नारदः ॥ समेव
धिसमे मासे यदि न शिरः हं व्रजेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुः सानारी मरणां व्रजेत् ॥ प्रयोग रत्ने तु ॥ वधू प्रवेशः प्रथमे अथ प्रदः पंचमके
५ थवादि ॥ द्वितीयके वाथ वतुर्थके वा षष्ठे वियोगा मय दुःखदः स्यात् ॥ लक्ष्मः ॥ स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्रवेतयो द्वाहे ॥ नव
वधू गच्छमाने प्रतिभुः कविचारण नास्ति ॥ मांडव्यः ॥ नित्ययाने गृहे जीर्णं प्राशनांतेषु सप्तसु ॥ वधू प्रवेशमांगत्वेन मोक्षं गुरुभुक्ते यो ॥
ज्येतिः प्रकाशे ॥ वामे भुक्ते नवोढयाः सुखं हर्षिन् दक्षिणे ॥ धनं धाम्यं वपुष्यं सर्वनाशः पुरस्थिते ॥ नवोढयास्तवे धर्म्यं दुर्कं
संमुखे भुगो ॥ तदेव विवुधैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागमे ॥ पूर्वतोऽपुदिने अत्रे प्रयाया दक्षिणे परे ॥ पश्चादपुदिने वैवयायः सर्वोत्तरे दिशो ॥
व्यवहार तत्वे ॥ पौष्णार्कभात्र अवणाद्युग्मे हस्तत्रये सुलमघोतरासु ॥ पुष्ये च मंत्रे च वधू प्रवेशो रित्तेतरे मर्ककुजे वशस्तः ॥ ग
र्गः ॥ अतीपाते वसंक्रांतो ग्रहणे वैधता वपि ॥ आकुं विना अभं नैव प्राप्स्य काले पिमानव ॥ तया ॥ अमासं क्रांतिविध्यादोऽप्राप्तका
ले पिना चोत्तं व्रति ॥ ॥ अथादिरागमनं ॥ अहो ज्ये ॥ माघफाल्गुण वैशाखे अक्षय्ये अभेदिने ॥ शुक्लदिपवि अष्टोत्थापि
त्यपत्नी द्विरागमः ॥ वादरायणः ॥ श्रीहारां अधनोत्तरादिति गुरुश्रुतानुशवाश्विनीशक्रे भास्करभाष्यविद्युवरुणत्वाद्द्विप्रशस्ते
तिथौ ॥ कुंभाजालिगते रवौ अभकरे प्राज्ञो द्ये भागवती विज्ञा स्फुटितां दिने नववधू प्रवेशः अभः ॥ ॥ अथ पुनर्विवाहः श्री

स्तुतीये ४

रामः
५७

गर्भाधानादि अन्नप्राशनांतेषु

वरीये ॥ पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योऽभयं हि ॥ लभेत्तु लभ्यो दोषे ग्रह तारादि संभवे ॥ अन्येषु अभिकालेषु दुष्टयोगादि संभवे ॥ विवा
 हं वापि दंपत्यो राशौ वादि संभवे ॥ तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्विवाहं वक्ष्यामि ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ सुरापीयाधिता धर्ता वंध्याऽर्थं च प्रि
 यं वदा ॥ स्त्री प्रसूयाधिवेत्तस्या पुरुषं ह्येति तथा ॥ मनुः ॥ वंध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजाः ॥ एकादशे स्त्रीजननी सद्य
 रत्नप्रियवादिनीति ॥ संग्रहे ॥ अप्रजां दशमे वर्षे स्त्री प्रजां द्वादशे त्यजेत् ॥ मृतप्रजां पंचदशे सद्यस्त्वः प्रियवादिनी ॥ एका मुक्रम्य
 कामार्थं मत्पालं पुंयश्छति ॥ समर्थस्तोषयित्वा र्यः पूर्वोक्तमपरां वेहेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ आज्ञा संपादिनी दत्ता वी सखं प्रियवा
 दिनी ॥ त्वं जनयाम्यन्तर्नीयायां शमद्वयोभरणं स्त्रियाः ॥ मनुः ॥ अधिविज्ञानुयानारी निर्गच्छे द्रोषिता गृह्णात् ॥ सा सद्यः सन्नि
 राख्यात्या ज्वावा कुलसन्निवाविति ॥ हेमाद्रौ कात्यायनः ॥ अग्निशिष्टादिभुज्यं वहुभार्यः सवर्णया ॥ कार्यैर्दुल्लेखे ज्येष्ठ
 या गार्हिता न वेत् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ सत्यामन्या सवर्णया धर्मकार्यं न कारयेत् ॥ सवर्णा सुविधौ वैमज्येष्ठयान विनेतरा ॥ द्वितीय
 विवाहं हेमाग्निमाह कात्यायनः ॥ सदारो न्या पुनर्दागनु द्वां कारणांतरात् ॥ यदिच्छेदं प्रमाचर्तुं कहे मोस्य विधीयते ॥
 स्वभावे वभवे दोमो लौकिकेन कदाचन ॥ त्रिकाणं मंडनोपि ॥ आद्यायां विद्यमानायां द्वितीया मुहूर्तं ह्यदि ॥ तदा वैवर्हि कं क
 र्म कुर्यादावसथेऽग्निमान् ॥ सुदर्शनभाष्ये तु द्वितीयविवाहो लौकिके एव न पूर्वोपासनेऽप्युक्तं ॥ इत्या संभवे ॥ तत्र च ॥ अ
 ध्यायोर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ॥ सहाधिकारसिध्यर्थं महं वक्ष्यामि शौनकर इत्युक्तं ॥ संसर्गविधिः कार्यः ॥ द्वितीया
 दिविवाहे काल उक्तः संग्रहे ॥ प्रमदा मृत्योर्वा सारादितः पुनरुद्वाहविधिर्वैरस्यव ॥ विधमे युगवत्सरेऽभे युगले वपि मतिश्च

रामः

वि. १३. ३
५८

रामेवत ॥ तृतीयोदिविवाहनिषेधोमात्स्य ॥ उद्धेतिमिथ्यार्थं तृतीयानकदावन ॥ मोहादज्ञानतोवापियदिगच्छेत्तुमानुषी ॥ उपते
वनसंदेहो गार्गस्यवचनं यथेति ॥ संग्रहे ॥ तृतीयोयदिबोद्धेतीहसविधवाभवेत् ॥ चतुर्थोदिविवाहार्थं तृतीयः कंसमुद्धेत् ॥
तद्विविक्तं रविशब्दोद्धेत् ॥ वरः संकल्प्य स्वस्तिवाचनं दीक्षां कृत्वा ॥ वार्धं कृत्वा ॥ अक्षणेनेति ह्ययायुतं सूर्यमर्कं संसृज्य शुद्धोदनं
दत्वा वस्त्रेण तं तु भिरावेक्ष्य ॥ त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व ह्ययया सहितो रवे ॥ तृतीयोद्धेत्तुं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥ इति संप्रार्थ्य जले नमिः
सिंवेत् ॥ मम प्रीतिकरायेयं मया सृष्टा पुरातनी ॥ अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा ॥ प्रस्माकं प्रतिरक्षतु ॥ नमस्तु मंगले देवि नमः सवितु रत्न
जे ॥ ब्राहिमं रूपया देवि पत्नी त्वमेव ह्यगता ॥ अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च ॥ ब्रह्मणा मादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धन ॥
तृतीयोद्धेत्तुं पापं मृत्युं वा अविनाशयेति ॥ ततः आचार्यः काश्यपगोत्रं आदित्यप्रपौत्री सवितुः पौत्री मम पुत्रिं अर्कं कन्यां अ
मुकगोत्राय वराय दास्ये इति वाग्दानं कृत्वा वराय मधुपर्कं कृत्वा ॥ अंतः पदं धत्वा स्वस्ति न इति स्तुतं जप्त्वा हर्ववत्कन्यां दत्वा अर्क
कन्यामिमामिह न कन्यादानमंत्रमुक्त्वा दक्षिणं दद्यात् ॥ ततो गायत्र्या वेष्टितं स्त्रेण वृहत्सामेति मंत्रेण कंकणं बद्ध्वा
अर्कं स्ववर्तुर्दिक्षु कुंभेषु विक्षु संसृज्याग्निं प्रतिष्ठाप्या धारांते संगोभिरिति वृहस्पतये यस्मै त्वाका म कामायेत्यच्चा ॥ नयेत्
स्तुतं समस्तव्याहृतिभिराज्यं कृत्वा ॥ चार्याय गोयुगं दत्वा ॥ मया कृतमिदं कर्म स्थावरे पुत्ररा पुण्या ॥ अर्कपत्यानि नो देहि न
त्सर्वं हंतुमर्हसीति ममेदिति दिक् ॥ इति निर्णयसिंघो विवाहादिनिर्णये ॥ केविवाहः ॥ अथ ब्रह्मसंस्काराः ॥ य
मः ॥ भूः शोषो वं विधः कार्यो विनामंत्रेण संस्कृतः ॥ न केनचित्समस्तजं हंसांतं प्रजापतिः ॥ छंदसा मंत्रेण ॥ व्यासोपि ॥

रामः
५८

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ॥ नाम क्रिया निष्क्रमो न प्राशनं वपन क्रिया ॥ कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारंभ क्रिया विधिः ॥ केशं
तः स्नानमुद्धो विवाहो निपरिश्रमः ॥ वेतानि संश्रद्धेव संस्काराः षोडशस्युक्ताः ॥ इत्युक्ता हानवेताः कर्णवेधांताः मंत्रवर्ज
क्रियास्त्रियः ॥ विवाहो मंत्रतस्तस्याः भूइस्यामंत्रतो देशेति ॥ मदनरत्ने हिरण्यगर्भदाने तु ॥ गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो न च
नंतथा ॥ कुरु हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुंगवा ॥ इत्युक्ता जातकर्मदिकाः कुर्यात्क्रियाः षोडशवापराश्च तत्र स्त्रिया जातक
मेनामकर्म निष्क्रमा न प्राशनं च विवाहः षड्भूइत्यां तु षडेते पंचमहायज्ञाश्चेत्येकादशोक्तं ॥ रूपनारायण हारह
रभाष्ययोरेवं ॥ शाङ्खधरस्तु ॥ द्विजानां षोडशो वसुः भूइत्यां द्वादशो वहिः ॥ पंचैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥ वेदवृ
त्तोपनयनं महानाथी महाव्रतं ॥ विना द्वादशभूइत्यां संस्कारानाममंत्रत इत्याह ॥ अथ राकेस्तु ॥ गर्भाधानमृतो पुंस इत्य
वाह ॥ एतच्चतुर्वर्णपरं ॥ न द्विजातिमात्रपरं ॥ तथा सत्पुनं विधाय वाच्यस्यादिति ॥ तेन तन्मतेऽहो भवति ॥ ब्राह्मे तु विवा
हमात्रसंस्कारं भूइत्येविलभतां सदेत्युक्तं ॥ अत्र सदसंभूइत्येव न देशभेदाद्वा व्यवस्था ॥ यत्तु मनुः ॥ न भूइत्यातकं
किंचिन्नवसंस्कारमर्हतीति ॥ तदर्थमाह मेधातिथिः ॥ यत्सामान्यतो निषिद्धं स्तेयाऽनृतादिनत इति क्रमेऽप्यपार्थक्यं यथा हि
जानां उपनयनं रूपं संस्कारं नार्हतीति ते च तत्स्वीकार्याः ॥ भूइत्येव चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हति ॥ वेदमंत्रस्वधास्वधी स्वा
हा वषट्कारादिभिर्विनेति व्यासोक्तेः ॥ अमंत्रस्य तु भूइत्येव विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति मरीच्युक्तेः ॥ इयं परिभाषा सर्वार्था
न भूइत्येव पुंसर्वत्र विप्रेण मंत्रः पठनीयः ॥ सपिपोराणां एवेति भूइत्येव विप्रेण ॥ एवं स्त्रीणां मपीति हिक् ॥ ॥ ॥

नि.सिं.३
५८

प्रायः

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधो संस्कारनिर्णयसमाप्तः ॥ ॥ अथ शुद्धकालः ॥ तत्र
जलाशयस्य वराहः ॥ हस्तो मघानुराधापुष्यधनिष्टोत्तराणि रोहिण्यः ॥ शतभिषगित्यारंभे कूपानां शस्यते भगवाः ॥
हेमाद्रौ भविष्ये ॥ तस्मिन्सलिलसंहरणे कार्तिके तु विशेषतः ॥ पुनरपः केचिदिच्छन्ति व्यतीतिचोत्तरायणे ॥ न कालनि
यमस्तत्र सलिलं तत्र कारणं ॥ १ ॥ पिकापि ॥ मातं डंडु उ अ मुरजिदशयने माघषु शुक्ले मूलाषाढोत्तरा
श्वि श्रवणगुरुकरे पौष्णशक्रज्येष्ठे ॥ मैत्रे ब्राह्मे चरुणो मदन ॥ ३ ॥ रवि ॥ रतियौ सद्दितीयात्तृतीये कार्यो तोयप्रति
ष्ठा शुगुरुसितदिने काल उच्छेदसुलभे ॥ वराहः ॥ ॥ प्राग्नेयं यदि कोणे ग्रामस्य पुरस्य वा भवति कूपः ॥ नित्यं स करोति
भयं दहं च समानं संप्रदायः ॥ नैऋत्ये वा लभ्यं वनिता रुयं च वायवे ॥ दिकत्रयमेतत्पश्चाच्छेषात्तु अभावहाः कू
पाः ॥ वास्तुशास्त्रे ॥ भूतिं पृष्ठं पुत्रहानिं पुरंधीनां शमत्पुंसं पदं शत्रुवाधां ॥ किं वित्तौ ख्यं शंभुकोणादिकुर्यात्कू
पो मध्ये गेहमर्थं रुयं च ॥ उत्सर्गविधिश्चोक्तो बह्वचपरिशिष्टे ॥ अथातो वापी कूपतडागयज्ञं चारुयास्यामः
प्राणेषु द्वादशसमीपे ॥ ग्रिं समावायवारुणं चरुं अपयित्वा ॥ १ ॥ ज्यभागांते आजा दुतीर्जुं द्रुयात्समुद्रमेवेति प्र
त्युचं ॥ ततो हविषा ॥ ह्यो ॥ तत्वायासीति पंच ॥ त्वन्नो अग्ने इति द्वे ॥ इमं मे वरुणेति च ॥ स्विष्टकृतं नवमं माजसांते धेनुतार
येतामनुमंत्रयेत् ॥ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व अर्धाः ॥ प्रता अमृताः ॥ शंनु नित्यं ॥ मां तारयंती कुरुतीर्याभिषेकं लोका
ल्लोकं तरते तीर्यते वेति पृच्छा ॥ १ ॥ वारध उ तीर्यापो अस्मां त्रिमाथा पराजिता पांदिष्णु त्यापयेत्सखवमा ॥ इग

रामः
५८

वतीति हि कृतं चेद्विहृत्वा वतीत्यलं कृतं विप्राय दद्यादितरां वा शक्या दक्षिणां तत उत्तरे देवपितृमनुष्याः प्रियन्तामिति ब्राह्मणम्
भोजयित्वा स्वस्मयनं वाचयति ॥ ॥ रूपोदरुत्सर्गो करणो दोष उक्तो भविष्ये ॥ सदा जलं पवित्रं स्यादपवित्रमसंस्कृतं ॥ कुशा
ग्रं पिराजे नृन खल्वयमसंस्कृतं ॥ तथा ॥ वापी कूपतश्चागादौ यज्जलं स्यादसंस्कृतं ॥ अपेयं तद्देवत्सर्वं पीत्वा वां द्राथणं
वेत्त ॥ ॥ अथ हृद्दोषोपगं ॥ चंडेश्वरः ॥ आदित्यचंडपितृतिथ्यविशाखपौष्णमूलोत्तरात्रयतुरंगमवारुणाश्च ॥ एते
षु तारकगणेषु हितं नराणां वृक्षादिरोपणमिहोपदिशंति धीराः ॥ ॥ अथ मूर्तिप्रतिष्ठा ॥ वसिष्ठः ॥ दस्तत्रये मित्र हरि
त्रये वपौ ह्यद्वयादित्यसुरेज्यभेषु ॥ तिस्रोत्तराधात् शशांकभेषु सर्वाभरस्थापनमुत्तमं स्यात् ॥ मातस्य ॥ चैत्रे वा फाल्गुने वा
पित्र्येष्टे वा माघे वा तथा ॥ माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ नारदस्तु ॥ चैत्रं निषेधति ॥ विचैत्रेष्टे वभासेषु माघादिषु
च पंचस्विति ॥ तत्रात्र विकल्पः ॥ अत्र माघमासे विष्णुप्रतिष्ठा व्यतिरिक्तविषयः ॥ माघे कर्तुं विनाशाय फाल्गुने शुभदा भ
वेत् ॥ इति विष्णुधर्मोक्तेरिति हेमाद्रिः ॥ मातस्य ॥ प्रतिपत्सं द्वितीयायां तृतीयायां धनप्रदा ॥ चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति यमस्य
स्यात्सुखावहा ॥ विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ॥ पंचम्यां श्रीशुताकर्तुर्वरदा वतथा भवेत् ॥ षष्ठ्यां लक्ष्मीपुता नित्यं
संप्रसादो गनोद्दिनी ॥ अष्टम्यां धान्यवहुलानवम्यां च विनश्यति ॥ भद्रकाल्याः कृतातत्र कर्तुं भवति तुष्टये ॥ धर्मवृद्धि
क्षित्या द्वाभ्यां तु तथा तिथौ ॥ एकादश्यां तथा उक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ॥ त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया चतुर्दश्यां विनश्यति ॥ कृ

नि. १५-३
६०

स्वयं स्वतुष्टुं कर्तुं सुयकरी भवेत् ॥ पंचदश्यां तथा अले सर्वकामकरी भवेत् ॥ आषाढं दंत्या मूलमुत्तरात्रयमेव वा ॥ पंचात्र
वणरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदास्तथा ॥ हस्ताश्विनीश्वतीचतुष्पामगशिरस्तथा ॥ अनुराधातथा स्वाती प्रतिष्ठा मुक्ता स्पते ॥ श्री प
तिः ॥ रोहिण्युत्तरायां च वेधवकरादित्याश्विनीवासवा-सुरावेदवतीवभेषुगदितं विज्ञोः प्रतिष्ठापनं ॥ पुष्यश्रुत्यभिजित्सुरेश्व
रकपोविज्ञाधिपस्कंदयोर्मैत्रेतिगमस्वेः करे निरुक्तिभेदुर्गादिकानां शुभं ॥ गणपतिदृढरक्षेयहस्तासुराणां प्रथमफणि
सरस्वत्यारिकां च पौष्णे ॥ अवसिमुगतनाम्नो वासवे लोकपातां निगदितमखिलां नं स्थापनं वस्थिरेषु ॥ तेन श्विनीदेम
रुद्रनिदाहविधायिनीस्याद्दुनदादृढाव ॥ आनंदकृत्कल्पविनाशिनी च सूर्यादिवारेषु भवेत्प्रतिष्ठा ॥ माधवीये वैखानसः ॥
मातुर्भैरवाराहभरसिंहत्रिविक्रमाभामहिषासुरहं अश्वस्थाप्या वैदक्षिण्यने ॥ लिंगप्रतिष्ठायाम् विशेषो हेमाद्रोल्लेख
णसमुच्चये ॥ उत्तराशांगते भानौ लिंगस्थापनसत्तमं ॥ दक्षिणेतनये प्रज्यप्रिवर्धार्धभयावहं ॥ स्वर्गदे स्थापनं नेष्टं तस्मा
देदक्षिण्यने ॥ स्थापनं तु प्रकर्तव्यं शिशिरादावृत्तये ॥ आश्विस्थापितं लिंगं भवेद्दरदयोगदं ॥ विष्णोरप्याह तत्रैव
वैखानसः ॥ मार्गशीर्षादिमासौ द्वौ निदिता ब्रह्मणा पुरा ॥ मासेषु फाल्गुनः श्रेष्ठः श्रौत्रो वैशाख एव च ॥ श्रुत्वा पथ
श्च पुग्मासे आवणे मासि वा भवेत् ॥ बोधायनस्तत्रे विष्णुप्रतिष्ठां प्रक्रम्य द्वादश्यां ओलायां वा धानिचाप्यतिने पुन
न ह्यत्राणीति ॥ कृत्स्निकादि विज्ञायां तेष्वित्यर्थः ॥ सर्वदेवेषु मासविशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्म ॥ माघे कर्तुं विनाशाय फ
ल्गुने शुभदा भवेत् ॥ लोकानं कुरी वैत्रे वैशाखे वरसंयुता ॥ आश्वि प्रतासदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मं दृढिदा ॥ आवणे

अवणायां वा
रामः
६०

वनहीनास्यात्प्रोहपादेविनश्यति ॥ आश्विनेनाशमाप्नोति वृद्धिना कार्तिके तथा ॥ सौम्ये सौभाग्यमतुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥ दोषा न्वि
ताधिमासे स्यात्कर्तुं गतमन एव वेति ॥ अत्र आचरणाश्विनयोर्निधेयः मार्गशीर्षे विविधविद्युष्यति रिक्तविषयः ॥ पूर्वोक्तवचनादि
तिहेमादिः ॥ देवी स्थापने तत्रैव विशेषो देवीपुण्ये ॥ देव्या माघे श्विने मासे उत्तमा सर्वकामदा ॥ तथा नतिथिर्न वनसूत्रं नोपवासो
चकारणं ॥ सर्वकालं प्रकर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ अन्यथा त्रिविचारे हेमादौ ज्ञेयः ॥ ॥ नारदः ॥ हंत्यर्थहीना कर्तारं मंत्रहीना तु
नष्टतिजं ॥ स्थितं लक्षणं हीना तु न प्रतिष्ठा समो भिषुः ॥ अत्राधिकारिणोऽक्ता कृत्यकल्पतरो देवीपुण्ये ॥ वर्णाश्रमविभेदेन देवा
स्थाप्यास्तनान्यथा ॥ ब्रह्मा तु ब्राह्मणेः स्थाप्यो गायत्री सहितः प्रभुः ॥ चतुर्वर्णैस्तथा विद्युः अतिष्ठाप्यः सुरार्थिभिः ॥ भोक्त्रो
पि चतुर्वर्णैरंयजानां तथा मतः ॥ मातरः सर्वलोके स्तथाप्याः श्रद्धाः सुरोत्तम ॥ लिंगं गृह्णति वीर्यं संस्थाप्य तु यजेत्स
दा ॥ शिवसर्वस्वभविष्ये ॥ यस्तु पूजयेत्तल्लिंगं देवादिं मां जगत्पतिं ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः ॥ तस्य प्रीतिं प्र
दास्यामि ॥ मानलोकाननुत्तमान् ॥ तिथितत्त्वे स्कां दे ॥ शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमवंगिह क्लामिवं
खंडविभूषिते ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थश्च सुव्रतः ॥ एवं दिने दिने देवं पूजयेदं विकापतिं ॥ संन्यासी देवदेवेशं प्राणवं नैव
पूजयेत् ॥ नमो नैनं शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ एतच्च पुण्यं प्रसिद्धं लिंगं पूजाविषयं ॥ यानि तु स्थितानि सैतानि
रक्षयेत् ॥ यः शूद्रेणार्चितं लिंगं विष्णुं वा प्रणमेन्नरः ॥ न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्राप्य श्रिताः युतेरपि ॥ न मेघः शूद्रसंस्थं हं लिंगं
वा हरिमेव वा ॥ स सर्वथा तनाभोगी यावदावद्विज्ञातं ॥ पाखंडं पूजितं लिंगं न त्वापाखंडतां व्रजेत् ॥ आभीष्टं लिंगं न

नि. सं. ३
६१

त्वानरकमभुते ॥ योषिद्धिः प्रजितं लिंगं विष्णुवापिनमेतुयः ॥ सकोटिकुलसंयुक्तश्चाकल्पैरैरवब्रजेत् ॥ इत्यादीनितामिन्नतनस्या
पितलिंगादिविषयाणि ॥ यदाप्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्धिर्यथाविधि ॥ तदाप्रभृतिभूद्वययोषिद्धापिनशस्येति ॥ इति तत्रैवोक्तं ॥
प्रतिष्ठायांतुभूदशितानाधिकारः ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां भूदशानां च नरेश्वर ॥ स्थापनेनाधिकारोस्ति विष्णोर्वाशंकरस्य वा ॥
यः भूदसंस्कृतं लिंगं विष्णुवापिनमेतुयः ॥ उद्देवात्पुनरुः खानिपश्यत्यामुषिकैकिमु ॥ भूदेवाः नुपनीतोवास्त्रियोवापतितो
पिवा ॥ वैश्वंवाशिवंवापि स्य ह्यनरकमभुते ॥ इति स्कांदोक्तेरिति त्रिस्थली सेतोपितामहवराणां चतुर्वर्णैरिति पूर्वोक्तव
चनादिहत्वा ॥ इति स्थानं भूदस्य विकल्प इति पुनरुक्तं पश्यामः ॥ तत्रैव गौतमः ॥ शिवार्चनं सदाप्येवं भुविः कुर्यादुदस्युखः ॥ वा
यस्पतिवृत्ते ॥ प्राकपश्चिमोदगास्यस्तप्रातः शायं निशा मुचेति ॥ प्रयोगपारिजाते गृह्यपरिशिष्टे ॥ प्रतिमाः प्राश्नुरवी उद
स्युखे वा यजेताम्यत्र प्राश्नुरवः ॥ एतच्च स्थिरप्रतिमाविषयं ॥ अन्यत्र च लार्वासु ॥ ॥ अथ प्रतिमाः ॥ भार्गवार्चनदीपिकायां
विषये ॥ सोवर्णी राजतीताषीमन्मयी वतथा भवेत् ॥ पाषाणधातुपुक्ता वारितिकां समर्पयित्वा ॥ इतिः पित्तलं ॥ अथ हारमयी
वापि देवतार्वा प्रशस्यते ॥ अंगुष्ठपर्वद्वारभ्य वितस्ति यावदेव तु ॥ गृहेषु प्रतिमाकार्यानां अधिकाशस्यते बुधैः ॥ पंचरात्रे तु ॥ मृदा
रुद्राहागोमेदमध्वं हिमयानलितिति निषेध उक्तः ॥ भागवते ॥ शैलीदारुमयी लोही लेप्या लेख्या च सैकती ॥ मनोमयी म
णिमयी प्रतिमाश्च विधास्यता ॥ देवीपुराणे ॥ सप्तांगुलं समाभ्ययावच्च द्वादशांगुलं ॥ गृहेष्वर्वा समाख्याता प्रासादे वा
धिकांशुभा ॥ तिथितत्वे कालिकापुराणे ॥ प्रतिमायाः कपोलौ होस्तु हार्दं रूपाणि न ॥ प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्य दे

शमः
६१

वस्त्रवाहरेत॥ अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च पार्थिव॥ प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसि च॥ वासुदेवस्य बीजेन तीक्ष्णैरित्य
नेन वा॥ तथैव हृदये गुह्ये दत्वा शश्वत्तमं त्रिविधं॥ एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठासु हृदये पिसमाचरेत्॥ अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्रा
णा हरन्तु॥ अस्यै देवत्वमर्वायै महति यच्च कचन॥ ह्यशीर्षपंचरात्रे॥ अर्वकस्य तपोयोगादर्वनस्यातिशयनात्॥ आभि
रूप्याश्च विद्यानां देवः सान्निध्यमकृति॥ प्रयोगपारिजाते व्यासः॥ प्रतिमापठयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत्॥ कारयेत्पर्व
दिवसे यदा वामलधारणं॥ ॥ लिंगे विप्रो धत्तिथितो भविष्ये॥ मृदुस्म गोसक्तं तिष्ठतां प्रकाशमयं तथा॥ कृत्वा लिंगं
सकृत् सज्जय वसेत्कल्यायुतं दिवि॥ वारुं विप्रप्रदं लिंगं स्फटिकं सर्वकामदं॥ कृत्वा सज्जय विप्रैर्दुलस्य सेवां॥ हितं फलं॥ तत्रैव
कालकौमुद्यां स्कांदे॥ अक्षादल्पपरीमाणं न लिंगं कुत्र विज्ञः॥ कुर्वीतां गुह्यतो ह्रस्वनकदा विसमाचरेत्॥ अक्षोऽशीतिगु
णाः॥ गुंजाः पंचाल्यमाधकः॥ तेषोऽक्षरं कर्षोऽस्त्रीत्यमरकोशात्॥ प्रयोगपारिजाते क्रियासारे॥ नवाष्टसप्तगुलिकं लि
गं श्रेष्ठं तद्वाच्यते॥ षड्पंचकचतुर्मानि मध्यमं त्रिविधं स्मृतं॥ त्रिष्टेकां गुलमानं यत्र विधेयं तर्कनीयं॥ एवं नवविधं प्रो
क्तं चरलिंगं यथाक्रमं॥ ॥ अथ पंचसूत्री निर्णयः॥ गौतमीतंत्रे॥ लिंगमस्तकविस्तारं लिंगे कृत्वा समो मतः॥ परिधिस्त
त्रिगुणितस्तद्वत्पीठमवस्थितं॥ प्राणालिका तथैवास्यात्पंचसूत्रविनिर्णयः॥ अत्रेदं तत्त्वम्॥ लिंगमस्तकविस्तारं लिंगोच्च
तासमं कृत्वा तत्रिगुणसूत्रवेष्टनाहं लिंगस्थोऽत्यं कृत्वा तत्समं दृत्तचतुरस्रं वा पीठविस्तारमधश्चोर्ध्वं च कुर्यात्॥ पीठो बत
तु लिंगोच्चता द्विगुणा॥ पीठमधो लिंगाद्विगुणस्थूलं पीठोच्चता तृतीयांशेन कंठकृत्वा तस्योर्ध्वमधश्च समं वप्रद्वयं वा कृत्वा

लिंगविस्तारपट्टांशेनपीठोपरिवात्यमेखलांकुलातदंतः संलग्नतत्समं रवातंकुलापीठाद्वहिल्लिंगमसमदीर्घोपीठावर्धदीर्घोवा
 मूलेदैर्घ्यसमविस्ताराभयेतद्वहिल्लारांततीयांशेनमध्येखातापीठवत्समेखलांप्रनालिकांकुर्यादिति ॥ अत्रमूलेसिंहांतशे
 खरेशोवागमेवज्ञेयं ॥ तत्रैवशाले ॥ सर्वत्रैवप्रशस्तो बुः शिवसूर्योर्वेनविना ॥ तत्रैववाराहपात्रयोः ॥ गृहेलिंगद्वयनार्चशा
 लग्रामद्वयंतथा ॥ देवक्रेद्वारिकायास्तनार्चसूर्यद्वयंतथा ॥ शक्तित्रयंतथानार्चगणेशत्रयमेव ॥ दोशं सौम्यार्चयेच्चैवभ
 ग्नो यप्रतिमांतथा ॥ नार्चयेच्चतथामत्स्यकूर्मादिदशकंतथा ॥ गृहेहिन्दुधामभयानार्थादस्यावसुंधरे ॥ एतासां पूजनान्नित्य
 मुद्दगंप्राप्नुयाद्दुःखं ॥ शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषुद्वितयं न हि ॥ विषमानैव पूज्यास्तविषमेष्वकमेव हि ॥ शालग्रामशि
 लाभग्राहजनीयासचक्रका ॥ विष्णुपुराणे ॥ ब्राह्मणः सूरिप्रोवेद्यः ॥ अथैवपृथिवीपतेः ॥ स्वधर्मतत्परोविष्णुमारुवयति
 नान्यथा ॥ स्वविभक्तानामपि देवपूजामाह प्रयोगपारिजाते ॥ आश्वलायनः ॥ पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञोद्भूतानां ॥ अ
 ग्निहोत्रं पुराचार्यसंभ्या नित्यं भवेत्तथैक ॥ तत्रैवविष्णुधर्म ॥ शालग्रामशिलां वापि चक्रांकितशिलांतथा ॥ ब्राह्मणः पूजयेत्ति
 त्पं सूरिप्रोवेत्त ॥ पूजयेत् ॥ ३६ स्पर्शसहितपूजाविषयं ॥ भूदेवाः नुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोपि वा ॥ केशवंबा शिवंबापि स्पृष्ट्वा
 नरकमश्नुते ॥ ब्राह्मणपि हरे विष्णुन स्पृष्ट्वा ॥ ३७ यश्चैतः ॥ सनाथा मृतनाथा वा तस्यानास्तीह निष्कृतिः ॥ स्त्रीणामनुपनीता
 नां भूदाणां वज्रनेध्वर ॥ स्पर्शनेनाधिकारोस्ति गिहोर्वा शंकरस्यैवतिरकां दार ॥ स्पर्शरहितोतुतयोर्भवत्येव ॥ चत्वारो ब्राह्म
 णाः पूज्या स्त्रियो राजन्यजातिभिः ॥ वैश्येर्द्वौ वैवसेः पूज्यौ तथैकः ॥ भूजतिभिरिति रकां दार ॥ अन्ये तु दीहिता दीहितविषय
 त्वेनैववस्थामाहुः ॥ विष्णुधर्म ॥ तयो रसंभवे च वैसा चैव नवधा स्मृता ॥ रत्नजो ह भजा वैवराजतीता प्रजातथा ॥ रेती क्यवातथा

लोहीशैलजा दुमजास्तथा ॥ अधमाधमावशिष्टेयामन्मयीप्रतिमावया ॥ यथाफलानितत्रैवज्ञेयानि ॥ तत्रैवपायेशालग्रामंप्रकम्पत
त्राप्यामलकीतुल्यापुत्र्यास्तमेवयाभवेत् ॥ यथायथाशिलास्तस्मात्तथास्यानुमहफलम् ॥ तथा ॥ यवमात्रं तु गर्त्रः स्याद्यवार्थं लिं
गमुच्यते ॥ शिवनाभिरितिख्यातस्त्रिषुलोकेषु दुर्लभः ॥ तत्रैव ॥ शालग्राममयीमुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् ॥ वाराणस्यायवाधित्वं
समंताद्योजनत्रयं ॥ येमताः तत्समीपेतुमृतोवाऽऽनीयन्तेऽतिकं ॥ सर्वोमोहमवाप्नोति सत्यं सत्यं नवान्यथा ॥ तत्रैव ॥ चक्रांकमिधु
नंप्रज्जनेकं चक्रांकमर्चयेत् ॥ चक्रांकमिधुनात्साधं शालग्रामं प्रष्टव्येत् ॥ तत्रैव वाराहे ॥ स्नेहरेत्रे शुभौवापि चक्रांको यत्र तिष्ठति ॥
योजनानां तथा शिणिममहेत्रं वसुंधरे ॥ तत्रैव शालग्रामं प्रकम्प ॥ क्रयकीतापरिज्ञेयामध्यमायावित्ताधमा ॥ प्रयोगपारिजा
ते वाराहे ॥ एवं लक्षणं संपन्ना पारंपर्यक्रमगता ॥ उत्तमासातुविज्ञेया गुरुदत्तापित्तसमा ॥ ॥ अथ पार्थिववृत्ता ॥ तिथितत्वे
देवीपुराणे ॥ मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाहानमेवव ॥ स्नापनं पूजनं चैवं विसर्जनमतः परं ॥ हरेमहेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिना
कवृकः ॥ शिवः पशुपतिश्चैव महादेवशक्तिरामः ॥ स्कंदे ॥ अस्मान्मपि च पत्राणि श्रीहृत्स्वनिवेदयेत् ॥ तत्रैव भाविष्ये ॥ धनुरके
श्रयोऽलिङ्गं सकृत्स्पर्शयते नरः ॥ स गोलहृत्फलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥ योगिनीतत्रे ॥ शिवागारे रुद्रकं च सूर्यागारे च शं
खकं ॥ दुर्गागारे वंशवाद्यं मधुरीवनवाद्ययेत् ॥ हमाद्रौ स्कंदे ॥ मृदुहृत्स्वनिर्मोल्पं सवासा आहृतः श्विः ॥ प्रयोगपारिजाते
छिन्नासारे ॥ मध्यमानामिका मध्ये पुष्पसंगृह्य प्रज्जयेत् ॥ अंगदतर्जन्यग्राभ्यानिर्मोल्पमपनोदयेत् ॥ अपनीतं च निर्मोल्पं च दे
शायनिवेदयेत् ॥ अश्वत्थं मस्तकं लिङ्गे सदा कुर्वीत पूजकः ॥ शूलपाणौ लैङ्गे ॥ वरं प्राणपरित्यागः ॥ शिरसो वापि कीर्तनं ॥ न च

नि. सिं. ३
६३

वाह्यं अंतीतशिवलिंगो महेश्वरः ॥ सतके मज्जके वैवनायार्जं शिवपूजनं ॥ तिथितले लेंगे ॥ विनाभस्मत्रिपुड्रेण विनारुद्रा रुमालया ॥
पूजितोपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्न द्वादिकर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुड्रकं ॥ ॥ रुद्रा रुद्राणो विशेषः शिवरहस्ये ॥
एकं क्रः शिवः साक्षाद्भूतं हत्यां व्यपोहति ॥ अथर्व्यत्वं प्रतिज्ञोतो वहिस्तं भं करोति च ॥ द्विवक्रो हरगौरी स्याद्भोवदाघवनाश
कृतः ॥ त्रिवक्रो धुनिर्जन्माथ पापराशिं प्रणाशयेत् ॥ चतुर्वक्रः स्वयं प्रह्लादं नरहत्यां व्यपोहति ॥ पंचवक्रस्तु कालाग्निं रगम्याभ
क्षयपापनुत् ॥ षड्वक्रस्तु गुह्यं ज्ञेयं भूगहस्यादिनाशयेत् ॥ सप्तवक्रस्तु नंतः स्यात्स्वर्गं स्तेयादिपापहृत् ॥ विनायको ह्यष्टवक्रे
न सर्वानृतविनाशकृतः ॥ भैरवो नववक्रस्तु शिवसायुज्यकारकः ॥ दशवक्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः ॥ एकादशमुखो
रुद्रो नाना यज्ञफलप्रदः ॥ द्वादशास्यस्तथादित्यः सर्वरोगनिवर्हणः ॥ त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥ चतुर्दशास्यः
श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः शक्तिः ॥ तथा ॥ विनामंत्रेण यो धत्ते रुद्रं रुद्रं भुवि मानवः ॥ स याति नरकान् घोरान् यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥
पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥ रुद्रा रुद्रस्य प्रतिष्ठायां मंत्रं पंचाक्षरं तथा ॥ त्रैयंबकादि मंत्रं वतथा तत्र प्रयोजयेत् ॥ य
द्वा ॥ ॐ प्रचारं ॐ ह्रीं प्रचारं ॐ ह्रीं ह्रीं नमस्ते रुद्र रूपं ह्रीं स्वाहा ॥ अनेन मंत्रेणाभि मंत्रं धारयेत् ॥ तथा ॥ अष्टोत्तारं शतं कायाश्चतुः
पंचाशदेव वा ॥ सप्तविंशतिमानावाततो हीनाः धमा स्मृता ॥ प्रजापतिः ॥ मोक्षार्थं पंचविंशत्या वनाथी त्रिशता जपेत् ॥ पुण्यार्थं
पंचविंशत्या पंचदश्या भिवारके ॥ सप्तविंशतिरुद्रा रुमालया देहसंस्थया ॥ यत्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत् ॥ यो दृष्ट
ति द्विजेभ्यश्च रुद्रा रुद्रं भुवि सन्मुखं ॥ तस्य प्रीतिर्भवेद्भुवः स्वयं देव प्रयच्छतीति ॥ वोपदेवः ॥ रुद्रा रुद्रं कंठे दशो दशनपरिमितं मरुत
कं विंशतिद्वेष्टं षड्वक्रं प्रदेष्टुं करगुणलक्ष्मिं द्वादश द्वादशैव ॥ बाहू रींदो कलाभिनयनयुगं कृते एकमेकं शिखायां वरुस्य

रामः
६३

ने. सं. ३

६४

शंखावक्रपद्मे श्यर्थः ॥ विश्वत्रापि तेन शंखात्प्रवक्तेश्यर्थः ॥ तेनापि श्यत्राद्ये मन्त्रे यः च पेश्यत्रव ॥ अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥
 अथ वैवायव्यमस्तत्रम् ॥ त्रैविक्कमीवानुसृत्य लिङ्गाची प्रतिष्ठोच्यते ॥ यजमानः पूर्वोक्तकाले पूर्वधुः दशदादशधोऽत्रान्यतर हस्ते मंड-
 ऽपं कृत्वा ॥ नेये हस्तमात्रवतु रस्ते कुंडं स्थंडिले वा पूर्वतो हस्तमात्रां वेदिनैः ऋते वास्तमंडले मध्ये वेदीतदुपरि सर्वतो भद्रं कृत्वा
 प्राणानायाः न्यासां मूर्त्तौ देवस्य सांनिध्यसिध्यर्थं दीर्घायुर्लक्ष्मी सर्वकाम समृद्धिः सुखकामोऽमुकमूर्त्तिप्रतिष्ठा कीर-
 ष्य इति संकल्प्य गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं भातपूजनां दीक्षां कृत्वा आचार्यं चतुरोक्तं त्विजं च वृत्तावस्त्राद्यैः पूजये-
 त् ॥ अथाचार्यो यदत्र संस्थितमिति सर्वधानं विकीर्त्या पोहि ह्येति कुशोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य देवा आयांतु यातु धाना अपथांतु विघ्नो
 देवयजनं रक्षस्वेति ॥ भूमौ प्रादेशं कृत्वा अस्मत्कृततुला पुरुष पद्मं इति मार्गेण मंडपं प्रतिष्ठां कृत्वा पंचगौहिरण्ययवदूर्वाः
 च तथा पलाशपौर्णोरापोहि ह्येति तिष्ठिभिर्हिरण्यचरणैति वतस्तभिः पवमानः सुवर्जनश्चतुर्वाकेनाभिषिञ्च्य ग्राहीतिभिरिदं विष्णु-
 रिति फलं यवदूर्वाः समर्प्य रक्षोहृणमिति हस्ते कंकणं वधा वाससा द्वाघं अर्चते हस्त उदुत्तममिति जलेऽधिवामयेत् ॥ इदं वै-
 वायव्योक्तं ॥ ततश्च ललिङ्गे चांवाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य गोक्षीरे नीवारचक्रं कृत्वा अष्टपभागांते पलाशोदुंवराः श्वश्रवणायामा-
 र्जसमिद्धिः प्रत्येकमष्टाविंशतिमद्योवा आहुती लोकापालेभ्यो कृत्वा स्थाप्य देवमंत्रेण पूर्वोक्तसमिद्धिं लनीवारचक्रं ज्यैष्ठ्य-
 सहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवाहुत्वा अग्निर्यजुभिरित्यनुवाकेन दशाहुतीर्जुहुयात् ॥ प्रतिष्ठं होमान्ते देवपादनाभिः शिरः
 सुस्य शोत ॥ आज्यहोमे वोत्तरतः सजलकुंभे संपाता नयेत् ॥ ततः स्थिरकृदादिशेषं समाप्या चांशो धयेत् ॥ स्थिरलिङ्गाची

ऽकृत्वा वा

रामः

६४

इतुनेरानीमनिस्थापनहोमादिकार्यं ॥ ततो देवं नत्वा । स्वागतं देवदेवेश विश्वरूपनमोस्तुते । भुञ्जेत्पितृदधिहोने भुञ्जि कुर्मः सहस्रता
मिति संप्रार्थ्य उन्निष्टं ब्रह्मणस्पते शतसंभृतिगुत्थाप्य सर्वमकृते मुक्ता रणेऽधुना वा कार्यं ॥ अग्निः सप्रिमिति स्तुतमग्निप
रुही नं पठित्वा तत्सहितं पुनः पठेत् ॥ एवमष्ट सहस्रमष्ट शतमष्टाविंशतिवा पठन् जले पातयेत् ॥ ततो वा । द्वादशवारं मृदा
जलेन प्रक्षाल्य मंत्रवत्पत्रं वगव्यं कृत्वा पयः पृथिव्या आचो राजानमिति वसं स्वाप्य आप्यायस्व । दधिका वा । तेजोसि । मधुवाता ।
आयंगोरिति पंचाभूतैः संस्नाप्य लिंगे व नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यष्टाभिः संस्नाप्य घृतेनाभ्यज्यो हृत्तेनेनो हृत्पो ह्यो देकेन प्रक्षाल्य
गंधं दत्वा संपातो देकेनाभिधिं च सपल्लवं चतुर्भिः कुंभैरापोहिष्टेति त्रिभिराकलशेषिते च प्रत्येकं सप्तद्वयेष्टेति चतुर्भिः राकल
शेषिते च मिलितेः संस्नाप्योदुंबरादिपीठेऽर्चामुपवेश्य परितोऽष्टदिक्षु सजलकुंभानां संस्थाप्यतेषु गंधपुष्पदूर्वाः । हिरणा
आद्ये सप्तमृदः द्वितीयेऽमृतकलवं पल्लवं च तृतीयादिषु कुशसंपातोदकगंधफलसर्वेष्वधीः । हिरणा क्रमेणापोहिष्टे
ति त्रिभिर्हिरण्यवर्णैश्चतुर्भिः पवमानानुवाकेन वाभिधिं च एककुंभेशमीपलाशवटखदिरविल्याश्चथिविकं क्रतुपनसां प्रशिरी
षोदुंबराणां पल्लवां कषायां च हिरणाश्चथयेव इत्यभिधिं च पंचरत्नोदकेन हिरण्यवर्णं इति संस्नाप्य वाससी दत्त्वोपवीता
दिदीपां तं कृत्वा ॥ हिरण्यगर्भः । य आत्मदायः प्राणतः । यस्य मे । येन द्यौः । यं क्रंदसी । आपो ह्यतः । यश्चिरापो इत्यष्टौपि
छदीपो दत्त्वा सुवर्णसलाकया तैजसपात्रं स्थं मधुगंधं वण्डीत्वा वित्रं देवानां तेजोसीति मंत्राभ्यां हिरण्यसंवेदेवनेत्रे मं
त्राभ्यां इत्यालिरित ॥ अत्र तिले तं जनेन मधुना वा द्वादशस्य त्वेति मध्याज्यशर्कराभिरुद्धा तेनैवां जनेन पुनरंजयेत् ॥ अ
त्रानंतीति शेषः ॥ स्थिरलिंगे तु खर्णं संस्नागंधेन । ॐ नमो भगवते रुद्राय हिरण्यपरे तं संपराय परमात्मने विश्वरूपायौ

नि.सिं.३
६५

माप्रियायनमस्तुत्कांजनादिनाजपेत् ॥ ततश्चादर्शमह्यादिदर्शयेत् ॥ ततः कर्त्ता आचार्यो यगोत्रं लिङ्गं च दक्षिणं दद्यात् ॥
अथाचार्यः प्रत्येवमादौ प्राणवन्दनं पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा वंशपात्रे पंचवर्णं दत्तेन देवस्य नीराजनं कारयित्वा रुद्राय चतुष्प
थादौ दद्यात् ॥ मंत्रस्तु ॥ ॐ नमो रुद्राय सर्वस्वभूताधिपतये ॥ प्रभृलधरायो मादयिताय विश्वाधिपतये रुद्राय वे नमो नमः
शिवमर्गाहं कर्मास्तु स्वाहेति ॥ अश्वत्थपत्रं भस्तेभ्यो नमः इति ॥ केविदेतडात्रो स्थिरप्रतिष्ठाया मिच्छेति ॥ अथाचार्यः सर्व
तोभद्रदेवानावाहयेत् ॥ मध्येवस्तां पूर्वादिदि रुद्रं इन्द्रादिलोकपालान् इशानं द्वाघंतरारं रुद्रं सुनरुद्रं इन्द्रात् आदित्यान् अ
श्विनौ विश्वान् देवान् पितृन् नागान् स्वरुद्रं ॥ अत्रैशानाघंतरालेषु दक्षविष्णुदुर्गास्ववाकारं मत्स्यं रागान् समुद्रं सारिः
मरुतः गणपतिं चेति ॥ मध्ये एव पृथिवीं मेरुं स्थाप्य देवं वावाह्यं प्रागादिव अंशं क्रिंदं स्वर्गं पाशं अंकुशं गदं भूलं ॥ त
द्वाह्यं गौतमं भरद्वाजं विश्वामित्रं कश्यपं जमदग्निं वसिष्ठं मन्त्रिमं वतीं च ॥ तद्वाह्यं नवग्रहान् ॥ तद्वाह्यं ऐं दी कौमारी वा
ह्नी वाराही चामुंडा वेंमवी माहेश्वरी वेंनायकी मिति ॥ एतां नाम भिरावाह्यं संस्थाप्य देवं तन्मंत्रेणावाह्यं मंडलम
ध्ये ॥ ॐ सुप्रतिष्ठो भवेति निवेद्य संहर्य व ह्योमंडलं देवतानां नामभिस्तिलाज्येन दद्याद् दद्याद् दुतीं हुत्वा शय्यायां देवमारोप्य
पुरुषसूक्तेन नारायणाभ्यां स्तुत्वा देवेभ्यो नमः कुर्यात् ॥ यथा ॥ पुरुषात्माने नमः ॥ प्राणात्माने नमः ॥ प्रकृतितत्त्वाय नमः ॥
बुद्धितत्त्वाय नमः ॥ अहंकारतत्त्वाय नमः ॥ मनस्तत्त्वाय नमः ॥ सर्वांगे प्रकृतितत्त्वं ॥ ॐ ह्रीं ह्रीं ॥ शब्दतत्त्वं शिरसि ॥ स्पर्शतत्त्वं
त्वचि ॥ रूपतत्त्वं हृदि ॥ रसं गंधं च त्रयं त्वं कच रुद्रिं ह्यं प्राणवाक् पाणिपादपादपश्यं पृथिव्यं त्रेजो वायुः काशः सत्व

रामः
६५

रजस्तमो देहतत्वा निविन्यसेत ॥ ततः पुरुषसूक्तस्याद्यमगूयं करयोः ॥ तदुन्नंजाउनोः ॥ तदुन्नं कद्योः ॥ तं यज्ञमिति तिस्रः ना
भिहृत्कंठेषु ॥ तस्मादश्चेति ह्यंवाहोः ॥ ब्राह्मणे स्येति ह्यंवाहोः ॥ नाभ्येति ह्यमहोः ॥ अंत्याशिरसि केचित् त्वन्यासम
न्यथामाहुः ॥ पुरुषप्रकृतिमहदहंकारतत्त्वानि ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणि ॥ आकाशवायुतेजोऽपृथिवीश्चोन्नतवक्
त्रदुरसनघ्राणवाक् पाणिपादवाक् पृथुस्थमनस्तत्त्वानि ॥ केविदेतानि स्थिरलिंगा एवेवेहंति ॥ ततः शुश्रूषाया भवेति श
ब्दादेवं स्वापयित्वा मंडलशय्ययोरंतराले न गंतव्यमिति प्रैष्यत्वा मंडलदेवताभ्यो नामभिः पायसेन वरुणा वावली नदघा
त ॥ नीवारवरुणशेषेण दिग्वलिं ॥ नेदं स्थिरप्रतिष्ठायां ॥ स्थिरलिंगा वीक्ष्य त्वयं विशेषः ॥ अग्निं स्थापनं होमवर्जं सर्वं शर्ववत्
कृत्वा इदानीमग्निं स्थापनं कृत्वा शर्वोक्तं होमं कुर्यात् ॥ नात्र नैवारश्चरुः ॥ विष्णुश्चैतत्सर्वोक्तं होमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्युच
माज्यं हुत्वेदं विष्णुरिति पादोऽस्य द्वा पुनस्ता एव हुत्वा इतो देवेति शिरः स्य द्वा पुनस्ता एव हुत्वा पुरुषसूक्तेन सर्वांगस्य
शत ॥ स्थिरलिंगं चेदग्निं स्थापनादि शर्वोक्तं समिदाज्यतिलाहुती हुत्वा यात इषु अत्पनुवाकां तं जापे सहस्राणीत्यनुवा
काभ्यां च प्रत्युचमाज्यं हुत्वा सर्वा वैरुद्र इति मूलं स्य शत ॥ पुनस्ता एव हुत्वा किदु जायेति मध्यं ॥ पुनस्ता एव हुत्वा नेमेदि
रण्यवाहव इत्यत्र ॥ पुनस्ता एव हुत्वा सर्वरुद्राणां सर्वांगस्य शत ॥ ततो धामंत इति शर्णाहुतिं जुहुयात् नवा ॥ एवमधिवा
सं कृत्वा परेषु सद्योवापीठिकां स्नापयित्वा माही भूषेति आवाह्य अदिति द्यौरिति कृत्वा द्वीनम इति संसृज्यते नैव शर्णा
हुतिं हुत्वा अतिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति देवमथाप्य उष्यां जलं रत्वा पुरुषसूक्तेन कृत्वा उदुत्यमिति उत्थाप्य कनिक्कर

नि.सिं. ३

६६

दितिस्तेनविष्णुसद्योजातमिति पंचानुवाकेर्लिङ्गं गृहं प्रवेश्य पीठिकायां इंद्रादिनामभिरहरत्वा निदिष्टा सप्तधा न्यरूप्य दधमनः शिलाः
रिहत्वा पायसेन संलिप्य प्राग्वेनांगन्यासं कृत्वा सुवर्णशलाकामन्त्रिणां कृत्वा ॐ सुलने प्रतितिष्ठ परमेश्वरेत्युक्त्वा ॥ तो देवेति विष्णु रुद्र
एव लिङ्गं स्थापयेत् ॥ ततः प्राणप्रतिष्ठा ॥ ब्रह्मविदोत्वधिवासनांते परे शुः उन्निष्ठ ब्रह्मणस्पत इति देवमुत्थाप्य पुरुषस्तुतो ज्ञानाणा
यणाभ्यां कृत्वा घृते श्रीहिवरुं कृत्वा तदेवतामंत्रेण दशाहुती हुत्वा नामभिर्जुहुयात् ॥ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा धन्वंतरये ॥ कुहे ॥
अनुमतेये ॥ प्रजापतये ॥ परमेष्ठिने ॥ ब्रह्मणे ॥ अग्नये ॥ सोमाय ॥ अग्नये ॥ नादाय ॥ अग्नये ॥ प्रजापतये ॥ विश्वेभ्यो देवे
भ्यो ॥ भूर्भुवस्वः ॥ अग्नये सिद्ध कृते ॥ इति ॥ ततः सप्ततया पूर्णाहुतिः ॥ ततः प्राचार्यो या ॐ धधीरितिसर्वो धधीः समर्प्य संपातो दकं देव
मंत्रेण शतवारमभिमन्त्रयेत् नैवाभिधिं वेत् ॥ ततः उन्निष्ठेति देवमुत्थाप्य विश्वतश्च कुरितुं पस्थाय देवं ध्यात्वा जपेत् ॥ ब्रह्मणे नमः ॥ एवं
विष्णवे ॥ रुद्राय ॥ इंद्रादिनद्यो ॥ वसुभ्यो ॥ रुद्रेभ्य ॥ आदित्येभ्य ॥ अश्विभ्यो मरुद्भ्यः कुबेराय ॥ गंगादिमहानदीभ्यो ॥ अग्निषोमाभ्यो ॥ इन्द्रा
ग्निभ्यो ॥ द्यावापृथिवीभ्यो ॥ धन्वंतरये सर्वेभ्यो ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ब्रह्मणे नमः इति ॥ ततः संपातो दकं नयजमानमभिधिं च देवं ध्या
त्वा प्रतितिष्ठ परमेश्वरेति पुष्पांजलिं निवेद्य सञ्चितानं द ब्रह्मेव भक्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं करवरणाद्यवयविनं शंखचक्राद्या
पुधवंतं निजवाहनाद्युपंतं निजहृत्कमले च स्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयां संपरमेष्ठ्या सिपरमां त्रियंगमयेति मंत्रेण पुष्पां
जलावागतं विभायार्वायां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ यथा ॥ ॥ प्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः ऋग्यजुः सा
मानिष्ठं दंसि क्रियामयं वयः प्राणारम्भादेवता श्रीबीजं क्रौं शक्तिः प्राणप्रतिष्ठार्था विनियोगः ॥ ततो ऋष्यादीन् क्रमेण शिरो
मुखं हृदयं गुह्यपादेषु विन्यस्य ॥ ॐ कं खं गं घं ङं ॥ अष्टथिव्यं तेजो वा याकाशात्मने ॥ आं हृदयाय नमः ॥ ॐ वं छं जं ङं जं इंद्रादस्य शं

रामः
६६

रूपरसगंधात्मने ईशिरः स्वाहा ॥ ॐ हं हं हं हं ॐ ओन्नतकचकुटीरः प्राणतमे ॐ शिखायै वषट् ॥ ॐ तं ॥ एवाकपाणिपादपाशपस्थाने
संकवायहुं ॥ ॐ पं ॥ ॐ चक्रनाशनविरहणोत्सर्गानंदामने ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ ॐ थं रं लं वं शं घं सं हं लं हं ॐ मनोबुधदंकारवित्तात्मने अः
अस्त्राय फट् ॥ एव आत्मनि देवे वक्तुं देवं स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ ॐ आं ह्रीं क्रीं थं रं लं वं शं घं सं हं सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः ॥ ॐ आं ० हंसः देवस्य जी-
व इह स्थितः ॥ ॐ आं ० हंसः देवस्य सर्वेन्द्रियाणि इह स्थितानि ॥ ॐ आं ० हंसः देवस्य वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रप्राणप्राणा इहागत्पश्चस्तये
सुखेन विरंति च ॥ तु स्वाहेति ॥ ततो ऽर्चाहं गुह्यं दत्वा जपेत् ॥ अस्ये प्राणाः प्रतिष्ठं तु अस्ये प्राणाः इरं तु व ॥ अस्ये देवत्वमर्वाये मामहं
तिवक कनेति ॥ ततः प्राणवेन संरुध्य मजीवं ध्यात्वा ध्रुवाद्यौरिति च वंज प्राकर्णे गायत्री देवमं वं वज्रपुरुसं तेनोपस्थाय पादनाभि-
शिरः सुस्पृष्ट्वा इह वैधीति विज्ञेयं ॥ ततः कर्त्ता स्वागतं देवं देवेशं मद्भागवतमिहागतः ॥ प्राकृतं त्वमदृष्टा यां बालवत्परिपालय ॥ धर्मा-
र्थकामसिद्धयर्थस्थिरो भव अभायनः ॥ सान्निध्यं तु सदा देव स्वार्थायां परिकल्पय ॥ यावदंशवनीसूर्यास्तिष्ठं त्य प्रतिघातिनः ॥ तावत्
यात्र देवेश स्थियं भक्त्या नुकंपया ॥ भगवन् देव देवेश त्वं पिता सर्वदेहिनां ॥ येन रूपेण भगवन् त्वया व्याप्तं वरावरं ॥ तेन रूपेण देवेश स्वा-
र्थायां सन्निधौ भवेति न मे त ॥ एतदंतं सर्वदेवानां समानं ॥ देवमंत्रश्च मूलमंत्रो वैदिको वात्राह्यः ॥ अथाचार्यः कर्त्ता बालिङ्गमर्वावा ॥ ॐ
भूः पुरुषमावाहयामि ॥ ॐ भूवः ॥ ॐ सुवः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॥ यासीत्पावात्य प्रणवेनासनं दत्वा तेनैव दूर्वाश्यामा कविष्णुः कंतापद्ममि-
श्रयाद्यं ॥ इमा आपः शिवतमाः एताः एततमाः मेध्याः मेध्यतमाः अमृता अमृततमाः पाद्यास्ता जुषता प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्यतां भगवा-
न्महाविष्णुर्विष्णवे नम इति पाद्यं ॥ भगवान्महोदेवो रुद्राय नम इति लिङ्गे ॥ इमा आपः आचमनीयास्ता जुषता मित्पाचमनीयं ॥ अर्घ्या-
इत्यर्घ्यं ॥ ततो वेदमंत्रैः संस्त्राप्येदं विष्णुरिति विष्णो ॥ नमो लक्ष्मी लक्ष्मी वायेति लिङ्गे ॥ प्रतिसंखिलस्य ॥ इमं गंधाः अभादिद्याः सर्वगंधै-

नि. सं. ०३

६७

रत्नकृताः। प्रतावत्पवित्रेण प्रताः सूर्यस्य रश्मिभिः प्रता इत्यादि सर्ववत्। इति गंधं॥ इमे माल्याः अभादिवाः सर्वमाल्यैरलंकृताः प्रता०
माल्यं॥ इमे पुष्पा इति पुष्पं॥ वनस्पतिरसो भूषणं गंधाद्यो भूषणं उत्तमः॥ आचूषाणः सर्वभूतानां भूषणं यं प्रतिगृह्यतां॥ प्रतिगृह्णात्वित्ता
दिभूषणं॥ ज्योतिः अक्रवते जश्च देवानां सततं प्रियः॥ भास्करः सर्वभूतानां दीपो यं प्रतिगृह्यतां मिति दीपं दत्वा॥ विष्णौ संकर्षणवा सुदे
वप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमा बो हूजन्तं संहानुतजनादनोपेन्द्रहरीकृष्णेति द्वादशनामाभिः पुष्पाणि समर्प्य तैरेव तर्पणं कृत्वा पाय
सगुंडोदनवित्रोदनानि पवित्रं ते विततमिति निवेद्य कृशं पूर्वोक्तनामाभिः कृत्वा तेनैव शार्ङ्गिणो अत्रिये सरस्वत्ये विद्वन्वे इति दत्वा॥ वि
ष्णोर्नुकं॥ तदस्य प्रियं॥ प्रतद्विष्णु०॥ परोमात्रया० विक्कमे॥ विदेव इति जुहुयात्॥ ॥ लिङ्गे तु दीपांते कृत्वा॥ भवाय देवाय० शर्वाय
देवाय० ईशानाय देवाय० पशुपतये देवाय० रुद्राय देवाय० उत्राय देवाय० भामाये देवाय० महोदेवाय नम इति पुष्पाणि दत्वा तैरेव तर्प
णं कृत्वा पवित्रं ते इति पायसगुंडोदनं निवेद्य पूर्वोक्तनामाभिः कृत्वा भवस्य देवस्य पत्न्यै स्त्रोहेत्याद्यष्टभिर्गुंडोदनं दत्वा भवस्य दे
वस्य सुताय स्त्रोहेत्याद्ये हरिद्रोदनं कृत्वा अं वक्तुं॥ मानो महंतं॥ मानस्तोके॥ आरात्ते गोघ्नं॥ विकिरितविलोहितं॥ सहस्राणि सहस्रश इति द्वा
दश॥ एते कृत्वा शिवाय० शंकराय० सहमानाय० शितिकंठाय० कपदिने० ताम्राय० अरुणाय० अपगुरमानाय० हिरण्यवाहवे॥ सवि
त्राय० वभुक्षाय० हिरण्पायेति वज्रं जुहुयात्॥ ततः स्विष्टकृदादिशेषं समाप्य पूर्वोक्तसर्वहविर्भिर्विष्णवे लिङ्गाय वा वलिं दद्यात्॥ मं
त्रस्त॥ त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुराणं नारायणं विश्वसृजं यजामहे॥ त्वमेव यज्ञो विहितो विधेयस्त्वमात्मनात्मन प्रतिगृह्णीष्व हव्यमिति॥
लिङ्गे तु नारायणाय देरुद्रं शिवमिति वेदेत्॥ ततोः स्वयंपरो भूभुवः स्वरो मिति हुतशेषं निवाय प्रदक्षिणी कृत्य विश्वभुजे सर्वभु
जे आत्मने परमात्मने नम इति नत्वा आचार्याय शतं तदहं तदहं द्वादश इति स्मरं कृत्वा गां दत्वा ऋत्विग्भ्योऽपि दक्षिणां दत्वा शतं

रामः

६७

द्वादशवाविप्रान्मोजयेदितिसंक्षेपः ॥ अतिमहकमलाकरकृतलिंगप्रतिष्ठा मूर्तिप्रतिष्ठाविधिः ॥ अथ पुनः प्रतिष्ठा ॥
तामधिकृत्य ह्यशीर्षपंचरात्रे ॥ चंडालमद्यसंस्पर्शदूषितावहिनाऽथवा ॥ अधुनापजनसंस्पृष्टाविप्रकृतजदूषिता ॥ संस्कार्येति शेषः ॥
ब्राह्मे । खंडिते स्फुटिते दग्धे भूधे मानविवर्जिते ॥ यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥ अन्यमंत्राविति वैवर्णितस्य शं दूषिते ॥ दश
स्वतेनोचक्रः सन्निधाने दिवौकसः ॥ यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः ॥ पंचरात्रे । खंडिता स्फुटिता दग्धा यस्माद्वा भयावहा ॥ तस्मात्समु
द्धरेत्तां तु पूर्वोक्तविधिनारदः ॥ सिद्धान्तशेखरे ॥ चौरचंडालपतितेश्चोदकास्पृशने सति ॥ शिवाद्युपहतो वैवर्णिते प्रतिष्ठा पुनराचरेत् ॥
पंचरात्रे ॥ अंगादंगादिसंधाने प्रतिष्ठा पुनराचरेत् ॥ जलाधिवासी विहितनेत्रोन्मीलितवर्जितं ॥ अक्षिविवेके विष्णुः ॥ इत्यवकृत
शोयानां देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन न अक्षिरिति ॥ अर्चाः प्रतिष्ठाः ॥ तद्रूपस्य तां प्रादेरुक्तशेषं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कुर्यादिति
र्थः ॥ तद्विधिवैवायनसूत्रे सर्वप्रतिष्ठितस्या बुद्धिपूर्वमेक रात्रिद्विरात्रमेकमासं द्विमासं वर्षा च नादिविच्छेदे स इन्द्रजखलाद्युपस्य
शने जलाधिवासं कृत्वा कलसेन स्नापयेत् ॥ ततः पंचगव्येन पराशर्योदकेन स्नापयेदष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवाकलशो पुरु
षसूक्तेन ततः पुष्पाणि दत्त्वा गुडोदनं निवेदयेदिति ॥ बुद्धिपूर्वं तु विच्छेदे सर्वोक्तं प्रतिष्ठा पुनः कुर्यात् ॥ पूर्वोक्तविष्णुवचनात् ॥ इदं मूल
भासः अक्रास्तादावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च ॥ अथ जीर्णोद्धारः ॥ सचलिंगादौ दग्धे भूधे न चलिते वा कार्यः । अयंचानादि
सिद्धप्रतिष्ठितलिंगादौ भंगोद्धारोद्धारपिनकार्यः ॥ तत्र तु महाभिषेकं कुर्यादिति निबिन्नमः ॥ कर्ताऽमुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्यु
क्ता पुराणा देवावयित्वा आचार्यमृत्विजश्च हत्वा अघोरमंत्रं शतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्या घोरं सवर्षैः सहस्रं ह्रस्वैः द्वादशभिः
प्रावलं हत्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संस्पृष्ट्वा दिमंडले देवानां होमं सर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् ॥ जीर्णं भग्नमिदं वैवर्णितं सर्वदोषावहं

नि.सिं.३

६८

एणां अथ्योऽद्वारे कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया ॥ जीर्णोऽक्षरविधानं वनपराङ्मुखा हिता वहं ॥ तद्विविधं तां देवप्रहरापितया ज्ञेयं ॥
ततः श्रीराज्यमधुपूर्वाभिः समिद्विष्वाद्योऽत्र शतं देवमंत्रेण दुत्वा सहस्रं बहुत्वा पायसेन शतं दुत्वा लिंगं प्रार्थयेत् ॥ लिंगरूपं स
मागत्य येनैदं समधिष्ठितं ॥ यायास्त्वसमितं स्थानं संत्यजेत् ॥ शिवाज्या ॥ अत्र स्थाने च या विद्या सर्वविद्येश्वरैर्युता ॥ शिवेन स
हसंति ह्येति मंत्रितजलेनाभिधिं विमर्जयेत् ॥ ततोऽस्त्रमंत्रितेन खत्रिनेत्रखात्वा लिंगमादाय नद्यादौ स्थिपेत् ॥ दासुजंतु मधु
नाभ्यज्याघोरेण दहेत् ॥ हेमरत्नादिमयं तु दध्मं च लितां वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् ॥ ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं दुत्वा प्रार्थयेत् ॥
भागवन्भूतभयं शं लोकनाथ जगत्पते ॥ जीर्णलिंगममुद्धारः कृतस्तवाज्ञायामया ॥ अग्निना दातुं जेदधं हि प्रशैलादिकं जलं ॥
प्रायश्चित्ताय देवेश अघोरास्त्रेण तर्पितं ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि ॥ तत्सर्वं धर्मे मेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेन्द्र
रेति ॥ ततो यजमानः प्रार्थयेत् ॥ गोविधिशिल्पिभूतानां माचार्यस्य च यज्जनः ॥ शान्तिर्भवतु देवेश अहिं जायतामिदं ॥ मूर्तौ
तु विशेषः ॥ तत्प्रसादेन निर्विघ्ने देहं निर्मापय तसौ ॥ वासंकुरु सुरत्रेष्ट तावत्वा ल्यकेष्ट ॥ वसनं लेशं सहित्वेह मूर्तिवैत
व सर्ववत् ॥ यावत्कारयते भक्तः कुरुतस्य ववांछितमिति ॥ ततो नवां मूर्तिं लिंगं वा कृत्वा कथं विधिना स्थापयेत् ॥ ॥ इति जीर्णोऽक्ष
रः ॥ ॥ अथ तुलसीग्रहणं ॥ देवयाज्ञिकं कृते स्मृति सारे वृद्धपाराशरंष्ट छति ॥ वैद्यतौ च व्यतीपाते भौमभागे वभानुषु ॥ पर्वद
यवसंक्रांतौ द्वादश्यां सतकद्वये ॥ तुलसीये विविन्यंति ते हिंदंति हरेऽशिरः ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ रविवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं वि
ना ॥ जीवितस्य विना शायं विविन्यंति धर्मवित् ॥ तथा ॥ संक्रांतावर्कपदान्ते द्वादश्यां निशि संध्ययोः ॥ येऽच्छिन्नं तुलसीपत्रं ते

रामः

६८

शुद्धं हरिमस्तकं ॥ पादौ ॥ दादृशं तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं च कार्तिके ॥ लुनातिसनरोगघ्नैरियानतिगीर्हतात् ॥ रुडयामले ॥ दा
दृशं चोदवाखापस्तुलस्यवचयस्तथा ॥ विलोच्यैव दिवा स्नानं वर्जनीयं सदा बुधैः ॥ विष्णुधर्म ॥ नदिं घातुलसीविप्रोदादृशं
वेधनवः कवित ॥ देवार्थं तुलसीके दोहो मार्ये समिधां तथा ॥ इंदुस्येन दुष्ये तगवार्थं दुत्तरास्य च ॥ अहणमंत्रस्तपा मे ॥ तु
लस्य मृतजनासि सदा त्वं केशव प्रिया ॥ केशवार्थं विविन्वा मि वरदा भवशोभने श्रुति ॥ पारिजाते दहः ॥ समित् पुष्पकुशादी
नां द्वितीयप्रहरो मतः ॥ ॥ अथ पुष्पादेः पर्युषितत्वं ॥ भार्गवार्चने भविष्ये ॥ अहरेतिष्ठते जाती करवीरमहर्निशं ॥ तुलस्यो वि
ल्वपत्रेषु सर्वेषु जलजेषु च ॥ न पर्युषितदोषो स्तिमालाकारगृहे पि च ॥ अहन्नारदीये ॥ वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जले ॥
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजले ॥ तत्रैव पात्रे ॥ तुलसीपर्युषिता नैव विल्वं तु त्रिदिना वधि ॥ पञ्चपंचदिना स्याज्यं शेषं प
र्युषितं विदुः ॥ स्कंदे ॥ पालाशं दिनमेकं तु पंकजं च दिनत्रयं ॥ पंचाहं विल्वपत्रं च दशाहं तुलसीदलं ॥ वोपदेवास्त्वप्यथा ह ॥ वि
ल्वापामार्गजाती तुलसि शमिशता केतकी भंगदूर्वा मंदां भोजादिर्भा मुनितिलतगरधत्तक हारमल्ली ॥ चंपाश्चाराति कुं
भी दमनमरुचका विल्वतो हानि शस्ता त्रिंशत् ३० अ ३ का १ य ६ शी ६ शो १ दधि ४ निवि ५ वसु ८ ६ १ भू १ यमा २ भूय एवं ॥
अस्यार्थः ॥ शता शतावरी ॥ मंदः मंदारः ॥ अहिः नागकेशरः ॥ मुनिरगस्त्यः ॥ अश्वाशतिः करवीरः ॥ कुंभी पाटलेतिके देवनिधं
दुः ॥ आरयः षट् ॥ ईशः सकादश ॥ उदयश्चतारः ॥ निधयोनवः ॥ वसवोः द्यौः ॥ भूरेकः ॥ यमो दो ॥ विल्वमारभ्या हि पर्यंतं
गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादिगणयेदित्यर्थः ॥ एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः ॥ दोडरानंदे स्कंदे दमनमुपक्रम्य ॥

नि.सि.०३
६६

तस्यमालाभगवतः परमप्रीतिकरिणी॥ अस्मापयुषितावापिन दुष्टाभवति क्वचित्॥ तिथितेजमात्स्य॥ विल्वपत्रं च माघं च तमालाम
लकीदले॥ क. हारंतुलसीवैवपत्रं च मुनिपुष्पकं॥ एतत्पुष्पितं न स्यात्कुशाश्च कलिकारुतथा॥ स्मृतिसारावल्यां॥ जलजानां
वसर्वेषां पत्राणामहत्तम्यव॥ कुशापुष्पस्य रजतमुवर्णं कृत्योरपि॥ नपुष्पितदोषोस्ति तीर्थतोयस्य वैवहि॥ मुकुलेनोर्वयेदे
वं वंपकैर्जलजैर्विना॥ ॥ अथ शिवनिर्माल्यनिर्णयः॥ सिद्धांतशेखरे॥ वराहिरण्यगो रत्नताम्ररोष्यां अकारिकान्॥ विहायशे
षं निर्माल्यं वंदे शायनिवेदयेत्॥ अन्यदन्नादिपानीयं तांबूलं गंधपुष्पकं॥ दद्याच्चंडाय निर्माल्यं शिवभक्तैस्तु सर्वशः॥ आचा
र्यै शिवचंडानां मांजाभंगो गुलकं॥ धनस्य भस्मणे तेषां पादो नलक्ष्मीरितं॥ दद्याच्चंडाय निर्माल्यं शिवभक्तैस्तु सर्वशः॥ निर्मा
ल्यं भस्मिन्नेतलक्ष्म्यादतः अक्षिरीरितं॥ दानं च भस्मण समंतदर्थं तदुपेक्षणे॥ आकामाद्भस्मण यद्दत्तं निर्माल्यस्य जपे सुधीः॥ व
लपे वक्साहस्तधर्मन सहितं ततः॥ कामतो भस्मणे दीक्षा प्रायश्चित्तं नवान्यतः॥ निर्माल्यलंघनेऽघोरं प्रजपे द्युतं ततः॥ स्थ
शश्चलं घनसमो विक्रमो भस्मणे नव॥ स्मृत्यर्थसारेपि॥ शैवसौरनिर्माल्यनैवेद्यभस्मणे वां॥ अभ्यासे द्विगुणमत्याभ्या
से पतने॥ अन्यनिर्माल्ये प्यनापद्येवमिति॥ इदं च ज्योतिर्लिंगाद्यतिरिक्तविषयं॥ तथा च पुरुषार्थप्रबोधे भविष्ये॥ ज्योति
र्लिंगं विना लिङ्गं यः पूजयति स त्रयः॥ तस्य नैवेद्यनिर्माल्यभस्मण तत्प्रकृष्टं॥ शालग्रामोद्भवे लिङ्गे वास्तुलिङ्गे स्वयं भ
वि॥ रसलिङ्गे तथा धेनुसुरसि च प्रतिष्ठिते॥ हृदये च इकांते च स्वर्णरूप्यादिनिर्मिते॥ शिवदीक्षाभक्तवतानेदं भस्ममिति र्य
ते॥ ततः॥ वागालिङ्गे स्वयं भस्मते च इकांते हृदि स्थिते॥ वांशायणसमं ज्ञेयं शंभो नैवेद्यभस्मण॥ लिङ्गे स्वयं भवेवागोरत्नजै रसनि
र्मिते॥ सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चंडाधिकृतिर्भवेत्॥ यत्र चंडाधिकारोस्ति तद्देवक्यं न मानवेः॥ चंडाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भ

रामः
६६

क्तितः ॥ त्रैविक्रम्यां । वाणालिंगे च लोहे च सिद्धलिंगे स्वयं भुवि ॥ प्रतिमा सुचमर्वा सुनवं डोऽविकृतो भवेत् ॥ तिथितत्वे परिशि
 ष्टे ॥ अथा लुने वने वधे पत्रं पुष्पं जलं फलं ॥ शालग्रामशिलासंगात्सर्वयति पवित्रतां ॥ पंचायतनं प्रजायां तत्रैव नि
 वेदितमित्यर्थः ॥ **शिवपुराणे** । ये वीरभट्टशपिताः शिवभक्तिपराश्चुखाः ॥ शंभोरन्यत्र देवेषु ये भक्तयेन दीहिताः ॥ तेषाम
 नर्हमीशस्य तत्प्रसादवत्तुष्टयं ॥ काशीखंडे । जलस्य धारणं मूर्द्धि विश्वेशस्नानजन्मनः ॥ एषा जालं धरो बंधः समस्तस्य
 स्ववत्सलः ॥ तथा । स्नपयित्वा विधानेन यो लिंगं स्नपनो ह्येकं ॥ त्रिपिबे त्रिविधं पापं तस्येहा भविनश्यति ॥ लिंगं स्नप
 नवाभिर्यः कुर्यात्तन्मूर्द्धिभिर्धनं ॥ गंगास्नानफलं तस्य जायते त्रिविधापमनः ॥ इदं सर्वं वाक्यवशाद्विश्वेश्वरविषयमिति
 केचित् ॥ काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिंगविषयं ॥ काशीखंडे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये ॥ ॥ **अथ कृषिः** ॥
 राजमातृङ्गः ॥ नृदेष्टुत्तरपौष्णवैष्णवमघा मलानुराधाश्विनी प्राजापत्यकरद्विदेवतगुरुं प्रालेयपादे सुवपनिर्दोषैर्बृधभे
 हलैश्च सुमनोमालाभिरभ्यर्चिते दत्त्वा देवपतेर्वलिहलधरः ॥ इत्यंततः कर्षयेत् ॥ प्राज्ञेश अवणोत्तरादिति मघामातृङ्गतिष्ठा
 श्विनीपौष्णानुष्णमरीच्यः शतभिषक् स्वातीविशाखा तथा ॥ जीवाकैंदुसिते दुर्नदनदिने लभेत्सोम्योदये स्यात्तावपने
 तथैव लवने शस्ता तथा रोपणे ॥ **चंडेश्वरः** ॥ हस्तवित्रादिति स्वातीरेव तां अवणत्रये ॥ स्थिरलभे गुरोर्वा रेवीजं वार्यं जश्रुक्र
 योः ॥ उधनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ लेखयित्वा इमं मंत्रं धान्यागारे निधापयेत् ॥ सस्यं हृदि परां कुर्या
 त्प्रजितां प्रति हजयेत् ॥ हरिणदिशु खगमनं गमनमभिनवा सुनारीषु ॥ अथ मपि सस्यधनानां नवधा वृधवासरे कुर्ये ॥

॥

नि. सिं ३

७०

शनिवारचनोक्तो यो धनधान्यवयोवुधैः ॥ अथ वस्त्रम् ॥ श्रीपतिः ॥ रोहिणीषु करपंचकेस्थिभे शुक्लरासुचपुनर्वसुद्वये ॥ रेवतीषु व
सुदेवतेवभेनव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥ जीर्णं रवौ सततमं वभिर्वा इमिंदो भोमे भवे बुधेनेतु भवे इनाय ॥ ज्ञानाय मंत्रिणिभ
जो प्रियसंगमाय मंदमलाय च नवां वधारणं स्यात् ॥ रोहिणी गुरु पुनर्वसु तरे या विभर्ति नववस्त्रभूषणं ॥ सानयो विदवलं
वते पतिं स्नानमाचरेति वारुणे पिया ॥ अथालंकारः ॥ देवज्ञवल्गुभः ॥ नासत्यपुत्रवसुभिः करपंचकेन मातृं डभोमगुरुदा
नवमंत्रिवारे ॥ मुक्तासुवर्गमणिविद्रुमशंखदंतरक्तं वराणि विरुतानि भवन्ति सिधे ॥ ज्योतिर्निबंवे ॥ हस्तानुराधमृगश्रृष
धनिष्ठयुक्तचित्रोत्तरासुचपुनर्वसुरोहिणीषु ॥ लगे स्थिरे रविमिते दुज्जीववारि हेमादिधारणविविः कथितो नराणाम् ॥
अथस्त्रीकर्मः ॥ वासवाऽदिति भवाद्भूमे वंशश्चिनीषु च ॥ स्त्रीकर्मतनुत्राणभोभिर्ऋद्देः प्रशस्यते ॥ अथशय्या ॥ ह
स्तादिति ब्रह्मगुरुतराणि यो ह्नाश्चि मूलेंदु भवित्रभानि ॥ वारेषु जीवेंदुसिंते दुज्जानां शय्यासमारंभणमुत्तमं स्यात् ॥
अथशस्त्रधारणं ॥ पुष्ये चादिति चित्रपद्मतनये शक्रोत्तरारेवती स्वाती वाजि विशाखमित्रसहिते भानौ गुरोर्भागे ॥ कुम्भे की
टगृहे वृषभगपतो वंदौ अभौर्वीहिते सन्नाहं शस्त्रवक्त्रं कुंतलुरिका वार्या नृपाणां हिता ॥ अथस्वामिसेवा ॥ वंशेश्वरः ॥ रो
हिणपुत्रो यो ह्नेषु वसुवारुणयो रपि ॥ सेवेतस्वामिनं भृत्यः अभवोदयेतथा ॥ ज्योतिर्निबंवे ॥ दासीदासादिभृत्यानां कुर्या
त्संग्रहणं बुधे ॥ स्थिरलगे अभौर्दृष्टे मंदवारो विशेषतः ॥ अथगजान्वदोला ॥ सख्य ॥ यो ह्नेषु ज्ञादिति भद्रयानि हस्तदि
षट्कश्रवणोत्तराणि ॥ दोलादिमातंगतुरंगमाणा मारो ह्नेषु भीष्टफलप्रदानि ॥ अथनृत्यम् ॥ हस्तः ॥ उष्यावासवरोहि

रामः

७०

णीवयेष्टौ पौष्णवारुणचोत्तराश्च ॥ सर्वचार्यैः कीर्तितश्चक्रवर्तिन्यत्पारमे शोभनो यो भवर्गः ॥ ॥ अथ राजदर्शनं ॥ श्रीपतिः ॥ म
गाश्विनिष्य अवण आविष्टा हस्तकृत्वा ह्यभारघभानि ॥ मैत्रेण युक्ता निनरे श्वराणां विलोकने भानि अभप्रदानि ॥ ॥ अथ क्रय
विक्रयो ॥ भाद्रपदत्रिदशमं त्रिदिवाकरेषु मल्लानिलोत्तरतुरंगमरेवतीषु ॥ सारंगपाणिरजनीकरमैत्रभेषु लाभः सदैव भवति क्र
यविक्रयाभ्यां ॥ वस्त्रे तु विवाशतभिषा स्वाती रेवती चाश्विनी अभा ॥ अवणश्च तथा पोक्ता वस्त्राणां क्रयणे अभः ॥ ॥ अथ सेतुः ॥
स्वाती युक्ते मंदवारे हृषलने अभेदिने ॥ सेतुनां बंधनं कार्यं कृत्वमेवार्कं जीवयोः ॥ ॥ अथ पञ्चकल्पः ॥ श्रीपतिः ॥ वित्रोत्तरा वैष्णवरे
हिणीषु चतुर्दशी दर्शदिनाष्टमीषु ॥ स्थानप्रवेशं गमनं विदध्या क्षिमान् पशूनां न कदा विदेव ॥ चंडेश्वरः ॥ हस्तमल्लविशारवा सुरेव
त्पां अवण तथा ॥ मैत्रेयवारुणं त्रैष्टं पञ्चक्रयणमुच्यते ॥ पूर्वात्रयामृतमयूखदुताशनेषु इंद्राग्निवाजिवसुवारुणशंकरेषु ॥ एते
पुणो महिषदंतितुरंगमादिना नाप्रकारपञ्चाजातिगतिः प्रशस्ता ॥ ॥ अथ गजदंतच्छेदः ॥ ज्योतिर्निबन्धे ॥ त्वाष्ट्रवैष्णवश्चिन्त्यामा
दित्येव सुदेवते ॥ दंतिनां अभंदं कर्म पुष्पे हस्ते वकीर्तितं ॥ अथ निक्षेपः ॥ भरणी त्रीणि पूर्वाणि त्रिधा द्वाक्षेष्वा मघा तथा ॥ चित्रा ज्येष्ठा वि
शाखा चरुलं मृगश्रवणं सु ॥ सभिर्दंतप्रयुक्तं यवनिक्षिप्यते धनं ॥ पृष्ठतो धावमानस्य धनिनो नोपपद्यते ॥ ॥ अथ अष्टांगमो
हः ॥ श्रीधरः ॥ वाशीशमंददिवसां शकलानुक्ते रिक्तासु मंददिवसे कलिको दयेव ॥ मैत्रे द्वितीय परमैत्रमुहूर्तयुक्ते राशुद्रमेव अ
ष्टांगमोहमुशंसितं ॥ ॥ अथ राजमुद्रा ॥ मृदुक्रवक्षिप्रवरेषु भेषु योगे प्रशस्ते शनिचंद्रवर्जं ॥ वारेति धौर्गजया ह्येवमुद्रा प्रतिष्ठा
अभदा हिराज्ञा ॥ ॥ अथ नोका ॥ चंडेश्वरः ॥ पौष्णाश्विनी तुरगवारुण मित्रविवाशी तोह्न रश्मि वसवो नलवंत मरुनि ॥ वारेव जीवभृशुनं
दनके प्रशस्ते नोकादिसंघटनवाहनमेषु कुर्यात् ॥ ॥ अथ भागः ॥ गुरुभरविभानुराधा विधात पौष्णाश्विरोहिणीषु स्यात् ॥ स्वात्तुत्तरासुकु

नि.सि.२
पातंगि

र्याध्ययनाशनभोगभोगादि ॥ ॥ अथ स्मृत्कर्म ॥ श्रीपतिः ॥ उच्यते पौष्णे वाश्विनी खेदवेयशाके हस्ताघे त्रिके मेऽप्यदितां ॥ द्यौरंका
 र्यं वेधनवादित्रयेयमुक्तामौसापातां किं वारान् ॥ नस्मान्भुक्तोत्कटभूषितानां मभ्युगयात्रासमरोत्सुकानां ॥ द्यौरंविदध्यानिशिसंध
 योश्चैवांजिजीविषु एगं नवमेनवाहि ॥ त्रिस्थलीसेतो दृक्गार्ग्यः ॥ रव्यारसोरवारेषु रात्रौ पाते प्रताहनि ॥ आह्वाहप्रतिपदिक्ता
 भद्राः द्यौरेषु वशयेत् ॥ गार्ग्यः ॥ षष्ठ्यमाहर्णिमापातवतुर्दृश्यसीतथा ॥ आ असंनिहितं पापं त्रिधुते लेभगे दुरे ॥ राजमातं
 डः ॥ देवकार्ये पितुः आह्वे रवे रशपरिहृये ॥ द्यौरकर्मन कुर्वीत जन्ममासे वजन्ममे ॥ दृहस्पतिः ॥ राजकार्ये नियुक्तानां नराणां भूपसेविनां ॥
 अथ शूरो मनखद्येदेनास्तिकालविशोधनं ॥ तथा । द्यौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि क्रवं ॥ पित्रादिमृतिर्ही दीक्षासु प्रायश्चित्तेव
 तीर्थके ॥ केचित्तराज्यमन्यथा पठंति ॥ भार्तिः । प्राश्चुरवः स्मृत्कर्मणि कोर्यति संमोहितः ॥ मुंडनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते
 इति ॥ नारदः ॥ नृपविप्राश्रयाज्जेभरणे बंधमोक्षेण ॥ उद्वाहेऽखिलवारं द्यौतिथिषु द्यौरमिष्टं ॥ भारते ॥ प्राश्चुरवः स्मृत्कर्मणि
 कार्यीत समाहितः ॥ उद्दश्युरवावाथुभूत्वा तथा युर्विदते म हत ॥ अपराके । उद्दश्युरवः प्राश्चुरवावावपनं कारयेत्सुधीः ॥ केशश्म
 श्लोकामनखा युदकसंस्थानिवापयेत् ॥ दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंक्षये ॥ शिरवाद्यं नवसंस्तारे शिरवाद्यं तं शिरोवपेत् ॥
 दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंक्षये ॥ यतीनां तु विशेषो निगमे ॥ कक्षेऽपि शिरवावर्जं त्र्यनुसंधिषु वापयेदिति ॥ अन्येऽपि विधिप्रति
 षेधाः प्रागुक्ताः ॥ ॥ अथ धनसंश्रुतिः ॥ अथ निलार्कमधमलत्रिपर्वरी इपोष्मानुराधगुरुविष्णुविशारवयुक्ते ॥ द्यौरकुजार्कभृगुन
 दनसोमज्ञानां अथ धनस्य करणं भवति प्रशस्तिः ॥ ॥ अथ धनवातं भद्रं ॥ श्रीपतिः । रेवती अति पुनर्वसु हस्त ब्राह्मणः पृथगपि हि

तयेय ॥ अत्ररेषु गदितं पृथुकां प्राशनं नवनवात्र विधानं ॥ ॥ अथ नवभोजनपात्रं ॥ ज्योतिर्निबंधे ॥ भोज्यपात्रं सुदासिंधौ घटये दास
 माहरेत् ॥ तत्रात्रोक्तैकाले भोजनमाचरेत् ॥ ॥ अथ नवपरिफलादिभिरुक्तं ॥ चंडेश्वरः ॥ मूलाग्निमेत्र करतिष्ठ हरीं प्रनेषु पोषि
 त्रे दवप्रनवसुवासवेषु ॥ वारेषु भूमितनया कर्तृहारवर्जतां हूल-रुतमफलाद्यशनं हिताय ॥ ॥ अथ होमे आहुतिपातः ॥ ज्योतिर्वे ॥
 तरणि विष्णुभास्कीरं द्रुमः कुजसुरेज्यविधुं तु दकेतवः ॥ रविभक्तो दिनभंगणये क्रमात्प्रतिखण्डं त्रितयं त्रितयं न्यसेत् ॥ दिनकराकि
 तमः कुजकेतवो हुतभुजोन अभासितरे अभाः ॥ दहनवर्कमिदं प्रतिलोक्यतां हवनकर्मणि सर्वसम्पद्ये ॥ अंशंतिरुक्ता विष्णुध
 मोत्तरे ॥ क्रूरगहमुखे चैव संजाते हवने अभा ॥ शान्तिं विधाय गां दद्याद्वा हनणाय कुटुंबिने ॥ आयसीं प्रतिमां कृतवानिः ॥ हरेपेतामवो
 मुखी ॥ गोमूत्रमधुगंधाद्यै रविता प्रतिमां ततः ॥ स्वस्थानिधाय संप्रज्यतत्र होमो विधीयते ॥ अत्रापवादः क्रियासारे ॥ नित्ये मे निमि
 के दुर्गा होमादौ न विचारयेत् ॥ ॥ अथ ज्वरादिफलं ॥ श्रीपतिः ॥ स्वात्पक्षो घोरौ दुर्ग्वी सुशाक्रे रोगोत्पत्तिर्जायते तस्य पुंसः ॥ तद्देव
 ज्पवापत्तौ निः प्रयत्नाः स्यादुग्धा खेलाद्यजन्मापि वैद्यः ॥ व्याधुत्पत्तिर्यस्य पोक्षे समे त्रे प्राणा प्राणां जायते तस्य रुद्धात् ॥ वैद्ये सोम्ये रोग
 मुक्तिरुक्ता सा हिंसा त्यास्या दासराणां मघासु ॥ पक्षाक्षस्ते वा सवे सदिदैवे मूलाग्निन्योरग्निविष्णे नवाहात् ॥ याम्येत्वाष्टे वैष्णवे वारु
 णान्वने रुज्यं स्यान्नमेका दशाहात् ॥ अहिर्बुध्नौ तिष्ठ संज्ञे यमाख्ये प्राजापत्यादितयो सप्त रात्रात् ॥ देवद ॥ उरगवरुणरोद्रा वा सवे
 द्दुत्रिपूर्वा यवदहनविशारवा पापवारेण युक्ता ॥ तिथिषु नवमिषष्टी द्वादशी वा चतुर्थी भवति मरणयोगो रोगिणां कालहेतुः ॥ अत्र कु
 भे हेमी नक्षत्रदेवता प्रतिमां संप्रज्य द्वादशदलेषु सकर्षणादि द्वादश मूर्तीः द्वादशादित्या वा संप्रज्य दूर्वा समितिल हीराग्नेर्जायतात

नि० सि० ३

७२

देवतायै अष्टोत्तरशतं कृत्वा दध्यादनवलिं दत्वा ॥ चार्घ्याय गंगं प्रतिमां च दत्वा विप्रान् भोजयेदिति संक्षेपः ॥ विशेषस्तु व्रतहेमाद्रौ पदार्था
दर्शनं चेत्यः ॥ अथ भेषजं ॥ चंडेश्वरः ॥ मूलानुराध भृगु गतिष्ठा पुनर्वसु चरित्रा श्विनी श्रवणा शक्र करत्रे च ॥ चारेषु वा कथं तिसितं
दुहिने प्रशस्तं भेषजं भक्षणममीषु हितं नराणां भ ॥ अथारोग्यस्नानं ॥ श्रीपतिः ॥ इंदो वारे भार्गवे च क्वेषु सर्पादिषु स्वाति
युक्तेषु भेषु ॥ ये चोत्पेवापि कुर्यात्कदाचिन्नेव स्नानं रोगनिर्मुक्तं तु ॥ चारे विलम्बे रविभौम चारे रिक्ते तिथौ स्याद्दुर्लभं च पहे ॥
विष्ये च रोगनिपीडितानां स्नानं नराणां निरुज्ज्वलकारि ॥ अथ दंतधावनम् ॥ ॥ षष्ठी चंद्रोदये विष्णुः ॥ प्रतिपद् दृष्टी षष्ठी पुष्य
ईश पृथ्वी पुष्य ॥ नवम्यां भानु चारे च दंतकाष्ठं विविर्जयेत् ॥ नारदः ॥ चतुर्दश्यष्टमी पौर्णिमा सी संक्रमणे पुष्य ॥ नंद सुवनवम्यां
च दंतकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ आर्क्ष्यं ज्ञेयं नियमेन तथा योषितं भक्तं ॥ व्यतीपातं संक्रांत्यां नंद भूताष्ट पर्वसु ॥ तैलं होरं रतिं मासं
दंतकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ वसिष्ठः ॥ अन्यके अक्रवारे पुष्ये जाहे शुतवासरे ॥ जन्माहे आशुदिवसे दंतकाष्ठं विविर्जयेत् ॥ हेमाद्रौ स्कान्दे ॥
अभ्यंगे जलधिरं नाने दंतधावनं मैथुने ॥ जातैर्निधने चैव तत्कालं आपि नीतिथिः ॥ रवो विधाह आशौचं विवर्जयेत् दंतधावनं ॥ व्यासः ॥
नां ॥ अलाभे दंतकाष्ठं निषिद्धं यां तथा तिथौ ॥ अर्घ्यां द्वादश्यां दृष्टे विदध्या दंतधावनं ॥ अथामूलकस्नानं ॥ व्यासः ॥ श्रीकामः स
र्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ॥ सप्तमी नवमी चैव पर्वकालं विवर्जयेत् ॥ क्रतुः ॥ षष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च चतुर्दशी ॥ संक्रांतौ
रविवारे च स्नानमाभलकैरप्यजेत् ॥ यत्तु ॥ नवमी दशमी चैव त्रितया च त्रयोदशी ॥ प्रतिपद् द्वादशी कृष्णानंतसु विवर्जयेत् ॥
यच्च ॥ दशो स्नानेन कुर्वीत मातापित्रोस्तृतीयतोः ॥ पुत्रं कुर्वन्निराचष्टे पित्रो रुक्मिणीवितैश्चितिक त्वय ॥ माघे स्नानमात्रं निषिद्धं ॥

रामः

७२

तद्गोमार्थस्नानपरं न तु नित्यं नैमित्तिकपरमिति हेमाद्रिः ॥ अथ तैलनिषेधः ॥ कात्यायनः ॥ पक्ष्मादौ वरवोषधीं ह्यारिकायां
वतथातिथौ ॥ तैलेनाभ्यज्यमानस्तत्तुर्भिः परिहीयते ॥ गर्गः ॥ पंचदश्यां वतुर्दश्यां मह्यं ॥ रविसंक्रमे ॥ द्वादश्यां सप्तमीं
ह्येतौ लक्ष्यं विवर्जयेत् ॥ न च कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा ॥ शास्त्री गतिमन्विच्छन् दशम्यामापि पंडितः ॥ तत्रैवायुर्वेदे ॥ षष्ठ्या
दिनस्यैव ह्यमेकादश्यां वपर्वसु ॥ द्वादश्यां वतुर्दश्यां पंचम्यां प्रतिपत्तिथौ ॥ अथ आहूतिनैजन्मत्रितये श्रवणादयोः ॥ अथ ह्येता
फलगुणीषु अतिपातवैधत्तौ ॥ विधियोगे वसंक्रांतौ मन्वादिषु युगादिषु ॥ नाभ्यंगं तत्रवालांतां दृष्ट्वा नां तु न दोषकृत्यति ॥
पवहारतत्त्वे ॥ संक्रांतिभद्रा अतिपातवैधत्तौ षष्ठ्यष्टमी पर्वसु नार्कभूते ॥ स्नाने द्वितीया दशमी वगहिता षष्ठ्यादिमा
घारदधावनेऽधमाः ॥ अस्यावदाहमाह तत्रैव प्रवेताः ॥ सार्धपंगे धतैलं च यतैलं पुष्पवासितं ॥ अन्यदुपयुतं तैलं न दुष्पतिकदाचन ॥
आयुर्वेदे ॥ निषिद्धतिथिवारैर्ग्रहणेष्वपि रात्रिषु ॥ किंविद्धोद्यतयुक्तं वा विप्रपादरजो न्वितं ॥ भानोर्दूर्वा न्वितं भौमे भूयुक्तं पुष्प
युग्गुरो ॥ सर्वेषां सर्वदा तैलमभ्यंगेषु न दुष्पति ॥ हेमाद्रौ वृत्तानुः ॥ तैलाभ्यंगो नार्कवारे न भौमे नो संक्रांतौ वैधत्तिविधिष्वप्योः ॥
पर्वसहस्रानवैष्टं स इह प्रोक्ता मुक्तावासरे सूर्यस्नोः ॥ तिलस्नाननिषेधस्तु षड्विंशन्माते ॥ तथा सप्रम्यमावास्या संक्रांतिश्र
हजन्मसु ॥ धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ अथ गृहारंभः ॥ ज्योतिर्निवधे वा दशयणः ॥ विशाखे फाल्गुने पौषे आ
वर्णमार्गशीर्षके ॥ स्रवारंभः शिलान्यासः संभारंभः प्रशस्यते ॥ नारदः ॥ सौम्य फाल्गुनवैशाखमाघ आश्विन कार्तिकाः ॥ मा
सास्युर्गृहनिर्माणेषु कारो ग्य धनप्रदाः ॥ ज्योतिस्तत्त्वे ॥ पूर्वापरास्यंतु नभोः त्वपौषेयाम्यो तरास्यं स हसिद्धिद्वितीये ॥ कार्यं गृहं जी

आवर्णवै

नार्ग

मार्गशीर्ष

नि.सिं.३

७३

ववुधर्गगाकेनीवास्तुगोजीवसितोवहित्वा ॥ रत्नमालायां ॥ कर्केनैकद्वारिकुंभगते ॥ कैटवं पश्चिममुखानिगृह्णाणि ॥ त्रैलोक्येष्वपि
 वृश्चिकयातेदक्षिणोत्तरमुखानिवदन्ति ॥ देववृक्षमः ॥ शोकोधान्यपंचतानि ॥ पञ्चत्वंस्वाप्तिनैः स्वः संगरं भूतनाशं ॥ स्वश्री
 प्राप्तिं वृद्धिभीतिं च लक्ष्मीं कुर्युश्चैत्राद्यागृह्णारंभकाले ॥ गर्गः ॥ सुतरामगरोहिण्यापुष्ये मंत्रे करत्रये ॥ धर्मिष्ठाद्विज्ञेयो
 ह्येगृह्णारंभः प्रशस्यते ॥ रोहिण्यां अवणत्रयेदिति युगे हस्तत्रये मूलके रेवतपुत्र फाल्गुनी पुरगमे मंत्रे राधाठयोः ॥ श
 र्त्तवास्तु कुजार्के वर्जिते दिने गोकुंभसिंहे मुखे कन्यायां मिथुने नभः अविसहोरात्रोर्जके फाल्गुने ॥ कालादर्शे सनत्कुमारः ॥ आ
 दित्यभोमवर्जितु सर्ववाराः शुभप्रदाः ॥ वास्तुशास्त्रे ॥ मार्गशीर्षे तथा पौषे वैशाखे आवणेतथा ॥ फाल्गुने च कृतं वैश्वसर्वसंप
 त्प्रदं भवेत् ॥ कार्तिके माघमासे चैत्रे ज्येष्ठे तथा श्विने ॥ मेषाषाढे भाद्रपदे न कुर्यात्सर्वथा गृहं ॥ द्वितीया च तृतीया च पंचमी
 सप्तमी तथा ॥ त्रयोदशी च दशमी पूर्णा चैकादशी तथा ॥ वैश्वमारंभे शुभाय सुविशेषाः शुक्लपक्षगाः ॥ व्यवहारसारे ॥ शिला
 न्यासः प्रकर्तव्यो गृहाणां अवणमृगे ॥ पौष्णे मंत्रे च रोहिण्यापुष्याश्विन्युतरात्रये ॥ वास्तुप्रदीपे ॥ अधोमुखैर्भैर्विदधीतखा
 तं शिलास्तथैवोर्ध्वमुखैश्च पटं ॥ तिर्यग्मुखैर्द्वारकपाटयानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्भूतैश्च ॥ लक्ष्मः ॥ स्नानं वपाकं शयनं वभोज्यं
 जालयं वाजिपटं धनस्य ॥ देवस्य पूर्वोदिदिशि क्रमेण मध्यसमाभ्युपनिवेशनाथ ॥ देवयज्ञं वपाकं च शय्यामलविस्मर्जने ॥ व
 स्त्रं वशस्त्रभंडारं ईशान्यादिषु भैक्रमात् ॥ शिल्पिशास्त्रे ॥ कन्यासिंहे तुलायां भुजगपीते मुखे शंभुकोणे निखातं वायव्ये स्यात्तदा
 स्थं बलिधनमकरं ईशखातं वदेति ॥ कुंभे मीने च मेषे निर्वृतिदिशि मुखं खातं व्यापक्य कोणे वायव्ये कोणे मुखं वैश्वं मिथुनगते क
 र्कटे रूखातं ॥ तत्तद्विंतामणौ ॥ यत्र दैर्घ्यं गृहादिनां द्वात्रिंशच्छततोऽधिकं ॥ नतत्र विंतये क्षमान् गृहानाथमयादिकान् ॥ राजमा

त्रो

रामः

७३

त्तः ॥ आयययोमासशुद्धिं तृणागारेन विंशयेत् ॥ शिलायासादिनो कुर्यात्तथागारे पुरातने ॥ मवहारतत्त्वे ॥ निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वा
 भकृते अभेदिने ॥ तृणकाष्ठगृहं भेमासदोषो न विद्यते ॥ वंशेश्वरः ॥ पूर्णदिवसं मीथावत्सर्वास्यं वर्जयेद्गृहं ॥ उत्तरास्यं न कुर्वी
 त नवम्यादि वतुर्दृशी ॥ अमावाश्वपक्ष मीथावत्सर्वास्यं वर्जयेत् ॥ नवम्यादौ तथायास्यं यावत्क्षमावतुर्दृशी ॥ क्वं दृष्ट्वाथवा
 स्मत्वा कर्त्तव्यं वास्तुपणं ॥ सायं वृजं दिवसे रात्रौ मत्स्यमहानिशा ॥ वराहः ॥ दक्षिणपूर्वकोणे कृत्वा पूजां शिलायासं स्रथमा ॥
 शेषाः प्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं समुत्थाप्याः ॥ कालादंशे वास्तुशस्त्रेण ॥ स्वाते चैव शिलायासे ह्यवक्रं प्रशस्यते ॥ तच्चोक्तं शांति तत्त्वे
 वतुर्दक्षिणमाणां तु स्वात्वागते समंततः ॥ कुंभोपरि शिलायासः कर्त्तव्यस्तदन्तः ॥ ॥ अथ नूतनगृहप्रवेशः ॥ ॥ गृहस्थितिः ॥ न
 दार्या दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमेन तु ॥ जयाया मुक्तद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेषतः ॥ सोम्यायने श्रावणमार्गे पौर्णमासी लङ्गोप
 वयोदयांशे ॥ वामे गते केंद्रं वास्तुपूजां कृत्वा विशोद्धं समभकृत् शुद्धं ॥ वास्तुपूजा ॥ लङ्गायागादि तोदिरुद्धो दोरांशौ नियोज
 येत् ॥ एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामे विंशयेत् ॥ वसिष्ठः ॥ वंशजार्थं सितवासरेषु तु श्रीकरं सुतमहार्थं लाभदं ॥ सूर्यस्तु दिव
 शस्थिरप्रदं किंतु चौरभयमत्र निदिशेत् ॥ रत्नकोशे ॥ पुष्पधनिष्ठा मृदुवास्तुपूजायां भवर्हं त्रिपुत्रोत्तरासु ॥ अक्षिणं चंद्रोभ
 दान्तरपस्पतिथावरिक्ते वृहस्पतेः ॥ नारदः ॥ प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सोम्यकार्त्तिकमासयोः ॥ माघफाल्गुणौ चैशाखज्येष्ठमासे
 शुभोभनः ॥ अकपाटमना कृत्रमदत्तवलिभोजनं ॥ गृहं न प्रविशेद्दीमाना पशामाकरो हितम् ॥ प्रवेशश्चैव वास्तुपूजां कृत्वा कार्यः ॥
 जीर्णोच्छेदतथोद्याने तथा गृहनिवेशने ॥ नवप्रासादभवेन प्रासादपरिवर्त्तने ॥ द्वाभिवर्त्तने तद्प्रासादेषु गृहेषु च ॥ वास्तुपू
 जामनं कुर्यात्पूर्वमेव विचक्षण इति मात्स्योक्तेः ॥ तत्रैव ॥ कृत्वा यतो द्विजवरानथ पूर्णकुंभं दध्यह्ना प्रदत्तपुष्पफलोपशोभं ॥
 दत्वा हि रणे वसनानि तथा द्विजैर्मंगल्यं शान्तिं निलयं स गृहं विशेच्च ॥ वसिष्ठः ॥ कृत्वा अक्रंष्टुं यतो वामतोऽर्कं विप्रान् नृपान्

नि. सि. ३
७४

अतः पूर्णं कुंभं ॥ हर्म्यं रम्यं तोरणं स्रग्भित्तानैः स्त्रीभिः सखी गीतवाद्यैर्विशेषः ॥ गृह्योक्तं होमविधिनावलिकर्म कुर्यात्प्रासादवास्तुश्रमनेन
विधिर्युक्तः ॥ संतर्पयेद्भिज्जवरानथ भस्मभोज्यैः अक्षतैः स्वभवेन प्रविशेत्सुरूपम् ॥ ॥ श्रुतिनिर्णयसिंघो रुद्रकालः ॥ ॥ अथ कलि
वर्ज्यानि ॥ बृहन्नारदीये ॥ समुद्रयानुः स्वीकारः कमंडलुविधारणं ॥ द्विजानामसवर्णसुकन्यासूपयमस्तथा ॥ देवराजमुतोत्पत्ति
मधुपर्कपशोर्वधः ॥ मांसदानं तथा आश्विनप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्ताहतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्परं ॥ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरै
र्वाश्वमेधको ॥ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ॥ श्रमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानां कर्मनीघिलः ॥ कमंडलुः सोदकं वकमंडलुमि
युक्तः ॥ मन्मयोवा ॥ दत्ता ऊढा ॥ ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठं शं गोवधस्तथा ॥ कलौ पंचनकुर्वीत भ्रातृजायां कमंडलुमिति हेमाद्रौ वचना
त ॥ ऊढायाः पुरा पुरुषसंयोगान्मृते देयेतिकेचनेत्यादिभिर्विवाह्यतोक्ता ॥ ॥ हेमाद्रौ बाले ॥ गोत्रान्मातृसपिंडाच्च विवाहो गोवध
स्तथा ॥ नराश्वमेधौ मध्वकलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥ गोत्रात् गोत्रजायाः पितृसु ॥ मातृसपिंडात् मानुलात् तत्कन्याया विवाहः क
लौ नकार्यः ॥ तेनयानिर्तद्धवायकानितानि युगांतरविधयणि ॥ तथा वयासः ॥ तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ॥ उ
क्तेन बोद्धव्यंति विप्राः पापविमोहिताः ॥ श्रुति कलौ तन्निंदामाह ॥ मातृतस्तृतीयां मानुल कन्यामित्यर्थः ॥ उक्तं चैतन्प्राक् ॥ मध्व
स्त्रीभ्यः सुरामाचाममित्यादीनां विहितमपि वर्ज्यं ॥ हेमाद्रौ आदित्यपुराणे ॥ विधवाया प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनं ॥ बालायाः स
तथो न्यास्तवरेण न्येन संस्कृतिं ॥ कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजर्मभिः ॥ आततायि द्विजाभ्याणां धर्मयुक्तेन हिंसनं ॥ द्वि
जस्याधो नुनो यानुः शोचितस्यापि संग्रहः ॥ सत्रदीक्षावसर्वेषां कमंडलुविधारणं ॥ महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञं च गोसवे ॥ सो
त्रामण्यमपि सुराग्रहणस्य संग्रहः ॥ अग्निहोत्रहवण्यश्च लेहोलीलापरिश्रहः ॥ वृत्तवाच्याय सापेक्षमध्वसंकोचनं तथा ॥

रामः
७४

प्रायश्चित्तविधानं यद्विधातुं पराणं तिकं ॥ संसर्गदोषं स्त्रेयान्महापातकनिष्कृतिः ॥ वरातिथिपितृभ्यश्च पशुपाकरणाक्रि
या ॥ दत्तौ रसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ सवर्णानां गनादुद्धेः संसर्गः शोधितैरपि ॥ अयो नो संश्रहे हन्ते परिष्पागे गुरु
स्त्रियाः ॥ परो देशात्संन्याग उद्दिष्टस्यापि बर्जनं ॥ प्रतिमाभ्यर्चनायाय संकल्पश्च सधर्मकः ॥ अस्थिसंचयनाद्दुर्भसंग
स्य शनमेव च ॥ शान्तिं वैव विधातुं सोमविक्रयणं तथा ॥ घृत्तान् शनैवात्र हरणं हीनकर्मणः ॥ माधवीयेष्टधीवंदो
ह्येव ॥ भूद्रसुदासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ॥ भोज्यान्नागहस्यस्य तीर्थसेवातिदूरतः ॥ शिष्यस्य गुरुशरेषु गुरुव
ह्निशीलता ॥ आयुर्दुर्निर्दिष्टाया गमश्च स्तनिकता तथा ॥ प्रजार्थं तु द्विजाभ्यां प्रजार्णोपरिग्रहः ॥ ब्राह्मणानां प्रवासि
त्वं मुखान्निधमनक्रिया ॥ वलाकारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विविचोदितः ॥ यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षावर्या विधानतः ॥ नवोदके दश
हंवर्गहिरण्यगुरुवोदितः ॥ ब्राह्मणादिषु भूद्रस्य पवनान्दिक्रियापि च ॥ भवन्निपतनैश्चैव हृद्वादिमरणं तथा ॥ गोतृप्रि
ष्टपयसि शिष्टैरावमनक्रिया ॥ पिता पुत्रविरोधेषु साहिर्णं दंडकल्पनं ॥ यत्र सायं गृहं वस्त्रिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ सतानिलो
कगुश्चार्थकलेरादौ महात्मभिः ॥ निवर्तिनानि विद्वद्भिर्व्यवस्था पूर्वकं तु वै ॥ ॥ मृगग्रहाण्यतत्कर्तुः ॥ संग्रहो व्यवहारः ॥ न
चमद्यं वेतिसामान्येनोपसंहार इति वाच्यं ॥ निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलकत्वेन विशेषानेकत्वात् ॥ न हिंसादित्यस्य न ब्राह्म
णं हन्यादित्यनेनापसंहारे हिंसांतरस्यादोषत्वापत्तेः ॥ निरूपितं वैतके माद्रिणा ॥ न्यत्रे सुपरम्यते ॥ इति एकाह ब्रा
ह्मणः ॥ अथोद्योमिवेदसमन्वितश्च ॥ अथस्य आशौचस्य संकोचः ॥ न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा ॥ इव निपतनादते इत्युक्तस्य प्रा
यश्चित्तविधानं उपदेशः ॥ कलौ कर्त्तव्यं लिप्यत इति यासोक्तेः ॥ पतितसंसर्गदोषसत्त्वेपि पातित्वेनेत्यर्थः ॥ अन्यथा संसर्गः शोधि

कंदुनां त्वेदिनो विद्यामि त्वमरः कंदुः कुराहीति ख्यातः ६

त्रि.सिं.३
७५

पा ३

तेरपीति विरोधायेते ॥ स्तेनभिन्ने महापापे रहस्य कृते प्राप्य चिन्नेत्यर्थः ॥ सवर्णाया असवर्णाः ॥ रविद्यादिस्तथा दुष्टे ॥
अयो नो शिष्यादौ ॥ वनस्रस्तु परिप्रायाः शिष्या गा गुरुगाचये श्युक्त्यागः ॥ परो देशे न ब्राह्मणाद्यर्थे आत्मत्यागः ॥ यदाप
रो देशात्मो गोदानं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्सुक्तं ॥ उद्दिष्टस्य तत्कस्य वर्जनं प्रतिग्रहसमर्थो पीत्युक्तं ॥ वेतनग्रहणेन प्रतिमापृजा ॥
स्वाशौ वकालादिज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागात् ॥ सुक्तं ॥ पठिति ॥ उपोषितश्च हं स्थित्वा धाम्यमश्रुत्वा हरेरित्युक्तं ॥ त्रैलोक्यं ॥ अ
पदिस्तत्रादिरुतिः ॥ मुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धमने ॥ दशाहेनैव अध्येत भूमिस्थं च नवोदकमित्युक्तो दशाहः ॥ गुरवे तु वरं दत्त्वा तु
कादस्त्रिणा ॥ भूदुष्टदासगोपालेति ॥ कंदुपकं लेहपकं यश्च दुग्धेन पावितं ॥ एतां च भूदुष्टा न भुजो भोज्यानि मनुजव्रीदित्य
पराके सुमंतुक्ता ॥ भूदुष्टपाकक्रिया ॥ पिता पुत्रविवादे ॥ साक्षिणां त्रिपणोदमः शतुक्तः ॥ सायं गृहं विधूमे सन्नमुशले
इत्युक्तं ॥ पृथ्वी चंद्रो ह्येणु ॥ अदंतिवसुधां विधाः पृथिवी दरी नाद्यव ॥ अनिकेता ह्यनाहाराय त्रसाय गृहहाक्ते इति विलुप
राणां के निविधुः ॥ तेनाज्ञातशीलपांथादेः ॥ आहो विनियोगो न कार्यः कलावित्यर्थः ॥ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः ॥ निगमः ॥
अग्निहोत्रं गवालंभं सन्यासं पलपैतकं ॥ देवराजसुतोत्पत्तिः कलोपं च विवर्जयेत् ॥ अग्निहोत्रं तदर्थमाधानं ॥ एतच्च स
र्वोधानपरं ॥ अर्धाधानं स्मृतं त्र्योतस्मात्तृतीयोक्तं पृथक् कृतिः ॥ सर्वाधानं तयोरेकं कृतिः ॥ पूर्वयुगाग्निनेति लोकादिचव
नादिति स्मृतिचंद्रिकायां ॥ एतेनैव त्वार्थं दसहस्राणि वत्वार्यं वृक्षतानि च ॥ कलेर्यदागमिष्यति तदा त्रितापारिग्रहः ॥ संन्या
सश्चानकर्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानेति व्यासस्वरत्नव्याख्यातः ॥ सर्वाधानेपि विशेषमाह देवतः ॥ यावद्दण्डविभागो स्ति या
वेहः प्रवर्तते ॥ संन्यासं चाग्निहोत्रं च यावत्कुर्यात्कलोयुग इति ॥ संन्यासस्त्रिदंडः ॥ ॥ ॥ इति श्रीनारायण
भट्टसूरिसुत रामकृष्णभट्टात्मज दिनकरभट्टाजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे कलिवर्ज्यानि ॥

य

रामः
७५

॥ श्री ॥ ॥ नाना निर्वचनैर्मत्प्रांत विज्ञो दिधीष्या ॥ कमलाकर संज्ञेन क्रियते आर्द्ध निर्णयः ॥ ॥ तत्त्व रूपमाह पृथ्वी चंद्रोदये मरीचिः ॥ येतेषां
तुंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः ॥ अक्षयाद्यते यत्र तच्छुद्धं परिकीर्तितं ॥ ब्राह्मणस्वीकारं तत्र तुर्थं तप होपरीतपित्रा दुष्टेऽपक स्यात् ॥
आर्द्धमित्यर्थः ॥ तत्र यद्यपि होमपिंड भोजनानि प्रधाना मिति हेमाद्रिः ॥ होमश्च पिंड दानं च तथा ब्राह्मण भोजनं ॥ आर्द्धशब्दाभिधेयं स्यादे
कस्मिन्नोपचारिक श्रुतिश्रौतथापि विशेषं वक्ष्यामः ॥ धर्मप्रदीपे ॥ यजुषां पिंड दानं तु बहु वानां द्विजावनं ॥ आर्द्धशब्दाभिधेयं स्यादुभ
यं सामवेदिनां ॥ तच्च पितृ न्यज्ञेते पितृभ्यो दद्यादित्युभयप्रयोगश्चोनाद्या गदानोभयात्मकं ॥ पितरो देवता इति पित्र्युदेषकत्वाद्यागत्य
विप्रापेक्षया वदानत्वमित्यविरुद्धं ॥ तत्रैव मुमुक्षुः ॥ आर्द्धात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतं ॥ अदि पुराणे ॥ न संति पितरश्चेति कृत्वा मन
सि यो नरः ॥ आर्द्धं न कुरुते तत्र तत्परं कर्तुं पितृव तिते ॥ ॥ तद्देवानां हविश्चामित्रः ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं हविश्च आर्द्धं स पिंडनं ॥ पार्वणं चेति
विज्ञेयं गोघ्नां शुद्धार्थं मह्यं ॥ कर्मो गं न वमं प्रोक्ते देविकं दशमं स्मृतं ॥ यात्रा खेका दं प्रोक्तं पृथार्थं द्वादशं स्मृतमिति ॥ एषां लक्षण
निर्दिष्टे ॥ अह्न्यह्नियश्चुद्धं तत्रित्यमिति कीर्तितं ॥ वैश्वेदेव विहीनं तदशक्ता वुक्तेन तु ॥ एकोदिष्टं तु यच्छुद्धं तत्रैमित्तिकमुच्यते ॥ त
दप्यदेवं कर्त्तव्यमयुग्मा भोजयेद्द्विजान् ॥ कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थमिच्छे ॥ ह्रौयं क्रियते आर्द्धं हविश्च आर्द्धं तु द्रव्यते ॥ गंधो
दको ते लैर्युक्तं कुर्यात्पात्रं च तुष्टं ॥ अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेवयेत् ॥ ये समाना इति द्वाभ्यामेतन्म्रेयमपिंडनं ॥ नित्येन तुल्यं
शेषं स्यादेकोदिष्टं स्त्रिया अपि ॥ अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति स्मृतं ॥ क्रियते वा पर्वण्यत्र पार्वणमिति स्थितिः ॥ ॥ अत्र
पर्व ॥ चतुर्दशमी वैव अमावास्या च पौर्णिमा ॥ पर्वण्येतानि राजेन्द्र रवि संक्रमणं तथेति विष्णु पुराणे क्तं संक्रांत्यादि ॥ गोघ्नां य
त्क्रियते आर्द्धं गोघ्नी आर्द्धं तु द्रव्यते ॥ बहुना विदुषां संपत्सु खार्थं पितृ तृप्तये ॥ क्रियते अर्द्धं ये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनं ॥ शुद्धार्थमिति तत्र
निर्दिष्टे ॥ अवणाश्चिधनिष्ठा दुर्नाग देवतमस्तके ॥ उक्ता माखिकारेण व्यतीपातः स उच्यते अथ महापर्व २

युगपद्गीर्थायां विदुषां आह संपदां सुखार्थं भिन्नपाकाशकौ वदुषितक आह मेक कुर्यादिति कल्पतरुः शंखधरथा ॥ अ
आहं प्रायश्चित्तं गमिति मेधिला ३

नि. सि.
७६

कंवेनेतयमनीषिभिः निषेककाले सोमेवासीमन्तो न्यने तथा ज्ञेयं पुंसवने वैव आहं वसोगमेव वा देवानुद्दिश्य यच्छां च तनुदेविकमुच्यते ॥ गच्छन्देशांतरं यस्तथाहं कुर्यानुसर्पिषा ॥ यात्रार्थिभिरिति प्रोक्तं प्रवेशे वनसंशयः ॥ शरीरोपवयेथाहं मर्थोपवयमेव वा ॥ पुच्छर्थमेतद्विज्ञेयमोपवायिकमुच्यते ॥ गोध्यां आहं कर्त्तुं समुद्रये संभय सामर्थ्यो संपादनेनैवाहं मित्यर्थः ॥ अत्र पार्ष्णीको दिष्ट इति लपिंडी करणमकंचतुर्विधमेव मुख्यं तस्यैवायं प्रपंचः ॥ अथ आहं देशानामनु ॥ अविदेशं विवर्तितुं गोमयेनोपलेपयेत् ॥ दक्षिणप्रवणं वैवप्रयत्नेनोपपादयेत् ॥ पृथ्वी चंद्रोर्द्वे विष्णुधर्म ॥ दक्षिणप्रवणं देशे तीर्थो दैवगृहेपि वा ॥ भू संस्कारादिसंयुक्ते आहं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ तत्रैव प्रभासखंडे ॥ तीर्थो दक्षिणगुणं पुण्यं स्वर्गदेहदत्तः शुभे ॥ भारते ॥ तस्य देशः कुरुक्षेत्रं गङ्गा गंगा सरस्वती ॥ प्रभासं पुच्छं वेति तेषु आहं महाफलं ॥ कां दे ॥ तुलसीकाननं कायायत्रयत्रभवेद्विज्ञातत्र आहं प्रकर्त्तव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ॥ माधवीये व्यासः ॥ महोदधौ प्रयागे वकाश्यां च कुरुजांगले ॥ शंखः ॥ गङ्गा यमुनयोस्तीरे पयोध्या मरकटके ॥ नर्मदा बाहुदातीरे भृगुलिं गहिमालये ॥ गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुच्छे तथा ॥ संनिहत्यां गङ्गायां च दत्तमहृयतां व्रजेत् ॥ अपि जायेत सोस्माकं कुलं च श्रीनरोत्तमः ॥ गङ्गाशीर्षे वटे आहं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ एष्टव्या वद्वः ॥ उत्राय धेकोपि गङ्गां व्रजेत् ॥ यजेत वा श्वमेधेन नीलं वा दधुमुत्सृजेत् ॥ आदिपुराणे ॥ पंचकोशं गङ्गां क्षेत्रं कोशमेकं गङ्गाशिरः ॥ महानद्यां पश्चिमे च यावदुधेश्वरो गिरिः ॥ उत्तरे ब्रह्मपुष्पयावदक्षिणमानसं ॥ एतद्गङ्गाशिरं नाम त्रिपुल्लोकेषु विभुतं ॥ त्रिस्थली सेतो वायवीये ॥ शमीपत्रप्रमाणेन पिंडं दद्याद्गङ्गाशिरः ॥ उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं ॥ सप्तगोत्राणि तु पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा पितृमातृष्वसंचैस्सप्तगोत्राणि वै विदुरिति ॥ प्रयोगपरिज्ञाते दासे ॥ शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् ॥ वाराणस्यायवाधिकं संमता बु

शमः
७६

जनत्रयं तथा। यत्किंचित्पैत्रिकं कुर्यात्सपिंडं वा तदन्तिके। विष्णुलोकं सगच्छेत्तु लभते स्वर्गं तपः॥ तत्रैव वारहे। चक्रांकितस्य सांनिध्ये य
त्किंचित्क्रियते नैः। स्वानंदानं तपः। आर्कं सर्वमक्षय्यं तां प्रजेत॥ ॥ अथ निधिः देशः॥ पृथ्वी चंद्रोदये रक्षां दे॥ त्रिशंको वर्जयेद्देशं सर्वदा
दशयोजनं॥ उत्तरेण महानद्या दक्षिणे नतु की कयात्॥ देशश्चैशं कवो नाम आर्ककर्मणि वर्जितः॥ वायवीये। प्रनष्टा अमर्षाश्च दे
शा यज्याः प्रयत्नातः॥ यमः॥ रुद्रं कृमिहतं ह्नि न संकीर्णं निष्कं धिकं॥ देशं त्वनिष्ठं शब्दं वर्जयेत्॥ आर्ककर्मणि॥ तत्रैव शंखः॥ गो
गजाद्यादिपृष्ठेषु कृत्तिमायां तथा भुवि॥ न कुर्यात्कुक्ष्ये तेषु पारक्या सुवभूमिषु॥ यमः। परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्वपेन्नृपः॥
तद्भूमिस्वामिपितृभिः। आर्ककर्मविहृत्यते॥ अह्निपि। परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितृस्तर्पयेद्यदि॥ तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरति पितरे
बलात्॥ अथ भागंततस्तेभ्यो दद्यान्मृत्युं वर्ज्यं॥ इदं स्वाम्यनुज्ञाभावे॥ तदुक्तं तत्रैव शाले। खनिले प्रेषुगे हेषु स्वेधनुः शपितेषु च॥ आर्क
मेतेषु दातव्यं वर्ज्यमेतेषु नोच्यते। किरातेषु कलिं गेषु कौकलेषु खशेषपि। सिंधोरुत्तरकूलेषु नर्मदायाश्च दक्षिणे॥ पूर्वणं करोता यायान
दयं॥ अर्कसुच्यते॥ इदं काम्यविषयं। अन्यथा तत्रानां सर्वथा आर्ककारणपत्तेः॥ नर्मदाया दक्षिणेऽपवादः रक्षां दे॥ स ह्यस्य बोद्धव्यो
यत्र पत्रगोदावरी नदी॥ पृथिव्यामपि कृत्वा यां सप्रदेशोतिपावनः॥ परकीयत्वापवादः यदि तस्य पुराणे॥ अटवी पर्वताः पुराणानदी
प्राणिनिच॥ सर्वाण्यस्वामिकाया दुर्नेहितेषु परिश्रुतः॥ वनानि गिरयो नद्यः स्त्रीर्थायाः च यतनानि च। देववाताश्च गर्ताश्च न स्वा
म्येतेषु विद्यते॥ स्मृति सारे। नैकवासानवक्षिपे मां तर्हि रक्षे कदाचन। अतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादुच्यते। कविः॥ दीवो दासीयो। ज्ञेयं देशे
तथारात्रौ संध्यायां विप्रवर्जिते। न आर्कमावरेद्दिक्षान्वाकाशे कथं वन॥ ॥ अथ आर्ककालः॥ तेव संक्रांतियुगादि महालयादयः
प्रायेण पूर्वपरिदृश्ये उक्ता एव॥ केचित् त्वयं॥ पृथ्वी चंद्रोदये च पराशरः॥ आर्कं दद्यात्तत्रैव भद्रायाः प्रहणं संक्रमे। न वोदके।

29

वानेव... दकेनवकूपवाप्यादावितिकेवित्... निशात्मके। नवात्रैर्भोजनं आहुं जन्मवदितिथौ नव॥ आश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा मूला जपदकेषु च। भृगुभोमदिनेरित्तेतिथौ नाद्या नवो
ह्यं॥ हेमाद्रौ जातक कर्णः। शंखं प्रादुरमावास्या क्षीणं चंद्रादिजोत्तमा॥ अष्टका तु भवेत्संयंतत्र दत्तं तथा ह्यं॥ तत्रैव शंखः। यदा वि
ष्टिपती पातो भानुवारस्तथैव। पञ्चकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्चतुर्गुणं॥ याज्ञवल्क्यः। अमावास्या अष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षे ह्यं न ह्यं।
इव ब्राह्मण संपत्तिविधुवः सूर्यसंक्रमः। व्यतीपातो गजद्वयाग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। आहुं प्रतिरुचिश्चैव आहुं कालः प्रकीर्तितः।
व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ शंखः॥ फलं लक्ष्ममुत्पत्तौ भ्रमणे कोटि रूच्यते। पतने दशको द्यस्त पाते वै दत्तमह्यं॥ ज्योतिः श
खः॥ द्वाविंशतिस्तमोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः। पतने दशना द्यस्त पतिते सप्तनाडिकाः॥ हेमाद्रौ मार्कंडेयः॥ यदा च ओत्रियोभ्येति
गृहं वेदविद्विर्वित्॥ तेनैकेनापि कर्तव्यं आहुं च विधुवः कुम्भं॥ इदं चापि उं कार्यमिति हेमाद्रिः॥ एतज्जीवित्तकोपिकुर्यात्॥ उद्वा
हपुत्रजननेपि त्र्येष्ट्या सोमिके मखे। तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुरिति मेत्रा यणीय परिशिष्टेः॥ तिथिविशेषे फ
लविशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः॥ कन्या कन्या वेदिनश्च पशून्वै सत्सु तानपि॥ द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं चिद्विशकै कशफां तथा॥ ब्रह्मचर्यं स्ति
नः पुत्रास्त्वर्णरूपे सकुप्यके॥ शान्तिश्चेह्यं सर्वकामानाप्नोति आहुं सह। प्रतिपत्प्रमृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशी॥ न ह्येवमपि स ए
वाह॥ स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं हेव वलं तथा॥ पुत्रान् चैष्ट्यां च सोभाग्यं समष्टिं मुख्यतां भुम्भं॥ प्रवृत्तवक्त्रं तां च पिवाणिज्यप्र
भृतिं नपि॥ अरोगित्वं यशो वित्तशोकतां परमां गतिं॥ धनं वेदान्भिषकसिद्धिं पुत्रं गामप्यजाविकं। अघानाश्च विविधयः

रायः

29

त्रियं

आरंभं प्रयच्छति॥ कृत्तिकादिभिरण्यंतं सकामाः प्राप्नुयादिमान्। फलांतरमपि भारतकोर्मो दर्शयानि॥ माधवीये मरीचिः। कृत्तिकादिषु
नक्षत्रेषु आर्क्षेयफलमीरितं। विष्णुभादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते॥ इह स्थितिः। आरोग्यं वैवसौ भाग्यं शत्रूणां च पराजयं। सर्वान्
पुत्रान् अत्रियं विद्याधनमायुर्मथाक्रमं। सूर्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृत्यमते फलं। बवादि करणेष्वेतच्छ्राद्धकृत्यमते फलं॥ अथानि
मस्मावति आर्क्षे निप्रागुक्तानि। मार्कंडेयपुराणे। आर्क्षे इत्यसंपत्तौ तथा इत्थं प्रदर्शने। जन्महेतुग्राह्येऽसुखाः कुर्वीत वै
ध्या॥ १॥ अथ आर्क्षे अधिकारिणः। चंद्रिकायां सुमंतुः। मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्योरसः सुतः। पितृमेधिक संस्कारं मंत्रं
वैकमादिः। तत्रैव शंखः। पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिंडदानोदकक्रिया। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः॥ अत्र यद्यपि पुत्रप
दं हेतुजादि द्वादशविधे पुत्रपरं तथापि दत्तोरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन न परित्यज्येति हेमाद्रावादिपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधा
दौ सदत्तकपरमेव॥ यद्यपि पिंडदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परश्चितीयाश्च वत्कोक्ते रौरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथा पौरसाभावे
पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकायश्चितीये॥ पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिका पुत्रश्च। पत्नी भ्राता वत्तश्च पिता माता सुषा
तथा। भगिनी भगिनेयश्च सपिंडः सोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्वेषां मुत्तरे पिंडदाः स्मृता इति स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानंतरं पुत्रिका
पुत्रोक्तेस्तस्मत्त्वादत्तकस्य। पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः। सपिंडसंततिर्वापि क्रियाहीनपुत्रायते। तेषामभावे सर्वेषां
समानोदकसंततिः। मातृपुत्रः सपिंडेन संबंधो योजनेन वा॥ कुलद्वयेपि बोद्धिं नैस्त्रीभिः कार्या क्रियान्त्य। तत्संघातगते वापि तद्विद्वत्सा

निर्गसिं०
७८

कारयेत्तप इति विष्णुपुराणं तेषां पृथिवी चंद्रोदयमदनरत्नकालादृशोदयः मदनपरिजातेष्वेवं ॥ वोपदेवरुद्रधरादयस्तु ॥ पुत्रेषु विष्णुभा
नेषु नान्यवैकारयेत्स्वधामिति सुमंतको पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रत्वं यदि गच्छति ॥ पौत्रेणैकादशाहं कर्त्तव्यं ॥ अथोदशो नैतयो
गणकर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेति तामहः ॥ तिस्रं दशं परिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसु ॥ परत्वाद्दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्या
हुः ॥ अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसत्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः ॥ औसश्चानुपनीतोऽपि कुर्यादित्याह पृथिवी चंद्रोदये सुमंतः ॥
आहुं कुर्यादवश्यं प्रमीतपितृकोद्विजः ॥ अतस्थो वा व्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि ॥ रुद्रमनुः ॥ कुर्यादनुपनीतोऽपि आहुं मेको ह्ययः
सुतः ॥ पितृयज्ञाहुतं पाणौ जुहूयाद्वास्तवस्य सः ॥ मनुः ॥ न त्वस्मिन् युज्यते कर्म किं विदामो जीबन्धनात् ॥ नाभिद्याहुरये दुस्त
स्वधानि नयनादते ॥ अत्र वेदः ॥ सुमंतुरपि ॥ नाभिद्याहुरये दुस्तयावमौ जीनिवध्यते ॥ मंत्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औसः ॥ अ
थ मंत्रपाठस्त्रिवर्षकृतचूडस्यैव ॥ अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मंत्रवर्षे तमेधिकं ॥ यद्यसौ कृतचूडस्याद्यदि स्याच्च त्रिवर्षक इति सुमंत
को ॥ यत्तु व्याथः ॥ कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडं मेव च ॥ स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारणकारयेदिति ॥ यच्च स्मृतिसंश्रद्धेः ॥ कृतचूडो
नुपेतश्च पित्रोः आहुं समाचरेत् ॥ उदाहरेत्स्वधाकारं ननु वेदाहाराण्यसाविति ॥ न त्रथमवर्षे चूडविषयमिति माधवमदनर
त्नपृथिवी चंद्राः ॥ मंत्रवत्त्वस्य विकल्प इति चंद्रिका वोपदेवश्च ॥ मदनरत्ने स्कांदे ॥ यज्ञेषु मंत्रवत्कर्मपत्नी कुर्याद्यथा नृपान्तथो
र्ध्वोदकं कर्म कुर्यात्साधर्मसंस्क्रिता ॥ असक्तो तु कात्यायनः ॥ असंस्कृतेन पत्या वध्यनिदानं समंत्रकं ॥ कर्त्तव्यमिति तत्सर्वकार

रामः
७८

येदं न्यवेदीह ॥ पुत्रश्च न जन्मतेऽधिकारी किंतु वर्धोत्तरमित्याह कालादर्शः ॥ चोत्तराद्या वेकाद्वीकन कुर्यात्पेत्रमेधिकं ॥ मदनरत्ने
सुमंतु ॥ पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रयादणमोचिनात् ॥ पितरं नादिकारवौलापित्रमेवेन कर्मणा ॥ एतच्चौरसस्यैव ॥ दत्त
काश्चोत्तरपनीतानामेवाधिकार इति कालादर्शः ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेपिस्कादे ॥ पित्राननुपनीतोपिविदध्यादौरसः सुतः ॥ औ
र्ध्वदेहिकमन्येन संस्कृता आधिकारिण इति ॥ अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः सर्वमुक्तः ॥ प्र
योत्राभावेदत्तकः ॥ तदभावेभर्तुः पत्नी तस्याश्वसः ॥ अपुत्राशयनंभर्तुः पालयंती ब्रूतेस्थिता ॥ पत्येवदद्यात्तत्पिंडं कृत्स्न
मंशं लभेत्तवेति वृद्धमनूक्तेः ॥ भार्यापिंडं पतिर्दद्यात् ॥ इत्रैर्भार्या तथैव स्वश्चादेश्वरुषास्वेव तदभावे सपिंडकः इति ॥ पुत्राभा
वेनुपत्नी स्यात्पत्याभावेनुसोदर इति च हेमाद्रौ शारवोक्तेः ॥ पत्युरपि सपत्नी पुत्रे सति नाधिकारः ॥ पितृपत्यः सर्वा मात
र इति सुमंतुक्तेः ॥ विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्ध्वदेहिकं ॥ तदभावे सपत्नीजः ॥ हेत्रजाद्यास्तथा वृता ॥ ते धामभावेनुपति
स्तदभावे सपिंडका इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेश्च ॥ अपराकेष्वेवं ॥ तेन यच्छुद्धिविवेके उक्तं ॥ सत्यपि सपत्नी पुत्रे पत्युदे
वाधिकार इति तत्रिरस्तं ॥ यच्च तत्रैव कात्यायनः ॥ न भार्यायाः पतिर्दद्यात् पुत्राया अपि कवित् ॥ यच्च विष्णुपुराणं ॥ कुलद
यपिवोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रियान्तेति ॥ यच्च मार्कंडेयपुराणं ॥ सर्वाभावेस्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणा समं व्रतं इति ॥ तदा सु
रादिविवाहा ढायाविषयं ॥ कुर्यात्क्रियातु यानारी न सा पत्नी भिधीयते ॥ न सा देवेन सा पित्र्येदासीतां मुनये विदुर् इति माधवी

वि.सि.
७८

यशातातपोक्तेः। यत्तु भुवि रत्नाक ॥ अत्र पुत्रस्य च या पुत्री सापि पिं ३ अदा भवेत्। तस्य पिं ३ दशैकं वा एको हे नैव नि
हिपेत् शिजावालोक्तेः॥ भर्तुर्धनहरः पत्नीतां विना दुहिता स्मृता। अंगा दंगा त्संभवति पुत्रव दुहिता नृणा मिति ह स्पतिना दुहि
तु न हरितोक्तेः। पुत्राभावे कन्या तदभावे सपत्नी पुत्र इत्याहुः। तत्सर्वविरोधात्। मानु दुहितरः शेषमरणात्। भ्यः नृवेत्
यत्तु दुहितुर्मातुर्धनत्रा हितेन पुत्रस्य तच्छ्रद्धानविकारापत्तेश्चोपेक्ष्य विचनंतु प्रातः पुत्राद्यभावे विषयं। पत्यभावे वि
भक्तस्य सोदरः। पूर्वोक्तं शंखवचनात्॥ विभक्तस्य तु दुहिता धनहारित्वात् पूर्वोक्तजावालिवचनाच्च। तत्राप्स्रुता नृणा सम
वाये ऊढेव। दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्मातापित्रोः सुसंस्कृता। आशौचमुदकं पिं ३ मेको दिष्टं सदा तये रिति भारद्वाजोक्तेः। त
दभावे दौहित्रः। धनहारित्वात्॥ मातपित्रोरुपाध्यायाचार्ययो रौर्ध्वदौहिकं। कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रष्टपते व्रतादि
तिर्वदिकायां वृद्धमनूक्तेः। यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियोत्प। उदकाद्यां महावाहो दौहित्रोऽपि तथा हतीति अप
राके भविष्योक्तेः। एतद्धनहारिणश्चावश्यकं। नात्यस्येत्याह तत्रैव स्कंदः। आहं मातामहानां तु अवश्यं धनहारिणा। दौहि
त्रेणापि निष्कृते कर्त्तव्यं पूर्वमुत्तरमिति। पत्नी दौहित्रसमवाये ३ शहारित्वात्पत्नेव कुर्यात्॥ दौहित्र्यभावात् पुत्रसत्वे विभ
क्तस्य दौहित्रः अविभागे प्रातः पुत्रः। प्रातः तत्पुत्रसत्वे ककनिष्ठश्चेद्भ्रातेव ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्यश्रंथाः॥
हारतु दौहेतु। प्रातुर्भाताख्यं च केद इत्यर्थे तत्र विधेते। तस्य प्रातः सुतश्च केद इत्यर्थे नास्ति सहोदर इति ब्राह्मोक्तेर्ज्येष्ठप्राते

राम.
७८

वकुलपुत्रतत्पुत्रः ॥ यन्मृगानां उजस्य तथा अजश्रितिक निष्ठभातसत्त्वविषयः ॥ सर्वेषामेव जातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवे
त ॥ भवते नैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरववीदितित सो दरा भावविषयमित्युक्तं ॥ मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे ॥ पुत्रः कुर्यात्पितुः आर्य
त्वात्तदसंनिधौ ॥ धनहार्यथदौहित्रस्ततो भ्राता वत सुतः ॥ भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्दाहादित्युतः ॥ ततस्त्वसोदरो भ्राता तद
भावे वत सुत इति ॥ भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृसुखास्वसृतपुत्रादयः ॥ धनहारित्वात् ॥ भगिनीतसुतयोर्विशेषमाह
मदनरत्ने कात्यायनः ॥ अनुजा अग्रजा वापि भ्रातुः कुर्वीत संस्क्रियां ॥ ततस्त्वसोदरातश्च क्रमेण तनयस्तयोः ॥ पृथ्वीवंशोद
ये वृक्षमनुः ॥ सुखास्वस्नीयत पुत्रजातिसंविधां धवाः ॥ पुत्राभावे तु कुर्वीरन्सपिंडांतं यथाविधि ॥ मार्कंडेयपुराणे ॥ पुत्राद्यु
त्सन्नबंधोश्च सखापि स्वसुरस्य च ॥ जामातास्ते हव कुर्यादखिलं पैतृमेधिकं ॥ वंदि कायां पृच्छता तपः ॥ मातुलो भागि
नेयस्य स्वसृयो मातुलस्य च ॥ श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्माता महस्य च ॥ एते धां वैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ॥
आश्वमेधां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो विदुः ॥ अश्विमेवेकैवाहने ॥ दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता वतुर्थे हनिता स्ते
वा कुर्वीरन्सुसमाहिता ॥ दत्ता वा कदत्ता ॥ माता महानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि वापरे ॥ ते पिते धां प्रकुर्वीति द्वितीये हनि सर्व
दा ॥ जामातुः स्वसुराश्च कुस्ते धांते पितृसंस्थिताः ॥ मित्राणां तदपत्यां ओत्रिय एणं गुरोस्तथा ॥ भागिनेयसुतानां च सर्वेषां
त्वपरे हनि ॥ राज्ञो सति सपिंडं पुनिरपत्ये पुरोहितः ॥ मंत्री तदज्ञो वंतु पुरावीर्वा करोति सः ॥ अत्र द्वितीया दौ आह विधानमस्थि
संचयनपरं ॥ कालादर्शः ॥ दाहादिमंत्रवत्पित्रोर्विद्व्यादौ रसं सुतः ॥ तदभावे तु पोत्रश्च प्रपोत्रः पुत्रिकासुतः ॥ दौहित्रो धनहारः

त्रि-सि-
८६

वप्रातासमुद्रएववापितामातासुषावेवखसातमुद्रएववा। सपिंडः सोऽहो मातुः सपिंडश्चसहोऽहः। स्त्रीनशिष्यतिगाचार्य
जामातावसखापिव। उत्सन्नवोरिकथेनकारयेद्वनीपतिः॥ गौतमः॥ पुत्राभावे सपिंडः शिष्याश्च दधुस्तदभावेऽपि गार्वाय
यत्तु वंदिकायां वृद्धातातयः। श्रीत्या आभं प्रकर्तव्यं सर्वेषां गणलिंगिनामिति। तस्यैव विषयः। ब्राह्मणस्त्वप्यवर्णनान्क
नो कर्म किंवन। कामाहोभा इत्यामोहाः कृत्वा त आतितां व्रजेत्। इति ब्राह्मोक्तेः॥ न ब्राह्मणेन कर्तव्यं भूद्रस्याप्योर्द्ध्वदेहिकमि
ति॥ भूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारवशात् कवित् इति पारस्करेऽप्युक्तेः। पारसवकुल भूद्रपुत्रः॥ अधिकारी विशेषेण क्रि
यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे॥ पूर्वक्रियामध्यमाश्च तथा वैवोत्तराः क्रियाः। त्रिप्रकाराः क्रिया हेतातासां भेदान् भृगुधर्म
आदाहा द्वादशाश्वमध्याः स्युः क्रियान्वयः॥ ताः पूर्वामध्यमा मासि मास्ये कोद्विष्ट संज्ञकाः। त्रिते पितृत्वमायने
सपिंडि करणदनु॥ क्रियंते याः क्रियाः पुत्रप्रोच्यंते तान्त्वयोत्तराः। पितृमातृ सपिंडेश्च समानसलिलैस्तथा। तसं
घातगतैश्चैव राज्ञा वाधनहरिणा। पूर्वामध्याश्च कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव वात्तराः। दोहिवैर्वीरत्रेष्टकार्या तत्तनयेस्तथा। मृ
ताहभितु कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः। दोहिव्रतमुत्रयोर्धमहरिणोरिदं। एवमन्यस्य धनहर्तुः। यश्चार्थहरस
प्यं दार्यापापस्तं वोक्तेः॥ मदनरत्ने स्कां देपि। मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितमित्युक्ताः। त्रिभिस्तस्य नि
दिष्टानि कृतिः पावनी परा। आदेह्यतनात्तस्य कुर्यात्पिंडोदकक्रियामित्युक्तं। पृथ्वीवंशे स्येवो धायतः॥ पित्रा
आर्जनं कर्तव्यं पुत्राणां तु कथं वन। भ्रात्रा वै वन कर्तव्यं भ्रातृनां च कर्तव्यं। यदि स्नेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं वि

रामः
८६

मायायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत् ॥ अन्याभावे पित्रादिरीषिकुर्यात् ॥ १२ ॥ न बंधवंचेतं पिता धाताऽथवा भ्राताऽजननी वा
पिसंस्मृत्वा महदेनो न्यथा भवेदिति सुमंतुक्तेः ॥ ब्रह्मचारीणां तु ॥ अहिविवेक आह ॥ असमाप्रवृत्तस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः ॥ आह ॥
माता पितृभिर्न तु तेष्वां करोतु सः ॥ आह ॥ मासिकादिकादि सर्वकार्यमित्यर्थः ॥ न त्विति निषेधोऽन्यसत्त्वे ॥ यत्तु हंदां परिशिष्टे ॥ न त्यजे
कर्म कर्म ब्रह्मचारी स्वयं कविर ॥ न हीरणात्परं यज्ञेन ह्यहोदि तपश्चरन् ॥ पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हि विर ॥ आशौ
चं कर्मणो नैस्याहं वा ब्रह्मचारिणं ॥ यच्च याज्ञवल्क्यः ॥ न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथेति ॥ तदन्यप्यसत्त्वे ॥ अन्याभा
वे तु ब्रह्मचारिणपि कार्यं ॥ पूर्वोक्तं च मनुवचनात् ॥ आचार्ये पित्र्युपाध्यायानि हृत्या पिबतीव्रती ॥ संकरा नंचनाश्रीयान्न
चतैः सह संवसेदिति तेनैकेः ॥ ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतानि वृत्तिरन्यत्र मापित्रोरिति वसिष्ठोक्तेः ॥ अत्राशौचमेकाहं व
क्षामः ॥ प्रागुपनयनानुमत्तस्य पंचवर्षोत्तरं सपिंडीकरणवर्जं षोडश आहूतिसर्वं कार्यमित्युक्तं देवजानीये ॥ असंस्कृता
नां तु कुशेष्टिनिप्रवेतो वचनाच्च ॥ एतच्चात्रैव क्षामः ॥ ॥ अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीवंशो द्ये मरीचिः ॥ बहवस्पुर्यदा पुनः
पितुरेकत्र वा सिनः ॥ सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठे नैव तु यत्कृतं ॥ द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥ ज्येष्ठस्य कर्त्तव्येऽपि सर्वे फलभा
विन इत्यर्थः ॥ तेन ये ब्रह्मचर्य परा न्नवर्जनादयः फलसंस्कारस्ते सर्वेषां भवतीति सिद्धं ॥ संसृष्टानामप्येवा तुल्यत्वात् ॥ विभक्ता
नां विशेषमाह उशनाः ॥ नव आहं सपिंडत्वं आहूतयपि षोडश ॥ एकेनैव तु कार्याणि संविभक्ता धनेष्वपि ॥ लघुहारीतः ॥ सपिंडी
करणं तानि धानि आहूतियोऽह ॥ एकेनैव तु कार्याणि संविभक्ता अपि कविर ॥ अर्धसपिंडीकरणं सर्वं कुर्युः पृथक् पृथक् ॥ मर
नरत्वे ॥ विभक्ता लुप्य कुर्युः प्रति संवत्सरादिकं ॥ एकेनैवा विभक्तेषु कृते सर्वे स्मृतं कृतं ॥ एतेनादिकादिष्वविभक्तानामनियमः

नि.सिं. ३
८९

तिवदन् शूलपाणिः परास्तः ॥ दत्तकस्तननकस्य पुत्राद्यभावे दद्यात्तत्सत्त्वे ॥ गोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजे दत्तकः सुतः ॥ गोत्ररिक्ता
नुगः पिंडो व्यपेति दत्तः स्वधेति नूक्तेः ॥ इदं जनकस्य पुत्रसत्त्वविषयं ॥ एतच्च प्रवरमं नृप्यां कात्यायनगोलादिभ्यां स्पष्टं ॥ अ
थ ये दत्तकः कीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाप्यजातास्तैः ह्यामुरव्यायणमवति यथा शौंगशे शिरीणां यानि वान्याये
वंसमुत्पत्तीनिकुलानि भवन्ति श्यादिना ह्योः पित्रोः प्रवरानुक्तेः ॥ अथ यद्येषां स्वासुभार्यासु अपत्यं न स्यात्परिक्ते हेतुः
पिंडं वैभ्यस्त्रिपुरुषं दृष्ट्यं धुभयोर्न स्याद्दमाभ्यामेव दृष्ट्यं कस्मिन् आक्षेप्यं दृष्ट्यं दृष्ट्यं कपिंडे द्वावनुकी नयेत्यरिगृही
तारं बोत्पादयितारं वा तृतीयात्पुरुषादिति ॥ कार्त्तजिनिः ॥ यावन्तः पितृवर्गाः सुतावदिदं दत्तकादयः ॥ प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयेः
पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां सहस्रतत्पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्सर्गः ॥ चतुर्थे पुरुषे द्वादः तस्मादेष्टात्रिंश्रुषी ॥ साधारणे प्रकाले प्रविशेष्टा
नास्ति वर्गिणः ॥ अस्यार्थमाह हेमाद्रिः ॥ दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयेः सपिंडं न कुर्युः ॥ दत्तकानां पुत्रास्तु
पितुर्जनकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां सपिंडं न कुर्युः ॥ तेषां पौत्राः स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनके
नृप्यां पंडयेयुः ॥ चतुर्थे पितृकुलस्य एव तेषां प्रपौत्रास्तदत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्य चतुर्थं योजयेत्तथा ॥ इदं
रुद्र ॥ इदं महालयादौ नूह्योः पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा आक्षेप्यं ॥ वस्तुपरिभाष्य दत्तकस्य सपिंडं न कुर्युः ॥ सपिंडं
न कुर्युः ॥ पित्राद्योः पृथक् पिंडदानं ॥ ह्यो देहे नैको वेति ॥ अत्र केविरावयो रयमिति परिभाष्यो दत्तकस्येदं
पित्रोः आक्षेपः ॥ यत्स्वपरिभाष्य दत्तः सग्रहीतुरेव ॥ सपालका ये वदद्यात्तत्सत्त्वे ॥ अत्र मूलं नृव प्रह्व्याः ॥ वस्तुतस्त

रामः
८९

जनकः सपुत्रपत्न्याद्यभावेदत्तकः द्वयोर्देहात् अन्यथापालकायेव प्रागुक्तकात्यायनवचनात् ॥ मानवीयमप्येतद्विषयमेवागो-
त्रंतु ॥ देपालकस्यैव विवाहादौ तु उभयोरित्यादिमत्तप्रवरदर्पणे ज्ञेयं ॥ यत्फलफलीतायां परभार्यायां दास्यां वा तत्रः सर्वा-
जिन एव दद्यात् ॥ मूल्यं विना स्वयं उपनतायां तु हेत्रिण एव ॥ तदुक्तं पृथ्वीवंशे द्येयैर्कोर्म ॥ अनियोगात्सुतो यस्तु अकृतो जायते
त्विर ॥ दद्याद्विजिनेपिंडं हेत्रिणे तु ततोऽन्यथेति ॥ हेत्रे जादेर्विशेषस्तु कलौ तदभावात्त्रायते इति दिक् ॥ ॥ धर्मार्थं आचक्षरेण
फलमाह वंदिकायां शातातपः ॥ प्रीत्या आचक्षुः कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिंगिनां ॥ एवं कुर्वन्नरः सम्पदमहतीं त्रियमाप्नुयात् ॥
गयायां मपितत्रैव ब्रह्मवेवर्ते ॥ आत्मजो वा यवा न्योपि गयां शीर्षे यदा तदा ॥ यत्रास्रापातयेमिडंतत्र ये दुस्तशाश्चरन्ते ॥ एत-
च्च यदा फलभूमार्थिना द्विस्त्रिर्वा क्रियते तदा प्रेतशिला आचक्ष्वयं कुर्यात् ॥ तस्य प्रेतविमोक्षार्थत्वात् तस्य च जातत्वादिति केचि-
त् ॥ वस्तुतस्तु सत्यासि आचक्ष्वदत्रापि सर्वकार्यं ॥ सांगेधिकारादिति युक्तं प्रतीमः ॥ सत्यस्तपित्रादिस्तु पितुः पित्रादिभ्यः
सर्वे आचक्ष्वदद्यादित्युक्तं प्राक् ॥ यक्ष्यते च जीवपितृक आचक्ष्व ॥ अत्र स्त्री भूद्राणां आचक्ष्व मंत्रवर्जितं स्त्री भवति ॥ स्त्रीणां मंत्रव-
त्तथा भूद्रासु तस्य वा प्राक् द्विजाश्च ब्रतादेशात्तेव कुर्युस्तथैव तदिति हेमाद्रौ मरीचिवचनात् ॥ अथमेव विधिः प्रोक्तः ॥ भू-
द्राणां मंत्रवर्जितः ॥ अत्र मंत्रस्तु भूद्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यत इति ब्राह्मणेन ॥ गृह्यते संवध्यते ॥ अस्य आचक्ष्वकरणपाठोपि
परिभाषात्वात् प्रकरणेन संकोचो युक्तः ॥ तेन भूद्रस्य स्नानदानादावपि विप्रेण मंत्रपाठः कार्य इति भूलपाणिः ॥ अत्र केचित् ॥

नि.सि.
८२

वेदिकमंत्रोविप्रस्यपोराणस्तुभूदेः पठनीयः। नहिदेवेष्वधिकारः कश्चिच्छ्रुदस्यविद्यते। पुराणेष्वधिकारोमेदर्शितोवास्तुएोरिहे
तितत्रैवपात्रोक्तेरियाहुः॥ तत्र। नाध्येतव्यमिदंशस्त्रंरूपलस्यनुसन्निधावितिकैर्मपुराणनिधेयेनवेदस्यपुरापास्तत्वात्॥ अ
ध्येतव्यंवास्तुएोनवैशेषनरुत्रियेणच। श्रोतव्यमेवभूदेणनाध्येतव्यंकदाचनेति। त्रैवपुराणधिकारेभविष्योक्तेश्च। तेनपोरा
णमंत्राणामेवविप्रैणपाठोनवेदिकानामिति सिद्धं। द्विजस्त्रियस्तसंकल्पमात्रंस्वयंकृत्वावेदिकमंत्रयुक्तंसर्वंवास्तुएद्वारा
कारयेयुरितिप्रयोगपरिजातः। अतएवस्त्रीणामित्यक्तविवाहस्त्रीपरमितिहेमाद्रिराह। अनुपनीतस्तवेदिकमंत्रयुक्तंस
र्वस्वयमेवकुर्यादित्युक्तंआक॥ यनुवाग्निहोताश्ववृतादेशादितितदशकृद्विषयमभूद्विषयंवेतिदिक्॥ भूदस्यनुसदाऽऽमत्रा
हमेव। सदावैवतुभूदणामामत्राकंविधीयतइतिसुमंतुक्तेः। पृथ्वीचंद्रोदयेमात्स्येपि। एवंभूदोपिसामान्यंरुद्धिआकंवस
र्वदा। नमस्कारेणमंत्रेणकुर्यादामात्रवत्तदा॥ तत्रैववृक्षपराशरः। आमामनेननुभूदस्यतुह्नीतुद्विजसृजनं। कृत्वाआकंतुनिर्वा
प्यरुत्तीनाशयेदथ॥ सएव। आमंभूदस्यपकात्रंपकमुच्छिद्यमुच्यते। हेमाद्रौभविष्ये। धर्मस्वस्त्यधर्मशायदिभूदः। प्र
कुर्यात्ते। अत्रोकरणमंत्रश्चनमस्कारोविधीयते। आवाहनादिकर्तव्यंयथाभूदेणतच्छ्रुत्वा। देवानांदेवनाम्रातुपितृणांना
म्रातृनामः। पिताहीनिर्वपेक्षरनामतोगोत्रतत्तथा। भूदणगोवाभावेपिकाश्यपंगोत्रेयं। तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः का
श्यपः इतिश्रुतेः॥ गोत्रनाशेनुकश्यपश्चित्याध्रुपादेरुक्तेतिहेमाद्रिः। एवमप्यत्रगोत्राशानेइमेवगोत्राएवंतर्पणदिषु

रामः
८२

ज्ञेयं । तत्रैव भविष्ये । भू इक्ष्वाकु रूपेण केन तत्पिंडां निर्वपेत्तथा ॥ स कुमलं फलं तस्य पापं संवा भवेत्तत्तं । देवता भूषितं यथेयं नमस्कार
 मंत्रं शक्तिं कथितं ॥ विज्ञानेश्वरो ज्येष्ठमाह । हेमाद्रिस्तु । भू इक्ष्वाकु मंत्रं वत्सूर्यादनेन विधिना बुधशतमास्ये मंत्रं निषेधा नाम मंत्रेण साह ॥ ए
 ध्वी चंद्रादये स्कां दे । राजकार्यं नियुक्तस्य बंधनित्वा हवर्त्तनः । असनेषु सर्वेषु आर्द्धविप्रेण कारयेत् ॥ ॥ अथधिकारनिर्णयः ॥ ॥ अथ
 पितरः ॥ हेमाद्रौ मातस्य देवलो । नाम गोत्रं पितृणां तु प्रापकं ह्ययं कथ्यते । अग्निधात्रा दयस्तेषां माधियते व्यवस्थिताः । नाम मंत्रास्त
 द्वादशा भवन्ति । तत्तत्तानपि । प्राणिनः । प्राणं यत्तेव तदा हारत्वा मागतान् । देवो यदि पिता जातः । शुभकर्मानुयोगतः ॥ तस्या नमस्तत्तं भूत्वा देव
 त्वेन पुनर्गच्छति । गांधर्वं भोगरूपेण पशुत्वे च तत्तं भवेत् ॥ आर्द्धात्रं वायु रूपेण नागत्वे पुनर्गच्छति ॥ पानं भवति यस्त्वेन हस्तत्वेन तथा मि
 षं । दनुजत्वे तथा मध्वे तत्तत्तं रुधिरादकं मनुष्यत्वे च पानादिना भोग करं भवेत् ॥ अत्र पित्रादिशब्देन काहीनामेव देवतात्वमुच्यते न व
 त्वादीनां । असावेतत्त्व इति यजमानस्य पित्रे इति शतपथश्रुतेः । यस्य पिता प्रेतः स्यात्तस्य पित्रे पिंडं निधायेति विश्वदिस्मृतेश्च । यत्तु
 मनुदेवलौ ॥ वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहास्तथादित्याः अतिरेषा समातनी । यश्च याज्ञवल्क्यः । विसुरु
 द्रा इति सुताः पितरः आर्द्धदेवताः । इति ॥ तदभेदज्ञानार्थं ॥ यानि तु हेमाद्रौ नदिपुत्राणि ॥ विष्णुः पिता स्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव व
 अस्मापितामहो ज्ञेयो ह्येव प्रपितामह इति । यश्च भविष्ये । अनिरुद्ध स्वयं देवः प्रधुमं पिता स्मृतः । संकर्षणस्तु अनको वासुदेवस्त
 तपिता । स्वयं कर्ता ॥ यश्च नदिपुत्राणि । अग्निधात्रा बालाणो पितरः परिकीर्त्तिताः । राजा बर्हिषदो नाम विशां काम्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ सुका
 लिनस्तु भूद्राणां व्यामासे ह्यंत्यजातिषु ॥ इति । अत्रावाहनं नदिपुत्रादयः समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं तत्तं देवता रूपेण वा व्या
 इति हेमाद्रौ दयः ॥ हेमाद्रौ ब्रह्मे ॥ पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकं । मातामहं कुरुते पितृहासप्रजायते । धौम्यः पितरो यत्र ह

७ इति आर्द्धकुरुदेहः सत्यो नां दीमुखे वसुः नैमित्तिके कालकामे काम्ये च हरिलोचनो। उरुवो मा इव धर्मावरेण स सुहा हतो। इति पाठांतरं।

नि. सि.

८३

ज्येष्ठे तत्र माता महाकुरुः। अविशेषेण कर्तव्यं विशेषात्तरकं ब्रजेत्॥ अथ वा दमाह कात्यायनः। कर्षसमन्वितं मुक्तातथा धं आर्द्धोऽंशं।
प्रत्यादि कुरुं च शेषेषु पिंडाः स्युः पितृति स्थितिः। कर्षसमन्वितं संपिंडीकरणं। दर्शो दौ स पत्नी कानो मेव देवतात्वं। खेन भर्ता समं आर्द्धं
माता भुंक्ते सुधा समं। पिता मही च खेनेव तथैव प्रपितामहीति तत्रैवोक्तेः॥ वैदिकायां चतुर्विंशतिर्भूते। ह्यार्द्धवर्जयित्वे कं स्त्रीणां ना
स्ति पृथक् क्रिया। केविदिष्टं तिनारीणां पृथक् आर्द्धमहर्षयः। अन्ये च का सुवृद्धौ च गयायां च स्येदं नि। अत्र मातुः पृथक् आ
र्द्धमन्यत्र पतिना सहैति कात्यायनोक्तेः। अत्र मातुः शब्दो जनन्या मेव मुख्यः। तेन स पत्न्या मातृभ्यो न दद्यात्। एवं पितामह्यादि
शब्देः पितृजनन्यादय इति तत्स पत्नीभ्यो न देयमिति हेमाद्रिः॥ काशेण न तु महा लया दो देयमिति स एव॥ ॥ अथ विश्वे देवाः॥
हेमाद्रौ शंखं ह स्पतिः। इति आर्द्धकुरुदेहो सत्यो नां दीमुखे वसुः नैमित्तिके काम कालो काम्ये च हरिलोचनो। उरुवो मा इव धर्मावरेण स सुहा हतो॥ तत्रैव। उत्पत्तिनाम वैतेषां न विदुर्ये हि जातयः। अथ सुवृद्धा रणी यस्तेः श्लोकः अर्द्धसमन्वितैः।
आगच्छतु महाभागा विश्वे देवा महावलाः। ये यत्र विहिता आर्द्धे सावधाना भवन्तु ते शत। इति आर्द्धं आर्द्धं प्रतिरुचिरित्युक्तं
मिति कल्पतरुः। आधानादिकर्मांगमित्यन्ये॥ नैमित्तिके मेको दिष्टः। एको दिष्टं तु यच्छ्रुत्वा तत्रैमित्तिकमुच्यते इति भविष्योक्तेः।
यद्यपि मेको दिष्टं देवहीनमिति तत्र विश्वे देवा निषेधस्तथापि नव आर्द्धे द्वादश मासिके च काम कालो ज्ञेयो। नव आर्द्धे द्वादशाहानि नव
मिश्रं कुरुतु। अतः परं पुराणं वैविधं आर्द्धमुच्यते। यस्मिन्नेव पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे। आसुरंत इवेच्छ्रुत्वा च दृष्टं सं
वर्जितमिति वदुवपरिसिद्धार। एतच्च वदुवानामेव। तेषामेवोक्तेः॥ अन्येषां तु विश्वे देवा इति कात्यायनोक्तेस्तत्रिषध इति

रामः

८३

पृथ्वीं द्रोणः ॥ अयेतुनेमिदिकं सपिंडीकरणमाहुः ॥ भविष्ये । यद्यप्येकोदिष्टं तच्छब्देनोक्तं । तथापि तस्य देवं कर्तव्यममुष्मान्
भोजयेद्भिजानश्चित्तत्रेवैश्वदेवनिषेधात् । यद्यपि सपिंडीकरणं शत एकोदिष्टं तथापि सपिंडीकरणं आच्छदेव सर्वं नियोजये
दिति वचनात्तत्परत्वं ॥ हेमाद्रावादिप्रकरणे । विश्वेदेवोक्तुर्दक्षः सर्वोत्तिष्ठिषु कीर्तितौ । नित्यं नंदीमुखे आच्छेदसुसंयोजयेत्
के । नवा नलभनेदेवो कामकालौ सदैव हि । अपिकं न्यागते सूर्ये काम्ये वधूरिलोचनौ । पुरुरवा इवीरैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे ॥ कश्चि
द्विश्वेदेवापवादमाहुः हेमाद्रौ शातातपः । नित्यं आच्छेदमदैवस्यादेकोदिष्टं तथैव । मातृ आच्छेदं युग्मेः स्याददैवं प्राप्नुवन् पृथक् ॥
योजयेद्देवपूर्वाणि आच्छेदं न्यायानियततः ॥ नंदी आच्छेदं न प्रयोग्य हेमाद्रौ आच्छेदमदैवतमिति हेमाद्रिः ॥ अथ विद्याः ॥
ते चोन्नममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाः । तत्राद्याः । अत्रमदीयाश्लोकाः । त्रिनविकेतस्त्रिमधुश्च बहुषोप्याथर्वणे याजुषसामगो
व । षडंगविचित्रिसुपर्णवेत्ता पृथग् वशीर्षाध्ययने रतश्च । शतायुर्वेदार्थविदो प्रवक्ता स्याद्ब्रह्मचारी च तथा त्रिविच ॥ सीदह
तिः सत्यकपोरुषेः स्वर्माता पित्रोः पंचभिः ख्यातवंशः । पत्नी युक्तो ज्येष्ठसामापुराणवेत्ता पुत्री वेति हासेष्वभिज्ञः ॥ योगीभि
रुः सामगोब्रह्मवेत्ता पंचान्निश्च अन्नियोतस्तुतो वा । दामुध्यायी सीशपादा ज्येष्ठी पांथयैते तत्तमांसं प्रदिष्टाः । त्रिभिर्योगीपा
थ एते त्वलभ्या भाग्यास्तु । आच्छेदं तदा भोजनीयाः । आच्छेदविशेषपविष्टेषु पश्चात् संप्राप्तार्थे द्विप्रपत्तौ तु भोज्याः ॥ अत्र सल्लहेमाद्रौ
शयं । तत्रैव नारदः । यो वै पती ननादत्य भोजयेदितरान् द्विजान् । विजानन् वसतोऽग्रे मेकयंत घातिराक्षसाः ॥ शिपकलिकायां द
हः । विनामांसेन मधुना विना दक्षिणया शिषा । परिसृणु भवेच्छुद्धं ज्ञानिषु आच्छेदं भोजिषु । एतच्च ज्ञानविषयं ॥ त्रिनविकेत

भोज्याः श्रोत्रेऽप्युक्तं त्रिजगत्त्रिपि सतत्त्वज्ञानात्कामेऽपि शब्दतः ॥ असंभवे हेमाद्रौ गौतमः ॥ शिष्याश्चैव सगोत्राश्च भोजयेद्दूर्ध्वं त्रि-
भ्योऽनुवृत्तः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्योनिगोत्रसंक्रांते वास्य संवत्सरेऽनुवृत्तः ॥ सोऽप्यपि भोजयितव्यः ॥ स्ते-
नां भोज्यासिनेऽपि आख्याता इति ॥ अत्र विशेषमाह त्रिः ॥ पिता पितामहो भ्राता पुत्रो दास्य सपिंडकः ॥ न परस्परमर्घ्याः सुतेऽपि ॥
अत्र लिख्यते ॥ अत्र लिख्यते पुत्रादयोऽप्येते कुल्याः ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ वैश्वदेवेनियोक्तव्या यद्येतेऽनुवृत्तः ॥ सगोत्रानन्य-
योक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः ॥ अथ वर्ज्याः ॥ अत्र भामिका श्लोकः ॥ वर्ज्याः प्रवक्ष्ये त्वथ रो गिर्वैरिहीना विकंगा न कितवान् क-
तघ्नान् ॥ न ह्यत्र शास्त्रेण च जीवमानान् न भैषज्यवृत्त्याऽपि च राजभट्टान् ॥ संगीतकायस्थकुसीदृष्ट्या वेदक्रमेणऽपि कवित्व-
व्यादेवाचनेनापि च जीवमानान् स्वाध्यायद्वारा निमुक्तोक्तिका एव ॥ पूर्वोक्तखल्वाटकुने खर्वर्णिनोऽप्येते न भवन्महान् ॥
अगारहाही गारहसमुद्रायायी च कुंडाश्च कूटकारी ॥ बालान्नेयोऽप्यप्येतेऽप्युवादावाऽत्र विद्यमाने कुंडगौडौ ॥ अत्रेदिधि-
हापतिरस्त्रकर्ता सोमकरी तैलिके केकराश्च ॥ सुधाचार्यः पहिराणपोषकश्च सोतो भेता वृक्षसंरोपकश्च ॥ मेधा एवामही-
षी एव च पुष्ट्यासीयस्त्रीऽप्युप्रहितैर्यश्च जारैः ॥ जीवन्मध्येतुश्च दत्तानुयोगात् इव प्राप्तो वेदमुद्घाटयंतः ॥ ग्रामयाजी पशुक-
शविकरी स्तेनश्च लिपिपितृवादकारकान् ॥ अर्थकामरतश्च दूयजकान् श्मश्रुहीनजटिमंडनिर्घणान् ॥ यस्य वेदगृहीणी एव
स्वला स्वार्थपाकराऽप्यदायकान् ॥ लीवकुस्यति विलोहिते रूपा न कुपुवा मनमघाभिशापिनः ॥ पुत्रहीनमथ कूटसाहिणः

नि.स.
८५

प्रतिहारिकमयाजकं। स्वात्मदातृपरिवेत्तयाजकस्तेन हिंस्रकमुखान्विवर्जयेत्॥ अवमूलहेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रोदये च ज्ञेयं।
॥ १ ॥ अन्नेपि हेमाद्रौ मात्स्ये। त्रिशंकुर्वर्षे रानंधान् वीणद्विविण्कोकान्। काण्डकांस्तथाभीरान् कलिं गांश्च विवर्जयेत्॥ त
त्रैव सौरपुराणे। अंगवंग कलिं गांश्च सौराष्ट्रान् गुजरांस्तथा॥ आभीरं कोकं श्वैव द्राविडान् दक्षिणां यनान्। आवेत्यान्मा
गंधांश्चैव ब्राह्मणं स्तु विवर्जयेत्॥ चंद्रिकायां यमः। काणः कुब्रुश्चिषंश्च कृतघ्रागुस्तल्पगाः। मानकूटस्तलाकूटः शि
लिनो ग्रामयाजकाः। राजभृत्या धेवधिरमूकखल्वाटयंगवः॥ वणिजो मधुहंतारोगरदावनदाहकाः। समथानां च भेभारः
प्रदाने ये निवारकाः। प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च तथा प्रव्रजिताश्च ये। यश्च प्रव्रजिताः। प्रव्रज्यावसितश्च यः॥ अवकीर्णी ववार
घ्रागुरुधूः पितृदूषकः॥ आधकारिकायां कात्यायनः॥ द्विर्ननः कीलदुश्चमाधुक्लोनिकपिलस्तथा। द्विर्नोष्ट्रिर्नलिंग
श्च नैव केतनमर्हति। द्विर्नमपि त्रिर्वंशे त्रिपुरुषविधिर्न वेदाग्निः। हेमाद्रौ मरीचिः। अविद्धकर्णः कृष्णश्च लवकर्णस्तथैव च।
वर्जनीयां प्रयत्नेन ब्राह्मणः। आधकर्मणि॥ धाहो। मूकश्च प्रतिनाशश्च द्विर्नागाश्चाधिकंगुलिः। गले रामीव गडुमानस्य
टिगांश्च सज्वरः। धंडत्परमं दश आधे चेतान्विवर्जयेत्॥ लवकर्णं बाहगोभिलः॥ हनुमूलदधः कर्णो लंबोतुपरिकीर्ति
तो। धंगुलो अंगुलो शस्ता विजिज्ञाता तपो ब्रवीत्॥ चंद्रिकायां यमः। धंगुलतीतकर्णस्य भुजेते पितरो न तु। धंडश्चात्र चंद्रि
कोक्तः सप्तविधो ग्राह्यः। यथा। धंडको वातजः धंडः धंडकी योनपुंसकः। कीलकश्चेति सप्तैव लीवभेदाः प्रकीर्तिताः॥ परा

राम.
८५

पराशरसाधवीयेतुचतुर्दशविधउक्तः॥तेषांस्वरूपाणि तत्रैव ज्ञेयानि चंद्रिकायां शातातपः॥ अग्निहोमादिभिर्ब्रह्मैयै यज्ञतत्त्वदक्षिणैः ते
षामन्नं न भोक्तव्यमद्यात्ते प्रकीर्त्तिताः॥ एतच्च शक्तौ सत्ताः॥ अपरा कर्मभारते॥ अत्रती कितवत्तेन प्राणि विक्रयकोपि वापश्चाच्चैसीतवा
सामं सपिकेतनमर्हति॥ आच्छेपकलिकायां यमः॥ अपत्नी कश्चवज्यः स्यात्सपत्नी कोप्यनश्निकः॥ तत्रैवाश्वलायनः॥ प्रतिमा वि
क्रयं यो वै करोति पतितस्तसः॥ जीवनाथं परास्थीनिधत्वातीर्थं प्रयाति यः॥ मातापित्रोर्विना सोऽपि पीतः॥ परिकीर्त्तितः॥ तत्रैव जात
कर्णः॥ यत्र मातुल्यो दाही यत्र वा दृषली पतिः॥ आच्छेपकलिकायां यमः॥ कृतं यच्च निरामिषं॥ पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निगुर्विगणप
तिः॥ सगोत्रप्रवरं चैव आच्छेपपरिवर्जयेत्॥ दृहन्नारदीये॥ शंखचक्रं मृदायत्त कुर्यात्त प्रायसेन वा॥ सश्रद्धवद्धिः कार्यः सर्वस्मा
द्विजकर्मणः॥ शंखचक्राद्यं कनं च गीतं नृत्यादिकं तथा॥ एकजाते रयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः॥ तेन ये तत्प्रभुज्ञादिविधयस्ते श्रद्ध
विषया इति पृथ्वी चंद्रोदयः॥ शिवकेशवयोरंकान् भूलचक्रादिकान् द्विजः॥ न धारयेत्तस्मात्तमान् वैदिके वर्मनिश्चित इति आश्व
लायनोक्तेश्च॥ नृत्यं चोदराद्यर्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्वामी॥ अन्येऽपि निषिद्धानि वंधेषु श्रूया इति दिक्॥ ॥ अथ विप्राणां ग्राह्यत्वं
ज्ञेयं वत दद्यान्नां निषेधे सिद्धे पुनर्वर्ज्यपरिगणने निषिद्धवर्ज्यनिर्गुणप्राप्त्यर्थमिति विज्ञानेश्वरः॥ काणादेशपवादो हेमाद्रौ॥ अ
पि वेत्तं त्रविद्युक्तः शरीरैः पंक्तिदूषणैः॥ अदृष्टं तं यमं प्राह पंक्तिपावावस्य सः॥ कविदिप्राणां यातिमात्रेण ग्राह्यत्वं
मुक्तं चंद्रिकायां मानेये॥ यदि पुत्रो गयं गच्छेत्कदापि कालपर्ययात्तां तानेव भोजयेद्विप्रान् ब्रह्मण्ये प्रकल्पिताः॥ ब्रह्म
ण्यकृतसंस्थाना विप्रा ब्रह्मसमाः स्मृताः॥ अमानुषा गया विप्रा ब्रह्मण्ये प्रकल्पिताः॥ तेषु तुष्टेषु संतुष्टाः पितृभिः सह

नि ५६

५६

मृका

देवता न विचार्य कुलं शीलं विद्या चतुष्टयं वच ॥ हजितैस्तैस्तु संतुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः ॥ गथायां निर्गुणमपि तस्य भोज्या इति
हेमादिः ॥ अस्य वदन्ना कुरुवत न्नियमो नान्यत्रेति त्रिस्थलीस्तेनोपिता महवरणाः ॥ पृथ्वी चंद्रोदये पिपासे ॥ तीर्थेषु ब्राह्मणेन
वपरी हेतुकदावन ॥ अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥ स्कांदेपि ॥ ब्राह्मणान्नपरी हेतु तीर्थे हेतु निवासिनः ॥ कारणः
कूटश्च कुबूश्च हरिद्रा व्याधितास्तथा ॥ सर्वे आर्क्षेति योक्तव्या मिथितवेदधारणैः ॥ मनुः ॥ न ब्राह्मणं परी हेतु देवे कर्मणि धर्म
वित् ॥ पित्रे कर्मणि तु प्राप्ते परी हेतु प्रयत्नतः ॥ असंभवपरमेतदिति मेधातिथिः ॥ हेमाद्रौ व्यासः ॥ गायत्री सारमात्रोपिवरं
विप्रः सुयंत्रितः ॥ नायंत्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ॥ अथ विप्रनिमंत्रणम् ॥ ॥ चंद्रिकायां वाराहे ॥ वस्त्रशौचादि
कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ता स्मीति जानता ॥ स्थानोपलेपनं कृत्वा ततो विप्रान्निमंत्रयेत् ॥ दंतकाष्ठं च विस्तृजे दूतवारी ॥ अविर्भवेत् ॥ तत्रै
व प्रवेताः ॥ दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वैश्वत्रियस्तथा ॥ पादावादाय वैश्वोदौ भूः प्रणतिं पूर्वकं ॥ बृहस्पतिः ॥ उपवीतिततो भू
त्वा देवार्थं तु द्विजोत्तमान् ॥ अपसव्येन पित्रे यस्वयं शिष्यो यवा सुतः ॥ प्रवेताः ॥ सवर्णं प्रेषयेदाहं द्विजानं तु निमंत्रणे ॥ पृ
थ्वी चंद्रोदये स्कांदे ॥ राजकार्ये नियुक्तस्य बंधनियं हवर्त्तिनः ॥ असनेषु च सर्वेषु आर्क्षं विप्रैः कारयेत् ॥ चंद्रिकायां यमः ॥ अ
भोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृक्षलेन निमंत्रितं ॥ तथैव वृक्षले स्यान्नं ब्राह्मणेन निमंत्रितं ॥ तथैव पेदीतसिः ॥ सप्तपंचद्वौ वात्रे त्रियात्रि
मंत्रयेत् ॥ आश्वलायनस्मृतौ ॥ एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीस्त्री ॥ वावृद्धौ फलभयस्त्वं ॥ हविर्निवृद्धि आर्क्ष ॥ गोतमः ॥ नवावरा
न भोजयेदुतो वापथोत्साह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ द्वौ देवौ प्राकृत्यः पित्र्ये उदगे कैंकमेव वा ॥ माता महानामव्येवंतं त्रं

रामः

५६

वावेदेविकीमिति ॥ आ इदीपकलिकायां पशुशरः ॥ संपत्तावर्धपात्राणां मेकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥ पित्रोर्देवोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारो वै
श्वदेविके ॥ वृद्ध्याश्च वृद्ध्याः ॥ दशैकं पंचवविप्रान् पार्वणो विनियोजयेत् ॥ अत्र वैश्वदेवे दोचतुरोपवेश्य पित्रादिना मेकैकस्य स्थाने
एकं त्रीं यवसप्तनवकोपवेश्येदिति निमित्तं ॥ मनुः ॥ दोदैवे पितृकृत्ये त्रीने केकपुमयत्र वा ॥ भोजयेत्सुसम्यक् दोपिन प्रसज्येत वि
स्तरे ॥ सन्निधौ देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदं ॥ पंचैतान् विस्तरो हंतितस्मान्न हेतुविस्तरं ॥ पृथ्वी चंद्रोदये शान्तातपः ॥ दोदैवे
ऽथर्वणो विप्रौ प्राञ्जुरा मुपवेशयेत् ॥ पित्रे तद्दुष्टं स्त्रीश्च वृद्धा वधुं सामगाः ॥ अत्यशक्तौ हेमादौ देवलः ॥ एकेनापि
द्विविधेण घटपिंडं आहुता चरेत् ॥ घटं घ्राणं यत्तत्र घटो दद्यात्तथा हविः ॥ गोभिलः ॥ यद्येकं भोजयेत्तौ द्वौ देवात्र कथं भवेत् ॥ आ
अत्र पात्रे समुद्रुपसर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ~~अत्राने समुद्रुपसर्वस्य प्रकृतस्य च~~ ॥ ततः आहुतं समाचरेत् ॥ अ
थेदं नोतदन्नं दद्याद्वा प्रह्वारिणे ॥ एतच्च संपीडीकरणं वर्जयेत् ॥ न त्वेवैकं सर्वेषां काममनाद्ये इत्याश्वलायनोक्तेः ॥ अस्या
र्थ उक्तो नारायणहृत् ॥ पित्रादिनां आद्यं संपीडीकरणं तद्वर्जं सर्वथा कर्तव्यं ॥ अथवा एण मेकं भोजयेत् ॥ संपीडीकरणं तु नि
यतं त्रिभिर्भवितामिति ॥ अन्याद्ये पार्वणे वर्जिते वा ॥ अभोजने आमहेम आहुता दोवा ॥ अत्राभावे चेति माख्यातं तत्रैव ज्ञे
यं ॥ कारिकायां ॥ देवे पित्रेथ वैकैकं संपीडीकरणं विनयेति ॥ अत्रैकविप्रसामैर्विशेषमाह पृथ्वी चंद्रोदये प्रवेता ॥ एकस्मिन् आ
ह्वणे देवे सामैरग्निर्भवेत्सदा ॥ अनन्ते कुशमुष्टिः स्याच्छुद्धकर्मणि सर्वतः ॥ सर्वथा विप्रालम्भे तत्रैव हेमादौ सत्यव्रतः ॥
विधाय दर्भनिवयमासनेषु समाहितः ॥ येषां नृपेषु संयुक्तं सर्वं आहुतं प्रकृत्ययेत् ॥ कात्यायनः ॥ यज्ञवस्तुनि मुह्ये च स्त
८ + द्दं होतत्र भोजयेत् ॥ अत्रोद्यमं विप्रसामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥ अत्र वैश्वदेवे विशेषमाह तत्रैव वसिष्ठः ॥ यद्येकं भोजयेत्तौ द्वौ

ॐ
७

वेदमवदौतया। दर्मसंख्यानविदिताविष्णुस्तरेणेषुचा। मातृआदेविप्रालाभेसुवासिन्योपिभोजनीयाइत्याह। आशाकेरुद्रव
सिंहः। मातृआदेतुविप्राणांमलाभेभजयेदपि। पतिपुत्रान्वितानव्यायोपितोहोकुलोइवाइति। अष्टावितिवृद्धिआदे।
पात्रेउत्तरखंडे। सर्वदर्भ्यवित्तंलिङ्गंशालग्रामशिलांनयः। पीठेसंस्थापयित्वातुआधंप्रकुरुतेनरः। पितरस्तस्यतिष्ठं
तिकल्पकोटिशतदिवि॥ वंदिकायांमातृपि। पीठनिमंत्रनियमान्आवयेत्पैतृकार्णवुधः॥ अक्रोधनैः शौचपरेः सत
तंअलवारिभिः। भवितुमभवद्विश्मयाचआधकारिणगातत्रैवदेवलः। प्रसंभवेपरेधुर्वाब्राह्मणस्तात्रिमंत्रयेत्। अ
तिकृष्टासुघोरासु कात्यायनः॥ अनिघेनामंत्रितोनापक्रामेत्॥ १॥ प्रथमाधकर्मभोक्तुनियमाः॥ तत्रनिमंत्रितविप्र
त्याजेः पराकेयमः॥ केतनंकारयित्वातुयोतिपातयतिद्विजं॥ धूलहत्यामवाप्नोतिभूद्वयो नोवजायते। आमंत्रितब्राह्मण
यस्तुयथा न्यायंनभजयेत्। अतिकृष्टासुघोरासुतिर्यग्येनिषुजायते॥ प्रमादस्यागेतुहासितः। प्रमादद्विस्मृतंरात्वा
प्रसाधेनंप्रयत्नः॥ तर्पयित्वायथा न्यायं सर्वतत्फलमश्नुते। प्रमादाभावेतुनारायणः। एतस्मिन्नेनसिप्रोप्राह्मणो
नियतः। अविः। पतिवाद्यापणं कृत्वातस्मात्पायात्प्रमुच्यते॥ यमः। आमंत्रितस्तुयोविप्रोभोक्तुमन्यत्रगच्छति। नरका
णांशतंगत्वावांशलेष्वभिजायते। तत्रैवदेवलः। सर्वनिमंत्रितो न्येनकुर्यादप्यप्रतिग्रहं। उक्ताहोराथवाउक्तेसु कृतंतस्य
गच्छति। यदिआधकालेविप्रोविलंबतेतदोक्तमदित्युपशरणे। आमंत्रितश्चिरंनैवकुर्याद्विप्रः कदाचन॥ देवतानापितृ
णांचितानुराजस्यवैवहि। विष्कारिभवेद्रोहीपच्यतेनरकान्निना। पृथ्वी वंद्योदयेयमः॥ निमंत्रितस्तुयोविप्रोऽप्यधानेया

शमः
७

निदुर्मतिः ॥ भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांशुभोजनाः ॥ निमंत्रितस्तयो विप्रो प्रकुर्यात्कलहं द्विजः ॥ भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं मलभोजनाः ॥
निमंत्रितस्तयो विप्रो भारतु दहते यदि ॥ भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं खेदभोजनाः ॥ निमंत्रितस्तयो विप्रो हिंसां वेकुर्यते यदि ॥ भवन्ति पि-
तरस्तस्य तं मासं रुधिराशनाः ॥ शंखः ॥ निमंत्रितस्तयो विप्रो मेथुनं सेवते यदि ॥ आर्द्धं दत्त्वा च भुक्तान् च युक्तः स्यान्महते सा ॥
मेथुनं च कृतावपि निषिद्धं ॥ ऋतुकालं नियुक्ता वा नेवाद्येति श्रिय कवित् ॥ तत्र गच्छन्वापेति ह्यनिष्टानि फलानि त्वितितत्रैव
माधवीये हृद्मन्त्रैः ॥ आर्द्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्तावपि निमंत्रितः ॥ उपोष्य च तथा भुक्तानोपेया च कृतावपि ॥ भोक्ष्यन् क-
रिष्यन् च ॥ आर्द्धं सर्वरात्रौ प्रयत्नतः ॥ यवायं भोजनं वापि कृतावपि विवर्जयेत् ॥ इति तत्रैवाश्वलायनोक्तेश्च ॥ विज्ञानेश्वर-
णतु आर्द्धं ऋतौ गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तं ॥ तत्त्वगतिकत्वे ज्ञेयं ॥ दृढस्थितिः ॥ द्विनिशं ब्रह्मवरी स्यात् आर्द्धं द्वास्तौः सह ॥ अ-
न्यथा वत्तमानो नु स्यातां निरयगामिनौ ॥ पुनर्भोजनमधानं भारमायासमेथुने ॥ आर्द्धं कृत्वा च भुक्त्वा चैव सर्वमेतद्विवर्जये-
त् ॥ स्वाध्यायं कलहं वैवदिवा स्वापंतथैव च ॥ यत्तु आर्द्धं काशिकायां पुराणसमुच्चये ॥ कृत्वा तु रुधिरस्त्राचं न विद्वान् आर्द्धमाच-
रेत् ॥ एवं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेदिति तन्निर्मलं ॥ पृथ्वी चंद्रोदये यमः ॥ पुनर्भोजनमधानं भाराध्ययनं मेथुने ॥ संध्यां
प्रतिग्रहं होमं आर्द्धं भोक्ता च विवर्जयेत् ॥ संध्यानिषेधः प्रायश्चित्तात् पूर्वज्ञेयः ॥ यथा होशनाः ॥ दशकृत्वः पितृवैद्यो गायत्र्या आ-
र्द्धं भुङ्क्ति ॥ ततः संध्यामुपासीत जपे च नु कुर्यादपि ॥ होमनिषेधस्तु खविषयः ॥ सततं केच प्रवासे च अशक्तौ आर्द्धं भोजने ॥
एवमादिनिमित्तं तेषु हावये भुहापयेदिति हं गपरिशिष्टात् ॥ तत्रैवादिप्यपुराणे ॥ निमंत्रितस्तु न आर्द्धं कुर्यात् ॥ इति

सि
८८

दिपीडने॥ चंद्रिकायां प्रवेताः॥ आशुमुकप्रारुत्थाय प्रकुर्यादंतधावनं॥ आशुकर्त्तानकुर्वीत दंतानां धावनं॥ ^{उधः} हेमाद्रौ जाबालः॥
दंतधावनं तां कृतं तैलाभ्यंगमभोजनं॥ रत्नौषधपरां च व्राधकस्तत्र वर्जयेत्॥ विष्णुरहस्ये॥ आशुपवासदिवसे रवादिना दं
तधावनं॥ गायत्र्या शतं शतं मंत्रं बुधप्राशविप्रव्यति॥ पुनर्भोजनमधानं भारमायासं मेथुने॥ दानं प्रतिग्रहो होमः॥ आशु
स्नानं वर्जयेत्॥ ॥ सोमोत्पत्तौ॥ वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंसा दनस्पतिं॥ चारायां भूराहत्यायां पुज्यते नात्र संशयः॥ स्त
द्विहिते धादिभ्यतिरेकेण॥ वनस्पतिगते सोमे न दुहोयस्तु वा हवेत्॥ नाश्रंतिपितरस्तस्य दश वर्षाणि पंचव॥ वनस्पति
गते सोमे मंधानं यस्तु कारयेत्॥ गावस्तस्य प्रणश्रंतिविरकालमुपस्थिताः॥ वनस्पतिगतस्वरूपे माह पृथ्वीचंद्रो
दये व्यासः॥ त्रिमुहूर्तं वसेदुधुत्रिमुहूर्तं वनस्पतौ॥ स्त्रियास्तथापि॥ शुक्रकक्षानुयानासि मुक्तकेशीतथैव॥ हसते व
दते चैव निराशाः पितरौ गताः॥ आश्वलायनः॥ आश्वेहि भोजयेद्दास्तौ न वालानपि यत्नतः॥ प्राक्किं दानां दंवाद्येन
लं कृत्वा स्वविग्रहं॥ वास्तौ गृहे॥ कलिकायां हृदयः॥ निमंत्रयिष्यांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं॥ पञ्चमत्ततो वस्त्राध्यायां क्रो
धाशौचे तथा नृत्यं॥ केविभिर्मंत्रेण सर्वं अधर्थं सर्वं धुः॥ शौरं कुर्वीत तत्र मूलं मृगं॥ मरीचिः॥ पक्ष्यां पर्वमुप हारि
क्ताभद्रातिथिष्वपि॥ पाते आश्वे भ्रता हेव शौरं वर्जयेन्निशा मुच॥ ॥ यस्तु कर्त्तुरशक्त्या तत्पुत्रशिष्यादिः॥ आश्वं करोति
तदा कर्त्ता प्रतिनिधिना च प्राशुक्तनियमाः॥ कार्याः॥ न शक्नोति स्वयं कर्त्तुं यस्तु नवकाशतः॥ आश्वं शिष्येण पुत्रेण
तदप्येनापि कारयेत्॥ नियमानां च तेषां नियतांश्च संधरे॥ यजमानो पिता सर्वानाचरेत्सु समाहित इति हेमा

रामः
८८

का

वारोहोक्तेः ॥ अथ श्रीदेवस्तनि ॥ तत्रादौ कुशाः ॥ पृथ्वी चंद्रोदयेदरुः ॥ समितुष्य कुशादिनां द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ अष्टधा भ
क्तेदिने द्वितीयो भाग इत्यर्थः ॥ तत्रैव यमः ॥ समस्त लक्ष्म भवेदर्थः ॥ पितृणां त्रादु कर्मणि ॥ मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहा
त्मनः ॥ आसः ॥ नर्मणा दीनिकार्याणि पितृणां यानि कानि चित् ॥ तानि स्फुटिगुणे दर्भैः सप्तपत्रैर्विशेषतः ॥ शालं काय
न ॥ सर्पिंडीकरणं यावद्दुर्भैः पितृक्रिया ॥ सर्पिंडीकरणं दूर्ध्वं द्विगुणेर्विविध इवेत् ॥ शंखः ॥ प्रनंतर्गभिर्लंसात्रको
शं द्विदलमेव च ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र चित् ॥ हारीतः ॥ पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिंडुलैः ॥ एकैक
भूतमुद्दिष्टं वर्णवर्णयथाक्रमं ॥ सत्यर्थसारे ॥ सर्वेषां भावयेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रंथितं नवं ॥ रत्नावल्यां ॥ ह्योस्तु पर्वणो
र्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥ हेमाद्रौ स्कांदे ॥ अनामिष्टता दर्भां स्वेकानामि कयापि वा ॥ ह्यभ्यामनामिकाभ्यां तु धारयेद्दर्भ
पवित्रं के ॥ पवित्राभावे तत्रैव सुमंतुः ॥ समस्तान् गौविगर्भान् कुशौ द्वौ दक्षिणे करे ॥ सव्ये चैव तथा त्रीनू वै विभज्या सर्व
कर्मसु ॥ बोधायनः ॥ हस्तयोस्तु भयो द्वौ द्वौ वासने पितथैव च ॥ दर्भग्रहणे मंत्रमाह शंखः ॥ विरं विना स होत्यनपरमेष्टि
त्रिसर्गज ॥ उदसर्वाणि पापानि दर्भस्त्वस्तिकरो भव ॥ सत्यर्थसारे ॥ इंपं इकोरेण मंत्रेण सकृत् तद्धि त्वासमुकुरेत् ॥ भा
हजः ॥ अतक्रियायं पितृर्थमभिचारार्थमेव च ॥ दक्षिणभिमुखः ॥ द्विंष्टास्राक्षिना वीतिको द्विजः ॥ कुशाभावे परां के सु
मनुः ॥ कुशः काशः शरोरुं द्रो यथा ह्योथ पल्लजाः ॥ गोकेशमुंजकुंदाश्च पूर्वाभावे परः परः ॥ काशादेविशेषमाह शं
खः ॥ काशहस्तकृता चामेकदविद्विधिशंकया ॥ आयश्चिन्नेन यजेत दूर्वा हस्तस्तथैव च ॥ पृथ्वी चंद्रोदये यमः ॥ समितुष्य

सि
६६

कृतादर्भाभासिमास्यैवचोदताः ॥ षट्त्रिंशन्मते। मासेनस्यादमावास्यानभौग्राह्योनवः स्मृतः ॥ गत्यपरिशिष्टे। येनपि
डात्रितादर्भायेः कृतं पितृतर्पणं। अमेध्याभुविलिप्तायेतेषां तागोविधीयते। लघुहारितः ॥ पथिदर्भात्रितौदर्भायेद
र्भायज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिंडेषु धृक्कुशान्परिवर्जयेत् ॥ ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भाः येदर्भाः पितृतर्पणे। हतामूत्रपुरि
षाभ्यांतेषां तागोविधीयते। हेमाद्रौ। अन्धानिचपवित्राणी कुशदूर्वात्मकानिच। हेमात्मकपवित्रस्यत्येकांनहं
तिवैकलां ॥ ॥ अथहविः ॥ हेमाद्रौप्रवेताः ॥ रुक्षमाघातिलाभ्यैवअष्टासुर्यवशालयः ॥ महायवाव्रीहियवास्तथै
वचमधूलिकाः। रुक्षमाघातिलाभ्यैवअष्टासुर्यवशालयः ॥ महायवाव्रीहियवास्तथै
रुष्टाभारते। वर्द्धमानतिलं आरुमरुप्यमनुरध्वीत् ॥ सर्वकामैः सयज्ञतेयस्तिलैर्यजतेपितृन् ॥ चंद्रिकायां
देवलः ॥ ३६ ॥ धर्तृमतादेवदर्शवृष्यकामुव ॥ पात्रेभ्यस्तेषुकालेषुदेयंनैवकुभोजनं ॥ सायणीये। अगोधूमं
वयं द्वाध्वं कृतमप्यकृतंभवेत् ॥ तत्रैवब्राह्मणं यवैर्व्रीहितिलैर्मैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा। संतर्पयेत्पितृन्मुहुः
श्यामाकैः शर्षपैश्चैः ॥ नीवारैर्हरिश्यामाकैः प्रियंगुभिरथार्चयेत् ॥ हेमाद्रौकाष्ठीजिनिः। यदिहंजीवतश्चा
सीतदद्यात्तस्ययत्नतः ॥ सत्यज्ञोदुस्तरंमार्गततोयातिनसंशयः ॥ कलिकायामाश्वलायनः ॥ कदल्यादि
फलैः शस्तेर्मलैराद्रौदिकैरपि। गोरसेर्मधुनादवाश्राद्धेसंतर्पयेत्पितृन्। कदल्याम्रफलादीनिआर्द्धे

राम
६६

यातये सुधी गहेमा दो पृथ्वी वंदो दये च मार्के डेयः ॥ गोधूमैरि दुभिर्मुदुः सवीरौ अण केरि ॥ आकेषु दत्तैः प्रीयते मासमे कं पित
महाः ॥ विदार्थो च भरुंडे अतिलेः अंगार केस्तथा ॥ केचु के अतथा कंदेः कर्कधुवदरे रिपि ॥ पालेवतै रासु के आ प्य होठेः पन से सथा ॥
का को ल्या हीरका को ल्या तथा पिंडाल केः शुभेः ॥ लाजभिश्च सधानाभि स्रपु से वीरु विभटैः ॥ शर्षधार राजशा का म्या मिगु दे राज जं बु
भिः ॥ प्रिया लासल के मुल्यैः फल्युभिश्च तिले कंद केः ॥ वेत्रां कुरे सा काल कंदै च क्रिका हीरिका वरेः ॥ लोवैः समो चैल कुचै सथा वेवी
ज प्रर केः ॥ मुंजात केः पद्म फलै र्भ र्भो ज्यैश्च संस्कृतैः ॥ राजवांड व बोधे अत्रिजात क समन्वितैः ॥ दत्तैस्त मास प्रीयते आकेषु पि
तो नृणां ॥ सधा को श हेमा द्या दिव्या रवा वैद्य का धनु सारेण मध्य देश भाघ या ना मा न्यु चते ॥ सवीनिः कलायैः ॥ कलायस्त
सवीन क इत्यमरः ॥ वपुरी इति प्रसिद्धेः ॥ विदार्थो तत्कंदेन ॥ भरुंडं जलजं माखाण इति प्रसिद्धं इति आह संतर्प्यन् ॥ भ्रुकुष्मा इम
त्यन्ये ॥ अंगारकं सिंधार ॥ केचुकः कंचनारः ॥ कंदः सुराणः ॥ अर्शो धूः सुराणः कंद इत्यमरः ॥ कर्कधुव न्यं स र्धं वदर ॥ पालेवतं केसा
तकी ॥ आरु कं अरुयी ॥ अहोठ अखरोट ॥ काकोली हीरका को ल्यो गोडे पु प्रसिद्धे ॥ पिंडाल कं मुथनी ति प्रसिद्धं ॥ कुचौ लू इति वा ॥
वपुसा द्य स्रयः कर्कटी भेदाः ॥ सधयेति दीर्घं अहो दसः ॥ प्रिया लं चि रौंजी ॥ फल्यु उदु वर ॥ तिले कं पदो लं ॥ काल कंदः कंद विशे
षः ॥ चक्रिका ति तिणी ॥ विंवी वा ॥ हिरिका खिरिणी ॥ समो च कदली फलं ॥ लकुचं वट हरः ॥ मुंजातं गोड देशे ॥ पद्म फलं गदा ॥ राज
वांडवः पाल विशेषः ॥ त्रिजात कं लवंगे लापत्र जाति ॥ मदन रत्ने कोर्म ॥ काल शा कं च वास्तुकं मूल कं रुदन नीलिका ॥ जशस्तानी

महाराष्ट्राणां मोहल कंद इति प्रसिद्धं ४

विशेष
२०

विशेष ॥ हेमाद्रौ बापु पुशणे । कालशाकं महाशाकं शोणशाकं तथा दुकं । विल्यामलकमृद्धीकापनसासातदाडिमं च वं
पालिवता हौट खर्जरं च कसेरुकं । कोविदारश्च कंदश्च पयोले वृहतीफलं । पिप्पली भरिचं चैव सलाभुंठी वं संधवं ॥ शर्करागु
कंदरं वदरी शोणपत्रकं तथा । मधुरं रामठं चैव कर्पूरं गुडमेव च । आधकर्मणि शस्तानि संधवं त्रपुसंतथा । रामठं हि गुः
कसेरुकोविदारश्च तालकं तथा विसं । तमालं शतकंदश्च तथा वेशीतकंदकं । कालेयं कालशाकं च सुनिषलं सुवर्चलं मां
संसाकंदविहीरं चोवुवेत्रो कुरस्तथा । कंदफलं कोकणी शालकुचं चोवमेव च । अलावुग्रीवकं चारुककं धुर्मधुसाह्वयं चै
कंकतं नारिकेलं शृंगाटकं परुषकं । पिप्पली भरिचं चैव पठोले वृहतीफलं । एवमादीनि शान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥ ना
गरं चार्द्रकंदं चैव हीघमलकमेव चैति ॥ शोणशाकं गूमाशतिप्रसिद्धं । मृद्धीका शाला । आश्रातं पराशरं गुणं आवाडाशतिप्र
सिद्धं वृद्धं । पालिवतं जवीरं । कसेरुं जलजं कंदं । कोविदारं कंचनारं सदृशं । तालकंदं तालमूली । विसंभसीडं । शतकंदं शता
वरी । शीतकंदं शालकं सेरुकीति प्रसिद्धं । कालेयं करालसंज्ञं शाकं । दारुहरिश्चैति पृथ्वीचंद्रं ॥ सुनिषलं कर्कथं सदृशं ।
सुवर्चलं शाकविशेषः । कंदफलं श्रीपली वृद्धफलं । कोकणी आश्रमाशाला । तिंदुकं डिंडिमं शीतकंदं चैव । तिंदुफलं वा । ग्रीव
कं फलविशेषः । चारुं रुद्रनालं । मधुकं पुष्पफलं च । परुषकं फलसाशतिप्रसिद्धं । नागरं शंठी ॥ पृथ्वीचंद्रो द्योवाहने । आ
श्राश्रातकं विल्वं दाडिमं चैव जहूरकं । आवीनामलकं हीरं नारिकेलं परुषकं । नारंगकं खर्जरं शाला नीलकण्ठिकं । सु
तानि फलजातानि आकंदेयानि पलतः ॥ भास्वः । अन्नं तु सदविहीरं गोघृतं शर्करान्वितं । मासं प्रीणति सर्वान् चैपि ह

कोरना

राम
२०

उपतथि नमः ॥ एणः कृष्णसारः कुरुः संवरः महाशक्तो मत्स्यभेदः ॥

ओ

नित्याह केशवः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ हविष्यान्नेन वै मां संपाद्य सेनतु वत्सरं ॥ मात्स्य हरिण कौश्रिक शकुन द्वाग पाषातैः ॥ एणो रो
ख वा एह शोभो मं ह्ये यथाक्रमं ॥ मांसं वृद्धाभितृप्यति दत्तैरिह पितामहाः ॥ खड्गमिधं महाशक्तं मधुमुत्पन्नमेव च ॥ लोहमि
धं कालशक्तं मांसं वा श्री एणस्य च ॥ आच्छेद तस्य मांसं स्यात्तु ह्येण दोषमाह मनुः ॥ नियुक्तं कृत्यथा न्यायं यो मांसं सन्नतिमानवः ॥
संप्रत्यप्युतां यति संभवाने कविंशतिः ॥ अत्र बह्वुवचनेषु आच्छेदं मांसं मधुनोः प्राशस्योक्तेः ॥ विना मांसं तु यः कुरु कृतम
प्यकृतं भवेत् ॥ इति हेमाद्रौ देवलोक्तेः ॥ यश्च कुरु मधुना हीनं तदस्यैः सकले रपि ॥ मिष्टान्नै रपि संयुक्तं पितृणां नैव तत् प्रथमं ॥ अ
णुमात्रमपि आच्छेद्यदि न स्याच्च मांसं हि कुरु ॥ नामापि कर्तुं न नीयं स्यात्पितृणां तत् प्रयेततः ॥ इति हेमाद्रौ द्वालोक्तेः ॥ यो मांसं सम
धुनो आच्छेद नियतं त्वंगम्येत ॥ आच्छेद कलिकायां नागरखंडे ॥ कथं विद्महि विप्रभ्यो न ह्येतं भोजने मधु ॥ पिंडास्तु नैव दत्तव्याः क
दा विना धुना विना ॥ वृद्धपाराशरस्तु मांसं निषेधति ॥ यस्तु प्राणि वधं कृत्वा मांसैः संतृप्ये पितृन् ॥ स विद्धांश्च दनं दद्यात्कु
र्यादंगारविक्रयं ॥ हिंसाकूपे यथा किंचिद्वालाया दत्तुमिच्छति ॥ पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसं सेन आच्छेद कृतथा ॥ भागवतेऽपि ।
न दद्यात्पुनरपि आच्छेदं न वा द्यार्मितं त्ववितरं ॥ मुन्यन्नेः स्यात्पराधीनिर्येथानखलु हिंसयेति ॥ अत्र केचित् ॥ मुन्यन्नेः दद्यात्पुनरपि ॥ मांसं
मांसं हृत्त्रियै वैश्ययोः ॥ मधुप्रधानं भूदस्य सर्वेषां वा विरोधियत् ॥ इति हेमाद्रौ पुलस्त्याक्त्या व्यवस्थामाहुः ॥ पृथ्वी चंद्रो
दयस्तु अरुता गोपभुञ्जेव आच्छेदं मांसं संतथा मधु ॥ देवरावमुतोऽपि कलौ पंचविजयेदिति निगमोक्तेः ॥ वरातिथिपितृभ्य

कृष्णश्रीवारकृष्णशिरःश्वेतपद्मेविहंगमः । सर्वेवाधीणसः प्रोक्तस्तेषामेगमीश्रुति ६

विष्णुश्रंगत्रयेकस्थूलत्रिषु काले
उपिवर्ततेतिवा ६

सिं.

५९

अथश्रुत्याकारणक्रियेतिकलिवर्गेषु हेमाद्रावादिपुत्राणां ॥ वृहन्नारदीये ॥ मांसदानंतथाओद्देवानप्रस्थाअमस्त
थेतुत्को ॥ इमाधर्मान्कलिपुगेवर्षानाहुर्मनीषिण इत्यभिधानाबमांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः ॥ तत्रापिदेशावा
राध्यवस्था ॥ तथा ॥ वृहन्नारदीये आह प्रकृत्य । यथाचारं प्रदेयं नु मधुमांसोदिकं तथा ॥ देशावारापरित्रा ह्यत तद्देशीयजैर्न
रे ॥ अन्यथापतितोक्ष्यः सर्वधर्मवहिष्कृतश्चि । यस्मिन्नेष्टेपुरेनामेवैविद्येनगरेपिवा ॥ यायत्रविहितो धर्मस्तधर्मनविचार
येदितिभट्टगुक्तेश्चेत्याहुः ॥ निरूपितंवेतयितामहवरणेमांसमीमांसार्थमितिदिक् ॥ मनुः ॥ संवत्सरतुगव्येनपयसापायसे
नव ॥ वाधीणसस्यमांसेनत्तृप्तिर्द्वादशवार्षिके ॥ त्रिः पितृत्विद्रियहीणंश्चेतं वृद्धमजापितं । वाधीणसंतुतंप्रादुर्यग्निरियाः
आहुकर्मणि ॥ ॥ हिरादोविशेषमाह हेमाद्रौमुमंतुः ॥ ययोदधिघृतंवेवगवांआहुषुपावनं ॥ महिषीणंघृतंप्रादुः अष्टं
ननुपयः क्वचित् ॥ यज्ञवल्क्यः ॥ संधिन्यनिर्द्देशावत्सागोः पयपरिवर्जयेत् ॥ ओषुमेकशफंस्त्रेणभारण्यकमथाविकं ॥ हे
माद्रौहरितः ॥ नवस्तृतायाः सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे ॥ मासेवापेयुषंभवतीतिधर्मविदः ॥ एतदुजोभावपरं ॥ देव
लः ॥ अजाविमहिषीणांतुपयः आहुषुवर्जयेत् ॥ विकारान्ययस्यैवमाहिर्घृतंघृतंहितं ॥ तत्रैवप्राह ॥ माहिर्घृतंमरंमार्जंश्रा
विकैकशफोद्भवं ॥ स्त्रेणमांश्च यगवितंरुदधिहीरंत्यजे घृतं ॥ सगुडंमरीचाकृतुतथापुचितंदधि ॥ हीरंतत्रमपेतंवनद्यास्वादि

रामः

५९

चफेनवत् ॥ माहिषापवाहोऽपराके ब्राले ॥ आरण्यमहिषी क्षीरं शर्करा अंति संयुतं ॥ मधुकंतुहितं वैवदधा तदस्तं यतः ॥ यद्य
पिपात्रवल्लोकेन अचंपु धितं भोज्यं स्वेदा क्तं विरसं स्थितं ॥ अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रिया इति पयु धितं दद्यादि भोज्यमु
क्तं तथापि गुडमरीशकस्य पयु धितस्य दोषोऽत्रोच्यते इति हेमाद्रिः ॥ तत्रैव ब्राले ॥ कालशकंतं दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा ॥
शाकमाणकं चैव दद्यात् कुड्मेषु नित्यशः ॥ तं दुलीयं स्त्रुहमपत्रमिति हेमाद्रिः ॥ तत्रैव ब्राले ॥ महाराष्ट्राणां तां दुलं जा इति प्रसि
द्धं ॥ आरण्यकं फंजीरुवादि ॥ तत्रैव ॥ दहिमं मागधी वैवनागं द्रुकं तितिणी ॥ आत्रातकं जीरकं च कुंवरं वैवयो जयेत् ॥ मागधी पि
प्यली ॥ नागरं अंडी ॥ कुंवरं कुरुवं रंधणि ना इति प्रसिद्धं ॥ वायवीये ॥ अगस्त्यस्य शिखास्तात्राः कषायाः सर्व एव च ॥ शिषानवप
ल्लवाः ॥ प्रभासखंडे ॥ आरामस्य तु सीमन्ताः कलायाः सर्व एव च ॥ सीमन्ताः नवपल्लवाः ॥ कोर्मै ॥ तमालं शतकंदं च मधालुं शीतकं
दुली ॥ मधालुं मोहलकंदः ॥ शीतकंदली रानाल इति प्रसिद्धः ॥ ॥ अथ वर्ज्यं ॥ मार्कंडेय पुराणे ॥ य सो को वादिना प्राप्ते पतिता घ
दुपार्जितं ॥ अन्यायकं न्या अल्कार्थं द्रुमं वात्र विगर्हितं ॥ पित्र्यर्धमे प्रयच्छेत्पुत्राय सापुपा हतं ॥ वंशे द्ये शंखः ॥ भूरुणं सुर
माशि शुपालं क्वा म्बुलंतथा ॥ कुष्मांडाला पुवा त्रिक को विदारां च वर्जयेत् ॥ पिप्यली मरिचं वैवतथा वै पिंड मूलकं ॥ कृतं बलव
तां सर्व वंशां च विवर्जयेत् ॥ राजमा धौ न मस्तरां च को इवा न कोर दूषका न ॥ लोहितान् र ह स्तनियो सान् आ कर्मणि वर्जयेत् ॥ भू
रुणं काश्मीरदेशे प्रसिद्धं ॥ सुरसा निगुंतीति माधवः ॥ तुलसीति पृथ्वी वदः ॥ पालं की पालक इति प्रसिद्धः ॥ मचुकं जलजः शाकः मसु

मी ५
१५

ने. सिं.

९२

कामिति पाठे खदिरशाकमिति हेमाद्रिः ॥ कोविदारः कंचनारजमरी वा नि आर्द्राणीति हेमाद्रिः ॥ राजमाघा रतराशे प्रसिद्धा ॥ कोरूषकः
वनकोऽयः ॥ चंडिकायां शंखः ॥ पिंडालकं वतुं गिरं करमंदं वनालिका ॥ कूष्मांडं वदुवीजानि आर्द्रत्वाध्वजस्यधः ॥ पिंडारकं महभा
वुषुपदेरशितप्रसिद्धं ॥ तुंडीरं विविफलमिति केदेवः ॥ करमंदं करविंशमिति प्रसिद्धं ॥ तत्रैव ॥ विशालोच्छिष्टमाघातं आर्द्रयत्नेन
वर्जयेत् ॥ कूष्मांडं महिषीक्षीरे मातुः कोराजसर्षपाः ॥ वरणकाराजमाघाश्वधुति आर्द्रनसंशयः ॥ वृद्धपराशरः ॥ कशेरफ
लपुष्पाणि विडंगमरिवानिव ॥ जंभारिका सजंवीरसुपकं वीजहरकं ॥ जंबूला इनिपिप्पल्यः पदोलं पिंडमूलकं ॥ मस्तराजन
पुष्पं व आर्द्रत्वापतस्यधः ॥ जंबूसूक्ष्मं ॥ माधवीये वतुं विंशतिभेते ॥ यावनां लंकुलुथां च वर्जयंति विपश्चितः ॥ यावनालाः
जाधलाः ॥ अत्रयानिवरणकाक्षीनि विहितनिषिद्धानि तेषां विकल्पः ॥ अन्यथा श्यामा कैश्चणकैश्चाकेनीवारैश्च प्रियंगुभिः ॥ गो
धूमे श्वतिलैर्मुद्गैर्मासंप्रिणयते पितृनिति ॥ गोधूमेरि दुभिर्मुद्गैः सरीरैश्चणकैरपीति व हेमाद्रौ के मे विष्णुधर्मादि विशेषः स्या
त् ॥ पिप्पली मरिचा देस्त प्रत्यहस्य निषेधो न त्वन्ये इव मिश्रस्य ॥ सोवीरति कैर्लवणादिभिस्तु पाकस्य सिद्धिर्महती ह्येस्त ॥
तक्षीजहरान् मरिचादियोगात् सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्यतीति वृद्धपराशरि कैरिति पृथ्वीचंद्रः ॥ आर्द्रमरीचो दर्शने धेध शति हेमाद्रिः ॥
तत्रैव ॥ दानुश्च यस्मिन्ननसोऽभिलाषः अक्षमवेद्यत्रवदीयमाने ॥ आर्द्रपुदेयं विविधतदेवतदत्तम इत्यमि विधुवंति ॥ एतन्नि
षिद्धतरविषयं ॥ चंडिकायां ॥ कल्पधान्यानि सर्वाणि वर्ययेच्छुद्धकर्मणि ॥ न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गमाघास्तथैव च ॥ मात्स्ये ॥

भा

रामः

९२

मसररक्षणनिष्ठावराजमाषकुसुमिकाः॥पञ्चविल्वार्कधत्तपारिमिश्रद्रुषकाः॥नदेयपितृकार्येषुपयश्चाजविकंतथा॥कोइ
वोदारवरककपित्थमधुकानसी॥एतान्यपिनेद्यानिपितृभ्यः॥आहुमिहता॥निष्ठावाः॥वल्मीकाः॥विल्वंरक्तनिषिद्धं॥जंवीरंरक्तवि
ल्वंशालस्यपिफलंत्यजेदितिब्राह्मणेः॥पारिमिश्रंनिवतरुरित्यमरः॥रक्तमंदारश्चिहेमादिः॥आट्टरुषोवासातपुष्पा॥उद्ग
रःकंचनारः॥मधुकंज्येष्ठिमधीतिवद्विका॥वरकावनमुद्गाः॥हेमाद्रौधत्तांटे॥आसनाद्वृद्धमन्नाद्यपादौपहतमेवच॥अमेध
जंगमेः॥स्यहंउष्णंपर्युषितंचयत्॥दिःखिन्नंपरिदग्धंवतथैवाग्रावलेहितं॥शर्कराकीटपाषाणेःकेशैश्चाप्युपद्रुतं॥पि
ण्याकंमयितंचैवतथातिलवशांचयत्॥सिद्धाःकृताश्चैवमह्याप्रत्यहलवणीकृताः॥वाससाचावधृतानिवर्ज्याणि॥आहु
कर्मणि॥दिःखिन्नंयत्सकृत्याकेनभक्ष्यमपिहिगुजीरकादिसंस्कारार्थंपुनःपच्येततद्वर्ज्यं॥यत्तुतिक्तशकान्नविकारादिदिः
पाकेनैवभक्ष्यनाहंतन्ननिषिद्धं॥अग्रावलेहितंआत्वादितपूर्वं॥पर्युषितस्यसदानिषेधेपिपुनर्वचनं॥अष्टपात्रकरंभक्ष्य
धनावटकसक्तवः॥शाकंमांसममृपंचस्त्रयंरुशमेवच॥यवागृःपायसंचैवयन्नान्यत्सहसंयुतं॥सर्वंपर्युषितंभोज्यंभुक्
चेत्परिवर्जयेत्॥इतिमाधवीयेयमोक्तेः॥वटकादरपिपर्युषितस्यनिषेधार्थमितिचंद्रिकास्यः॥वर्ज्यंषुविश्वामित्रः॥कपित्थंकु
तुकंचेवनारिकेलंचफेनिकं॥जंभूफलादिपकंचपिण्याकंतंडुलीयकं॥हेमाद्रौधत्तंशमते॥वर्ज्यामर्कटाश्रुकराजमाषा
स्तथैवच॥मर्करालंकाः॥पेटीनासि॥हंताकनलिकापोतकुसुमाश्मंतकानिशः॥कानामभक्ष्या इति॥पोतंपोरितिअसिद्धं
महाराष्ट्र॥कुसुमंकरटयीतिमहाराष्ट्रेअसिद्धं॥मार्कंडेयः॥वर्ज्याश्चाभिषवानित्यंशतपुष्यागवेधुका॥जंवीरकं॥फलंवर्ज्यं

नि-सि-
५३

कोविदश्चनित्यसः॥ अभिषवः अरुमिति चंद्रिका॥ संधानमिति पृथ्वीचंद्रः॥ शपुष्पासोवाशतिप्रसिद्धः॥ शाखायनः॥ मारिषेना
 लिकावेवरक्तायाचकलिविका॥ असुरात्रमिदं प्रोक्तं पितृणां नोपतिष्ठते॥ मारिषं मध्यरेसे मरुसा इति महाराष्ट्रराजगिरा इति प्रसिद्धः॥
 कलंविकावेरावा इति पत्रा॥ तत्रैव॥ गंधारिका पटोलानि आरुक्मणि वर्जयेत्॥ गंधारिका तंदुर्लीयमिति चंद्रिका॥ दुरालभेति कैदेव॥
 भारते॥ हिंशु इत्येषु शाकेषु अलाबुल मुनंतथा॥ कुकुंडका न्यला वृनि कृच्छल वण मेवव॥ उनरलाबु त्रहण मुभ्यालाबु निषेधाथ
 मिति पृथ्वीचंद्रः॥ कुकुंडकं वर्तुल दृत्राकं तत्रैव॥ कुस्तुवुरं कलिंगोत्थं वर्जयेत् दक्षैव तसं॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे॥ वात्राकं पंचवर्गं शिवं वल्गम
 शानि फलानि व॥ कलिंगं रक्तचारं वीणाकं चारकं॥ कपालं काचमारीवे करं जं पिंड मूलकं॥ गंजनं तुक्रिकां वेवगारं जीवकं
 तथा॥ हंताकं चेतं॥ कंदूरं श्वेतं हंताकं कुभां उंच विवर्जयेदिति देवलोक्तेः॥ तेन कृष्णस्य निषेध इति चंद्रिका भाषवौ॥ सदाश्चेत निषेधात्
 नः॥ अरु निषेधोऽर्थः॥ तेन भस्मस्य कृष्णं हंताकं स्यापि निषेधार्थं सिद्धमिति वयं॥ कंदूरं कीपिकं॥ कुभां उंच तालाबुः॥ पंचशिवं
 वल्गम सरराजमाधमठ कुलस्थाः॥ लोमसं निकपिथानि॥ रक्तचारं लेहितवारं फलं॥ वीणाकं दीर्घं कृष्णकं कंधी॥ चतवारं विरथि
 तवारं फलं चारोलीति प्रसिद्धं॥ कपालं नारिकेलं॥ कावं कंचु रूफलं॥ मारीवं आर्द्रमरीचामि गंजनं पलाडुभेदः॥ पश्चिमदिशि
 प्रसिद्धः॥ नतुगाजरं॥ तस्य पृथग्गुक्तेः॥ हेमाद्रिणा तु गंजनं गाजरमेवोक्तं॥ तत्रिंशं॥ तुक्रिका विरकाल अरुं पानकं॥ चंद्रिका
 यां हरितः॥ नवदल होदं वरशुल दधित्य नीपमा तुलिंगानि भक्षयेत्॥ शूलः श्लेष्मातकं भोकरं संशु॥ दधित्यं कीपित्यं॥ सटति सारे॥
 हीरे तुलवणं दत्ता उच्छिष्टं पिवय दृते॥ खानं रजकतीर्थे पुता प्रेगां सुरायमं॥ अथ जलं॥ यात्रवल्क्यः॥ अविगोत प्रिकृता
 यप्र सति स्थं महीगतं॥ वर्ज्यं जलं अरुं हेमाद्रौ ब्रह्मांडे॥ दुर्गंधी फेनिलं रारं पंकिलं पल्लवोदकं॥ न भव घत्र गोत प्रिर्नक्तं यवापु

रामः
५३

पाहताय न सवोर्थमुत्तुष्टं यत्राभोज्यनिधानं ॥ तद्वर्जं सलिलं तात सदैव श्राद्धकर्मणि ॥ कात्यायनः ॥ आपोनिशिंनग ह्नीयात्रीपिव
वृकदावन ॥ उक्त्याग्निमुपर्यनेधासौ धाम्नीमितीर्येत ॥ रजोदोषे तु प्रागुक्तं ॥ नारदीये ॥ यजेत्पुष्पितं पुष्पं यजेत्पुष्पितं जलं ॥ नय
जेता हवीतोयं तुलसीपत्रविल्वकं ॥ अन्यान्यपि यथीवं द्रोहये मास्ये ॥ मध्याह्नः खद्रुपात्रं च तथा नेपाल कंवलः ॥ रोष्यं दर्भा
स्तिलागावो दोहित्रश्चाद्यमं सतः ॥ पापं कुतमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः ॥ अष्टांशे तोयत स्म समात्कृतपाशतिविश्रुताः ॥
ब्राह्मे ॥ यतिस्त्रिंशः करुणाराजतं पात्रमेव व ॥ दोहित्रं कुतपः कालः क्षणः कृत्वा जिनं तथा ॥ शस्तानीति शेषः ॥ दोहित्रं खद्रुपात्र
मिति कल्पतः ॥ अपराके सत्यर्थसारे ॥ अपत्यं दुहितुश्चैव खद्रुपात्रं तथैव व ॥ घृतं व कपिलागावो दोहित्रमिति कीर्तितं ॥ ब्रह्मा
उ ॥ अमावास्यागते सोमिया नुखादिति गोस्तु ॥ तस्यागो र्ध्वं वेत्सीरंत दोहित्रमुदाहृतं ॥ सति संश्रुते ॥ उक्त्विहं शिवनिर्माल्यं
वां तं वसत कर्पटं ॥ आहुसप्रपवित्राणि दोहित्रः कुतपः तिलाः ॥ उक्त्विहं वसत दुग्धमित्यर्थः ॥ शिवनिर्माल्यं गंगोदकं ॥ वां तं म
धुमत्तकर्पटं तरसीपटं ॥ तिलेषा पस्तवः ॥ अट्याये समुत्पन्नाः अरुहफलितास्तथा ॥ ते वै आहुपवित्रांस्तु तिलास्तेन तिलास्ति
लाः ॥ अभावे आम्नाः ॥ गौराः कृत्वास्तथा रणपास्तये वभि विवास्तिला शिते ब्राह्मे क्तेः ॥ ॥ अथ वर्ज्यानि ॥ चंद्रिकायां यमः ॥ कुकुदो
विद्वराहश्च काकश्चाथ विडालकः ॥ हृषलीपतिश्च वृषलः ॥ घंठो वीरारजखलाः ॥ एते तु श्राद्धकाले वैवर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ खंजः
काणः कुलिश्वित्रीदानुप्रेष्य करस्तथा ॥ अनां गोप्यति रिकंगस्तमप्यपनयेत्ततः ॥ रायवीयो ॥ अन्नं पश्ये पुरे ते तु यदि वै हव्यक
वयोः ॥ उत्सृज्य प्रधानार्थं संस्कारस्वापदि सतः ॥ सुमनुः ॥ चंडालादिवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्र मृद्महिरण्यदकस्य

नि.सिं.
२४

शोभातत्रैवजमदग्निः॥ अक्षिवयोऽयकुभाशुः पावमान्यस्ररत्नमाः॥ प्रेतनवारिणधर्मैरन्नोषमपानुदत्तावंदोदये। पादुको
पानहोद्वंवित्ररत्नंवरंतया॥ रक्तपुष्पवमाजोरंआधुसमोविवर्जयेत्॥ निर्णयदीपे॥ घंटाभिनादोदयसन्निधानेऽंशुकंसेखोक
हलीदलं॥ उन्मत्तजापकहयारिजानिआधुस्यवेगुएकएणमूनि॥ शंखः शंखः॥ हयारिजंमहिषीक्षिरदि॥ ॥ अथमा
धुक्कृतं॥ वंदोदयेउशनाः॥ गोमयोदकैर्भूमिभाजनशोचकुर्यात्तथा। कांजिकंदवितकंवश्रुतंवाश्रुतमेववा॥ पूर्वमेव
नदातव्यमेकोदिष्टः॥ थपावणे॥ हेमाद्रौपराशरः॥ गृह्णाग्निशिखुदेवानां ब्रह्मचारितपस्विनां॥ तावन्नदीयतेकिंविद्यावर्ति
जंननिर्वपेत्॥ कोर्म। तिलानवकिरेतत्रसर्वतोबंधयेदजान्॥ तत्रैवदेवलः॥ तथेवयंत्रितोदाताप्रातःस्नात्वासहोवरः॥ आरभे
तनवेः पात्रैरन्नारंभंनवांधवेः॥ अत्रआत्मनेपदात्स्वयमेवपाकः कार्यः॥ अशक्तौपत्या। तदभावेवांधवेः॥ ततस्तानिप
पाचासुसीताजनकनंदिनीतिपात्रालिङ्गादितिहेमाद्रिः॥ आधुपकलिकायामाध्वलायनः॥ समानप्रवरैर्भित्रैः सत्पि
त्रैश्चगुणान्वितैः॥ कृतोपकारिभिश्चैवपितृपाकः प्रशस्यते॥ व्यासः॥ गृहिणीवैवसुरगतापाकंकुर्यात्त्रयत्नतः॥ निष्यन्नेषु
वपाकेषुपुनःस्नानंसमाचरेत्॥ पृथ्वीवंदोदयेबाले॥ रजस्वलांवपाखंडं पुंश्रुलं पतितं तथा॥ तजेद्वृद्धांतथाबंध्यां
विधवांश्चाप्यगोत्रजां॥ अंगकर्णीचतुर्थाहः स्नातामपिरजस्वलां॥ वर्जयेद्भ्रातृपौकार्थममात्पितृवंशजां॥ मात्पितृवं
शजभिन्नात्पजेदित्यर्थः॥ सप्तसारे॥ नपाकंकारयेत्पुत्रीमन्यावाप्यन्यगोत्रजां॥ मृतबंध्यांवागर्भघ्नीगर्भिणीवैवदुर्मुखी॥
॥ ॥ पाकभांडानि। हेमाद्रौनागरखंडे। सौवर्णेन्यथरौप्याणि कां त्यक्तं चोद्भवानि च॥ मर्त्तिकापिभध्यानि नूतनानिदृक्

स्सा

राम.
२४

निव॥ तत्रैवादिपुत्राणे। पदेदज्ञानिमुखातः पोत्रेषु भविष्यमेतत्सर्वणि धातुजातेषु मन्मयेषां पचद्विजः॥ अष्टिदेषविलिप्तेषु
 तथा नुपहतेषु च॥ अथ सेषे नभिन्नेषु दूषितेषु पिकर्हि नित॥ हर्वंकृतोपयोगेषु मन्मयेषु नतु कवित॥ वायुपुत्राणे। न कदापि
 त्यवेदत्रमयं स्थालीघुपेतकं॥ अथ सोदरीनां देवपितरो विद्वन्ति हि॥ कालाय संविशेते ए निदंति पितृकर्मणि॥ फलानां च
 वशा कानां दे दनाथानि यानि नु॥ महाने सपिशास्त्राणि ते धामेव हि सन्निधिः॥ इत्येते न स स्यात्र शास्त्रमात्रस्य दर्शनं॥ आ
 दृष्टे शेषि विदुषा पितृणां प्रीतिमिच्छता॥ महाने सपि युक्तानां मपि कार्यं न दर्शनं॥ तत्रैव। पचमानस्तु भांडेषु भक्ष्याता प्रम
 येषु च॥ समुद्ररतिवैद्यो रात्र पितृ नूदुःखमहारणवात्॥ तेजसानां मभावे तु पिठरे मन्मयेषु च॥ नव अथो प्रकुर्वीत पाकं पि
 तृर्थमादरात्॥ तत्रैवादिपुत्राणे॥ पक्वा न्नाप्यनार्थं नु शस्यंते दारुजा न्यपि॥ दम्यादीन्यपि कार्याणि यद्विद्येरपि दारुभिः॥
 यमः॥ विवाहे प्रेतकार्यं च मातापित्रोः ह्येह नि॥ नव भांडानि कुर्वीत यत्काले विज्ञेयतः॥ अथ याकाग्निः॥ हेमाद्रौ प्रजा
 पतिः॥ ओपासनेनात्र सिद्धिर्यो करणमेव च॥ पृथ्वी वंद्ये द्ये गिराः॥ शालाग्रौ तु पवेदं लोकिके वापि नित्यशः॥ यस्मिन्
 ग्रौ पवेदं तस्मिन् हेमो विधीयते॥ मनुः॥ वैवाहित्ये नो कुर्वीत गा ह्यकर्म यथाविधि॥ पंचयज्ञविधानं च पंक्तिवान्वाहिकौ हि
 जः॥ आश्वयुज्यत्तु मृक्तमपराकेण॥ अत्र विशेषं कर्म प्रक्षेपे॥ आतर्होमं तु निर्वत्य समुद्रतु ताशनात्॥ शघं महानशे ह
 त्वा तत्र पाकं समाचरेत्॥ पाकां त्यग्निं समाहृत्य गृह्यान्नोत्पुनः क्षिपेत्॥ ततोऽस्मिन्नेव देवादि कर्म कुर्यादत इति॥ तदभावे लो
 किके गततः पवेष्टुरज्ञाने निर्वाधानं तं शनैः॥ वैवाहितेनावस्यत्र लोकिके वापि संयत इति कलिकायां संग्रहोक्तेः॥ अपि अर्थनि

पंक्तिवान्वाहि
 की

नि० सि०

८५

वापं कृत्वेत्यर्थः ॥ अतएव हेमाद्रौ वायुप्राणं ॥ पित्र्यार्थं निर्वपेद्भूमौ कूर्चे वा दर्भसंस्कृते इति ॥ तत्रैव पादमात्मनोः ॥ अग्निमान्निर्वपेत्सैव च रुं वा सममुष्टिभिः ॥ पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वं दर्शयित्वा न्यसेत् ॥ चरुं हणान्नशाकादविति हेमाद्रिः ॥ पिंडं पित्र्यं यज्ञं पाकविषयो यं निर्वपेत् इति युक्तं ॥ अयं वेतरेषामग्निः ॥ आश्वलायनानां तु गुरुणा भिमता अन्यतो वापरीयमाणः अमायास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन्निमादिस्त्रेण पंचनाभे स्यात्तामुत्काशे वायुपितरो जातवेदा इत्यर्कं न शमीययीभ्यामरणीभ्यामग्निमंथेत्सपचनाग्निर्भवतीति स्त्रेवृत्तौ बोक्तेः ॥ पचनान्नो वेव पाकः ॥ बोधायनेनाप्युक्तं ॥ आहुतपचनाग्निमोपासनं चाभिप्रव्रजतीति ॥ स्मार्त्तान्नो पाकस्त्वन्यशाखाविषय इति केचित् ॥ वस्तुतस्तु पूर्वोक्तस्य सर्वाधानि विषयत्वं युक्तं ॥ शिष्टावोरपि न पचनो दृश्यते ॥ अत्रिः कायामपि सर्वाधानपदे वैश्वदेवं आहुतपचने कुर्यादन्यथोपासने तुक्तं ॥ अन्नो करणं तु प्रयोगपारिजातादिभिरादिकादि सर्वत्राहुतं पिंडं पित्र्यं यज्ञं अतिषंगोक्तेर्लौकिके पचने वा पाके कृते पिण्डत्वात् नोपकृत्वरूपेणैव कार्यमिति प्रतिभाति ॥ मदनरत्नेष्वेव ॥ विधौ हि नाग्यादेस्तुष्टौ दिविविधानेनाग्निमंथादनमिति उक्तं हरिद्वारभाष्ये ॥ इति पाकमग्निः ॥ ॥ चंद्रिकायां मार्कंडेयः ॥ अहः षड्भुजं हर्तुं पुगतेषु प्रयतान् नृदिजान् ॥ प्रत्येकं प्रेषयेत्तेषां प्रदाया मलकोदकैः ॥ देवलः ॥ ततो निष्टे मध्याह्ने कृत्तरो मनस्वान् नृदिजान् ॥ अभिगम्य प्रथान्यायं प्रपद्ये दंतधावनं ॥ तैलमाप्यंजनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधं ॥ यात्रैरौं वरैर्देद्याद्देविकं सर्वकं ॥ औं वरैस्त्वाभुमये ॥ अत्र ह्येता मलकस्नानादिनिषिद्धतिथ्यादि अतिरिक्तमिति हेमाद्रिर्माधवश्च ॥ यत्रुवंदिकायां प्रचेताः ॥ तैलमुदृतं स्नानं दद्यात्सर्वं हृदयतु ॥ आहुतं गम्यो नखश्मश्रुद्वेदनं तु न कारयेत् इति ॥ तत्र

रामः

८५

विष्णुतिथ्यादिविषयं निषिद्धतिथ्यादिनुप्रायुक्तं ॥ अभ्यंगे तु कलिकायां कात्यायनः ॥ तैलमुद्धर्तनं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः ॥
 तैलाभ्यंगेनैव कर्तव्यं वर्यकालं न चिंतयेत् ॥ अपरां केष्वेताः ॥ स्नातो धिकारि भवति देवपित्रे च कर्मणि ॥ आर्द्रं शुक्लवासाः
 स्यान्मौनी व विजितेन्द्रियः ॥ हेमाद्रौ जावालः ॥ तां वृत्तं हंत काष्ठं च स्नेहं स्नानमभोजनं ॥ रत्यौ घषपरात्रा निश्राद्धकर्ता विवर्जयेत् ॥
 च स्वविशेषमाह तत्रैव भृशः ॥ नमः स्यान्मलवद्वासानयः कोपीनकेवलः ॥ द्विकच्छेनुत्तरीयश्च अकच्छे ॥ चस्त्र एव च ॥ न
 नः कषायवासा स्यान्मग्नश्चादृष्टः स्मृतः ॥ न नो हि गुणवस्त्रः स्यान्मग्नो रक्तपटः स्मृतः ॥ न न लुप्तिधवस्त्रः स्यान्मग्नः स्मृ
 तपटस्तथा ॥ ॥ ततः कर्त्ता ऊर्ध्वपुंड्रं कुर्यात् ॥ जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ॥ तत्सर्वं न श्यति स्थिरमूर्ध्वपुंड्रं विना कृ
 तमिति हेमाद्रुक्तेः ॥ यशोदानं जपो हस्तः स्वाध्यायः पितृकर्म च ॥ कृत्वा भवति विप्रं पुंड्रं विना कृतमिति ब्रह्मचारिण्यवच
 नात् ॥ ऊर्ध्वं वज्रिलं कं कुर्याद्देवपित्रे च कर्मणीति ब्रह्मपराशरौ क्ते ॥ अन्ये तु ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमाविधिः ॥ आर्द्रका
 ले तु संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च तत्र जेत ॥ वामहस्तं च हस्तं कृत्वा हस्तं वलितं तथा ॥ ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गता इति आर्द्र
 काशिकायां स्मृतिसंग्रहोक्तेः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं विपुंड्रं वा वंद्यं रमयापि वा ॥ आर्द्रकर्त्तान् कुर्वीत यावत्पिंडा न निर्वपेदिति विश्वप्रका
 शे वचनाच्च न कार्यमित्याहुः ॥ अत्राचाराद्वयस्था ॥ अत एव ब्रह्मचारिणो ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं च तुलसी आर्द्धनेत्रं तिके वनेति ॥ ऊर्ध्व
 पुंड्रं विधिर्विषयविषयनिषेधः कर्त्तव्य इति पृथ्वीवंदः ॥ यत्र हेमाद्रौ देवतः ॥ ललाटे तिलकं दृष्ट्वा स्कंधे मात्स्यं तथैव च ॥ निरासाः
 पितरो यांति दृष्ट्वा वृषलीपतिमिति ॥ तद्वन्देन पुंड्रं विषयं ॥ प्राक् पिंडदानाद्वाद्यैर्नोक्तं कुर्यात्स्वविश्रुतिमाश्रित्य नोक्ते ॥

का

नि० सि०

९६

पुंड्रवर्तुलमित्यपराके मदनरत्नेच ॥ पृथ्वीचंद्रोदयस्तु पुंड्रिपुंड्रं ॥ ऊर्ध्वं वतिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिषु डकं ॥ निराशाः पितरो
यांति दृष्ट्वा चैव त्रिषु डकं मिति दृष्ट्वा पराशरोक्तेः ॥ भोक्तृस्थिर्धकले पोभवत्येव ॥ वर्जयेत्तिलकं भाले आकाले च सर्वदा ॥ ति
र्यगप्यूर्ध्वं पुंड्रवाधारयेत्तु प्रयत्नतश्चेत्यासोक्तेरित्याह ॥ पृथ्वीचंद्रोदये ब्राह्मे ॥ सदभे एतु हस्तेन यः कुर्यात्तिलकं डकः ॥
आवप्य सविभ्रमेतदभ्यागेन वैवर्हि ॥ ततः आक्षरमेतत् ॥ तत्कालमाहापराके गोतमः ॥ आशम्य कुतपे आक्षु
र्यादा रोहणं बुधः ॥ विधिशे विधिमास्थाय रोहिणं तु न लेधयेत् ॥ एतदेकोदिते ॥ पार्वणे तु क्लृप्तं ॥ मात्स्ये ॥ ऊर्ध्वं पुंड्रं तु
तथा धनुर्दूर्तवतुष्टयं ॥ पुर्तपं च कं खेत त्वधा भवनमिष्यते ॥ तथा ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मंदो भवति भास्करः ॥ तस्मात्त
त्फलदत्तवारंभो विशिष्यते ॥ अथ आक्षरभाषा ॥ चंद्रिकायां कात्यायनः ॥ दक्षिणं पातयेत्तानुं देवान्परिवरं स
दा ॥ पातयेदितरं तानुं पितृन्परिवरं सदा ॥ प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणां प्रदक्षिणं ॥ देवानां मृजोदभाः पितृणां हि
गुणास्तथा ॥ पृथ्वीचंद्रोदये शंखः ॥ आवाहनाध्यं संकल्पे पिंडदानं नयोः ॥ पिंडाभ्यंजनकाले तु तथैवांजनकर्मणि ॥
अह्न्यासनयोः पाद्यगोत्रं नाम प्रकाशयेत्तत्तत्रैव परिशिष्टे ॥ रुद्रं पिंडदाने वगंधधूपा रुपेतथा ॥ संकल्पे वा सने द
पे अंजनाभ्यंजने तथा ॥ अन्नार्घ्यदानाद्यंतेषु गोत्रं नमस्कीर्तयेत् ॥ कलिकायां संग्रहे ॥ आसनावाहने पाद्ये अन्नदाने त
थैव वा ॥ अह्न्ये पिंडदाने वषट्नामानि कीर्तयेत् ॥ मत्स्यः ॥ संवत् प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव वा ॥ पश्चादप्यंजिनी
याक्रमेण सनातनः ॥ तत्रैव ॥ सकोरेण तु कर्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ॥ सकारः कुतुषो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं वदेत् ॥

रामः

९६

यथा काश्यपसगोत्रेति एतद्येषामात्रांततेषामेव हेमाद्रौ हस्त्येताः गोत्रं स्वरांतं सर्वत्र गोत्रस्यास्य कर्मणि गोत्रस्त
पणो प्रोक्त एव दातानमुच्यते ॥ सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पण कर्मणि ॥ पितुरस्य काले तु पित्रे संकल्प्येत तथा ॥ शर्मत्रयार्
दिके कार्यं शर्मो तर्पण कर्मणि ॥ शर्मणोऽस्य काले तु पितृणां दत्तमस्य ॥ स्वरांतं संवृत्तमिति हेमाद्रिः ॥ तत्रैव वंदिकाया
वस्मत्पतेर ॥ गोत्रस्य त्वर्पणं शाने काश्यपं गोत्रमुच्यते ॥ सर्वोदाहृतिः सर्वाः प्रजाः कस्यैव संभवाः ॥ यत्र सत्याषाढः ॥ अथा
नाशातबंधोः पुरेहित गोत्रेणाचार्य गोत्रेणेवेति ॥ तद्विवाहपरं ॥ नामोच्चारणे विशेषमाह हेमाद्रौ बोधायनः ॥ शर्मो तत्रा
ल्लणस्योक्तं वर्मं तं ह्रियस्य तु ॥ गुप्तांतं वैवस्वस्य दासांतं भृङ्गजननः ॥ पित्रादिनामांशाने तत्रैव ॥ पृथिवी वत्पिता वा अतोपि
ताशांतं रिवर ॥ अभिधानार्थं शाने दिविवत्पिता महः ॥ पित्रादीनां नामधेयं पुत्रे न शायते तदा ॥ आपस्तंबस्येव ॥ एतद
पश्चात्स्वापरं ॥ आश्वलायनानां तत्कृतं तत्त्रोयदिनामांशविद्वान्तपिता महः प्रपितामहेति ब्रूयात् ॥ तत्कारिकापि ॥ नामानि
वेत्तजानीयात्तत्रेत्यादि वंद्य क्रमात् ॥ हेमाद्रौ नारायणः ॥ विभक्तियुक्तयत्किं विधीयते पितृदेवते ॥ तत्सर्वं सफलं भूय विपरीतानि
रथं कर्मिति वंदिका स्मृत्यर्थं सारयोः ॥ अस्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने तथा ॥ अन्नदाने चतुर्थी विशेषा संवोधनः स्मृताः ॥
यत्र व्यासः ॥ चतुर्थी वासने नित्यं संकल्प्य विधीयते ॥ प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरे जगुरिति ॥ अत्र शाखाभेदा व्यवस्येति ॥
हेमाद्रौ भृगुः ॥ अर्घ्यावने जनं पिंडं मन्त्रप्रत्यवेने जनं ॥ संवृद्धिं तत्र कुर्वीत शेषेष्वष्टौ विधीयते ॥ तत्रैव मातुर्विशेषो नागरखं
डे ॥ मातर्मोत्रे तथा मातुः सने कल्पने स्ये ॥ गोत्रे गोत्राप्ये गोत्राया प्रथमा चाविभक्तयः ॥ हेमाद्रौ प्रभासखंडे ॥ यज्ञोपवीति

निर्दिष्टं
५१

आकार्यं दैवं कर्म प्रदक्षिणां ॥ यमदग्निः ॥ सस्त्रस्तोत्रं जपं सक्ता पिंडा घ्राणं च दक्षिणं ॥ आह्वानं स्वागतं चार्घ्यं विना च परि वेष्टनं ॥
 विसर्जनं सोमनस्य मां शिषं प्रार्थनं तथा ॥ विप्रप्रदक्षिणं चैव स्वस्ति वाचनं कं विना ॥ पितृ उद्दिश्य कर्तव्यं प्राचीना वीतिना सदा ॥ हे
 मां शो संग्रहे ॥ आदौ विप्रो विप्रो शो वांते भ्यर्चने विकरे कृते ॥ पिंडां तु प्यारं पितृवाचं विसर्जयेत् ॥ आह्वानं स्तथा ॥ आचम्ये आहुकृती
 च स्थाने स्वेतेषु सप्तसु ॥ आद्यंतयोर्द्वि रावामेकेषु पुरस कृत्स्नं कृतं तत्रैव ॥ आहारं भोजसाने च पादशो वाचनं तयोः ॥ विक
 रं पिंडदाने च घृष्टा वसनमिष्यते ॥ आश्रुत्वा यनः ॥ दानाध्ययनं देवा र्वा जप होम व्रतादिकान् ॥ न कुर्याच्छुद्धिं से प्रविष्टा
 र्णां विसर्जनात् ॥ एतन्नित्यवर्ज्यमिति वाच्यं देवः ॥ अद्विष्टुभिर्न देव परं ॥ विष्णोर्निवेदिता न्नैव यद्यं देवतांतरं ॥ पितृभ्यश्च पित
 रं दृष्टं तदा नं त्याग कल्पते ॥ पितृशेषं तु यो दद्याच्छ्रये परमात्मने ॥ ऐतो धापितरस्तस्य भवंति क्लेशभाणि न श्ति स्कां दान् ॥ पित
 रः सर्वमनुष्ठाः विष्णुना शितमभून्तीति श्रुते ॥ यः आहुकाले हरिभुंक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानां ॥ ते नैव पिंडान् नुह
 सी विमिभान् आकल्पकोटिं पितरस्तत्प्राप्नुवन्ति वा लोके श्रेति श्रीधर उच्यते ॥ संहपरिचर्यादयः ॥ एतत्सर्वं निर्वंधविरोधात् निर्मलं ॥
 अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णुवर्मा ॥ आहुद्वि तु समभ्यर्च्य न वराहं जनार्दनं ॥ शिवपुराणे ॥ पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृ आहुं प्रक
 ल्पयेत् ॥ सर्वनिषेधस्तु विहितभिन्नपरः ॥ तथा हेमाद्रौ ॥ देवर्वा दक्षिणं गादिपादजान् च समर्प्य सु ॥ शिरो सज्जानु पादेष्वा
 नां गादि वंघ्रे त्रके ॥ कलिकायां सत्यंतरे ॥ आहारं भोजसाने च पादशो वाचनं तयोः ॥ विकरं भोजसाने च पादशो वाचनं तयोः ॥ विक
 रं ॥ अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्यंते विसर्जयेत् ॥ मार्जनादौ तु ये दर्भाः पिंडोत्थाने विसर्जयेत् ॥ उत्थानादौ तु ये दर्भा दक्षिणं

रामः
५१

ते विसर्जयेत् ॥ प्रार्थनादौ तु ये दर्शनमस्कारे विसर्जयेत् ॥ ऊहमाह विष्णुः ॥ माता महानामप्येवं आहं कुर्याद्विवस्वतः ॥ मंत्रो हेन
यथान्यं शोधाणां मंत्रवर्जितं ॥ यथान्यायमिति यत्र बहुवचनांतः पितृशब्दस्तत्र सर्वपितृवामित्वा न्नोहः ॥ तत्रापि अंधंतां पि
तर इत्यत्रोह एव ॥ सर्वपितृवामित्वा उत्र मंत्रद्वयवैपथ्यात् ॥ विदुवचनं तु नोद्यते प्रकृतावसमर्थत्वात् ॥ शाश्वतमिति वृत् ॥ एकादिष्ट
प्येवं ॥ अतः कोदिष्टे पुत्रेकवचनं त्रानूहेनैकोदिष्टे इति विष्णुस्तेरुहः ॥ अत्र बहुवचनस्याप्युक्तवचनात् ॥ अगते वचनोहः ॥
तस्माद्वचनोहेदिति निषेधात् ॥ उच्यते तु विशेषवक्ष्यामः ॥ शोधाणामिति पितृव्याद्येकोदिष्टे आवाहनादि मंत्रवर्जमिति
कल्पतरुः ॥ ऊहयोग्यपितृपदवान् मंत्र एवातत्र न प्रयोज्यः ॥ ननुहः ॥ नपि पितृपदप्रयोगोऽप्येति श्रुतपाणिः ॥ अथांतरवो
क्तं प्राक् ॥ वदुवकारिकापि ॥ अर्घ्यदानमंत्रे तु मात्रादिपदमावयेत् ॥ अंधंतां पितर इति पित्रादौ मात्रादिपदमावयेत् ॥
मातु आहं पिंडदानेनैवत्वामात्रा न्चित्यत्र नोह इति हति कृतं तथा ॥ मातुः आहं प्यनूहेन कुर्यात् पिंडानुमंत्रणं ॥ दद्या
दानमुपस्थानंतद्वर्क्यमिति स्थितिः ॥ प्रवाहनामनूहेन तद्वत्प्राशनमिष्यते ॥ तथा ॥ आयंतु न तिलो मिति उशतुस्त्विति
यानितु ॥ अन्तर्यः पितृशब्देऽत्र पितृसामान्यवाचकः ॥ आयसं वानां तु वस्यते ॥ हेमाद्रौ मार्कंडेयः ॥ स्नातः स्नातान्
माहूतान् स्वागतैर्नार्ययेत् पृथक् ॥ कलिकायां मारुह्ये ॥ आहं यस्मिन् प्राप्ता निप्रान् भूयो निमंत्रयेत् ॥ तद्धिमाह शौन
कः ॥ गृहीत्वा मुकसं जस्या मुकगोत्रस्य चामुके ॥ आहं तु वेदं देवार्थं करणीयः स एतत्तया ॥ इत्येवं आहं कुरु द्रुयादंतयेति व
देतुसः ॥ आहं स्वकर्त्ता स भूया तं प्राप्ता तु भवामिति ॥ सर्वदेवा प्रवानीति इतरस्त्रे प्रतिदिजः ॥ देवो पार्वणे पुरुषो देवो वायुः ॥

वि. सि.
९८

पित्रोरेष्यनेनैव वृणीति विधिना हि जान ॥ ततः कर्त्तव्यं चोत्तादिताग्निः पिंडपितृयज्ञपरिस्तरणौ दीक्षानांतं कुर्यात् ॥ अर्वाधा
निनोप्येवमिति प्रयोगपरिज्ञाते परिशिष्टेव ॥ भाष्यकारमते आधिकेप्येवं धृति कार मनेनेदं ॥ हेमाद्रौ शंभुः ॥ सप्तमर्जितो
पलिप्तेन द्वारिकुर्वातमंडले ॥ उदकप्लवमुदी आस्थादह्निर्दक्षिणप्लवं ॥ व्याघ्रः ॥ उत्तरे हस्तसंयुक्ता अर्वाधा निन्यसे कुशा
न ॥ दक्षिणे दक्षिणा आस्तसतित्वा निन्यसे कुशान् ॥ तत्रैव बोधायनः ॥ बनुरसं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्कं चंद्रकं ॥ कर्त्तव्यमानुष्ये
ण ब्राह्मणादिषु मंडलं ॥ तत्रैव गौलोहिः ॥ हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमंडलं ॥ तद्दक्षिणे चतुर्हस्तं पितृणां मन्त्रिशोधने ॥
कलिकायां संश्रहेतु ॥ प्रादेशमात्रं देवानां बनुरसंतु मंडलं ॥ तत्काष्ठं गुलंतस्मादक्षिणे वर्तुलं तथेत्युक्तं ॥ यदुत्पत्त्यंतरे गन्तः
पंथांगुले विप्रज्ञानमात्रो महीभुजि ॥ प्रादेशमात्रो वैश्वदेवसाधिकः सनुसूदके ॥ तिर्यग्ध्वं प्रमानेन व्याख्यातो देवपित्रयोः ॥
बनुरसंतु वर्तुलं च कथितं गन्तुलं ॥ पादप्रहालने प्रोक्तं मुपविश्या सने हि जान ॥ तिष्ठं वेत् प्रहालने कुर्यात् त्रिराशाः पितरेण
सा ॥ इति तत्समूलत्वे मंडलांश्च पृथक् ज्ञेयं ॥ तत्र गोमये हेमाद्रौ ॥ अत्पतजीर्णे देहाया वंध्यायाश्च विशेषतः ॥ आर्त्ताया
न वस्तुताया भोगोर्गोमयमाहरेत् ॥ मात्स्ये ॥ अस्तमिंस पुष्पाभिरुदयव्याभिसंयुत ॥ विप्राणां हस्तयेत्यादानं भिवं घृणः
पुनः ॥ प्रत्यक्षुरः स्थितः कुर्याद्विप्रपादाभिषेचनं ॥ तत्रैव भविष्ये ॥ प्रहालयेद्विप्रपादान् शत्रो देवीरिति तत्वा ॥ पृथ्वीवंदो
यद्वद्वसिष्ठः ॥ न कुशं यि हस्तस्य पादं दद्याद्विचक्षणः ॥ कलिकायां संश्रहे ॥ ततः प्रहालयेत्यादौ भार्या स्यादिति वारिणाः ॥
तथा ॥ आशु काले यदा पत्नी वामे नीरप्रदा भवेत् ॥ आसुरंत इवेच्छां पितृणां नोपतिष्ठते ॥ तत्रैव ॥ नाधः प्रहालयेत्यादौ

रामः
९८

कर्त्तव्यविशेषकर्मसु ॥ पाद्यानंतरमर्घ्यमपि दद्यादिति हेमादिः ॥ तत्रैव लोकादिः ॥ मंडलादुत्तरे देशे दद्यादावमनीयकं ॥ तत्रैव विधाय
कालनंतेषां हि रात्रमनमिष्यते ॥ स्वयं वापि द्विरात्रमैद्विधेः ॥ अर्घ्यमिति ॥ हेमादौ नारदीये ॥ पात्राचमनवरिणि पादप्रक्ष
मोदकैः ॥ संगच्छते बुधाः आश्वमासुरंतस्य वसते ॥ हेमादौ व्यासः ॥ सव्येनैवासनं धत्वा दक्षिणं दक्षिणं करं ॥ आहूतीभिः समस्ता
भिरासनेषूपवेशयेत् ॥ समाधूमिति चेवोक्ता दक्षिणं जानुसंस्पृशन् ॥ आस्यतामिति तान् धूयादासनं संस्पृशन्नपि ॥ हेमादौ
शातातपः ॥ द्वौ देवौः शर्वणो विप्रो प्राञ्जुराभुपवेशयेत् ॥ पित्रे नृदञ्जुरां स्त्रीश्वह्ववाधुर्यसामगान् ॥ याज्ञल्क्यः ॥ द्वौ देवौ प्रा
क्त्रयः पित्रे उदगैकैकमेव वा ॥ यजुर्हेमादौ शरीतः ॥ दक्षिणाग्रदभं च प्राञ्जुरान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ उदञ्जुरादित्येके रतिः ॥
तन्मे त्रायणीयविषयं ॥ प्राञ्जुरान् भोजयेत् ॥ उदञ्जुरानित्येके रतिः ॥ तत्परीशिक्षात् विकल्प्यति हेमादिः ॥ माधवीये यमः ॥ भिरु
को ब्रह्मवशिवा भोजनार्थमुपस्थितः ॥ उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामंतमपि भोजयेत् ॥ कौर्मः ॥ प्रतिथिर्यस्य नायाति नतच्छ्रुद्धं प्रवह
ते ॥ विप्रनियमा माधवीये ॥ पवित्रपाणयः सर्वे ते वमोनवृते स्थिताः ॥ उच्छिष्टे ह्येह संस्पृशं व्रजं यतः परस्परं ॥ तत्रासनानि
पृथ्वीवंशोदये यमः ॥ प्रासनं कुतपंदद्यादितरा ह्यपवित्रकं ॥ हेमादौ वमत्कारकाण्डे ॥ पितृणां घटितं हेमं राजतं वापि वास
नं ॥ येन ताभ्रमयंदत्तमासनं पितृकर्मणि ॥ सर्वे दिव्यासनारूढो न हि प्रच्यवते दिवः ॥ हेमादौ नागरखंडे ॥ अथः शंकुमयं पीठं
प्रादेयं नोपवेशने ॥ कलिकायां संश्रहे ॥ सौमंदकूलं नेपालमाविकंदारुजंतथा ॥ ताणं पाणं दृसी वैवविधरादिचविन्यसेत् ॥
प्रतिदग्धान्यायसानि भद्रानि वविवर्जयेत् ॥ हेमादौ द्वागलेयः ॥ पश्चाद्भागोदपक्रम्य प्राच्यां पंक्तिर्यथा भवेत् ॥ दक्षिणा
संस्थिता ह्येषा पितृणां आर्द्धकर्मणि ॥ पुस्तकस्यः ॥ श्रीपार्ली त्वाहूणी हीरी जंबूका प्रकंदवर्कं ॥ पंचमं वाकुलं पीठं पितृणां

नि.सि.
२८

दत्तमहर्ष्यासंग्रहे। श्रीचक्रावलीश्लोकदेवोवाह्यासक्त। पंचमनामिहस्तानिष्टादेवार्चनेनया। कारिका। होदेवो प्रांमखोपित्रो श्रीवि
ज्ञानदनानां पेशन।

रामः
२८

वि-वि

दत्तमहयं ॥ संग्रहे ॥ शमी च काश्मली शैलुः कदंबो वरणस्तथा ॥ पंचासनानि शस्तानि आर्क्षे देवा र्वने तथा ॥ कारिका ॥ दो देवे प्राप्नु
रेवोपि त्रीनृविप्रानुदगाननान् ॥ पैठीनसिः ॥ कुतपः आर्क्षे लायां त्रीत्रियो यदि द्रुपते ॥ आश्वलायनः ॥ नीवी वा सो द्रुपते
नखयंदर्भः प्रवंधयेत् ॥ ४ ॥ अथ श्रुत्वा क्यस्त ॥ दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयं ॥ यत्तु कार्त्तिके ॥ नीविकार्या दशाष्टिर्वाम
कुशो तिलैः सहेति ॥ तद्विधौ आर्क्षे ॥ पितृणां दक्षिणे पाश्चैविपरीता तु देविके ॥ शतिसप्तत्यंतरात् ॥ वामे दक्षिणे वेत्याचारात् अवस्थ
तमदनपारिजाते ॥ आचार्यः ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्री स्मरन्तथा ॥ आर्क्षं कर्त्ता स्मीति वंदे हि प्रैर्वी व्यंकुरु रूच्यव ॥ आर्क्षे ॥
ततस्तिलान् गृहेत स्मितविकिरे वा प्रदक्षिणम् ॥ अथ द्यापरया मुक्ते ॥ अपेक्ष्य हता शति ॥ सप्तत्यर्थसारे ॥ अपहता शतितिलान्
किर्य उदीरतामित्युवाचो हेतु ॥ पराशरः ॥ तद्विज्ञे रिति मंत्रेणा गायत्र्या वप्रयत्नतः ॥ आर्क्षे द्ये दत्तजातं तु भूद्रुष्ट्या दिवर्जयेत् ॥
हमाद्रौ क्रमादे ॥ आर्क्षे भूमौ गायत्र्या ध्यात्वा ध्यात्वा दिवंगदाधरं ॥ वत्सादिभ्यः पितृभ्यः आत्माततः ॥ आर्क्षं प्रवर्त्तयेत् ॥ देवताभ्यः पितृभ्य
श्च महायोगीभ्यः यवयानमः स्वाहाये स्वदाये नित्यमेव तमोनमः ॥ आदिमध्यावसानेषु त्रिराष्ट्रं जपेद्धुधः ॥ पितरः स्त्रिप्रमा
यांति राहसाः प्रद्वंति च ॥ तत्रैव स्कंदे ॥ तिलारं हंति असुरान् दभारं हंति राहसान् ॥ पंक्तिर्वै ओत्रियोर हे दितिथिः सर्वरहकः ॥
वसिष्ठः ॥ अथ वतीभिः कृष्णांडीभिः पावमानीभिश्च पाकदिप्रोक्षयेत् ॥ अथ देवा र्वी ॥ तत्र प्रत्युपचारमाद्यंतयोरयो दद्यादित्युक्ते
दत्तौ सप्तत्यर्थसारे च ॥ हेमाद्रौ ब्राले ॥ आसनेष्वा सने दद्याद्दामे वा दक्षिणे पिवा ॥ पितृकर्मणि वामे च देवे दद्यात्तु दक्षिणे ॥ प्रवे
ताः ॥ आसनेष्वा सने दद्यात्तु पाणो कदाचन ॥ धर्मो सीत्यथ मंत्रेण गृह्णीयुस्तु तां नृकुशान् ॥ धर्मो सि विशिरजा प्रतिष्ठितं
त्रः ॥ गालवः ॥ दभो दानाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणे करे ॥ देवे हणः कृत्यां तु निरंगुष्ठं करंततः ॥ उं तथेति द्विजाः पूयुस्तथा प्रो

यमः

वि.सि.
१००

तुमवानिति ॥ कर्त्ता ब्रूयात्ततो विप्राः प्राप्नुवानीति वैवदेत् ॥ ततो अर्धकल्पयेदिति मन्वाद्यः ॥ शौनकजयं त्याभ्यामर्धे रहितस्य देवार्चन
स्योक्तेः ॥ अश्वत्थायनातो देवैः धेदानेनेति वैवदेत् ॥ इन्द्रियादेतु देवेष्वर्धं दद्यात् ॥ देवेभ्योऽपि पृथक् दद्यादिहा धर्मं श्रुतिवोदनादिति
शौनकोक्तेः ॥ अथार्घ्यपात्रं पृथ्वीवंशे दस्ये ॥ मात्स्यपात्रयोः ॥ पात्रं वनस्पतिमयं तथा पार्णमयं पुनः ॥ जलजं वापि कुर्वीत तथा सा
गरसंभवं ॥ **ब्राह्मे** ॥ सोवर्णं ताम्रं रोप्याश्वत्थं कटिकं शंखं स्तम्भयः ॥ भिन्नान्यपि हि योऽपानि पात्राणि पितृकर्मणि ॥ हेमाद्रौ प्रजापति ॥
सोवर्णं राजतं ताम्रं खड्गमणिमयं तथा ॥ यक्षिणं च समं वापि अर्घ्यार्थं धूरये दुधः ॥ अत्र वित्रैकत्वं द्वित्वं च दद्यात् ॥ दद्यात्तत्रैव धर्मपात्रे देव ॥
मानवसूत्रे तु देवैश्च देविके श्रीणि पितृत्रे एकैकं कर्तुं भयत्र वेत्तुं ॥ तदेकविप्रपरं पात्रं लभपरं वेति हेमाद्रिः ॥ **मदनरत्ने** तु देवैः एकं पात्रमुक्तं ॥
पृथ्वीवंशे दस्येपि ॥ श्रीणि पितृकपाणि द्वे देवैश्च देविके शक्तिश्च दद्यात् ॥ **हृदपराशर**ोक्तेः ॥ देवैः दद्यात् ॥ कलिकायां हरितः ॥ दत्तमदस्यतां याजिखड्गेनार्धं
तु यत्कृतं ॥ **हृदमनु** ॥ मन्मयं दारुजं पात्रं अथः पात्रं वयं ददेत् ॥ राजतं देविके कार्ये शिलापात्रं तु वर्जयेत् ॥ **पुराण** समुच्चये ॥ मृत्ना भवं
तथा कांस्यं आरक्तं यत्तु संभवं ॥ त्रपुसी सलोहं भवं सदा पात्रं विवर्जयेत् ॥ तत्रैव ॥ अष्टांगुलं भवेत्पात्रं पितृणां राजतं परं ॥ दशांगुलं तु
देवानां सोवर्णं शक्तिः कृतं ॥ स्थापयेदर्घ्यपात्रे देवमुत्तमं तत्र कुशोपरि ॥ द्वे देववित्रे विधिवसात्रयोश्चोपरि रक्षिते ॥ यज्ञपार्श्वः ॥ पवि
त्रस्थितिमंत्रेण पवित्रे हृदये तुते ॥ आषधीमंतरे कृत्वा अष्टांगुलिपर्वणोः ॥ स्फेद्यनकाहेन लोहेन न मन्मयेन खदिभिः ॥ वसिष्ठः ॥
तस्मिन् प्रोक्तां भसापात्रे कुर्याद्दूर्ध्वं विलेततः ॥ धूरयेत्पात्रं युग्मं तु कृत्वा परिपवित्रके ॥ **हृदपराशर**ः ॥ पात्रद्वयमथार्घ्यार्थं तैजसं वैकव
स्तुनः ॥ प्राशुरेवामरतीर्थे न शत्रौ देव्यादकं रक्षिते ॥ यवोसीति यवास्तत्र नृह्नि पुष्पाणि मृदं ॥ मानवसूत्रे ॥ समनसः प्रहिष्योत्स
ययवान्प्रहिष्येति ॥ यवोसीति मंत्रः पात्रे ॥ यवोसीधान्यराजोसीवाहणो मधुमिश्रितः निर्लोहः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतं ॥

रामः
१००

गोमिलेननुयवोसिसोमोदेवत्यशिते। तिलमंत्रोत्रस्वाहापुक्तं उक्तः॥ हेमाद्रौ यमः। यवहस्तस्ततो देवान्निज्ञाप्यावाहनं प्रति। आवाहयेद
नुज्ञातो विश्वे देवास इत्यत्र। इक्षुपराशरः। ततः समकरं मस्य विप्रदक्षिणजानुनि। देवानावाहयिष्ये हमिति वाचमुदीरयेत्। आवाह
येत्पुनस्ततो विश्वे देवास आगत। विश्वे देवाः शृणुते ममिति मंत्रं द्रव्यं पठेत्। आरुविशेषे विश्वे देवानामज्ञाने हेमाद्रौ हहस्यतिः। उत्प
त्तिनामवैतेषां न विदुर्ये हि जातयः। अथ सुचारणीयस्ते मंत्रः अक्षसमन्वितैः॥ आगच्छंतु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः। ये यत्र
विहिताः आहंसावधाना भवन्तु ते। इदं वावाहनमर्घ्यपात्रात्प्राक् हेमाद्रिणोक्तं। तत्र का तीर्थैः प्राक् कार्यं। तथैव सत्रात्। अन्येस्त
दुतरं। पृथ्वी चंद्रोदये शंखः। सयवंपुष्पमाहायवराणादिशिरंतरं॥ अथ ये तत्पर्वनं कुर्यादंतरे वा दकं तथा। पित्रे तु मूर्द्धादिप्रांतं। पादप्र
थिति मूर्द्धांतं देविके पूजनं भवेत्। शिरः प्रभृतिप्रांतं नमो वक्षति पेटके इति मदनरत्ने प्रवेतसोक्तेः। कलिकायां संग्रहे। तिष्ठन् कृतां ज
लिभृत्वा पठन् मंत्रो समाहितः। विश्वे देवा शृणुते त्यागं द्रव्यं परंततः। हेमाद्रौ जातकर्मणः। ततोऽर्घ्यपात्रं संपर्त्तिं वाचयित्वा द्विजात
मान्। तदग्रे वा र्घ्यपात्रं तु स्वाहा र्घ्या शितं विन्यसेत्॥ गार्ग्यः। दत्त्वा हस्ते पवित्रं वक्तुं वा ह्वां वपादतः। यदि व्याश्रितं मंत्रेण स्वाहा का
रनमो न्तकः। मिति हेमाद्रौ नागरखंडात्॥ आथर्वणसूत्रे तु पाद्यमर्घ्यमायमनीयमिति द्विजकेरनिनयेदित्यस्यैव त्रयमुक्तं। गम
स्ति। अर्घ्यं पिंडप्रदानं वस्वल्पं द्रव्यं तथैव वा गंधपुष्पादिकं सर्वं हस्तेनैव तदापयेत्। प्रतिविप्रं यादित्येत्यादिभिः। व ह्वा नानां त्व
नेन दक्षार्घ्यानुमंत्राणां ततः पात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्थानमसीति सुब्रुवतानं कार्यमिति गारुडे उक्तं। इदमापस्तंबानामुक्तं मन्त्रेषां
न। हेमाद्रौ विष्णुधर्मो। गंधैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूषणैः। अथ ये द्वाह्यं नानाशक्त्या अदधानः समाहितः॥ पृथ्वी चंद्रो
दये मार्कंडेयः॥ वंदनागरुकर्पूरकुंकुमानि प्रदापयेत्। विष्णुः। वंदनकुंकुमकर्पूरगुरुप्रकाचनलेपनायेति। व्यासः। अप

नि.सि.

१०९

वित्रकरो गंधैर्गंधद्वारेति पूजयेत् ॥ कलिकायां स्मृतिः ॥ गंधद्वारेति वै गंधमापतेति च पुष्पाकं ॥ धूरसी तममुना धूपं उदीपयेति दीपकं ॥ एवं
वस्त्राणि मंत्रेण वस्त्रं दद्यात्प्रयत्नतः ॥ आसने स्वासनं ब्रूयादघोरं स्वर्गं हि ज्ञोन्नमः ॥ सुगंधश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः ॥
सुज्योतिश्चैव दीपेतु स्वाच्छादनमिति क्रमः ॥ विप्राणां गंधेन वर्तुलं त्रिपुंड्रं वानकार्यं ॥ हेमाद्रौ देवलः ॥ ललाटे पुंड्रं कंठे दृष्ट्वा स्वेवेमा
लांतथैव च ॥ निराशाः पितरो यांति दृष्ट्वा वृषलीपीति ॥ पुंड्रं वर्तुलमित्यपरा कर्म मदनरत्ने च ॥ पुंड्रं त्रिपुंड्रं वर्तुलमर्धवर्णं च ॥ उर्ध्वं
वर्तिलं कंकुर्यात्तकुर्याद्देवि पुंड्रं कं ॥ ऊर्ध्वं वर्तिलं कंकुर्याद्देवे पित्र्येव कर्मणि ॥ निराशाः पितरो यांति दृष्ट्वा वैवर्तिलं पुंड्रं कमिति दृ
ष्ट्वा पराशरोक्तेः ॥ तिर्यक्कलेपो भवत्येव ॥ वर्जयेत्तिलकं भाले आध्वाकाले च सर्वदा ॥ तिर्यगपूरुषं पुंड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नत इति व्यासा
क्त इति पृथ्वीचंद्रः ॥ यत्तु दृष्ट्वा नारदीये ॥ ऊर्ध्वं पुंड्रं वर्तुलं सी आध्वाकेने कंठे केचनेति ॥ तत्कल्पर ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे ॥ पूतिकं मृगनाभिं व
रावर्तारक्तवर्णं ॥ कालेयकं तस्य गंधं तु रुच्छं वापि वर्जयेत् ॥ कस्तूर्या विकल्पहेमाद्रिः ॥ दृष्ट्वा शातानपः ॥ पवित्रं तु करे धत्वा यः समा
लभते हि ज्ञानं ॥ राक्षसानां भवेच्छुद्धिर्निश्चयः ॥ पितृभिर्गतेः ॥ पुष्पं तु ब्राह्मे ॥ जातीवं पकलो धांश्च मल्लिकावा एव वर्णी ॥ शृता
शोकादरूपं वर्तुलं सी शतपत्रकं ॥ कुंकुमं तगरं वैवर्णं भंगमारण्यकेतकी ॥ मूयिकामतिमुक्ते च आध्वायोग्यानि भो हि ज्ञाः ॥ कमलं
कुमुदं पद्मं कुंडरीकं च यत्नतः ॥ इंदीवरं कोकनदं कद्वारं च निवेदयेत् ॥ हेमाद्रौ वा पुष्पं विषयोः ॥ सुकुमारैः किसलयैश्च वदुर्वा
कुरैरपि ॥ संपूजनीयां पितरः श्रेयां कामेन सर्वदा ॥ स्कान्दे ॥ जातिश्च सर्वदा तव्या मल्लिकाश्चेत मूयिका ॥ जलोद्भवानि सर्वाणि कु
सुमानि च वंपका ॥ तत्रैव दृष्ट्वा मनुः ॥ मतिपुक्ताः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ॥ वर्जयेत्तिलकं भाले आध्वाकाले च सर्वदा ॥ तिर्यगपूरुषं पुंड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नत इति व्यासा
क्त इति पृथ्वीचंद्रः ॥ यत्तु दृष्ट्वा नारदीये ॥ ऊर्ध्वं पुंड्रं वर्तुलं सी आध्वाकेने कंठे केचनेति ॥ तत्कल्पर ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे ॥ पूतिकं मृगनाभिं व
रावर्तारक्तवर्णं ॥ कालेयकं तस्य गंधं तु रुच्छं वापि वर्जयेत् ॥ कस्तूर्या विकल्पहेमाद्रिः ॥ दृष्ट्वा शातानपः ॥ पवित्रं तु करे धत्वा यः समा
लभते हि ज्ञानं ॥ राक्षसानां भवेच्छुद्धिर्निश्चयः ॥ पितृभिर्गतेः ॥ पुष्पं तु ब्राह्मे ॥ जातीवं पकलो धांश्च मल्लिकावा एव वर्णी ॥ शृता
शोकादरूपं वर्तुलं सी शतपत्रकं ॥ कुंकुमं तगरं वैवर्णं भंगमारण्यकेतकी ॥ मूयिकामतिमुक्ते च आध्वायोग्यानि भो हि ज्ञाः ॥ कमलं
कुमुदं पद्मं कुंडरीकं च यत्नतः ॥ इंदीवरं कोकनदं कद्वारं च निवेदयेत् ॥ हेमाद्रौ वा पुष्पं विषयोः ॥ सुकुमारैः किसलयैश्च वदुर्वा
कुरैरपि ॥ संपूजनीयां पितरः श्रेयां कामेन सर्वदा ॥ स्कान्दे ॥ जातिश्च सर्वदा तव्या मल्लिकाश्चेत मूयिका ॥ जलोद्भवानि सर्वाणि कु
सुमानि च वंपका ॥ तत्रैव दृष्ट्वा मनुः ॥ मतिपुक्ताः शिखावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ॥ वर्जयेत्तिलकं भाले आध्वाकाले च सर्वदा ॥ तिर्यगपूरुषं पुंड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नत इति व्यासा

रामः

१०९

सीपत्रं विल्वपत्रं च वर्जयेत् । दोषं च करवीरं च धत्तूरं किं भुक्तं तथा ॥ माधवीये सत्यर्थे सारे च तुलसीनिषिद्धा ॥ तुलसीनिषेधो निर्ह-
रतिहेमाद्रिः ॥ पिंडपरः ॥ तुलसीगंधमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ॥ प्रयाति गरुडा रूढा तत्पदं वक्रपाणिनः ॥ प्रयोगपारिजा-
ते पात्रोक्तेः शतिवोपदेवः ॥ दध्पराशरः । न जाति कुसुमैर्विद्वान् विल्वपत्रैश्च नार्चयेत् ॥ जपादिकुसुमसिंधीरूपिका सकुण्टिका प-
ुष्पाणि वर्जनीयानि आर्द्धकर्मणि नित्यशः ॥ शंखः । उग्रगंधी न्यगंधी निर्वैतपद्मे इवानिव ॥ पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि या-
नि च । त्रलो इवानि सर्वाणि रक्ताभ्यां विविशेषतः ॥ अंगिराः । न जाती कुसुमानि दद्यात्त कदली पत्रमिति ॥ जात्यां विकल्पश्रुतिहेमाद्रिः ।
निषेधः पिंडविषयः । कुंदं शंभो वनो दद्यात्त न्मत्तं गरुडध्वजे । पिंडे जातिं च नो दद्याद्देवीमर्कं एनार्चयेदिति दध्यात्त वल्क्योक्तेरिति
वोपदेवः ॥ सत्यसारे । प्रागस्य भंगराजं च तुलसीशतपत्रका ॥ चंपकं तिलं पुष्पं च घटे ते पितृवत्तमाः ॥ केतकी करवीरं च वकुलं कुं-
दकं तथा । पाटलां चैव जातीं च आर्द्धयत्वेन वर्जयेत् ॥ केविलिंडे पितुलसीमादुः । पितृपिंडार्चनं आर्द्धयेः कृतं तुलसीदत्तैः । श्रीणि तापित-
रस्तेन यावच्चंद्रार्कमेदिनीति मार्कंडेयोक्तेः ॥ धूपस्तत्रैव विष्णुधर्मे । धूपस्तु गुग्गुलुर्दयस्तथा चंदनसारजः । अगुरुश्च सकर्षरं सुररु-
त्पकं तथैव च विष्णुः । घृतमधु युक्तं गुग्गुलुं श्रीखंडं देवदरं सरलादि दद्यादिति ॥ तत्रैव देवलः । ये हि प्राणं गता धूपा हस्तवा-
ता हताश्च ये ॥ न ते आर्द्धनियोक्तव्या ये च केचो अगंधयः ॥ घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणं गुग्गुलुं ॥ दीपमाह विष्णुः ॥ घृते न दी-
पादातव्यं तिलतैलेन वा घृतं ॥ वसामे हो इव दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ वस्त्रं बाले । कौशेयं क्षामकापी स दुकूलं महतं तथा ॥ आ-
र्द्धवेतानियो दद्यात्कामानां प्रीतिवोत्तमान् ॥ हेमाद्रौ वल्गवेवर्तते । यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विज्ञानता । पितृभ्यां वस्त्रदान-
स्य फलं नेता सुते खिलं ॥ तत्रैव पादौ । निष्क्रुयो वा यथा शक्तिवस्त्राभावे प्रदीयते । अन्यान्यपि देयानि तत्रैव कालिकापुराणे ॥

घाल्यादिभिर्मितारम्यादीपिकाश्च कर्मणि ॥ पितृनुदिश्योदद्यात्सभवे द्वाजनेत्रियः ॥ यो धूपदानपात्रं तु पात्रमाराधितं कस्य च ॥
 दद्यात्पितृभ्यः प्रयतः तस्य स्वर्गो ह्युपागतिः ॥ विष्णुधर्मः ॥ यः कंचुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ज्वरोऽस्वानिदुः खानि स
 कदाचिन्नपश्यति ॥ स्त्रीणां चाक्षेपुसिंदूरं दधुश्च शतकानि च ॥ निमंत्रिताभ्यस्त्रीभ्यो ये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः ॥ हेमाद्रावादिषु
 पुराणे ॥ न कुक्ष्यवर्णं दातव्यं नापि कार्पाससंभवं ॥ पितृभ्यो नापि मलिनं नोपयुक्तं कदाचन ॥ नाक्षेपितं नापदशनं न धौतं कारु
 णादि च ॥ कार्पासनिषेधोऽन्यसंभवे ॥ तत्रैव ॥ पितृस्तु कृत्यवासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकं ॥ यज्ञोपवीतदानेन विना चाक्षतुनि
 ष्फलं ॥ एतद्यतिस्त्रीर्ह्येव चाक्षेपि देयमिति हेमाद्रिः ॥ तत्रैव च सिंदूरपुराणे ॥ कमंडलुं ताप्रमयं चाक्षेषु प्रददाति यः ॥ काष्ठेन
 निर्मितं चापि भारिकेलमथापि वा ॥ दद्यात्कमंडलुं चाक्षे सस्त्रीमानमिजायते ॥ यो मृत्तिकाविरचितान् चाक्षेषु च घटान् शु
 भान् ॥ प्रदद्यात्करकात्वापि सोऽक्षयं विंदते सुखं ॥ तत्रैव ॥ उपानच्छत्रवस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमंडलुं ॥ शनयासनयानानि द
 र्पणव्यजनानि च ॥ अन्नं सुसंस्कृतं गंधास्तावूलं दीपमाचरे ॥ पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥ सोऽप्युराणे ॥ वामरं ता
 लवृत्तं च श्वेतच्छत्रं च दर्पणं ॥ दत्त्वा पितृणां मेतानि भूमिपालोऽभिजायते ॥ तत्रैव नदिपुराणे ॥ अलंकारां प्रदातव्या यथा शक्ति
 र्हिरामयाः ॥ केयूरहारकटकमुद्रिकांगुलिकादयः ॥ स्त्रीं चाक्षेषु प्रदेयाः स्फुरलंकारास्तथेष्टिताः ॥ मंत्रीरमेखला दामक
 र्णिका कंकणादयः ॥ तथा आदर्शव्यजनशयनासनपादुकाः ॥ मनोज्ञा पटवासाश्च सुगंधाश्चूर्णमुष्टयः ॥ अंगारधानिकाः
 शीतेयोगपटाश्च यष्टयः ॥ कटिस्त्राणि रोष्याणि मेखलाश्चैव कंकलाः ॥ कर्पूराश्च भंडानि तावूला यतनंतथा ॥ भोजनाधा
 र्यं चाणि पतद्राहास्तथैव च ॥ तथा जनशलाकाश्च केशानां च प्रसाधनं ॥ एतादृशानुयः सम्यक् सोऽश्वमेधफलं भवेत् ॥ त्सां दे ॥

येवर्णां राजतं बापिकां श्येनापि विनिर्मितं । दत्त्वा भोजनपात्रं तु संभ्राज्यति भूतले ॥ वामनप्रश्लो ॥ वंही कृतास्तये केचित् स्वयं वा यदिव
 परैः । येन केनाप्युपायेन यस्तान्मोचयते परः ॥ पितरस्तस्य गच्छंति शाश्वतं पदमव्ययं ॥ यशस्वरः । वाचयेत्यारिर्हर्णत्वं वा सो दत्त्वा भि
 धानतः ॥ नारदीयः । देवैश्च समनुज्ञातो यजेत्यित्युक्तं तथ ॥ तत्रापि च आसनाद्यशेषमर्चनकांडवैश्वदेविकज्ञेयं ॥ विशेषस्तु व्यते ।
 तत्रासने द्विगुणं पुनाकुशाः । तत्रावाहनमासनात्पूर्वं अर्घ्यं पूरणेन तं वा अन्नोकरणेन तं वेति स्मृतिषु यद्वा उक्ताः ॥ यथा शा
 खाभेदेन व्यवस्थाः । द्वितीयं पुरुषवत्संमतः ॥ तत्रार्घ्यमाह श्रुत्या यनः ॥ तैजसाश्चामयेषु त्रिषु पात्रेष्वेक इत्येव वादमोत
 र्हितेष्वपः प्रसिष्य शन्नो देवीरित्यनुमंत्र्य तिलानां वपति । तिलोसिसोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्नः स्ववयापि
 तृनिमाल्लोकाः श्रीणया हिनः स्वधानमश्नते ॥ अथ मयं स्फटिकादि । मन्मयं हस्तकृतमेव । कुल्लेव क्रानिर्मितमासुरं देवि
 कं न तत् ॥ तदेव हस्तघटितं देविकं केवलं तथेति छंदोगपरिशिष्टात् ॥ अन्याः यथा पात्राणि पूर्वमुक्तानि ॥ मनुः । अन्नाभावे
 द्विजाभावे यद्येको वास्तुल्लो भवेत् ॥ पात्राण्यासादयेत्रीणि ननु बालाण संख्यायाः । दत्तकादेः कर्तुं द्विपितकंत्वादावपि वव
 ना त्रीण्येव पात्राणीति हरिहरः ॥ वैजवापः । अर्घ्यं पितृणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् । एकस्मिन्वाव द्रुषुवा ब्राह्मणे
 पुण्यथ विधिः । हेमाद्रावप्येवं ॥ अत्रानुमंत्रणं सकृत् । तिलोसीत्यस्य प्रतिपात्रमावृत्तिः ॥ पितृशब्दस्याः पूर्यतेति वृत्तिरुक्त
 र्धर्मश्च त्रिगुणं पवित्रं । तिलस्त्रिस्तः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पात्रेण । एको द्विष्टे शलाके कानि धायोदकमाहरेदिति हेमाद्रौ चतुर्वि
 शतिमतात् ॥ तत्रैव विष्णुः । दक्षिणार्धं पुनर्दक्षिणपवर्गवमसं पुनर्विनांतर्हितेष्वपः आसिंवेच्छन्नो देवीति मंत्रेण जलासेचनं
 बह्वभिन्नविषयं । अस्मिन्पदे प्रतिगुणं मंत्रावृत्तिः ॥ कारिकायां । गंधपुष्पाणि च तेषु पात्रेषु प्रक्षिपेदथ ॥ ब्राह्मे । जलं हीरदधि

नि.सिं०
१०३

मार्
छतंतिलतंडुलसर्पपान् । कुशात्रमधुपाणिदत्वाचामेततः स्वयं ॥ ज्ञातृकर्णः । ततोर्ध्वपात्रसंपर्तिवाचयित्वादिजोत्तमान् । तदन्तरे वा
र्ध्वपात्राणि स्वधाध्यांशतिविन्यसेत् ॥ ततः ॥ लहसोविप्रसम्यजानोदहिरणंकरं न्यस्यावाहनं पृच्छेत् ॥ अत्रसंबंधनां निहितीयां तत्वं व प्रा
गुक्ते ॥ वैजवापगृहे । तिष्ठन्मिदं नावाहं येष्यामीत्यामंत्रं ॥ कोर्मि । अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणमुखः ॥ आवाहनं ततः कुर्या
दुत्तरं त्वेष्ट वावुधः ॥ आवाह्यतदनुज्ञातो जपेदायंतु नस्ततः ॥ अत्रसम्यस्यापि प्रागुक्तेर्विकल्पः ॥ अत्राद्यमंत्रादृत्वाऽस्मयितरममुकश्च
माणिममुकगोत्रं वसुस्वरूपं आवाहयिष्यामीत्याद्युक्तामूर्धदिपादंतं विष्कीर्य आयंतु नः ॥ इति सर्वांते सकृज्जपेदिति निवंधाः ॥ अत्रोप
वेशनं संवेशनपाद्याध्यां वमनीयान्यपि हेमादिणोक्तानि । तान्यथर्ववेदिनां नियतानि । नान्येषां तेषां वप्रपितामहादिष्विदं तं प्रतिलो
म्यनसर्वप्रयोगः । वारहे । गंधपुष्पाचनं कृत्वा दद्याद्भुक्ते तिलोदकं । गार्ग्यः । शिरस्तं पादतो वापि सस्यगम्य च येन ततः । ततः । स्वधाध्यां
शतिनिवेदयेदितिकारिकायां ॥ आश्वलायनः । प्रसम्येनेतरपाण्यगुह्यं तरेणोपवीतित्वा दक्षिणेन वा सोपवीतेन पितरि दत्ते अर्घ्यं प्र
पितामहे अर्घ्यं इत्यध्वर्वताः प्रपितामहयिष्यत्सकृत्सकृत्स्वधाध्यांशति पृच्छति । स्वनुसृष्टा स्वनुमंत्रयीत । यादिव्याऽप्रापः पृथि
व्यां संवभृश्रुयाऽऽन्तरि ह्यऽऽतपार्थिवीयाः । हिरण्यवर्णं यक्षियास्तानऽप्रापः शर्दः स्योना सुह्वा भवंत्विति । अर्घ्यादिप्रागां वा
देयं शोपवीतमेवा । अर्घ्यदानादिप्रागन्याप्रयोदघातः । अद्यप्यत्रसम्येन दक्षिणेन वा ध्वं दद्यादित्युक्ते तथा दक्षिणेनेत्यभिमतोर्थः ।
कारिकायां दत्तं वैवपित्रोदस्त्रिभिः पात्रैर्दद्यात् ॥ पितृस्थानत्रयादेकाध्वं विभज्य दद्यात् ॥ त्रयाणां स्वधाध्यांशति सकृत्स्वधः ॥ एवं
पितामहादवपि ॥ अन्यजलदानमर्घ्यमंत्राश्च प्रतिविप्रमावर्तते । तेषु गंधादौ च प्रतिविप्रं पदार्थानुसमयः कांजनुसमयो वा । पित्रा
दिव्याणां मेकविप्रपदे त्रिभिः । पात्रैरेकैकस्येवाध्वं दद्यादिति वृत्तिः । कारिकापि । स्वधाध्यांशत्ययोर्ध्यास्तानुपवीति निवेदयेत् ॥
निवेदनात्प्राक् प्राचीनावीतेमेवेत्यर्थः । अर्घ्यं संशोधमादाय दक्षिणेन नुपाणिना ॥ सम्यहस्तगृहीतेन निनयेत्पितृतीर्थतः ॥ द

रामः
१०३

तादृशानि नीतास्तायादि व्यावर्तनमंत्रयेत् ॥ यत्तु यादिव्या इति मंत्रेण हस्तेष्वर्घ्यविनिःसृपेदिति ॥ यच्च वारोहे तिलो बुना वापसवं
दद्यादर्घ्यादिकं द्विज इति ॥ यच्च व्यासः ॥ गोत्रसंबंधनामानि पितृणामनुकीर्तयन् ॥ एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिःसृपेदिति ॥
तद्धुत्वातिरिक्तविधयः ॥ ततः आवामेत् ॥ एवं मातामहं क्षपि ॥ आश्वलायनः ॥ संस्रवा समवनीयतामिरुद्भिः ॥ उत्र कामो मुखमन
क्लिः संस्रवः शेषः ॥ संस्रवे हि परिशिष्टो भवतीति शतपथश्रुतेः ॥ केचिन्नुहस्तगालितां वुवदंति ॥ समवनीयांते पदेषां त्रेपितृपात्रा
सिंघेति वृत्तिः ॥ प्रथमे पात्रे संस्रवा समवनीयेति कातीयस्तत्राच्च ॥ अहं तु प्रतिविवां लोकनमुक्तं ॥ कांदेलायः कामस्यनेशसेवन
मुक्तं ॥ पितृविप्रेषाद्गुरुवसाकर्तुमभिषेकः कार्य इति केचित् ॥ आश्वलायनः ॥ नो हरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितं ॥ आहूता
स्तयस्मात्तृतीयपात्रेण हुता इति ॥ यद्वा ॥ प्रथमेव न्यग्निलं कुर्यादिति कामाभावे पीदमेव शेषप्रतिपादनं हेमाद्रौ कौर्मि ॥ संस्र
वांश्च ततः सर्वान् पात्रेषु कुर्यात्समाहितः ॥ पितृभ्यः स्थानमसीति युज्यं पात्रं निधापयेत् ॥ अत्रिः ॥ गंधादिभिस्तदभ्यर्च्य तृतीयेन पिवा
पयेत् ॥ पितृभ्यः स्थानमसि शुबोदे शर्विते न्यसेत् ॥ अर्चनं युज्यं ॥ कृते पितृभ्यः युज्यं युज्यं ततो न्यसेदिति प्रवेतसोक्तेः ॥ सर्वविप्रोत्तर
तो न्यसेदिति ~~हेमाद्रौ~~ ॥ हेमाद्रिः ॥ उत्तानं विवृतं वापि पितृपात्रं नत इवेदित्युशनोक्तेः युज्यं तैव साधु ॥ यमोपि ॥ स्पष्टमुत्तानम
न्यत्र नीतमुच्चारितं तथा ॥ पात्रं दृष्ट्वा व्रजं त्याभुपितरस्तं शपतिव विश्वदेवे उत्तानमिति मदनपारिजातः ॥ वैजवापः ॥ तस्योपरि
कुशान्दत्वा प्रदद्याद्देवशर्वकं ॥ गंधपुष्पाणि धूपं च धूपं वस्त्रोपवीतके ॥ अत्र गंधादेर्देवोपि त्रेव यदार्थानुसमयस्य याज्ञव
ल्क्योक्तं कांडानुसमयेन विकल्पो ज्ञेयः ॥ बह्वचानां तु स्त्रे देवानुक्तेः ॥ कांडानुसमय एव ॥ अत्र प्राचीना वीतनाम गोत्रसंबुद्ध्या
युक्तं ॥ अन्यत्र देववत् ॥ तदंते आचमनं हेमाद्रौ कालिकापुराणे ॥ निर्वर्त्य ब्राह्मणादेशात्क्रियामेव यथाविधिः ॥ भाजनानि त
तो दद्याच्छतशोभं पुनः क्रमात् ॥ आहूतायात्राणि दद्यादित्यन्ये ॥ तेन तत्रापि प्रक्षानुसारे ज्ञेये ॥ तत्रैव ब्राह्मे ॥ मंडलानि च का

नि.सिं.
१०४

र्याणिनेवारैश्चैकेभ्यो गौरमृत्तिकयापि भस्मना गोमयेन वा ॥ भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मंडलं ततः । चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य
त्रिकोणं रुद्रियस्य तु । मंडलाकृतिवैश्वस्य सूर्यस्याभ्युदयं सूर्योऽस्य । केचिद्वृत्तमाहुस्तन्निर्मलं । भाकंडेयः । यातुधानां पिशाचाश्च कुर्यादेव
वराहस्तः ॥ हरंतिरसमन्नस्य मंडलेन विवर्जितं तत्र भूमावेव पात्राणि निदध्यान्नाधारयंत्रादौ । भूमावेव निदध्यान्नापरिपात्राणीति
हमाद्रौ हरितोक्तेः ॥ तानि तु हेमाद्रौ वत्रिंशद् ॥ भोजने हेमरोप्याणि देवे पित्रे यथाक्रमे । हारितः । राजतपाणं ताप्रकां उपपात्राणि भोज
नं इति । तत्रैव वाराहे । सौवर्णनी हरोप्याणि कांश्चानि तदसंभवे । अन्यान्यपि हि कार्याणि दाहजान्यपि ज्ञानता । नायसान्यपि कार्याणि
पेत्तलानि न तु क्वचित् । न वसी समया नीह शस्यंते तत्रैव ज्ञान्यपि । अत्रिः । पंचाशत्यलिकं कांश्चैव अधिकं भोजनाय वै । गृहस्थे स्नुतदाकार्ये म
लाभे हेमरोप्ययोः । पालासेभ्यो विना न स्युः पालपात्राणि भोजने ॥ पृथ्वीवत् ॥ कांश्च पात्रे हविर्दद्यान्निराशाः पितरोगता इति ब्रह्म
के । कांश्च पात्रनिघेधमाह ॥ गोपदेवस्तु सूर्यसं ग्रहमुदाजहार । आर्कपलासपत्राणि मधुकोदुं वराणि च । पारिकाः कुट्टकथैव ककचमडरा कुंभी
कसां भृगुः । कदलीपत्रैः सप्त रुजं क्षुपत्रागवंपकाः । अलाभे मुरगपत्राणां आद्याः स्युः पितृकर्मणि इति हेमाद्रिस्तु । कदलीपत्रमा
ह अंगिराः । न ज्ञाती कुसुमानि दद्यात् न कदलीपत्रमिति क्रतुः । असुराणां कुले ज्ञातारं भाष्यं परिश्रमे । तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः
पितरोगताः । एवं पात्राण्यासाद्य भस्ममय्यादां कृत्वा विप्रहस्तशोधनं कुर्यात् । तत्र पिंशंगेरुणा इति मंत्रं दधं केचित्पठन्ति ॥ मात्स्ये ।
अकृत्वा भस्ममय्यादां यः कुर्यात् साणि शोधनं । आसुरंत इवेच्छं पितृणां नोपतिष्ठते ॥ तत्रैव ब्रह्मादे । प्रहात्य हस्तपात्रादि
पश्चादद्भिर्विधानवत् । प्रहात न जलं दधेति लेर्मिश्रं हि पेक्षुवौ । मंडलोपरीति हेमाद्रिः ॥ अथानौकरणं ॥ हेमाद्रौ भाकंडेयः ।
आहिताग्निस्तजुदुयादहिराग्नौ समाहितः ॥ अनाहिताग्निर्गृहस्थे दग्धभावे दिजे सुवा ॥ वायवीये । आहृत्य दहिराग्निं नुहे

कठहरपाखरी

मडरा कुंभी

रामः
१०४

मार्थं वो प्रयत्नतः । अग्न्यर्थं लोकिं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये । आहिताग्निर्गृहीः सर्वो धानी । अर्द्धो धानीति गृह्ये एवेति चंद्रिका परा
कर्मिता हरमाधवा दयः । तस्यापि दक्षिणा नो । लोकिके गृह्ये इति हेमाद्रिः कल्पतरुश्च । आद्यपर एव तु पुनः । बहुसंमतश्च । यद्य
पि स्मार्तमग्नौ करणं भ्रूते दक्षिणा नो न युक्तं । तथापि वचनाद्भवतीति हेमाद्रिचंद्रिका दयः । इदं दर्शनाद्भवति । आदिकादिषु तु
सर्वो धानी पाण्यग्नौ अर्द्धो धानी गृह्ये कुर्यादिति । हेमाद्रिर्माधवश्च । परं तत्कर्मनिर्वर्त्यैवैश्वदेवं वसात्रिकः । पिंडयज्ञंततः कुर्या
त्ततो न्वाहार्यं कं वुध इति । लोकाग्नादग्निभिः क्रमोक्तः । विहृतदक्षिणाभिर्दुत्वार । अत एवात्र वचने सान्निक आहिताग्निरुक्तो
हेमाद्रिणा । एतदापस्तंबादीनामेव । आश्वलायनस्य त्वाहिताग्नेः पाण्येवेति वृत्तिः । अर्द्धो धानिनः गृह्ये व्यतिषंगेणैति प्रयो
गपरिज्ञाते परिशिष्टे वा । वायदेवस्तादृ । होमशब्दः पिंडपितृयज्ञपरः । पितृयज्ञे तु जुहुयाद्दक्षिणा नो समाहितः । आर्द्धो
पाशनाग्नेर्न निरग्निर्लोकिकेऽनले । अनग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते । संधायार्धंततः कुर्यात्क्षेममग्निं समुत्सृजेदिति
त्रिकांडसंज्ञोक्तः । आर्द्धगृह्यात्तावेवेति । लोकिकाग्नादिविधाने च तैत्तिरीयादिविषयं । बहुवचनं नग्नेऽपि पाणि होमहोक्ते गृ
ह्यपरिशिष्टे । अन्यच्छकं च पूर्वधुर्मोसिमास्यथ पार्वणे । कात्पमभूदयेष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमं ॥ एकोदिष्टं संपिंडीकरणं । अ
र्द्धतन्निषेधाच्चतुर्थयाद्येषु सान्नीनां वद्वे होमे विधीयते । पित्राह्नाहो हस्ते स्यादुत्तरेषु वतुर्ध्वपीति ॥ बहुवचनमाध्यकारस्तु सर्वैको
दिष्टेषु पाणि होममाह । तत्रेदंतत्वं । स्थालीपाकेन सह पिंडार्थं मुक्तं तैत्तिरीयेण त्रपूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते सर्वत्रादेषु प्रसंगा
त्तेनानुशास्यमिति वृत्तिर्कृतोक्तः । पार्वणे आर्थिकस्यानंगस्य व्यतिषंगस्य वार्षिकादिष्वनतिदेशादर्द्धो धानिनोऽपि पाणि होमस
वेति वृत्तिस्वरसः ॥ एवं मासिकादवपि । षोडशो मासिको अर्द्धसंपिंडीकरणे तथा । पाण्येवेव तु होतव्यमन्यत्राग्नेर्न हूयत इति
वायदेवोदाहृतवचनाच्च । भाष्यकारमतनुस्त्वे स्थालीपाकेनेति करणत्वात्तत्रैव वचनाच्च पार्वणे संगे । अतः कात्यादिषु

नि० सि०
१०५

तदभावे कार्यस्य पिंडदानस्याप्यभावः स तदेवानुसृत्य विकृतावपि राधिकादौ व्यतिषंग उक्तः प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे दत्ते नैतन्म
तेनार्धावनिनोऽनावेव ॥ वस्तुतस्तु स्थालीपाकसहस्रावमात्रश्रुतेः पालीयते त्वदुत्पलक्षणमिव नांगत्वं तत्त्वेवानांगारेधेन
प्रधानभूतपिंडदानस्यागोचरः न तेन व्यतिषंगाभावेऽप्यत्रोहोमा भवतीति बोधदेवः ॥ अनादिताग्नेर्गृहस्थमिर्मतस्तु सर्वमतेऽ
नावेव ॥ वार्षिकादौ वृत्तिमते व्यतिषंगो न ॥ अन्यमते तस्ति ॥ अत्रथथा चारमनुष्ठेयं ॥ अथलायनः ॥ उक्त्युच्यताक्रमन्नमज
ज्ञापयत्यनौ करिष्यकरवाणीतिसर्वानुषंगः पुरस्तात्पिंडपितृयज्ञोत्तरे वा ॥ मे हृणेनावदायावदानसंपदा बुद्ध्या सोमा
यपितृमते स्वधानमोऽनये कथ्यवाहनाय स्वधानमश्ति ॥ स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वयज्ञोपवीतिमे हृणमुप्रहृत्येति ॥ अव
दानसंपदा उपस्तरणाद्यर्थः ॥ शौनकः ॥ स्वाहाकारेण होमेन भवेद्यज्ञोपवीतवान् ॥ तत्र प्रागग्नये हुत्वा यथा सोमाय
हुयते ॥ अतो यज्ञोपवीत्येव प्रहिषेत् ॥ हृणंततः ॥ हृंदंगपरिशिष्टे ॥ अत्रोक्ता होमश्च कर्तव्य उपवीतिना ॥ अपसव्येन वा
कार्यो दक्षिणाभिमुखेन वा ॥ कार्त्तिक्यानां त्वपसव्यमेव पिंडपितृयज्ञवद्धत्वेति सर्वातिदेशात् ॥ सव्यं तु हृंदंगपरं ॥ गोभिलेनै
व दुर्गमेवापसव्योक्तेः ॥ हृंदंगेनाहुहुयः सव्येनाऽपसव्येन याजुषा इति वृद्ध्या ज्वल्लोकोक्तेः ॥ अथ पाणिहोमः ॥ आ
श्वलायनः ॥ अभ्यनुज्ञायो पाणिष्वेव वेति ॥ पिंडपितृयज्ञकल्पाभावेनाग्नेभावे कार्त्त्यादिद्वित्यर्थः ॥ पाणिद्वितिवहुवचना
त्सर्वविप्रपाणिषु होमश्चेति वृत्तिः ॥ एवंमातामहे ॥ शौनकोपि ॥ सर्वेषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु ॥ विभज्य जुहुया
त्सर्वं सोमायेत्यादिमंत्रतः ॥ यत्रेह मादौ कात्यायनः ॥ पित्रेयः पंक्तिर्हृत्पस्तस्वपाणावननिकः ॥ हुत्वा मंत्रवदन्येषां
हृंदंगीपात्रेषु निक्षिपेत् ॥ इति तद्वृत्तिरिक्तानां ॥ यत्रुतत्रैव मात्स्यः ॥ अग्न्यभावेन विप्रस्य पाणावाथ जले धिवा ॥ अज

रामः
१०५

अकर्णेभ्यः कर्णे वा गोष्वा वा शिवांतिके ॥ इति तृतीयं आहुविषयं तद्यदाऽप्यं समीपस्याऽङ्कां ज्ञेयो विधिस्तदेति तत्रैव कात्यायने
केऽनिर्गलेऽत्र कर्णेऽप्ये ॥ यत्तु वंदोदये यमः ॥ दैवविप्रकरोऽन्यः कत्वात्रो करं हिजः ॥ इति तदभाये परं ॥ अपत्तिको यदा विप्रः
आहुं कुर्यात्तत्पार्वणं ॥ पित्र्यविप्रेरनुज्ञातो विप्रो देवेषु हूयते इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः ॥ हूयत इति ह्यं सोमस्य ॥ हेमाद्रौ वाय
वीये ॥ विधुरो दैविके कुर्याच्छेषं पित्र्ये निवेदयेत् ॥ दैवपित्रानेकत्वे तत्रैव ॥ वैश्वदेवे यदैकस्मिन् भवेत्तु ह्योदयो हिजाः ॥ तदैकपाणो
होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा ॥ सोमपाद्यः ॥ प्रथमं वानिथ्यम्यतेति न्यायात् ॥ तेन मृतभार्यस्य देवे होमः ॥ अनुपवीतवस्त्रचर्या
देस्तु पित्र्ये ॥ अन्यभावाः स्युस्तत्तावद्यावद्धार्यानविंदतीति हेमाद्रौ जातकर्णोक्तेः ॥ सभार्यनष्टकान्नेरपि पित्र्यकरे इति पृथ्वि
॥ उपवीतित्वेन देवे होमः प्राचीनावीतेन पित्र्ये ॥ यदा ॥ सर्वत्र दैवपित्र्यकरयोर्विकल्प इति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च ॥ यदा तु
पितृमातामहयोर्दैवपित्र्यविप्रभेदस्तदा भेदेन पाणि होम इत्यपरा केचं द्रष्टव्यः ॥ यदा तु देवं तंत्रे तदा तंत्रेण सकृदेव पाणि
होम इति केचित् ॥ हेमाद्रिस्तु ॥ मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तंत्रेण साम्निक इति कातीयस्य ते भेदमाह ॥ एवं पित्र्येऽपि ॥ माधवी
येऽप्येवं ॥ एवं साम्नेरपि देशदौ समाहूयः नौवपाणि होमो ज्ञेयः ॥ यत्तु कर्केण ॥ अग्निं विना आहुमेव नास्तीत्युक्तं तत्सपिंडे
नकार्षिकस्य करणापत्तेर्यत्किंचिदेवा हेमाद्रौ यमः ॥ अत्रो करणवत्तत्र होमो विप्रकरो भवेत् ॥ पर्युह्यदर्भो नास्तीत्येव तो ह्यग्नि
समो हिजः ॥ मेरुणेनु करेण वा होमः ॥ मेरुण प्रहणेनेति वृत्तिः ॥ स्युतिरत्नावल्पा ॥ नानुज्ञा पाणि होमः स्यात्तत्र स्तः पर्युह्य नो ह
ण ॥ नानेतमद्यादिति वचनस्यातामिध्यमेरुणे ॥ ककाचार्योऽप्येवमाह ॥ माधवीये वंदिकायां वानुज्ञादिसर्वं भवतीत्युक्तं ॥

तिरुदुध्यव्याहृतीहनेर ॥ ततोनुज्ञातो श्रीवनाघाज्यभागांतेयमेमातेसाधौर्जुयार ॥ तत्रसप्तानुदुतय ॥ यद्यज्यस्येति ॥ त्रयोदश
व्यत्ययोवा ॥ यथा ॥ यन्मेमाता प्रलुलोभतमेरेतः पिता हृद्गं ॥ योस्तिष्ठंतीतिहृद्गं ॥ अमुख्येखोहेतिपितुर्नामाहोहोमो ॥ यन्मे
पितामही प्रलुलोभतमेरेतः पितामहो हृद्गं ॥ अंतर्दधे इति तत्राप्रपितामहायहो ॥ यन्मेप्रपितामहीतमेरेतः प्रपितामहो हृद्गं ॥
अंतर्दधेरिति तत्राप्रप्रपितामहायहो ॥ मातामहो हृद्गं ॥ यन्मेमातामहीतमेरेतः मातामहो हृद्गं ॥ अन्यमाता
महा हृद्गमित्याद्यौ ॥ यन्मेमातुः पितामही ॥ तन्मेरेतोमातुः पितामहो हृद्गं ॥ अन्यमातुः पितामहा हृद्गं ॥ यन्मेमातुः प्रपिताम
ही ॥ तन्मेरेतोमातुः प्रपितामहो हृद्गं ॥ अन्यमातुः प्रपितामहा हृद्गं ॥ सर्वत्रामुष्या इत्यत्राह ॥ तत्रामयो ज्योतः सुखसंश्रयो
ज्यः पित्रादिशब्दानां स्थानेमातामहादिकः ॥ अन्नहोमेतथास्यशैजलपिंडादिदानके ॥ यन्मेमातामहीत्यादितत्रोदाहरणं
भवेत् ॥ ततोयेहेत्येकात्राहुतिः ॥ ततः स्वाहापित्रेश्वाद्यैराज्यं हुत्वास्विष्टकृतं हुत्वा सर्वं भस्मं किंविदादापोदगुह्यं भस्मा यो ह्यत
त्रहृद्गी स्वाहाकारेण जुहोति ॥ परिषेचनं तस्थालीपाकवत् ॥ अयमन्नो करणमासि आह एव तत्र स्मार्त्ता न्यभावेन कार्य
मितिकेचित् ॥ कार्यमेवेतिवहवः ॥ अतएवसर्वाधानिनोहोमवर्जं मासि आह मुक्तं ॥ सुदर्शनभाष्यमहालयेतद्वदित्येके ॥ प्रकर
णंतरत्वात्कर्मांतरत्वेन स्मार्त्तपार्वण्यत्वात् कार्य इति त्वस्मदुक्तं ॥ आदिकादिषु तस्मार्त्तपार्वण्यविधिरेव ॥ एवमात्वाधिकादि
षु ॥ मासि आह विहृतावहकायां मात आह वै कृतहोमेन प्रकृतहोमवाधः ॥ अन्वहका सुमात आहं नेति भाष्ये ॥ तत्रापि
आहं तत्रैव क्रियमाणे तु यन्मेमातेसाधौ गुणत्वेपि मातुः प्राधान्यं विवक्षितं ॥ मासि आहं न कल्यो व्याख्यात इति सूत्रात् ॥
अत्रैवैवमनोता कार्येति वचनादग्निशब्देनैवैवै कृतदेवताभिधायित्वे ॥ तेनामुष्या इत्यत्रा मुकशर्मोभ्यां इत्याहूहः का

नि. मि.
१७

ये तत्र मासि त्राहं जीवसि त्राहीनायुक्रमस्तपित्राहीनाचकार्यमित्युक्ते सुदर्शनभाष्ये। तस्य कारकवद्व्यते। मातापित्रोर्द्विहोदो
नुनोहः। तस्माद्वनो हेदिति निषेधात्प्रकृता बहूभावश्च यत्नी सन्न ह्येभि वत्। उपदेशि मते न हः। यथा। यन्मे मातरो प्रलुभतुश्च
त्याव नुव्रतेत्याद्यस्य स्यात्कृतमासिक आहनिर्णयेत्यमिति दिक्। अन्यथा गवत् ॥ अथ परिषेधः ॥ तत्रोपवीत्येव
आज्येन देवपूर्वं। आमा सुप क मिति पात्राण्युपस्तीर्य कुर्यादिति हेमाद्रिः। तत्रैव शौनकः। विधिना येव पूर्वतु परिवेषणमाचरेत्। त
त्रैव धर्मः। फले स्यान्नंततः प्रोक्ता स्वयं वपरिवेषणे। तत्रैव वायुभविष्ययोः। भार्यायाः आहकाले तु प्रशस्तं परिवेषणं। अत्र
उ। नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विनाकुशं। नापसेनापसेनैव आहृतुपरिवेषयेत्। वसिष्ठः। आपसेन तु पात्रेण यदन्नं सं
प्रदीयते। भोक्ता विहासमंभुं केशताचनरकं व्रजेत्। पैठीनसि। स्त्रीसकामसति पात्राण्यपशिमानि। तत्रैव हारीतः
सोवर्णराजताभ्यां वस्त्रेणोद्वरेण वा। दन्तमक्षयतां याति कल्पायात्रेण वा पुनः। काष्ठाजिनिः। हस्तोद्वरेण वा त्रि
समस्तं यं जनानि च। उदकं चैव पक्वान्नोद्वरेण वा। यमः। यंत्रां विषमदानुश्च निष्पत्तिनैव विद्यते। पृथ्वी च द्रोह्ये यश
शरः। सर्वदा च तिलाग्राद्यापितृकल्पे विशेषतः। भोज्ये पात्रे तिलादृष्टानि राश्याः पितरोगता। वंदिकायां तु दृष्टाना
तपः। हस्तदत्वा तु ये स्नेहा लवणं यं जनानि च। पितृणां नोपतिष्ठति भोक्ता भुंजीत किं ह्यिषं। घृतपात्रे विशेषो यं श्रेयोतरे।
उदने परमात्रे वपात्रमासाद्य मुग्धधी। घृतेन पूरयेत्पान्नं तत्पात्रं रुधिरं भवेत्। घृतादि पात्राणि भूमौ स्थापयेत्तु भोजनपा
त्रं शक्तिमदनरत्नं संप्रहे। हस्तदत्तं न वा श्रीयात्पुनः पान्नं यं जनानि च। अयं कंते लपकं च हस्तेनैव प्रदापयेत्। पात्रालंभन

काश्य

रामः
१७

मुक्तं चतुर्विंशतिमते ॥ उत्तानं दक्षिणं सव्यं नीचं पात्राण्युपस्थे शेर ॥ याज्ञवल्क्यः । दत्त्वा त्रैपथिं पात्रं श्रुतिपात्राभिर्मंत्राणां कृत्वा
द्विविधं स्रित्यत्रे द्विजांगुष्ठं निवेशयेत् ॥ बौधायनः । विप्रांगुष्ठं नानेखनानुद्विश्रुति । पथिविते पात्रं घोरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे
ऽमृतेऽमृतं जुहोमि । ब्राह्मणानां त्वविद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यहितमसिमा मे पितृणां रुह्यं अमुत्रामुष्मिन्लोके श्रुति ॥
अत्र जुहोम्यग्ने स्वाहाशब्दः । कातीयस्मृत्युक्तेः । पेत्रे खधाशब्दः । अंगुष्ठे विशेषमाह हेमाद्रौ बौधायः । परित्यज्य नवांगुष्ठं द्विज
मानो निवेशयेत् । उत्तानी कृत्यतथा । उत्तानेन तु हस्तेन द्विजांगुष्ठं निवेशनं । यः करोति द्विजो मोहात्तद्वैरुह्यं सिभुं ज्ञते । तत्रैव यमः ।
विहो हव्यं वक्यं वक्रूयाद्दृष्टव्यं क्रमात् ॥ दैवपित्रे चेत्यर्थः । तत्रैवाग्निः । संबन्धनाम गोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा । पितृक्रमा
दुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् । हस्तेनामुक्तमन्त्राद्यमिदमन्नं गुहीरयेत् । अत्रान्नदाने चतुर्थी स्यादित्यादि विशेषाः पूर्व
मुक्ताः । अत्र पूर्वोक्तं तत्र । पुरुरेवाद्देवसंज्ञका विश्वे देवा देवता इदमन्नं संपरिकरं हव्यं ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थं दत्तं दास्य
मानं वाटप्रेः । गये यं भूः । गदाधरोक्ताः सौवर्णपात्रस्थमन्नमदृश्यवटच्छायास्थं अमुकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा
नमो नमो मेति । हेमाद्रनुमतः प्रयोगः । एवं पित्रेऽमुकगोत्रवसुखरूपादित तन्नाम ज्ञेयं ततो ये देवा सश्रुतिदेवे । ये
चेह पितर इति पित्रे केविज्ज्ञपति । ततो द्विष्टं वा वयेत् । तत्रैव प्रवेताः । अपोऽज्ञानं केविज्ज्ञेयं संकल्पविद्दभाषणात् ।
निराज्ञाः पितरो यांति देवैः सह न संशयः । पारस्करः । संकल्प पितृदेवेभ्यः साधित्रो मधुमज्जापः । आर्धं निवेश्यापो
ज्ञानं जुषे प्रेषोथ भोजनं ॥ निवेश्येति ब्राह्मणं कृत्येत्यर्थः । तत्र ब्रह्मार्पणं हविर्गतावतुर्भिश्चेति केचित्पठन्ति । धर्मप्रदी
पिततो त्रैपितृदेवेभ्यः संकल्पवयथाविधिः । दत्तं च दास्यमानं व आत्तं हेनममेति च । तथा । आधात्रस्य तु संकल्पो

नि. १०८

भस्मादेव प्रदीयते । हस्तेषु दीयमानं तु पितृणां नोपतिष्ठते ॥ वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रं स्पृष्टं हस्ते । संकल्पो दकदानं स्यान्नित्यं
 त्रादेयथास्त्विति ॥ अथेताः । अथो ज्ञानं प्रदायाद्यसावित्रीभिर्जपेदथ । मधुवाता इति ऋतं मधित्येकत्रिकं तथा ॥ यास्तव त्वयः ।
 सव्या हृती कां गायत्री मधुवा इति ऋतं जप्त्वा यथा मुखं वाचं भुंजंस्ते पित्रा गृह्यताः । यथा मुखं जुषधमिति वाचं ॥ अ
 धिः । असंकल्पितमन्त्राद्यं पाणिभ्यां यदुपस्थे शिरः ॥ अथो ज्ञानं इवेदं पितृणां नोपतिष्ठते । अत्र दत्तं न गृह्णीयाद्यव
 तोयं न संपिबेत् ॥ अथो ज्ञाने विशेषः । स्मृतिसमुच्चये । अथो ज्ञानं वामभागे मुराधानं समं भवेत् । दक्षभागे तु यत्कुर्या
 सोमपानफलं भवेत् ॥ तथा । पुनरपूर्य्याथो ज्ञानं मुराधानं समं भवेत् ॥ हेमाद्रावत्रिः । हस्ते वाप्यथ वा हस्ते भूमौ यो निक्षि
 पेद्वलिं । तदन्नं निःफलं याति निराशेः पितृभिर्गतेः । केविदा ज्येन कुर्वन्ति तन्नः । पायसेन तथा ज्येन माषान्नेन तथैव च । न
 कुर्याद्वलिदानं तु बोदनेन प्रकल्पयेदिति स्मृतिसारे निषेधात् ॥ शंखः । आर्क्षेन युक्ता भुंजाना नष्टे हृत्पुत्राणां दिषु । उदि
 द्याः पितरे याति पृच्छतो नात्र संशयः ॥ कात्यायनः । अथ तो जपेत्सव्या हृती कां गायत्री सकृद्विवा रक्षो घ्नीयो रुषस्
 क्तमप्रतिरयमिति ॥ हेमाद्रौ सोरपराणे । ऐदं वयो रुषं क्तं आर्क्षे द्वा ह्नाणां ततः । मात्स्यपाद्मयोः । अहर्विल्वर्कसु
 द्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । इन्द्रेण सोमं कृत्वा निपादमानाश्च शक्तिः । मंडलं वा स एतद्वत्प्रीतिकारिव यत्पुनः ॥
 अभावे सर्वविद्यानां गायत्री जपमाचरेत् ॥ पृथ्वी चंद्रोदये प्राह्णे । वीणा वंशधनिं वाथ विप्रेभ्यः सन्निवेदयेत् ॥ हेमाद्रा
 वत्रिः । हुंकोरेण पिप्यो ब्रूयाद्दस्ताद्वापि वदेद्दुण्णत् । भूतलाद्यो हरेत्यात्रं मंचे हस्तेन वापि वेत् ॥ खादिता द्वात्पुनः खा
 दन्मोदकानि फलानि च । मुखेनाधमेवात्र निक्षिपेद्भोजने पिवा ॥ श्रुतिमन्त्रं हि जः आर्क्षे हत्वा गच्छत्यधोगतिं ॥ जावाल्लिः ॥

जी३

रामः
१०८

इदमुक्तं हि विषयं च दद्यात् त्रंशनेः २१ इदं शातातपः ॥ अथैतद्विहितं यत्नं वित्तं आहार्यमुपकल्पितं । न पावते हि जो मूढः स भवेत्पितृघा-
तकः ॥ यत्नयमः ॥ आरुह्यो नैव दद्यात् अथ ये नैव दद्यादप्येदिति । तदसंघादितवक्तुं विषयमिति हेमादिः ॥ हारीतः ॥ ऊर्ध्वं वा शुश्रूष्य विद-
रन्सक्रोधो विभ्रयाच्चितः । भग्नपृष्ठश्च यं कुंतेन तत्प्रीणातिवैपितुन ॥ प्रवेताः ॥ न स्पृशेद्दामं हस्तेन भुंजानो नैकदा च न । न पा-
दोन शिरो वस्तिन पदाभाजनं स्पृशेत् ॥ शंखः ॥ आरुह्यं कौतुभुंजानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् तदन्नामत्यजं भुंक्ता गायत्र्य-
च शतं जपेत् ॥ उक्तं ॥ भोजनं तु नभिः शेषं कुर्यात्प्रातः कथं च न । अन्यत्र दधुः क्षीराद्वा क्षीरात्सक्तुम्पः एव च ॥ प्रायेण । न चा-
धुपातयेज्जातु न भुङ्क्ता गिरमीरयेत् । न रोक्षी हेतुभुंजाना न च कुर्वीत मत्सरं ॥ यमः ॥ स्वाध्यायं आवयेत्सम्पक्क धर्मशास्त्रा-
णि चैव हि ॥ प्रवेताः ॥ भुंजाने पुन विप्रेभ्यो ऋग्यजुः सामलक्ष्णं । जपेदभिमुखो भूत्वापि अथैव विशेषतः । यजं धिचैव रुद्रं चर-
हो धीर्ऋच एव च । शंखो धीः । ह्यणुष्वरहो ह्यमिता घाः । तत्रैव निगमः । भुंजतव सुजपेत्यावमानी रुक्षी रितामवराः । मध्वन्नवती-
थः । अन्नवत्यः पितुं न स्तोत्रमिति । पृथ्वी चंद्रोदये भरद्वाजः । भुंजाने पुन विप्रेषु प्रमादात्स्ववते गुदं । पादस्तु चततः कृत्वा अन्य-
विप्रं नियोजयेत् ॥ ह्यणायादादित्येत्यर्थः । विप्रवमने तत्रैव दहः । निमंत्रितस्तु यः आरुह्य भोजने मुखनिःसृते । तं देव होमे कु-
र्वीत स्वाग्नेौ विप्रः समाहितः ॥ प्राणादिपं वभिर्मत्रैर्यावद्वा दश संख्यया । ब्राह्मणं कृततः कृत्वा घृतप्राशनमाचरेत् । ऋग्वि-
धाने तु । इन्द्राय सामस्तु केन वा अविघ्नो यदा भवेत् । अग्न्यादिभिर्भोजने व आरुह्य संस्मरणं मेव हिीत्युक्तं ॥ अग्न्यादिभिर्भिरितिलोकि-
ति त्रिंशदाज्याहुती हुत्वेत्यर्थः । भोजनेन पुनः न च । अनेन होमः पुनः आरुह्येति पदद्वयमुक्तं । सक्तजस्तु भया नृगतः । स्मृतिसं

नि० सि०
१०८

त्रेधा प्राधान्ये पिंडदानस्य भोजनस्य तदंगता। अतो भुक्ति क्रिया हानो आह्वयं नमन्वते। पिंडदाने तत्रैवांतो होम एव नारुतिः। पिं
डदानात् प्राधान्यं तो तद्दिने उपवासं कृत्वा परेषुः सुनः आह्वयं कार्यमिति र्थः। तत्रैव॥ आह्वयं कौतुभं जानो ब्रह्मणो वमते यदि। लो
किकल्पिन्पतिश्चाप्यप्रवयेत्तु हुताशनं। तथा। एक एव यथाविप्रो भोजने हृदि तो यदि। तदैवाग्निं समावाय होमं कुर्या यथा
विधिः। द्वितीयं यद्देवद्विधाने। भोजनोपक्रमादूर्ध्वं क्रमात् पूर्वतो यदि। आह्वयं पुनः कार्यं जप होमो नटपि दे॥ स्मृतिसं
ग्रहे। अहोतो पिंडदानं तु भुजानो ब्रह्मणो वमेत्। पुनः पाकानुकर्तव्यं पिंडदानं यथाविधि। पिंडदानं आह्वयं। अहोते पिंडदाने तु पि
ताय दिवमेत्तदा। पुनः पाकं प्रकुर्वीत आह्वयं कुर्या यथाविधि। तत्रैवोक्तेः। तथोपि त्रादीनां त्रयाणो हि पिता वमते यदि। तद्दिने वा
पवासं स्यात् पुनः आह्वयं परे हनि। तथा। वमने वा विदेके वा तद्दिने परि वर्जयेत्। इदं मासिकं द्विक विषयं। दशादौ तु ताता मामेनत
देवकार्यं। आह्वयं द्विजातांती नामा म आह्वयं प्रकीर्तितं। आमा वा स्यादिति यत मा सं सं वत्सरा हते इति मरिची स्मृतेः॥ आ
ह्वयं पिंडदानमेव प्रधानमिति कर्त्तव्यं। तन्मते दहोक्तो होम एव नारुतिः॥ विप्रभोजनमिति मेधातिथिः। भोजनपिंडानाग्नौ कर
णानीतिकर्त्तव्यं धूर्तस्वामी हेमा द्यादयः। तन्मते पूर्वोक्तो निर्णयः॥ अत्रेदंतत्वं। वैश्वदेविकस्य वमने होम एव नारुतिः। अगत्वात्।
तत्ररहार्थं दिष्टि आह्वयं कर्त्तव्यं दह्यादिसंस्मृतेश्च। तत्र जया हुयादिति वत्। पिता महादेरपि तथा धिते तु क्तेरिति केचित् तस्या
पि प्रधानत्वापि तदिति तु युक्तं। सपिंडीकरणे निधानि आह्वयं निषेधात्। तत्र पिंडप्रधानत्वे प्रेतत्वविनिवर्त्तकमिति
स्मृतेः॥ महैकोदिष्टादौ तमय प्राधान्यादावृत्तिरेव। एक एव द्विजो भोज्यः पिंडोप्येको विधीयत इति स्मृतेः॥ इदिसं कल्प
मित्यादौ तु भोजप्राधान्यादां तादावृत्तिरेव। इदि आह्वयिकत्वेन पिंडदानं बुधैः स्मृतं। नित्य आह्वयं देवस्यापि पिंडदानवि

रामः

१०८

वर्जितमिति स्मृतेः ॥ भुक्तिः क्रियायाः प्राधान्यं त्रैलोक्यसंकल्पसंज्ञके ॥ तत्रैव पितृविप्रस्यत्पद्यते पुनः क्रियेति संज्ञाहोक्ते
अ। मघादावप्येव। तीर्थमहालयादौ दर्शवदित्याशार्काद्यालोचनेन प्रतीमः ॥ आश्वलायनः ॥ तत्र प्राञ्जाल्यामधुमती आ
वेयदरुत्तमीमदेति वसं पन्नंष्ट द्वायदन्नमुपभुक्तं ततः स्थालीपाकेन सह पिंडार्थं मुहुत्पशेषं निवेदयेद्दभिमेतेन मते वेति।
अत्र गायत्रीमधीति त्रिकत्रयो विज्ञेयः ॥ तत्रानुभुवधानमादाय मतिं लंघ्य वज्रोपरा इति प्रचेतसोक्तेः ॥ व्यासः ॥ तत्रास्थ
तिवदृष्टास्ते ब्रूयुस्तत्रास्म इत्यथ ॥ अभिमते विप्रैः स्वीकर्तुमिष्टे ॥ शौनकोपि ॥ अत्र शेषे श्वकिं कार्यमिति पृच्छततां स्ततः
नेरुहैः सह भोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिश्च कं ॥ प्रदधुः सकलंतस्मै स्वीकुर्युर्वायथा रुवि ॥ आश्वि शेषे प्रज्जभेदमाह हेमा
द्रोविष्णुः ॥ पित्र्ये स्वदिति मिति ॥ गोध्यामुभुतं सुसंपन्नमित्युदये देवे रोचत इति ॥ आयुष्यमिति स्वेरिषु ॥ स्वेरमिच्छा आ
हं ॥ यातवत्क्यः ॥ अत्र मादाय तत्रास्थ शेषं वैवानुमन्य च ॥ तदन्नं प्रकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृत्सकृत् ॥ इहं चात्र विकार
दानमप्यशास्त्रिणां ॥ आश्वलायनानां तु पिंडात एव स्रज्जट्युक्तं ॥ कात्यायनस्तु विकारे त्रैगायत्रादिजपं तपि प्रश्नं वा
ह ॥ हेमाद्रौ देवकः ॥ ततः सर्वाश्नं पात्रे गृहीत्वा विविधं नुधः ॥ तेषामुच्छ्रयणस्थाने विकारं भुवि निक्षिपेत् ॥ माधवीये प्र
वेताः ॥ सर्ववर्णकमादाय ये अग्नीति भुवि निःक्षिपेत् ॥ सच कुशकार्यः ॥ दर्भेषु विकारश्च यत्पुक्तेः ॥ मंत्रः कर्त्तव्यः ॥ अग्नि
रथाश्वये जीवाये प्यदवाकुले मम ॥ भूमौ दत्तेन तप्यंतु तत्रायांतु परांगतिमिति ॥ अत्येनु ॥ असौ मया श्वये देवाय ज्ञभाग
विधर्जिता ॥ तेषामन्नं प्रदास्यामि विकारं वैश्वदेविकमिति हेमाद्रौ गोभिलोक्तेर्न देवे ॥ असंस्तुत्य प्रमीता येत्यागीत्याः

नि० सि०
११०

कुलस्त्रियः ॥ दास्यमिति यो विकरमन्नेताभ्युपेतकमिदमिपुराणे केनपि श्रेष्ठविकीर्ये। ये अग्निदग्धा इत्युक्तेष्वपि कुशोप
रिष्टमकदद्यात् ॥ दित्याहुः ॥ ब्राह्मे। ततः प्रहात्यहसोभद्विराचम्य हरिं स्मरेत् ॥ माधवीये गोतमः ॥ विकरमुक्तेः प्रतिपाद
येत् ॥ हेमाद्रौ व्यासः ॥ उक्तेः हेव विकरं स देव प्रतिपादयेत् ॥ भृगुः ॥ पिंडवत्प्रतिपत्तिः स्याद्विकरस्येति तोवलिः ॥ आर्द्रका
शिकायां ॥ यज्ञमानस्य दासादीनुदीक्ष्य द्विजसत्तम ॥ तस्मादन्नं यजेद्भूमौ वामभागे तु पेटके ॥ मनुः ॥ उक्तेष्वपि भूमिगतमज्जि
स्तस्याशठस्य च ॥ दासवर्गस्य तत्पित्र्यभागधेयं प्रचक्षते ॥ विष्णुः ॥ उदङ्मुखं स्याच्च मनसा हो दद्यात्ततः प्राङ्मुखं पितृदेवेभ्य इ
त्यर्थः ॥ शातातपः ॥ विश्वे देव विविधानां रम्यं ह्यसुखावनं ॥ हेमाद्रौ वारोह ॥ हस्तप्रहात्यपश्चात् पित्रे हुक्ता द्विजः सदा ॥ तदन्न
मसुरेभ्यः कृत्वा निराशाः पितरो गताः ॥ मरिचिः ॥ हस्तप्रहात्यगं दूषयः पितेर्देविव दद्यात् ॥ आसुरंतद्देवैश्च कृत्वा पितॄणां नो पति
इति ॥ तत्रैव संश्रहे ॥ पवित्रं प्रथिमुत्सृज्य मंडले भुवि निः ॥ द्रुपेत् ॥ हस्तादीन् हस्तलेयं दिहान् शरावादीन् कुत्रचित् ॥ व्यासः ॥
तां हस्तोद्गिराण्येव गं दूषाद्गिराण्यं तथा ॥ कां स्पृष्ट्वा तत्र तथा तोष्य न कुर्वीत कदाचन ॥ उल्लादकैर्धान्यभूतैः करोश्मश्रुणि शोध
येत् ॥ ॥ अथ पिंडदानं ॥ तच्चार्यनोत्तमं शौकराणां त्रयं भोजनोत्तरं विकरोत्तरं स्वधावावनोत्तरं विप्रविसर्जनोत्तरं वेति हेमाद्रौ स्म
तिपुष्पक उक्ताः ॥ तेषां शरावाभेदेन व्यवस्था ॥ प्रत आर्द्रेषु सर्वं अन्मेषु भोजनोत्तरमिति वंदिका माधवो ॥ सर्वत्र भोजनोत्तरमिति
बहवः ॥ आश्वलायनः ॥ भुंक्तवत्स्वनावांतेषु पिंडान्निदग्धा दावांतेष्वेके ॥ भुक्तवत्स्विति पूर्वनिषेधार्थः ॥ साग्निरिति प्रणीतसमीपे ॥
हेमाद्रौ जातकर्मणः ॥ व्यासमात्रं समुत्सृज्य पिंडं तत्र प्रदापयेत् ॥ प्रसारितं भुंजात्तरं व्यासः ॥ संकटे तु व्यासः ॥ अग्निमात्रमुज्येति ॥

रामः
११०

यत्तु तत्रैव। सिकताभिर्दृष्टवापि वेदीदृष्टिणामिमुनेति। तदन्यथा सिधिरं॥ देवलः। ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दृष्टिणां दिशो मेत्यच। वंदिकायां।
पिंडनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः। काशेषु राजदूर्वासु पवित्रे परमेहिते॥ आश्वलायनः। स्येन लेखा मुष्टिरेव हता असु
संर-संसेवेदिषदशतितामभ्युस्य सकृदद्वि तैरवस्तीर्य प्राचीनावीतीलेखां त्रिरुदके नोपनये कुंभं तां पितरः सुंधं तां पितामह
इति तस्यां पिंडां त्रिदृणीयात्परात्रीनेन पाणिना पित्रे पितामहाये तत्तसौ येव त्वामत्रा न्विति॥ हेमाद्रौ पारस्करः। कराभ्यामु
ष्टिरेव स्येन कुशैर्वपि महीद्विजः॥ बहुवा नां करेणैवालेखा चान्ने प्यभिमुखेति वृत्तिः॥ दृष्टिणा प्राचीवेदिमु कृत्येत्याप संवोक्ते
आ॥ देवलः। आवाहित्वा तु द्वाभ्यां सैषां स्थानानि कल्पयेत्। तेषां सीनेषु पात्रेण प्रथक् सतिलोदकं। पराचीनेन निम्नपितृती
र्थेन बोधवीयेत्। मधुसर्पिस्तिलयुता स्त्रीन पिंडां त्रिर्वपेद्बुधः॥ त्रिस्थली सैतो। तिलमन्नं च पानीयं धूपं दीपं पथस्तथा। मधुस
र्पिः खंडयुक्तं पिंडं यत्तु गडुच्यते॥ याज्ञवल्क्यः। सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दृष्टिणा मुखः। उच्छिष्टं सन्निधौ पिंडान् दद्याद्देपितृय
ज्ञवत्॥ केचित्पिंडेषु माघान् वर्जयंति। माघाः आर्द्रपूर्वे आस्यावर्ज्याश्चैव निपिंड्योः। आर्द्राण्युपधामघं तथा माघे निपिंड्योः।
माघान्सर्वत्र वै दद्यात्पिंडे त्रौ च विवर्जयेदिति स्यते॥ अत्र मूलं विषयं। हेमाद्रौ चपि सर्वशक्यं प्रकृतार्थत्वात् सर्वात्तत्र हणुमुक्तं
॥ अथ पिंडप्रमाणं। हेमाद्रौ वंगिराः। कपित्थविल्वमात्रान्वा पिंडान् दद्याद्विधानतः। कुकुठांडप्रमाणान्वाऽमृतं केवदरेः
समानिति॥ तत्रैव धूम्रः। कपित्थस्य प्रमाणेन पिंडान् दद्यात्समाहितः। तत्समं विकारं दद्यात्पिंडांते तु घटं गुलं॥ अने हि पद्धतौ
महात्मा एकोद्विष्टे सपिंडे च कपित्थं नु विधीयते। नालिकेरप्रमाणं तु प्रत्येकमासिके तथा। तीर्थदर्शं च संप्राप्त्ये कुकुठांडप्रमा
णतः महालये गया आर्द्रं कुर्यादा मलकोपममित्याहुः॥ कलिकायामाचार्यः। यत्र स्पुर्वहवः पिंडास्तत्र विल्वफलोपमाः।

अत्र पितरो मादयधमिति दर्भमूले करावधर्षणं ॥ कलिकायां सुमंतुः ॥ एकोदिष्टेषु सर्वेषु दर्भलेपो न विद्यते ॥ सर्पिंडीकरणे दोतुले
पः सर्वत्र शस्यते ॥ मनुः ॥ आचम्योदकरपराहृत्य त्रिराचम्य शनैरस्न ॥ षड्भुजं श्वनमस्कुर्यात्पितृनेव च मंत्रवत् ॥ उदकं निनये
च्छेषं शनैः पिंडांतिके पुनः त्रिः प्राणायां मंहुतेति मेधातिथिः ॥ अमंत्रं प्राणात्रिरुद्युतिकर्कोद्याः ॥ मंत्रवत् वसंतायनमः नमो
वः पितर इत्याद्यैः ॥ शेषं पूर्वावनयनशेषः ॥ आश्वलायनः ॥ निष्ठताननुमंत्रयेतात्र पितरो मादयधं यथाभागमाहृष्यायधमिति ॥
सव्याहृदुगाहृत्य यथाशक्त्या प्राणात्रासित्वाभिषर्ग्याहृत्या मीमं हंत पितरो यथाभागमाहृष्यायधमिति वेरोः प्राणभरुं भ
ये त्रित्वा निनयनमिति ॥ नित्यग्रहणं शेषाभावेनिकुर्यादित्यर्थः ॥ शौनकः ॥ अथैषामत्र पितर इत्याद्येनानुमंत्रणं ॥ अमीमं हं
तेत्याद्येन मंत्रेणानुमंत्रयताम् ॥ पिंडशेषाचरो रत्रं किंचिदाद्यायतत्र जेत ॥ प्रहृत्याचम्य भुंक्षतामित्याद्यैरेव पूर्ववत् ॥ मं
त्रैः पिंडेषु पानीयं निषिंवेत्पितृतीर्थतः ॥ व्याघ्रः ॥ अहिः प्रहृत्य तस्यात्र प्रतिपिंडं तु पूर्ववत् ॥ कृत्वा वने जनं कुर्यात्पिंडपात्रम
वो मुखं ॥ एतत्कातीयादीनां ॥ आचार्यः ॥ ततः सम्यग्द्विराचम्य नीवी विलं स्य वागपतः ॥ आश्वलायनः ॥ असावभ्यं स्वासावं स्वे
ति पिंडेष्वभ्यंजनं जने ॥ वासोदद्यादशा मूर्णास्तु कापं वा शठर्षताया ऊर्ध्वं स्वलोमेतद् ॥ पितरो वा सोमानो तोन्यत्पितरो अद्भु
मिति ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मि ॥ अष्टमाहुस्त्रैककुदं मंजनं नित्यमेव हि ॥ तैलं कृष्णतिलेभ्यश्च दद्यादभ्यंजनं हितम् ॥ अंजनं प्राथम्यमापस्तं
वादिविषयं ॥ तत्रैव व्याघ्रः ॥ गंधपुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् ॥ देवलः ॥ दक्षिणां सर्वभोगां च प्रतिपिंडं प्रदापयेत् ॥ भक्ष्या
ण्यपूपानि हूंश्च अंजनान्यशानानि च ॥ तत्रैव शंखः ॥ यत्किंचित्पच्यते गोहेमहं भोग्यमगर्हितं ॥ अनिवेद्यनभोक्तव्यं पिंडमूले क
थं वन ॥ एतत्सम्येनेति केचित् ॥ सुकृत्यपसम्येन ॥ मनुः ॥ अवत्रिध्रेष्वतामिंडान्यथागृह्णात्समाहितः ॥ ततो नमो वः पितरो इषे

नि.सि.
११२

सादिनोपस्थानं। मास्ये। अथावांतेषु वास्यवा रिदद्यात्सकृत्सकृत्॥ तिलपुष्पा रुतान्पश्चाद्दृष्योदकमेव वा। अत्र देवेस्य
पित्रे त्वपसव्यमिति कर्कः। परिभाषोक्तवचनात्सव्यमिति युक्तं॥ अत्र शिवायः संतु सोमनसमस्त्वित्यादिप्रयोगो ज्ञेयः॥ मा
स्ये॥ दत्वा शीः प्रतिष्ठस्त्रीयादिज्ञेयः प्राश्नुखोबुधः॥ अघोराः पितरः संतु संतुक्ते पुनर्द्विजैः॥ गोब्रंतथा वर्धता न सथे
त्युक्तः शनैः पुनः। दातारो नो भिवर्द्धतां मंत्रं वेन मुक्षीरयेत्। स्वस्तिवाचनं कंकुर्थात्पिंडानुष्ठानं भाक्तितः। स्वस्तिवाचनं प्राक्
पात्रवाहनं कार्यं। हेमाद्रौ च हस्यतिः॥ भाजनेषु तिष्ठतु स्वस्तिं कुर्वंतु ये द्विजाः। तदन्नमसुरैर्भुंक्तं निराशेः पितृभिर्गतेः॥ अ
हं कर्णः॥ पात्राणि चालयेच्छास्त्रे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः। न स्त्रीभिर्न ववालेन नासजात्मा कथंचन। याज्ञवल्क्यः। स्व
स्तिवाच्यं ततः कुर्याद्दृष्योदकमेव वा। तत्रैव च दृश्यातातयः। पितृणां नाम गोत्रेण करे देयं तिलोदकं॥ प्रत्येकं पितृतीर्थेन अ
हं यमिदमस्त्विति। अत्र धर्षी प्रायुक्ताः। तत्रैव नागरखंडे। उत्तानमर्घ्यपात्रं तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणं॥ हिरण्यं देवतानां च
पितृणां राजतं तथा। अत्र पित्रुद्देशेन दक्षिणादानेऽपसव्यं। विप्रोद्देशे तु सव्यमिति माधवः। कलिकायामाचार्यः। दद्याद्यज्ञो
पवीत्येव तां ब्रूतं दक्षिणां तथा॥ अत्रिः। वदेब्रतांस्ततो विप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधो व्यतां॥ गोभिलः। अघोराः पितरः संत्वित्यु
क्ते स्वधावावयिष्य इति पृच्छति। पितृभ्यः स्वधो व्यतामित्युक्तेऽनुस्वधेत्युच्यमाने धारां दद्याद्भुजं वहंतीति। आपस्तवेन तु पुत्रा
योत्रानभितर्पयंतीत्यपि परिषेवने मंत्रोक्तः॥ आश्वलायनः। अथैता अवाहयेत्यरेतं पितरः पितरः सोम्या सोमं भीरुभिः
पथिः पूर्णेभिः। दत्वा यास्मभ्यं द्रविणे हभद्रयि वनः। सर्ववीरं नियच्छेति। मास्ये। वाजे वाज इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्।
अवेताः। स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत्। आश्वलायनः। अथैति विसर्जयेत् अस्तस्वधेति वा॥ अथैव च त्रै। आ

शमः
११२

मावजेतिमंत्रं पठित्वा च प्रदक्षिणं। द्यौरोपांतेततः कृत्वा संयतः प्रविशेद्गृहं। प्रजलि श्रुततः प्राहतां चित्रां सत्यवादिनः। दाता
रोनोभिवर्द्धतामन्नं च न इतीव हि। एवमस्तीति ते तं वक्तव्यं तिसमाहिताः। एतन्मंडलदेशे स्थित्वा कार्यमिति हेमादिः। मनुः। दा
तारोनोभिवर्द्धतां वेशः संततिरेव। अत्र दातारोनोभिवर्द्धताः लभंश्च माचया विधमिता घूहेन पठित्वा विप्रैः प्रति
याचिताश्च नः संतु मास्मया विष्मकं वनेति। अत्र दातारोनोभिवर्द्धताः लभंश्च माचया विधमिता घूहेन पठित्वा विप्रैः प्रति
वचनं कार्यमिति सुदर्शनभाष्ये सादुष संदेः। ब्राह्मणस्य पितर इति मंत्रद्वयं पठंति। शो न कः। ब्राह्मणानथ निर्याताः।
त्यत्रिः प्रदक्षिणं। सस्त्रीकः स्वजनैः साहं प्राणमे इति तां जलिः। कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठ वरमाः स्युः प्रदक्षिणं। हेमादौ दृश्यते।
अद्य मे सफलं जन्म भवत्याद बुवंदनात्। अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वानुग्रहादिव। यत्र शाकादिदानेन नृक्षिता मयमीदृशाः।
नरकेशजातं विना च विस्मृत्य संतु मर्ह्य। प्रवेता। विस्मृत्य इति संयुक्तः सीमांतं चाप्यनुव्रजे॥ अथ पिंडप्रतिपत्तिः हेमा
दौ ब्रह्मांडे। पिंडमनो सदा दद्याद्देगाथं प्रथमं नरः। पत्ये प्रजार्थं दद्याद्देमध्यमं मंत्रध्वकं। उत्तमं गतिमन्विच्छ्वगोपुनित्यं
प्रयच्छति। आहो प्रजां यशः कीर्तिमपु पिंडं प्रवेशयेत्। प्रार्थयद्दीर्घमायुषं वायसेभ्यः प्रयच्छति। आकाशं गमयेदसुखि
तो वा दक्षिणा मुखः। आश्वलायनः। मध्यमं पिंडं पत्नी प्राशयेत्। धत्तपितरौ गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं यथा यमरपा असदिति।
अन्येषां तच्छायां ज्ञेयः। तत्रैव शंखः। पत्नी वाममध्यमं पिंडं प्राप्नीयात्। तत्र वान्विनाः। कालिकायां कृष्णलेयः। प्राचीनावी
तमामं त्र्यपत्नी पिंडो विभज्यते। प्रतिपत्यस्य मंत्रस्य कर्तव्या वृत्तिरेव तु। माधवी ये विष्णुधर्मः। नीर्थ आह सदा पिंडान् स्तिपेती
थे समाहितः। याज्ञवल्क्यः। पिंडास्तु गोऽजविप्रभ्यो दद्याद्देनो जले पिवा। दृश्यते। अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी

मिति निर्णयामते उक्ते । इत्याहे विशेषः संग्रहे । मातापित्रोरादिकेतुविवाहादिषु सर्वेषां तिलैः पिंडाः प्रदातव्या अन्यथा हि विव
 र्जयेत् ॥ अत्र मूलं चिंतयामको तु के । न दशकामर आरभ्य निमित्तकालमे । गंडो वेधति पाते च पिंडास्मात्पासुते सुभिः ॥ विश्वरू
 पनिबन्धे । तिथिवारप्रयुक्तो योरोचो वै समुदाहृतः । स आदित्यमित्रेभ्यो नान्यथा कदाचन । अन्यत्वे प्राक् । उच्छिद्येद्वा स
 नमाह हेमाद्रौ वसिष्ठः । आरुनो दासनीयानि उच्छिद्येद्गौर्दिन इत्याह । श्योतते वै सुधाधारास्तः पिवंत्य कृतोदकाः ॥ व्यासः । उच्छि
 द्यं न प्रभृज्या नृपा न्रास्तमितोरविः । इदं ह्यंता सत्वे एकं गृहे तु मनुः । उच्छिद्यं तु नोन्निष्टे स्याद्विषादिसंज्ञिताः । ततो गृहवर्ति
 कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः । वलिं वैश्वदेवादिनित्यकर्मणि मेधातिथिः ॥ अपरा कर्मप्रसंगे । भूदयवानुपेता यथा कौच्छि ह्येन स पये
 त्वा तथा । कामं दद्याच्च सर्वं तु शिष्याय च सुताय च । भोक्तुमिति शेषः । ज्ञातृकार्णः । द्विजभुक्ता वशिष्ठं च अविभूतो निधौ नयेत् । अ
 यं वैश्वदेवादि । अत्र मामकश्लोकः । आरुनमिककर्तृकैः निकरणैश्च । जुहोते वलिं स्वते स्यादथ वा भवेद्विकरतः पश्चात्पुन
 र्कृपये ॥ आहंते त्वथ वामहालयविधौ रूद्धं भुजे स्यात्स्येत्वंते मासु च मध्यतः शुभविधा वा दोतथा साम्निके । अस्यार्थः । सान्ति
 एव कृपा केन सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निकः । पिंडं यजुस्ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यकं बुधः ॥ पित्र्यं
 निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव । वैश्वदेवं न पित्र्यं न दर्शं वैश्वदेवं मितिलोकादि स्मृते ॥ अत्र साम्निक आहिताग्निरिति हेमा
 द्रिः । आहंता प्रागेव कुर्यात्त वैश्वदेवं तु साम्निकः । एकादशाहादिकं मुक्ता तत्र ह्यंते विधीयते इति हेमाद्रौ शालं कायनोक्ते । त्वे
 वपरिशिष्टे । संप्राप्ते पार्वण्यं आहुते एकोद्विष्टे तथैव । अत्र तो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशो हनि ॥ स्मात्प्राप्तिमतां तद्दिता
 नां चाप्यौकरणे त्रैविकारे त्रैवा होममात्रं पृथक्पाकेन । भूतयज्ञादितु आहंता एव । अत्र मूलं हेमाद्रिचंद्रिकादौ स्पष्टं ॥
 सर्वेषां आहंता एव । तत्पाकेन वैश्वदेवनित्यं आहंतिनी रतीयः आरुनिर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः । कुर्याद्विह्यं ततो दद्या

नि.सिं.
११४

इतकारादिकंतयेतिपैठीनसीस्मृतेः॥ततः आशुशेषात्॥ आशुहिआशुशेषेणवैश्वदेवंसमाचरेदितिचतुर्विंशतिमताव॥एवंवै
श्वदेवकालत्रयस्य आसार्कसंख्यायनपरिशिष्टमुदाहृत्यैवंप्रवक्ष्यामः॥आदौवृद्धौसूर्येयांतेदृष्टौवृद्धमहात्म्ये॥एकोदि
ष्टेनिहृतेतुवैश्वदेवोविधीयते३ति॥वहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषांआशुंतेएवेतिमेधातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयोवहवः॥विषदेवस्तु
त्रिकारेणावसर्जनान्तंआशुमुक्ताउक्तेष्वेतिपूर्वोक्तमनुवाक्योदाहरणं॥द्वुचानांआशुंतरएवमध्यमपदस्त्वन्यत्राखा
परश्रुत्याह॥हेमाद्रिस्तु॥वृद्धवप्यंतएववैश्वदेवमाह॥कातीयानांनुस्मार्त्तश्रौताग्निमतामाहोवव॥अन्येषामंतेतैत्तिरीयाणांतु
साप्तीनांसर्वत्रादौवैश्वदेवः॥पंचयज्ञाश्चअंतएवेतिसुदर्शनभाष्येउक्तं॥अस्यदृष्ट्यस्यपूर्ववद्व्यवस्था॥हेमाद्रौमांकेडेयः॥
ततो नित्यक्रियांकुर्याद्रोजयेच्चततोतिथीन्॥ततस्तदन्तंभुजीतसहभृत्यादिभिर्नरैः॥ततः आशुशेषात्॥नित्यक्रियांनित्यआशुम्
तत्रपृथक्कुर्यात्केननेत्यकमितितेनेवोक्तेः॥पाकेकेविकल्पः॥॥अथनित्यआशुं॥हेमाद्रौव्यासः॥एकमध्याह्नयेद्विप्रप्रसामप्यन
हंगृही॥अपीत्यनुकल्पः॥अवेताः॥नामंत्राणंनहोमंत्रनाहूनांनविसर्जनं॥नर्पिडदानंविकरंनदद्यादत्रदक्षिणं॥भविष्ये॥आवाहन
त्वधाकारपिंडाग्नौकरणादिकं॥ब्रह्मवर्चादितियमाविश्वेदेवानवेवहि॥दातृणामथभोक्तृणांनियमानचविद्यते॥एतद्दिनासं
भवेत्तत्रावापकार्यं॥दिवोदितानिकर्माणिप्रमावादकृतानिवै॥यामिन्यांप्रहरंयावत्तानिकर्माणिकारयेत्३तिहह्नारक्षयोक्तेः॥
रात्रौप्रहरपर्यंतंदिवाकृतानिकारयेत्॥ब्रह्मयज्ञंरवसौरंरवर्जयित्वाविशेषतः॥इतिपृथ्वीवंदः॥ततसंग्रहोक्तेश्चानंवरक्षिकदि
काद्यपिरात्रौस्यादितिवाच्यं॥इष्टापत्तिः॥हेमाद्रौनागरखंडे॥नित्यआशुंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिध्यति॥आशुंतरेकतेन्यत्रनित्यत्वा
त्प्रहापयेत्॥षड्वेदेतेपृथक्नेत्यर्थः॥मात्स्ये॥ततस्तुवैश्वदेवातेसभृत्यसुतवांधवः॥भुजीतातिथिसंयुक्तः॥सर्वपितृनिषेवितं॥
सर्वपर्वानिषिद्धमासमाघाद्यपीत्यर्थः॥एवंकृत्तेकादश्याहोमृहीणोपिभोजनं॥अस्यवैधत्वेननिषेधाप्रवृत्तेः॥एवंग्रहणवेधेपि॥

रामः
११४

यत्प्राहितोनेरमाषमभांसं वृतेयेदित्युक्तं तेदेयमेव। औतत्वेन तस्य वल्वत्वात्। देवलः। आकुरुत्वा तु यो मन्त्रो न भुंक्तैथ कथं वन। देवा ह्यं न
गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा। शिशुरात्रेका दृष्टा दो त्वं घ्राय मेवेत्युक्तं प्राक्॥ यत्र तपसा सो नावश्यकस्तत्रैकभक्त्या चितं वा कार्यमिति हेमा
दिः॥ जातकर्मणः। अह्नये वतु भोक्तव्यं कृते आकुरुत्वा जन्मभिः। अन्यथा ह्यामुं कर्म परपाके च सेविते॥ आकुरु शेष भोजनस्य कविनिषेधात्। हे
हमा द्वौ प्रायश्चित्तका एउमार्क एउयः। पित्रा दीनामथान्येषां आकुरु शेषा न्न भोजनं। यतीनां विधवानां वधतीनां च विगर्हितं॥ अन्ने भिन्न गो
त्राः। अति नो ब्रह्मचारिणः। आकुरु शिशु भोक्तारस्ते वे निरयगामिनः॥ स गोज्राणां सकुल्यानां ज्ञातीनां वन दोष कृत् इति तत्रैवोक्तेः। त
त्रैव जावालः। विप्रस्तन्यगृहे आकुरु शिष्टा न्न भोजनं वरेत्॥ प्राजापत्यविभुक्तिः स्याज्जातिगोत्रे न दोष कृत्। यतीनां वपनं लक्ष्मण
वज्रपथेति तत्रैवोक्तं॥ अस्यापवादमाह स एवाश्वश्रस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः। अथैव भातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः।
एतेषां आकुरु शिष्टा न्न भुक्तो दोषो न विद्यते। इति केचित्प्रशंसन्ति मुनयस्तदसां प्रतं॥ विशेषांतरं तत्रैव ज्ञेयं। हेमा द्वौ जावालः। जावू
लं दंतका हं वस्नेहमानमभोजनं। रत्यौ घघ परान्नानि आकुरु कर्त्ता विवर्जयेत्॥ आचार्यः॥ न भूइ भोजयेत्तास्मिन् गृहे यत्नेन वर्जयेत्। आकुरु शेषं न भूइभ्यः अदद्यादखिलेष्वपि॥ इति कमलाकर
दृक्कृते निर्णयसिंधौ पार्वण आकुरु निर्णयः॥ अथानुक्तम्। तत्र विप्रालाभे। भोजयेद्यवाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनं। दे
वं कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेदिति शंखोक्तेः। रेको विप्रः पूर्वमुक्तः। विप्रालाभे दर्भवदुः प्रागुक्तः। निधाय वा दर्भं वहुना संनष्टु समाहि
तः। अथानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेदिति देवलोक्तेः॥ अशक्ता वाम आकुरु। आपद्यन्तो तीर्थे वप्रवासे पुत्रजन्मनि। आम आकुरु
कुर्वीत भार्या राजसि संक्रमे इति कात्यायनोक्तेः॥ पृथ्वीवंशो ह्येजमदग्निः। पावस्यान्नाग्नि संयुक्त उत्सवाग्नि रथापि वा। आम आकुरु

नि० सि०
११५

सकुर्यादुक्तेऽनौकरणं भवेत् ॥ कौर्मै ॥ अनाग्निरधनो वापितथैव असनान्ति ॥ आम आहुं द्विजः कुर्याद्वृषलस्तस्य देवहि ॥ आहिताग्नौ प्रवा
सस्थे तत्पत्नी गृहे दाशं कृत्वा दिनाकारयेत् ॥ अमावास्यादिनियतं प्रोषिते धर्मे वारिणी ॥ पत्नौ नु कारयेत् नित्यमन्येनाप्युत्तिगादिनेति
लघुहृरितोक्तेरिति पृथ्वी वंशद्वयः ॥ सुमंतुः ॥ पाकाभावे धिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ॥ अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥ स
दावे वतुशूद्राणामाम आहुं विदुर्वधाः ॥ प्रवेताः ॥ स्त्रीभूदः स्वपवश्चैव जातकर्मणि वाप्यथ ॥ आम आहुं सदा कुर्याद्विधिना धारणेन ननु
स्वयंपचतीति स्वपवः ॥ विष्णुश्च न सो ॥ आत्मनो देशकालाभ्यां विष्णवे स मपस्थिते ॥ आय धननौ तीर्थे च प्रवासपत्न्यसंभवे चंद्रसूर्यग
हचैव दद्यादामं विशेषतः ॥ न पक्वं भोजयेद्विद्वान्स कृद्रोपि कदाचन ॥ भोजय-अत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् ॥ अत्र प्रवासतीर्थ
ग्रहाणां दावामहेम आहुं मेव ॥ पाक आहुं न भवत्येवेति हेमाद्रिरत्वावल्पादयः ॥ अथ रक्तं विज्ञाने श्वरादयस्तु ॥ पाकाभावे द्विजातीना
माम आहुं विधीयत इति सुमंतुक्तेः ॥ सान्निर्कैर्निरग्निर्कैश्च प्रवासादौ सर्वत्र पाकाभावे आमादिकार्यं ॥ पाकसंभवे त्वन्नेनैवेत्याहुः ॥ उत्सत्रा
दीनां त्वाम आहुं मेव ॥ सर्वोक्तं जमदग्निवाक्यात् ॥ मरीचिः ॥ आहुं विधे द्विजातीनां माम आहुं प्रकीर्तितं ॥ अमावास्यादिनियतं माससंवत्स
रादृते ॥ स्मृतिदर्पणे ॥ अतः हं वसपिंडं वगया आहुं म हालयं ॥ आपन्नोऽपि न कुर्वीत आहुं मामेन कर्हि वित् ॥ हेमाद्रौ व्यासः ॥ अमंददतु कौंते
य दद्यादामं चतुर्गुणं ॥ द्विगुणं त्रिगुणं वापि न त्वेकगुणं मर्पयेत् ॥ सिद्धात्रे तु विधिर्य स्यादाम आहुं प्यसौ विधिः ॥ आवाहनादिसर्वं स्यात्पि
उदानं च भारज ॥ दद्याद्यश्च द्विजातिभ्यः शृतं वा शृतमेव वा ॥ तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिंडं तेनेव निर्वपेत् ॥ पक्षान्तरमाह सख्यः ॥ आमं दद्वि कौं
तेय तद्दानं द्विगुणं चरेत् ॥ त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि न त्वेकगुणं मर्पयेत् ॥ स्मृत्यर्थं सारे सममशुक्तं ॥ षड्विंश नते ॥ आम आहुं यदा कुर्यात्पि
उदानं कथं भवेत् ॥ गृहपाकात्समुद्रतः सक्तुभिः पायसेन वा ॥ पिंडाद्दद्याद्यथा लाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥ पृथ्वी वंशे ह्येव व्यासः ॥ आ

रामः
११५

मन्त्राद्वयदाकुर्याद्विधिः आहुतः सदा हस्तेनौकरणं कुर्याद्वाल्म्येन विधानतः ॥ यजुः ॥ अग्ने न पिंडं दद्यात्तु विप्रान्येकेन भोजयेत् ॥ पक्वेन क
रुते पिंडं मामात्रं यः प्रयच्छति ॥ तावुभौ मनयः प्रोक्तौ नरकाहो न संशय इति ॥ तद्दर्शादिपरं ॥ देशावाराध्यवस्थितिमुक्तं ॥ मरिचिः ॥ आवाहने स्व
धाकोरमंत्रा ऊह्याविसर्जने ॥ अन्नकर्मा एष नृह्याः स्युराम आहुविधिः स्मृतः ॥ आवाहने हविषे अन्नवे इत्यत्र स्वीकर्त्तव्ये तस्य हः ॥ स्वधाकोर
नमो वः पितर उषे इत्यत्र उषे पदस्थाने ग्राम इत्याये तस्य हः ॥ विसर्जने वाजे वाज इत्यत्र तृप्ता इति स्थाने तर्प्यत तृप्यतेति बोहः ॥ यद्यपि त
स्मादन्नं नो हेदिति अह्नो निषिद्धस्तथापि वचनाद्भवति ॥ तृप्तिप्रश्नो वगाह्यजुस्त्वप्रश्नो यथा सुखं ॥ ग्राम आहु भवेत्तेव दपो शानं व
पंचमं ॥ अथं वा नुवादः ॥ खले वा त्वां छेदना दीना मि वार्था भावा लोपसिद्धः ॥ धर्मप्रदीपे तु ग्रामं वतुर्गणं दद्यादथवा द्विगुणं तथा ॥ ह
मं वा ह्यगुणं तद्दत्ता मे हे मे प्यसो विधिः ॥ ग्रामे हे मे तथा नित्येनां दी आहुतये वव ॥ व्यतीपातादि के आहुते नियमान्यरिवर्जयेत् ॥ गृह
पाकात्समुक्त्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत ॥ ग्रामे हे मे कृते सति ॥ ग्राम आहुते वृद्धौ वप्रेत आहुतये वव ॥ विकरं नै
व कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ग्राम आहुतं न गृह्यमग्नौ कर्त्तव्यं ॥ तृप्तिप्रश्नविहीनं तु कर्त्तव्यं मानवे कर्त्तव्यं ॥ आवाहनाग्नौ क
रणं विकरं पात्रं धरणं ॥ तृप्तिप्रश्नं न कुर्वीत ॥ ग्रामे हे मे कदाचनेत्युक्तं ॥ एतच्च ॥ आवाहनं भवेत्कार्यं मर्घ्यदानं तथैव चेति हेमाद्रौ भवि
ष्यादिविरोधाच्चित्यं ॥ शारदांतरविषयं वास्तु ॥ विकरोप्यामेनेति हेमाद्रिः ॥ शूद्रस्तु तत्रैवोक्तं ॥ अग्नौ करणं मंत्रं नमस्कारो विधीय
ते ॥ अन्नयेकमवाहनाय नमः सोमाय पितृभ्यो नमः इत्ययं मंत्रः ॥ मा त्स्ये मंत्रं वर्जहि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते ॥ तच्च पूर्वोक्तं कार्य
म् ॥ ग्राम आहुतं पूर्वाह्णे एको द्विहंतु मघातः ॥ पार्वणं वा पराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकमिति हारितोक्तेः ॥ एतद्द्विजविषयं ॥ शूद्रक
र्त्तव्यं कंत्वपराह्णे एवामध्याह्नाय तोयस्तु कुतपः स उपहृतः ॥ ग्राम आहुतं तत्रैव पितृणां दत्तं मर्घ्यमिति सुमंतुक्तेरिति ॥ तदभावे

नि० सि० ह० म० आ० ह० मा० डो० म० शि० वि० । आ० मान्यस्याप्यभावे तु आ० ह० कुर्वीत बुद्धिमान् ॥ धान्याच्चतुर्गुणं नैव हिरण्यमसुरो विषा ॥ धर्मः तत्र
 ११६ म० तु द्विगुणं प्रोक्तं हेमत द्वचतुर्गुणं ॥ हेमाडो वी० ॥ हेमाडो स्मृत्यर्थसोरे । हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं समं वा दद्यात् ॥ हेमाडो भवि
 ष्ये । अत्राभावे हि जाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेम आ० ह० संश्रहेव तथा स्त्री भूज्यो रषि । धाद्रि श्रुन्मते नृथपादे ह्येह नीति पाठः ।
 यस्य भार्या राजखलेति आसपाठः ॥ १ ॥ पुत्रोत्पत्तौ तु हेमनियममाह संवर्तः । पुत्रजन्मनिकुर्वीत आ० ह० हेमैव बुद्धिमान् । नपकेन न
 वामेन कल्याणान्यमिकामयन् ॥ भविष्ये । गृहपाकात्समुद्धृत्य संकुभिः पायसेन वा । पिंडदानं प्रकुर्वीत हेम आ० ह० कृते सति । भू
 इत्कृत् गृहपाकेन पिंडां निर्वपयेत् तथा । संकुमूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत् स्मृतं ॥ हेम आ० ह० पिंडदानं नेति दिवो दासः ॥ स्मृत्यर्थसा
 इतु विकल्प उक्तः । तदाशयं न विभ्रः । धाद्रि श्रुन्मते । नामंत्राणां नौकरणं विकिरो नैव दीयते । तस्मिन् प्रश्नोपि नैवात्र कर्तव्यः केन विद्म
 त् ॥ अत्र मरीविनाऽमाभावे हेमविधानेन सोमाभावे हृत्तिके चिवस्थानापत्त्या धर्म प्राप्तेः पूर्ववत्संश्रोहः । पूर्वाह्नकाल तावज्ज्ञेयेति वि
 क् ॥ ॥ पूर्वोक्तधर्मप्रदीपोक्ते च सापिंड आ० काशक्तावाह हेमाडो संवर्तः ॥ समग्रं यत्कृत् श्रुत्वा नैवेद्यं वा ॥ अपि संकल्प
 विधिना काले तस्य विधीयते । पात्रे भोज्यस्य त्यागाः संकल्प्य उच्यते ॥ व्यासः । सांकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् यात्र पूरणं । नावाहना
 नौकरणे पिंडश्चैव न दापयेत् ॥ पात्रमर्घ्यस्य । समंत्रवाहनस्यायं निषेधः । तूष्णीं तु भवत्येवेति हेमाडिः ॥ स्मृत्यंतरे । विकरं तु न दात
 व्यमितितृतीयपादे पाठः ॥ स्मृत्यंतरे । तज्जेदावाहनं वाच्यं मनौ करणमेव वा ॥ पिंडांश्च विकरा ह्येव आ० ह० सांकल्प संश्रुके ॥ हेमाडो
 ह० दृशाता तपस्तु पिंडनिर्वाप रहितं यत्तु आ० ह० विधीयते । स्वधावाहनं नोपोत्रविकिरस्तु न लुप्यते । इत्याह । पृथ्वीविंदो दयेव सिद्धः ॥
 आवाहनं स्वधाशब्दं पिंडां नौकरणं तथा । विकरः पिंडदानं च सांकल्पं च विवर्जयेत् ॥ पिंड उच्यते हि पिंडः । अत्र नौकरणस्य हं वि

करिविकल्पनास्मत्पंतरे। अंगानिपित्तयज्ञस्ययद्वक्तुंनशक्तुयात्। सतदावाचयेद्विप्रान्सकल्पात्सिद्धिरस्त्विति॥ अङ्गगतेयः। पिंडो
 यत्रनिवेततमघादिषुकथंचन। सांकल्पंतुतदाकार्येनियमादुल्लादिभिः॥ कार्त्तजिनिः। मौजीवंधादत्तराक्ष्वत्सरं पाणिपीडना
 त्पापिंडात्तपिंडानोदद्युः प्रेतापिंडंविनात्रतु। अस्यापवादः पित्रोरादिकोदोषर्वमुक्तः॥ षड्विंशन्मते। अनग्निंकोयदाविप्रउत्स
 वान्नाग्निस्तथैवव। तथा रुद्धिषुसर्वासुसंकल्पआहुमाचरेत्॥ अशक्तौतुपृथ्वीचंद्रोदयेरुहत्रारक्षये। इव्याभावेदिज्ञाभावेअ
 त्रमात्रंतुपावयेत्॥ पैतकेनतुसूक्तेनहोमंकुर्याद्विचरूणः॥ देवलः। पिंडमात्रंपदातममभावेइयविप्रयोः। आक्षीयाह्निसंप्रा
 सभवेन्निरसनोपिवा। वृक्षवसिष्ठः। किंविदद्यादशक्तस्तुउदकुंभादिकंधिज्ञे। तृणानिवागवेदघातिंशान्वाप्यथनिर्वपेत्॥ तिलदर्भैः पितृ
 न्वापितर्पयेत्मानपूर्वकं॥ हेमाद्रौभीविधौ। अग्निनावाहेयत्करुंआहुकालेसमागते। तस्मिन्कोपवसेद्विर्जपेहाआहुसंहितां। क
 रुंपर्वतदरी॥ आहुसंहितासमंत्रकआहुकल्पःविष्णुवराहपुराणयोः। असमर्थोऽन्नदानस्यधान्यमांसंस्वशक्तितः। प्रदास्यति
 तिलाच्चापिस्वल्पात्पांवापिदक्षिणं। सर्वाभावेनवनंगत्वाकरुामूलप्रदर्शकः। सूर्यादिलोकपालानामिभुञ्जेः पठिष्यति॥ नमोस्ति
 विन्नंनधनंनवान्यश्चापयोगिस्वपितृन्नोस्मि॥ प्रभासखंडे। गत्वारण्यममानुष्यमूर्ध्वाहुर्विशेत्पदः। निरजोनिर्धनोदेवापि
 तरोमान्दणंरुथा। नमोस्तिविन्नंनधनंनभार्याआहुक्तप्यंवः पितरः करोमि। वनंप्रविष्यदतुतनयोश्चैर्भुजोक्तोवर्त्मनिमारुतस्य।
 आहुर्णमेतद्भवतांप्रदत्तंमहंरुद्धंपितृदेवताद्याः। आरव्यायवोर्दक्षिण्यभुजोततोवेदिवावरात्रीसमुपोषतिष्ठेत्॥ भवेत्सवैतेन
 कृतेनतेषामरणेनमुक्तः पितृदेवतानाम्॥ ॥ इत्यनुकल्पः॥ ॥ अथआहुभोजनेषापश्चिन्नम्॥ दर्शोषद्राणायामाः। वृद्धोत्रयः॥
 संस्कारेषुतुजातकर्मादिभूतांतेषुसांतपनं। आद्येवां देवा। अन्यसंस्कारेषूपवासः। सीमंतेवां इमिति विज्ञानेश्वरः॥ आपदिनव
 + तप्यंतुभक्तापितरोमयेतो भुजोक्तोवर्त्मनिमारुतस्य। इत्येतत्पितृभिर्गीतंपितृभक्तिपरायणः। यः करोति कृततेन आहुभवतिभारतः॥ + ५

नि. सि.

१९९

चूहेकादशाहेषु भोजने कुरु ॥ द्वादशाहे कनमासे च पादोन ॥ हिमासे त्रिपक्षे कनघणेना वयोश्चार्द्धकुरु ॥ त्रिमासाद्या विंशति
पुसपिंडने च पादकुरु उपवासो वा ॥ गुरु इत्यर्थं भोजने च ॥ अनापदि तु कनमासांते पुषां इंकायं च ॥ हिमासादौ
पादोन ॥ त्रिमासादावर्धकायः ॥ आदि के पादकायः ॥ पुनरादि के एकाहः ॥ रुत्रियादि आदिषु द्वित्रिचतुर्गुणानि ज्ञेयानि ॥ चंडाल
सर्पपश्यादि दूतपतितह्नीवादिनां नव आर्द्धे वा ॥ द्वात्रिंशमासिकं ते वा ॥ द्वापरा कश्च ॥ द्वादशादौ पराकः ॥ हिमासादावति कुरु ॥ त्रि
मासादौ कायः ॥ आदि के पादः ॥ अभ्यासे सर्वे द्विगुणं ॥ आमहेम संकल्प आर्द्धे पुनर्न दर्शानि ॥ यति ब्रह्मचारी वक्तुं प्रायश्चित्तं कृत्वा
त्री उपवासान् प्राणायामशतं घृताशनं वाधिकं कृत्वा अतेश्च संसाधयेत् ॥ अनापदि द्विगुणं ॥ द्वादशादौ द्वादशा गायत्री मंत्रिता आ
यः पिवेत् ॥ घृत्प्राणायामावा ॥ संस्कारेषु चोले कुरु ॥ सीमंते वा इं ॥ अन्येषु पवासः ॥ अत्र माधवमिता द्वादशादौ कवि द्विरोधो विष
यभेदात्परिहार्यः ॥ एकादशाह आर्द्धे वा इं पुनः संस्कारश्चेति हेमादिः ॥ यत्कृशनाः ॥ द्वादशकल्पिवेदायोगाय त्रात्रा आर्द्धकुरु
द्विज इति ॥ तदनुक्तं प्रायश्चित्त आर्द्धमिति विज्ञानेश्वरः ॥ ॥ अथ रुयाह आर्द्ध ॥ हेमादौ व्यासः ॥ मासपक्षे तिथिस्थे यो यस्मि
न्म्रियते हनि ॥ प्रत्यक्षं तु तथा भूतं रुयाहंत स्यतं विदुः ॥ नारदीये ॥ पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्यता ॥ अथ वा इं मानं स
मा अयेदिति हेमादौ वृत्ते ॥ एतन्मिति मासस्यैवाधिकत्वे ज्ञेयं ॥ प्रति संवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्दत्ते हनि ॥ पितृव्यस्याथ पुत्रस्य वा
तुर्जेषु स्य वैवदि ॥ अपुत्रस्येति भ्रात्राप्यन्यः ॥ ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्या नावश्यकत्वार्थं ॥ तच्च पित्रोर्ज्ञानां स्मृतिषु एकोद्विंशं पा
र्वणमेवोक्तं ॥ आद्यमाह्वयमः ॥ सपिंडीकरणं दूर्ध्वं प्रति संवत्सरं सुते ॥ मातापित्रोर्दत्तं ककार्यमेकोद्विंशं दत्ते हनि ॥ व्यासः ॥ स
कोद्विंशं तु कर्त्तव्यं पित्रोश्चैव दत्ते हनि ॥ एकोद्विंशं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ॥ अकृतं तद्विज्ञानीया इवेव पितृधातकं ॥ अंत्य

रामः

१९९

माहशातातपः। सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा। प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं कृत्वा गेयेदितो विधिः। यः सपिंडीकृतं प्रेतं पृथक् सपिंडेनियोजये
त्। विधिप्रस्तेन भवति पितृहोपजायते। अत्रोरसं हेतुजयोः पार्वणं दत्तकाक्षिनामेकोदिष्टमित्येकः पक्षः। साग्नेः पार्वणं निरग्नेरे
कोदिष्टमित्यपरः। तद्दूषणं मिता रुरादौ ज्ञेयं॥ कल्पतरुस्तु साग्नेरोरसं हेतुजयोः पार्वणं निरग्नेर्योस्तेकोदिष्टमित्याह। अपर
कं प्येवं॥ दत्तकाक्ष्यो दशपुत्रास्तु साग्नेर्यो निरग्नेर्यश्चैकोदिष्टमेव कुर्युः। प्रत्यब्दं पार्वणे नैव विधिना हेतुजोरसो। कुर्यात्तामिदरेकु
रुरेकोदिष्टं मुतादशेति ज्ञात्स्वकर्णकैः॥ यदा तु दत्तकस्यापि पितादर्शमहालये वा मृतस्तत्र पार्वणं कोदिष्टयोर्विकल्पे प्याचार
द्यवस्था। वस्तुतस्तु पार्वणं कोदिष्टयोर्वीहियववदिकल्पः। सर्वदेशाचारो ह्यवस्थित इति सर्वनिबंधसिद्धांतः॥ अतएव दृश्यते
शरः। मातापित्रोश्चैव कार्यमेकोदिष्टं मृते हनीत्युक्ताह॥ देशधर्मसमाधित्वं शधर्मसमावेशः॥ स्वरयः श्राद्धमिच्छति पार्वणं
वस्तुतस्तु हनीतिमात्रं केवलं पितृणां न सपत्नीकानामिति हेमाद्रिः॥ अत्र माता महानकार्याः॥ कर्षसमन्वितं मुक्तांतथान्यं श्राद्ध
घोडशं। प्रत्यादिकं च शेषेषु पिंडाः स्युः घडिति स्थितिरिति कात्यायनोक्तेः। कर्षसमन्वितं सपिंडं॥ येरेकोदिष्टं क्रियते तेषामपि
कविपार्वणमेव। अमावास्यां रुरादौ प्रेतपक्षेऽथवा पुनः। पार्वणं तस्य कर्तव्यं नेकोदिष्टं कदाचनेति शंखोक्तेः॥ एवं सन्यासि
नपि। एकोदिष्टं यतेनास्ति त्रिदंडग्रहणादिकं। सपिंडीकरणं भवीत्पार्वणं तस्य सर्वदेति प्रवेतसोक्तेः॥ वायवीये। सन्यासिनोप्य
विकादिपुत्रं कुर्याद्यथाविधि। महालये वयं कृत्वा दृष्ट्वा पार्वणं हितत्॥ पृथ्वीवंदोदये दृश्यते शरः। संश्रामे संस्थितानां च
प्रेतपक्षेऽथ शिरस्ये। तेषां पार्वणमेवोक्तं रुरादौ हि च सत्रमेः॥ चंद्रस्यानाशकसंयुगे पुनः प्रेतपक्षे मृतवान्सपिंडः। सपिंडि
तानामपि वाविकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि॥ तथा। आतुर्ये च स्य कुर्यात्तज्ये हो आतानुजस्य जु। देवहीनं तु कुर्यादिति धर्मवि

+ वद्धेदित्युक्तं। पत्न्या कर्तृत्वेऽपि पार्वणमेव॥ सर्वाभावे स्वयंपत्न्यः स्वभर्तृसाममंत्रकः। सपिंडीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणम्॥

नि० सि०
११८

येऽब्रवीत्॥ देवहीनं एकोदिष्टं। ज्येष्ठो भ्राता अनाद्यगर्भः। तथा च तत्रैव शातातपः। अनाद्यगर्भो ज्येष्ठोऽपि भ्राता सऽपि निर्गद्यते। ऋते सपिंडना तस्य नैव पार्वणमाचरेत्॥ आद्यगर्भं ज्येष्ठे तु पार्वणमेकोदिष्टं वेत्यर्थः॥ मानुस्तु हेमाद्रौ कात्यायनः॥ प्रत्यक्षं यो यथा कुर्यात्पुत्रः पित्रे सदा द्विजः। न तथैव मानुः कर्तव्यं पार्वणं चान्यदेववा॥ यत्र ते नैवोक्तं। सपिंडीकरणं दूर्ध्वं त्रिजोरेव हि पार्वणं। पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं सदैव त्विति। तत्स पत्न्यमातृपरं॥ यत्र नृद्वयशरः। अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत्॥ स एव तस्य कुर्यात्तपिंडदानादिकक्रियां। पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भातृजेन तु॥ पितृस्थानेन तु कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्येत॥ श्रुतिः। तत्पितृवदे शान्वाणं व्यवस्थितं ज्ञेयमिति पृथ्वीवंदः॥ आरुद्रिपकलिकीयां चतुर्विंशतिमते तु॥ पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत्॥ एकोदिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योऽपार्वणं मिथः। अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातृजैवाग्रजन्मनः। मातामहस्य तत्पत्न्याः आरुद्रपार्वणमेव वेत्ति लोकादिस्मृतेः। तत्र पत्न्यपि कुर्यात्तपिंडं पार्वणं तथेति स्मृतं तत्तत्तथेति निर्णयामृतोक्तं। अन्ये त्वेव तस्याहिक पार्वणं पितृमातृः॥ अत एव भर्तुः आरुद्रं तु यानारी मोहात्पार्वणमाचरेत्॥ न तेन तत्पत्ये भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेदिति वचनं दृष्ट्या हे पारुहिकोदिष्टप्रशंसार्थं न पार्वणं निषेधार्थमित्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ भट्टवरणैः। स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यश्चपनेन विरोधाच्च॥ अपुत्राणां त्वारुद्रहेमाद्रौ वापस्तवः॥ अपुत्रा ये मृताः केचिस्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि वदेयं स्यादेकोदिष्टं न पार्वणं॥ मित्रवंधुसपिंडेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्योऽप्येव च॥ दद्याद्देमासिकं आरुद्रं सावत्सरमर्तोऽन्यथा॥ पारिजाते तु। अन्यथा पार्वणमित्युक्ता सर्वत्र पार्वणमप्युक्तं॥ पृथ्वीवंदोदये वृद्धगर्भः। मानुः सहोदरीयावपितुः सह भवावया। तयोश्च नैव कुर्यात्तपार्वणं पिंडनादृते॥ प्रचेताः। सपिंडीकरणं दूर्ध्वमेकोदिष्टं विधीयते। अपुत्राणां वसवे वामपत्नीनां तथैव च। अपत्नीनां ब्रह्मवर्षादीनां मार्कंडेयपुराणे। पितृसंवत्सरं कार्यमेकोदिष्टं नरैः स्त्रियाः। मृता ह नियथा न्यायं नृणां यद्वदिहोर्हि॥ नृणामिति दृष्टं तां द्वौ विप्रहनु

रामः
११८

पाखं प्रादिनां सपिंडादीनां सपिंडनाभावेपिसंवत्सरमेकोदिष्टं कार्यमेवेति भूलपाणिः ॥ अत्रिः सपिंडीकरणदृष्टं यत्र यत्र प्रदि-
 पते ॥ भ्रात्रे भगिने पुत्राय स्वामिने मातुः सत्यं ॥ अत्र पृथगुक्तेषु भ्रातृभ्यः कोदिष्टं न पार्वणं ॥ यनुजातकल्पः पितृव्यभ्रातृमा-
 तृणामपुत्राणां तथैव ॥ मातामहस्यासुतस्य आहुतिपितृव्येति ॥ तदवश्यं कत्वार्थं ननु पार्वणार्थमिति हेमाद्रिः ॥ युक्तं
 त्वेवं मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ॥ तेषां तु पितृव्यं कुरु कुरु दुहितृस्तनवः ॥ इति पुस्तोक्तौ त्रय इत्युक्ते मातामह-
 स्य पार्वणमेव तत्तात्पर्यं पितृव्येति तथा ॥ पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं च पार्वणमिति स्यात् ॥ पत्रमेव लक्ष्योक्तं अत्रि-
 क्तं ॥ माता सपत्न्यमाता ॥ एकोदिष्टं तु कनिष्ठपरमिति ॥ पृथ्वीवंशे दृश्येयं ॥ केचित्सुत्रांतराभावे पितामहवार्धिकमप्यावश्यं ॥
 पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता ॥ विज्ञाभावेपिसंस्थः कुर्यात्तस्योर्ध्वदेहिकमिति मार्कंडेयपुराणादिभ्यः ॥ तत्र ॥
 पौत्रलोकादशाहदिकर्तव्यं आहुषोऽश्रमिति कार्त्तिके ॥ विशेषस्त्वधिकारः निर्णये प्रागुक्तः ॥ ॥ अथ स्याद्देवे-
 निर्णयः ॥ तत्रैकोदिष्टं मध्याह्नं कार्यं ॥ मध्याह्नं पंचमाभक्ते दिने तृतीयभागः ॥ ग्रामभ्रातृपुत्राह्ने एकोदिष्टं च मध्यतः ॥ पार्व-
 णं चापराह्ने नुप्रातर्द्विनिमित्तकमिति हारितोक्तौ प्रातः शकसाहवर्ग्यं तत्रापि कुतपादि मुहूर्तत्रये ज्ञेये ॥ आरभ्य कुतपेना-
 कुरुयाद्दहोदणं बुधः ॥ विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणं तु नलं घयेत् ॥ इति गौतमोक्तेरेतत्परत्वात् रोहिणो नवमो मुहूर्तः ॥ अन्यथा ॥
 ऊर्ध्वमुहूर्तं कुतपाद्यमुहूर्तं चतुर्थं ॥ मुहूर्तपंचके ह्येतत्त्वभावनमिष्यत इत्यादिविरोधान् ॥ क्षपिकापि ॥ एकोदिष्टं मुपक्रमे-
 त्कुतपे इति ॥ माधरीयेत्यासौपि ॥ कुतपप्रथमे भागे एकोदिष्टं मुपक्रमेत् ॥ आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतामवान् ॥ पृथ्वीवं-
 शे दृश्येयं ॥ दिनद्वयेतद्याहोचर्कः ॥ विषमयात्रावाधिके निर्णयः ॥ अंशमाहोचर्कः ॥ परविश्रयानिषेधान् ॥ सववक्ष्यते ॥ अ-

द्वये

त्रमूलं कालं माधवीये ज्ञेयं ॥ पार्वणे त्वपराह्णे कार्यं ॥ पूर्वोक्तं वचनात् ॥ मध्याह्नापि नीचे तस्यासे कोटिहेति धिर्भवेत् ॥ अपराह्णं त्वपि
 नीचातु पार्वणे साति धिर्भवेत् ॥ तिष्ठत्वा चंद्रोदये रुद्रगोतमोक्तेः ॥ पूर्वोदये ॥ परे वापराह्णे मातौ सेवया ॥ दिनद्वये तद्वाप्तौ तद
 स्पर्शने समयाप्तौ वा पूर्वैव ॥ विषमयाप्तौ त्वधिका प्राप्ता ॥ अपराह्णं त्वपि नीचे तस्यादादिकस्य यदातिथिः ॥ महीतीयत्र तद्विद्वान्
 प्रशंसति महर्षय इति मरी विस्मृतेः ॥ दर्शय पौर्णमासं च पितुः ॥ सांजसरेदिने ॥ पूर्वविद्धमकुर्वीत नरकं प्रति यद्यत इति अपराह्णे नार
 दोक्तेः ॥ अहेय्यापि नीचे तस्यान्यताहस्य यदातिथिः ॥ पूर्वविद्वानकर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदि ॥ ति सुमं हृक्तेः ॥ पूर्वस्यां निर्वपेत्पि
 गीति यां गिरसभा धितमिति हेमाद्रौ पाठः ॥ तत्रैव वृद्धमनुः ॥ न ह्यह्यापि नीचे तस्यान्यताहस्य यदातिथिः ॥ पूर्वविद्वेव कर्तव्या त्रि
 मुहूर्ता दद्यात् भवेत् ॥ यत्र कार्त्तु नि निमासौ ॥ अहोः क्षमय वेलायां कला मात्रा यदातिथिः ॥ सेवया त्वदिके ज्ञेया नापरा पुत्र
 हानिहेति ॥ तत्रिमुहूर्तस्थितिः ॥ पूर्वोदुः सायं त्रिमुहूर्ता भवेत्तु परैव ॥ त्रिमुहूर्ता न चेद्द्रष्टा परैव कुतुपे हि सेतिका लादर्श गोभिर्लो
 कः ॥ कालादर्शेपि ॥ प्रत्यादिके प्येव मेव तिथिर्नास्तीति ॥ अथ पौर्वाहिकी ॥ उभयत्र तथा त्वेव महत्वेन विनिर्णयः ॥ समत्वे पूर्वविद्वेव ह्य
 थवा त्वेपि सायदि ॥ त्रिमुहूर्ता भवेत्सायं सर्वेष्टोयं विनिर्णयः ॥ अन्यत्रापि ॥ सायंतन्य परत्र चेन्न ततिथिः ॥ सेवया त्वदिके मासि
 के ग्राह्या सा अपराह्णयोर्ध्वं दित्वा यत्राधिका सामता ॥ तुल्या चेदुभया पराह्णं समये पूर्व न चेत्तु द्वये पूर्वैव त्रिमुहूर्तगास्त सम
 ये नो चेत्परैवोचिता ॥ माधवपृथ्वी चंद्रोदयोऽनुदिनद्वयेऽपराह्णं प्रातश्चतः समयाप्तौ वद्वये पूर्वविद्वेव परा ॥ पूर्वद्वयोप
 शेष्ट्या वितुक्तेः ॥ अपराह्णं द्वयप्यपि न्यतीतस्य यदातिथिः ॥ द्वये पूर्वोक्ते कर्तव्यो वृद्धौ कार्या तथोत्तरेति वृद्धवो धाय नोक्तेः ॥
 ह्याहस्य तिथिर्यानु अपराह्णं त्वपि नीतिथिः ॥ पूर्वाह्णे तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरेति वृद्धनारदीया सेमाहनुः ॥ वृद्धि

रूपोवात्रपरतिपेर्ननुग्राह्यतिथेः। तस्यां ह्येः पराह्लद्वयमोप्रेरसंवात्॥ तदाहमाधवः। नग्राह्यतिथिगोहृदिह्याहर्षतिथेस्तुसा
 विति॥ यत्तुष्टधीचंद्रः। ह्र्वोक्तवचनेषुयत्रसायाहस्तमययोगिनीतिथिरुक्तातत्रापराह्लमापिनीजेयासायाहस्त्रिमुहूर्तः स्या
 तत्रआर्कनकारेदितिमात्स्याहोसायाहनिषेधात्॥ यच्चत्रिमुहूर्तोदित्रहणंनकुदाहोपराह्लस्त्रिमुहूर्तपरमित्याह। तद्धमा
 दिकालादर्शादिग्रंथविरोधाश्रित्यातस्मात्सर्वोक्तमेवसाधुः॥ ॥यद्विप्रवशादिनेसांवत्सरंनकृतंतदारात्रावपिकार्यं। मृताहं
 समतिक्रम्यवांडालोचमिजायतेऽतमखिनीनावांडालातिक्रमेदेषोक्तेः॥ नवनक्तंआर्कंकुर्वीतारक्षेवभोजनसमापनमित्यापस्त
 वेनगोणकालतोक्तेश्चेतिमाधवः॥ अहणदिनेवार्षिकप्राप्तौतदिनएवात्रेनामेनहोत्रावाकुर्यान्नोत्तरदिनइत्युक्तंप्राग्राहणनिर्ण
 ये॥ ॥तच्चप्रथमादिकंत्रयोद्देशमलमासेकार्यं। अन्यथान। प्रत्यक्षंद्वादशेमासिकार्योपिंडक्रियासुतैः। क्वचित्तयोद्देशेपिस्था
 दाद्यमुक्तानुवत्सरमितिलघुपेशोक्तेः॥ द्वादशेऽतीतेत्यर्थः॥ माधवीयेहेमाद्रावेवं। द्वितीयादिकंतुअधमासएवानाधिना
 पुभयोः॥ मलमासमृतानांतुयदासएवमलमासः स्यात्तदातत्रैवकार्यं अन्यदाअधमस्येतिप्रागुक्तं॥ दर्शेवार्षिकंवेत्तदापूर्व
 वार्षिकंरुत्वाततःपिंडपितृयज्ञः दर्शआर्कंवेतिनिर्णयदीपे। युक्तंत्वेवं। तद्धवनेमूलाभवान्। पिंडयज्ञंततः कुर्यात्ततोन्वाहय
 कंवधश्चेतिदर्शआर्कपिंडपितृयज्ञानंयात्रस्याविकेप्यतिदेशात्प्राप्तेः पितृयज्ञानंतरंवार्षिकंततोदर्शआर्कमिति देवजानी
 येप्येवं। एवंमासिकादिष्वेवंज्ञेयं। प्रत्यक्षंयोयथाकुर्यात्तथाकुर्यात्सतान्योपीति सर्वोतिदेशात्॥ ॥मृताहंरुघोत्सर्गउक्तो
 हमाद्रौविष्णुधर्मे। अथनद्वितीयेवैवमृताहंवाधुवस्यस्य। उत्सर्जेनीलवृषभकौमुद्यासमुपागमे। कौमुदीकार्त्तिकी॥ ॥अथ
 अद्विआकम्। दिवोदासीये॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वंयावद्वक्ष्यंभवेत्। तावदेवनभोक्तव्यं स्याहनिकदावन। वर्षांतसपिंडनेप्ये
 तत्तुल्यं॥ मृताहनितुसंप्राप्तेयावद्वक्ष्यंभवेत्॥ बहिः आर्कंप्रकुर्वीतनकुर्यात्क्राद्भोजनं॥ प्रथमेऽस्थीनिमज्जावद्वितीये

८

जपोपारध्वस्तकंनस्याद्वारवेतुस्तकं॥आवेप्रांभेनेनेकोक्तः॥प्रांभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोः॥नांदिमुखंविवाहोदौआ
वेपाकपरिक्रियेति॥माधवीयेवाह्वेपि॥आवेदोपितयज्ञेवकंन्यादानेवंतोभवेत्॥मिताहरायास्मत्पंतरेसद्यःशौवंप्रकृत्य॥यज्ञे
संभृतसंभारेविवाहेआवेकर्मणीति॥तिथितत्वादौगोउग्रथास्त॥निमंत्रणोत्तरंकर्तुर्भोक्तुश्चनाशौवं॥निमंत्रणोत्तरंआवेप्रा
रंभःस्यादितिसृतिरिति विष्णुक्तेः॥यत्तुआवेपाकपरिक्रियेति तद्वद्वावेपरिक्रियमित्याहुः॥दातृगोहेजननमरणेयसति
वालेउक्तं॥भोजनाद्वेतुसंभुक्तेविशेदानुविषयते॥गृहेतिशेषः॥यदाकश्चित्तदोच्छिष्टंशेषंयत्कासमाहिताः॥आचम्यपरकी
येनजलेनभुचयोद्विजाशति॥अस्यआवेविषयत्वंसिद्धं कृत्वाहेमादिणैवमुक्तं॥ममनुप्रतिभाति॥इदंविवाहादिविषयंनतुआ
वेविषयंतत्पदाभावात्॥विवाहोत्सवयज्ञेचित्युपक्रम्य॥भुजानेषुतुविषेषुत्वंतरास्मत्तस्तके॥अन्यगोहेरुकावांताःसर्वेतेभूव
योमताः॥इतिषष्टिंशमतेकवाक्यत्वाच्च॥आवेतुयद्यपिविष्णुनापाकोतरमाशौवाभावउक्तस्तथापिकर्तुरेवसः॥भोक्तुस्तदोषो
ऽस्तेष्व॥अपिदातृगृहेनोअस्त्वस्तकेस्मत्तकेतथा॥अविज्ञातेनदोषःस्याच्छाच्छादिषुकथंवन॥विज्ञातेभोक्तुरेवस्याप्रायश्चित्ता
दिकंक्रमादितिवालोक्तेः॥आदिशब्देनाशौवमुच्यते॥तच्चाहविष्णुः॥वाल्मेयादीनामाशौवेयःसर्वदेवाभ्यश्चित्तस्यता
वदाशौवं॥यावत्तेषामाशौवापगमेप्रायश्चित्तंकुर्यादिति॥यत्तुदेहेपितृभुतिष्टुताशौवंविद्यतेकविदिति॥वाल्मेयतच्छाक
कालीनस्यनिषेधकं॥नतदुत्तरकालीनस्य॥प्रायश्चित्तंत्वाहमाकंउच्यते॥भुक्तातुवाल्मेयाशौवेवरेसांतपनंदिजः॥एतत्का
मतः॥अभ्यासंश्रवः॥वाल्मेयास्तथाभुक्तामासमेकव्रतीभवेदिति॥अज्ञानानुद्धागलेयः॥एकाहंअहंयं वसप्ररात्रमभो
जनाततःअविर्भवेद्विप्रःपंचगव्यंपिवेत्तरति॥वर्णक्रमेणैवं॥अभ्यासेतुद्देगुण्यमित्यादिमाधवीयादौश्रयं॥मिताहरामाधवीयादौ

नि० सि०
१२१

वशादेककर्तृभौक्तुश्च सर्वथा दोषाभाव उक्तः ॥ आशौचमध्वे आहूतिन प्राप्नोतु अथ भृङ्गः ॥ देये पितृणां आहुते साशौचे जायेते
यदा ॥ आशौचे तु यतिक्रान्ते तेभ्य आहुते दध्यते ॥ संभवे तु आसः ॥ आहुतिघ्नसमुत्पन्ने अंतरा मृतस्तके ॥ अमावास्यां प्रकुर्यात्
द्वैश्वदेवे केमनीघ्रिणः ॥ हेमाद्रौ घट्टि शनतेऽपि ॥ मासिके चादिके त्वहिसं प्राप्ते मृतस्तके ॥ वदन्ति अक्षौतकार्यं दर्शवा
पि विवक्षणे ॥ मरीचिः ॥ आहुतिघ्नसमुत्पन्ने अप्यविज्ञाते मृते हनि ॥ एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ विशेषत इत्युक्ते
उक्तायामपि ॥ यत्त्रिः ॥ तदहश्चेत्प्रदुष्येत केन वितस्तकादिना ॥ सततकानंतरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव चेति ॥ तत्पूर्वकालाभावे
यं ॥ आशौचे तद्विघ्ने एतदिति माधवः ॥ आदिके तद्विघ्नपरमिति हेमाद्रिः ॥ व्याधादौ विस्मरणे वैवम ॥ अथ भार्यार
जादर्शने ॥ तत्र दार्शिकभासेन कार्यं ॥ आहुतिघ्ने हि जातीनामाम आहुं प्रकीर्तितं ॥ अमावास्यादिनियतं मामसंवत्सराहर्तमि
ति हेमाद्रौ हरितोक्तेः ॥ व्याधुपादौपि ॥ आर्तवेदेशकालानां विप्रवे समुपस्थिते ॥ आम आहुं द्विजैः कार्यं भूदः कुर्यात्सदेव
हि ॥ दीपिकापि ॥ दर्शतु भार्यर्तवे प्याम आहुविधिः प्रवासि विधुराद्या आवरेयुर्द्विजाः ॥ वस्तुतस्त ॥ पाकाभावे हि जातीनामा
म आहुं विधीयते ॥ इति सुमंतुक्तेः ॥ पाककर्तारिसत्यन्नेन अन्यथा ग्रामेनेति उक्तं ॥ मासिकानि सपिंडानि अमावास्यातयादि
कं ॥ अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्यारजः स्वलेति वचनाच्च ॥ मदनरत्नेष्वेवं ॥ एवं युगादावपि ॥ आहुिकं तु रजोदर्शने पितृदिन ए
व कार्यं ॥ पुष्यवत्सपिण्डोरेषु विदेशस्थोप्यननिकः ॥ अन्नेनैवाहुिकं कुर्यात् ॥ अमावासेन न क्वचिदिति माधवीये लौगाहिस्मृतेः ॥
मरिचिरेपि ॥ अनग्निश्च प्रवासी च यस्य भार्यारजः स्वला ॥ आम आहुं प्रकुर्यात्तनत कुर्यात्तते हनि ॥ आपन्नोप्याहुिकं नैव कु
र्यादनेन कुत्रचित् ॥ अन्नेन तदमायां तु कृष्णवाहीरवासरे ॥ प्रयोगपारिजाते ॥ रजःस्वायां भार्यायां हयाहयः परित्यजेत् ॥ स

रामः
१२१

वेनरकमाप्नोतियावदाभूतसंप्रवां॥ कालादर्थेपि। रजस्वलांगनेननिविदेशस्थोऽथवादिक्। दर्शोएविववामेनत्वन्नेनआड्मात्र
रेत्॥ अन्वत्रापि। विदेशगोवावितान्निकोवारजस्वलायमपिधर्मपत्न्या। आहंमृताहविर्धातपाकैर्नामेनहेप्रानतुपंचमेहि।
एवंमासिकेपि॥ यत्तु। आदिक्समनुप्राप्तेयस्यभार्यारजस्वलापंचमेत्वहनिआहंनत। कुर्यात्ततोहनि॥ माधवीयोआहंतान
कर्त्तव्यंकर्त्तव्यंपंचमेहनीत्युत्तराहंनत। स्त्रीकर्त्तव्यंआहंविषयं। अत्रानुयदाभार्यसंप्राप्तेभर्तुरादिक्। रजःस्वलाभवेत्सातुकुर्या
तत्पंचमेऽहनीतिश्लोकगतमोक्तेः॥ देवैकर्मणिपित्र्येवंपंचमेहनिअध्वतीतिप्रभासखंजज्ञाननुअवित्वादेवतत्रपंचमेहनिअर्था
ह्युक्तंआप्रमितिवरनंअर्थं। मेवां। गर्भिणीस्त्रिकादिश्चकुमारीवाथरोगिणी। यदाअहंतदायेनकारयेत्प्रयतास्वयमितिह
माद्रौभविष्योक्तेः॥ अनुपनीताः स्त्रीभूजाश्चआहंमृत्विजाकारयेयुःस्वयंवाऽमंत्रकंकुर्युरितिसम्यत्पथसारं। न्यद्वाराकारण
निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य। तदुक्तदिशाआशौचानंतरआहंकर्त्तव्यतावदेकवाक्यवैयर्थ्याच्च। अतःस्त्रीपंचमेऽहनीतिप्रक्तेः॥ यत्तुसप्ताहात्पि
तदेवानांभवेद्योपापतिवृत्तास्ति यत्तद्विज्ञानेहतेपरमितिहेमादिभिन्नसर्वनिबंधसिद्धांतः॥ हेमादिस्तुआहंमृदौस्त्रियासहेत्वा
धिकारात्तस्यांरजोदुष्टायांतीतिवृत्तेरेकभार्येणपंचमेऽहनिकार्यं। भार्योत्तरसत्वेतुतदिनएवेत्याह॥ दीपिकापि। भार्यैर्ज्ञेयं
पंचमेवदिवसेस्याहंधिकंमासिकंपक्वत्तैर्वहुभार्यकस्तुधिकृतेपत्न्यंतरेतिहति। कुर्यात्तद्वितयंस्वमुख्यदिवसइति। तच्चि
त्तं। सहाधिकारः किंसहत्वअत्वावाएकफलभाक्तेनवापाककर्त्तकेनवा। नाद्यतदभावात्। पाणिग्रहणादिसहत्वंकर्मवि
त्यस्यापिसाधकर्मविषयत्वात्। तामरुच्येतिवत्तद्वोक्तवचनसत्वाच्च। कथंनभार्योत्तरसत्वेधिकारः ज्येष्ठयानविनेतरेतिनियमा
त्। नहितीयः। अविभक्तभ्रातृष्वेकस्याअवित्तेऽन्यस्याधिकारापत्तेः। नतृतीयः। प्रवासनिर्देशस्त्रिकादिहोह्यादिष्वथकर
णापत्तेः। आरभेतनवैः पात्रैरन्नारंभंनवंधवैरितिदेवलोकात्वात्मेनपदात्त्वस्यवांधवानांचपाककर्त्तव्योक्ताविरोधाच्च॥ अथ

ततस्तानिपपावाशुसीताजनकनंदिनीतिपात्रादिलिंगात्प्राशस्त्यभार्यापाकस्योच्येत नतत्कस्याप्यतिष्ठं तेनैतद्वचनमुक्त्वाद्यमा
 वात् पूर्वोक्तवचोविरोधाच्चयत्किंविदेव। यदपि आक्षेपाह्निसंप्राप्तेयस्यभार्यारजखला। आक्षेपत्रनकर्तव्यं कर्तव्यं पंचमेऽ
 हनीतिश्लोकगोतमपादोऽन्यथादर्शितः। माधवीयेवतद्वशात्प्राप्तमुक्तं। तेनापिनाभिप्रेतस्येस्यार्थात् तेनात्रहेमाद्रिर्वधामे
 तिवद्वक्तव्येपिनोच्यते॥ अथान्वारोहणेनिर्णयः॥ लोकार्हा। मृताह्निसमासेनपिंडनिर्वपणं पृथगितिहेमाद्रिः॥ पृथ्वी
 चंद्रोदये। अत्रमृताहनीत्येकत्वादिनभेदेदिनैकोवाग्यतितित्थिरेकत्वेकालैक्यं कर्तव्यं पाकैक्यं। एकवित्पविरोहेतुतिथिरेकै
 कजायते। एकपाकेनपिंडैकोद्वयोर्गृहीतनामनीतिस्मृत्यंतराच्च। अंत्येहिपद्धतौभेदेरप्युदाहृतं। अन्वारोहेवनारीणं प
 लुच्यैकोदकक्रिया। पिंडदानक्रियातद्वक्तुं प्रत्यादिकंतथा। नवआक्षानिसर्वाणि संपिंडीकरणं पृथक्। एकएववृषोत्स
 र्गो गौरेकानुप्रक्षिप्यतश्च। तिथिभेदेनुवाचिकं पृथगेव॥ तथा। नवआक्षमेव पृथगितिपरिसंख्यान्यत्र पृथगुक्तेष्वपि वार्षिक
 तीर्थसंपिंडानान्वह्यादिषु समास एवेति मदनरत्नपांरिजातनिर्णयामृतादयः। अतः समासविधिवत्तज्जपुत्रस्यकर्त
 त्वसपत्नमातुरन्वारोहणे तत्पुत्रे सत्यपि तद्वार्षिकादिकमविभक्तः सापत्नपुत्रएवत्येहः कुर्यान्नौरसः। वद्व्यमाणपृथ्वीचंद्रा
 दिमतेनुश्चौरसएवमातुः पृथक्कुर्यात्॥ एवंवद्विष्यमातृपुत्रेयं॥ त्रिस्थलीसेतोपितामहवरणोरप्येवमुक्तं॥ यजुर्गायः। एक
 वित्यांसमारूढोदंपतीनिधनंगतौ। पृथक्त्राक्षंतयोः कुर्यादोदनंच पृथक् पृथक्। ईदनेपिंडः। तन्नवआक्षविषयं॥ यजुर्भगः।
 यासमारोहणंकुर्याद्गृह्णित्वापतिव्रता। तामृताह्निसंप्राप्तेपृथक् पिंडेनियोजयेत्॥ प्रत्यक्षं नवआक्षं युगपत्तु समापये
 त्वायद्येषां वार्षिकमेकोदिष्टमुक्तं तद्विषयं। प्रत्यक्षं मृताह्नित्यन्वयः। नवआक्षं युगपदिति दर्शवर्गद्वयवदेकतंत्रेण पृथगिति
 त्वर्थमाहहेमाद्रिः॥ एवंमृततिथिभेदविषयमिति पृथ्वीचंद्रनिर्णयामृताद्याः॥ पराशरमाधवस्तुगार्ग्यभट्टादिवचनास्तौ

गतिरुवाक्ये। समासेन प्राकृतं त्रैकोन दर्शवर्गद्वयवत्पृथक्प्राकृतं कुर्यात्। नवप्राकृतं च तथेतिमाहा। पृथ्वीचंद्रवदिकादयस्तु द्वयोरेक
पिंडदानं लोभात्स्विकृतं चोपदिष्यते॥ पृथक्पिंडदानं तु मुख्यः कल्पः। तदाह पुराणः। आरुह्य भर्तुश्चित्तिमंगनाया प्राप्तिमस्य
यदिसत्त्वशुक्ला। एकादशाहेतुतयोर्विधेयं प्राकृतं पृथक् स्वर्गमवेत्यसिद्धिः॥ एकत्वमिच्छतिमतिप्रदीना एकादशाहदिषु येन
भाषाः। तिस्र्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसत्त्वघातान्नकादिवासं॥ भर्तृसहस्रताया तु नाकलोकमभीप्सति। सोहं कृच्छ्रे पृथक्
कर्षिडात्रैकत्वं तु स्मृतं तयोः॥ पृथगेव हि कर्तव्यं प्राकृतमेकादशाहिकं। यानि प्राकृतानि सर्वाणि तांशुक्तानि पृथगिति॥ विश्वदर्श
पि। मातुर्गयाहृकावृद्धिपृतायेषु महात्मने॥ आकृतं कुर्यात्पृथक् देवं तंत्रं वा नुगतावपि॥ एकवित्यां समाहृत्य मृतयोरेकवर्हिषः। एकानौ
पित्रोः पिंडान् पृथक् दद्यात्पिंडं वापत्सुतत्सुतश्चिन्त्यस्मृतेरित्याहुः॥ यत्तुषड्विंशन्मते। एकत्वं सागता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सू
तके। न पृथक्पिंडदानं तु तत्सापत्नीषु विधत्त इति तद्दर्शादिपरं॥ चंद्रप्रकाशेपि। एकवित्यां समाहृत्यो मृतयेतेदं पत्नी यदि॥ तंत्रे
एव अपरां कुर्यात्पृथक्पिंडं समापयेत्॥ यातुपतिमुद्दिश्यात्प्रकालेऽन्येतिथावन्वाहृत्य तस्याः आकृतं तत्स्यतिथौ कार्यं
न भर्तृतिथौ। पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कारिकी स्मृतेति स्वांदादिति केचित्॥ अन्ये तु तस्याः पतिमरणेन मृतप्रायत्वात्
सहाश्रतः पृथक्तावद्भूत्या प्रियतेयदिति तस्याः आकृतं प्रदातव्यं पृथक्पत्न्युः इत्येह नीतिपुराणसमुच्चयाच्च भर्तृतिथावेवे
त्याहुः॥ पृथ्वीचंद्रोदयेष्वेवा॥ अत्र भर्तुराशौ वमयेऽन्यदिने स्त्रीमरणे पतिमरणदिनगणनया पिंडदाने दर्शाहदिकार्यं
नात्र परिणीतवृद्धिः। मृतं पतिमनु प्रज्जपत्नीवेदनं लंगता। न तत्र परिणीतकार्या पैतृकोदयेऽप्यति॥ पुत्रीऽन्योवाऽग्निदस्त
स्यास्तावदेवाभिविस्तयोऽनवप्राकृतं सपिंडं वयुगपत्समापयेदिति षडंशीतिमतात्॥ भर्तृशौचोत्तरमन्वारो हरेणु अहमा

नि.सि.

१२३

शौचां त्रयवे दवादासं धीस्त्री न भवे दास्य घातिनी । अहा शौचे तु निर्दुते आहुं प्राप्नोति शास्त्रत इति ब्राह्मणेति पृथ्वी वंद्यः ॥ त्रयवे
दवादः । शमानां शिविधवा इत्यादि ॥ अथ आहुं संपात निर्णयः । तत्र पित्रोर्मृततिथ्ये कले मरण क्रमेण दर्शो । वर्गद्वयं च तत्र
एव आहुं कुर्यादिति हेमाद्रिः ॥ माधवाद्यस्तु पित्रोः आहुं समं प्राप्तेन वेपथुं धिते पिवा । पितृ हवं सुतः कुर्यादप्यत्रासं न्नियोगत
इति काष्ठां त्रिनिमस्तेः सर्वत्र पितृ पूर्वमिन्नं प्रयोगमाहुः ॥ पार्वणो कोदिष्टयोः संपाते माधवीये जावालिः ॥ यद्येकत्र भवेयाता
मे कोदिष्टं च पार्वणं । पार्वणं तन्मिनिर्वर्त्य एकोदिष्टं समाचरेत् ॥ गृहदाहादिना युगपन्मरणे तु भृशः ॥ एककाले गतास्त
नां बहूनामथ वाहूयोः । तत्रेण अथ एणं कृत्वा कुर्यात् । आहुं कृत्वा कृत्वा कृत्वा ॥ पूर्वकस्थमृतस्यादौ द्वितीयस्य पुनः पुनः । तृतीय
स्य ततः कुर्यात् सन्निपाते षष्ठ्यं क्रमः ॥ त्रयश्च ॥ भवेद्यदि सपिंडानां युगपन्मरणे तदा । संबंधासन्निमालो व्यतक्रमाद्वाक
माचरेत् ॥ गारुडे । एकेनैव तु पाकेन आहुं निकुस्तेऽत्र हि । विकिरंते कतः कुर्यात् सपिंडान् दद्यात् पृथक् पृथक् ॥ अत्रानुगम
ने च दाहसपिंडानां दोविशेषे वक्ष्यामः ॥ कात्यायनः । देवहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे । नैमिषिका निकायाणि निमित्तानि
त्यनु क्रमात् ॥ जावालिः । आहुं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आहुं न तद्दिने । नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयः ॥ कालादर्शो । नित्यदा
र्शिकयोश्चोदकुंभमासिकयोश्च । दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः । दार्शिकस्य वमन्वादेः संपाते आहुं कर्मणः ॥
प्रसंगादितरस्यापि सिद्धे रूतमाचरेत् ॥ अथ देवताभेदेऽपवादमाह स एव ॥ नित्यस्य चोदकुंभस्य नित्यमासिकयोश्च ।
दर्शस्य चोदकुंभस्य दार्शमासिकयोश्च । नित्यस्य चादिकस्यापि दार्शिकादिकयोश्च ॥ युगाद्यादिकयोश्चैवं मन्वाद्यादि
कयोस्तथा । प्रत्यादिकस्य चालभ्ययोगेषु विहितस्य च । संपाते देवताभेदाद्वाहूयुग्मं समाचरेत् ॥ निमित्तानि पतिश्चात्र
वानुष्ठानकारणं । पित्रोस्तु पितृ पूर्वत्वं सर्वत्र आहुं कर्मणि ॥ माधवीये स्मृति संग्रहे । काम्यतंत्रेण नित्यस्य तं च आहुं स्थसिभ्य

रामः

१२३

४८

ति

ति॥ ॥ अथ आङ्गत्तर्पणं परिजाते गर्गः । पूर्वतिलोदकं दत्त्वा अमा आङ्गुकारयेत् ॥ प्रत्यवेन भवेत् सर्वपरेऽहनि तिलोदकं । पर
आङ्गुहिरलेख्यं अनुव्रज्य तिलोदकं ॥ ४४ ॥ नित्यं तर्पणं स्येवायं परे हनु कर्षः न उ आङ्गत्तर्पणं मस्तीति वाच्यं । यस्तर्पयति तान
विप्रः आङ्गुत्तापरेऽहनि । पितरस्तेन तत्पुंतिन वैकुण्ठेति वैभृशमिति गर्गेण फलनिंदार्थं वादाभ्यामंगत्वे क्तेः । आङ्गुपक्र
माङ्गार्थिकं ॥ ४५ ॥ दृष्ट्वा रक्षीयेष्वादि कं पक्रम्य । परेद्युः आङ्गुत्तमस्यो योनितर्पयते पितृन् । तस्यते पितरः क्रुद्धाः शप्यं दत्त्वा ब्र
जोहि । पितृशब्दश्च आङ्गुत्तवर्गपरः । तेन तर्पणं स्य पशुपुरोडाशयागवत्प्रस्तारप्रहरणवदेव तासं स्कारकता । तेनादि कदि
ने नित्यं स्वपित्रादितर्पणं कार्यमेव । आङ्गुगभूतस्यैव परेद्युरित्युक्तेः । तदुक्तेः । प्रत्यङ्गं तिलोदकात्रिषि केपि परे हनि । वैगैकस्य
ववोयेषामन्येषां तु विवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ विद्विद्वेषमाह गर्गः । कृष्णे भाद्रपदे मासि आङ्गु प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्रत्यहं कार्यं नि
षिद्धाह पितर्पणं ॥ तर्पणं तिलतर्पणं । निषिद्धे ह्यपीत्युक्तेः ॥ सकृन्महा लये च स्यादहं काखंत एव हि । अत्र सप्तमीनि
देशादंगितास्युदेवा । तत्र जयानुजुह्यात् ॥ मंडपापणीत्यानां मंडप्रातः सवने इत्यादिवत् ॥ अस्यापवादो दृष्ट्वा रक्षीये ।
दृष्ट्वा आङ्गुसपिंशां वप्रेत आङ्गुमासिके । संवत्सरविमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणं । तदयमर्थः । दृष्ट्वा विप्रनिमंत्रणे तं रं
कारं भो तं रंवा आङ्गुप्रयोगस्यारधत्वात् । ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणे नैव आङ्गुत्तर्पणं स्यतं त्रेण प्रसंगेन वा सिद्धिः । ततः
पूर्वं वैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे आङ्गुत्तर्पणं पृथक् कार्यं ॥ पित्रोर्वापि केतुनित्यतर्पणं तिलवर्ज्यं कार्यं । नैव आङ्गुदिने
कुर्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणं । आङ्गुत्तापरेऽह्येव तर्पणं तु तिलैः संहतिवचनात् । सप्तम्यां भानुवारेव मातापित्रोर्दत्तेऽह
नि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृघातक इति स्मृतिरुत्तावत्पां दृष्ट्वा मन्त्रैश्च ॥ अत्र नित्यतर्पणे तिलमात्रनिषेधो न तु त
र्पणस्य । तिलैरित्यस्य वेयर्थोपपत्तेः ॥ ४७ ॥ उपरागे पित्रुः आङ्गुपाते मायां च संक्रमे । निषिद्धेपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्प

वि.सिं.
१२५

एतन्माचरेदिति। तत्परेषुः आहुतांगतर्पणविषयमिति केचित्। आहुताशक्तस्य तत्स्थानापन्नतर्पणविषयमिति युक्तं। सकृन्महा-
लयेपरेषु तर्पणं। अष्टकासु तस्य प्रथम्यहमी आहुतोरंतरे तदेव वर्गद्वयस्य। आन्वष्टके तु मातृवर्गस्यापि। तीर्थ आहुते दर्शवत्।
मथावधौ दिष्ट्यष्टकावदंतो। अनेक आहुतसंघाते तु यत्प्रसंगसिद्धिस्तदीयमेव तर्पणं सिद्धं। तद्विधिः संग्रहे। स्वात्वातीरं समाग-
म्य उपविश्य कुशाश्रने। संतर्पयेत्पितृन्सर्वास्नात्वा वस्त्रं च धारयेत्। तर्पणे त्रं नित्यस्नानं कृत्वेत्यर्थः। अपसम्यंततः कृत्वा
सम्यं जान्वा तस्य भूतले। नाम गोत्रस्वधाकारे द्वितीयां तेन तर्पयेत्। अत्र वस्त्रादिरूपतोक्ता स्मृत्यर्थसारे। वसुरुद्रादिति सुतान्
आहुतये तर्पयेत्पितृन्। तत्र वहुवानां दक्षिणे नैव। अनादेशे दक्षिणं प्रतीयदिति सूत्रात्। अत्र प्रत्यंजलिमंत्रादृष्टिः। निर्ग-
मवत्संध्यार्घ्यदानवच्च द्रव्यभेदात्। अवधातवेदि प्रोक्षणाद्ये तु द्रव्येकत्वात् त्रमंत्रादृष्टिः। केचित्तु परिग्रहणमंत्रवत् क्रियमा-
णानुवादित्वेन करणत्वा नुभावात् सकृदिदंति। एवं नित्येपि। यत्तु संग्रहनाप्रापठंति। पित्रोः स्मृता हेसंप्राप्तयेः कुर्यान्नित्य-
तर्पणं। आसुरंतं भवेच्छाकंतं तोयं रुधिरं भवेत्। सर्वदा तर्पणं कुर्याद्ब्रह्मपुत्रपुरःसरं। मृतो हे नैव कर्त्तव्यं कृतं चेन्निःफलं
भवेदिति। तन्ममलत्वे सतिलविषयं। यच्च पठंति। कपिला। मन्वादिषु युगाद्या सुदर्श संक्रमणेषु च। पौर्णमास्यां व्यतीपा-
ते दद्यात्सर्वतिलोदकं। अर्धोदये गजछाये घृष्टीषु च महालये। भरण्या च मघा आहुते तदेतत्तर्पणं विदुः। श्लोकः। माता पित्रो-
र्मृता हेतु परेऽहनि तिलोदकं। कारुण्य आहुतविषये सद्यो दद्यात्तिलोदकं। एतन्निर्मलं॥ अथ तिलतर्पणनिषेधः। गार्ग्यः॥
भानो भौमे त्रयोदश्यां नंदा मृगमघा शुचि। पिंडदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणं॥ स्मृत्यर्थसारे। विवाहव्रतकृता सुवर्षमर्द्धत-
र्द्धकं। अर्धतदेव। हृद्धौ सत्यां च तन्मासिनेत्याहुतिलतर्पणं॥ हेमाद्रौ मरीचिः। सप्तम्यां विवाहव्रतहेतुजन्मदिने तथा। निशा संभ्या

रामः
१२४

सुपुत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणं ॥ यत्तु संग्रहे । नंदायां भार्गवदिने कृत्तिका सुमघा सुव । भरण्या भातु वारे वगज ह्या ह्येतथा ॥ अथ न
द्वितये येवमन्वादिषु युगादिषु । पिंडदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति । तच्चिंत्यं । पाणीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रितं दद्यात्तिलभ्यः प्र
यतो मनुष्यः । इत्यादिविरोधात् ॥ अत्रापवाद एष्वी चंद्रोदये ॥ तीर्थे तिथि विशेषे वगंगायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेति दिने कुर्यात्तर्पणं ति
लमिति ॥ स्मृत्यर्थसारेपि । तिथि तीर्थ विशेषेण कार्यं प्रेतैव सर्वदेति ॥ गोभिलः । तिलाभावे निषिद्धो ह्यसुवर्णरजतान्वितं तदभावे
निषिद्धे तु दर्भमंत्रेण वा पुनः ॥ पतितस्थितिलोदकं वक्ष्यामः ॥ ॥ इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ ह्याह आहोदि निर्णयः ॥ ॥ अथ ह
स्ति आह । तत्रैव तिलतर्पणं चंद्रोदये ब्रह्मे ॥ जनमन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितृनां दीमुखान्मतर्पयेद्द्विषि सर्वकं । वेदव्रतेषु बाधान
यशसं सवनेषु चानवात्तभोजने स्नाने कृत्वा प्रथमार्त्तवे ॥ देवारा मत्तडागादि प्रतिष्ठास्तत्सवेषु च । राजभिषेके बालान्नभोजने ह
स्ति संज्ञकान् ॥ वनस्थाद्या अमंगलं च सर्वेषु । सद्य एव च । पितृ-सर्वोक्तविधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धये ॥ बहुवकारिकायां । दास्या भुदयिकं
आहं हृदि सर्वेषु कर्मसु । विवाहे वानलाधेयप्रभृति श्रौतकर्मसु ॥ पुंसः सवनसीमंतवो लोपनयने चिह्नं । इदं आहं प्रकुर्वंति हिजा हृदि
निमित्तकं । अन्यैः षोडशसंस्कारैः अवण्यादि क्षुपीयते । वाय्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः प्रत्ननिमित्तकं । वोपदेव कालादौ । सीमंतव्रतवो
लनामकरणात्तत्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्त्यावसथप्रवेशनसु ताद्यास्यावलोकनाश्रम
स्वीकार इति पाभिषेकदयिताद्यत्रैविनां दीमुखं ॥ इदं वाचस्पकं । हृद्वै न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिर्नातकी नमस्कृतं श्रेयसासुरे विधिरे
व स इति शातातपोक्तेः ॥ अत्र आह त्रयं स एवैवाह । मातृ आहं तु सर्वस्याप्यित्थं तदनंतरं । ततो माता महानां च हृद्वै आह त्रयं स्मृतं ॥
तत्कालमाह एष्वी चंद्रोदये गार्ग्यः । मातृ आहं तु सर्वेषु । कर्माहनि तु पेटकं । माता महं च सर्वेषु हृद्वै आह त्रयं स्मृतं ॥ अशक्तौ हृद्वै

नि० सि०
१२५

तात्तपापूर्वाह्णेमातृकं आहुं प्रव्याहृषैरुक्तं तथा ततो मातामहानां वृद्धौ आहुत्रयं स्मृतं ॥ अत्राप्यशक्तौ स एव । एतद्वदिनेषु शक्तौ देवसि
 पूर्ववासरे । आहुत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवतुल्यं त्रिकोमिति ॥ इदमनुशेषः । अलाभे भिन्नकालानां नो दी आहुत्रयं वधः । पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे
 मातृ पूर्वकं ॥ अत्र महत्सु पूर्वद्युस्तदहर्लयेष्विति गृह्यपरिशिष्टाद्यवस्थाज्ञेया ॥ तच्च प्रातरेव । पार्वण्यवापराह्णेषु प्रातर्द्विनिमित्तक
 मिति शातातपोक्तेः ॥ अतः प्रातः शब्दः सार्धप्रहरपरः । प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत इति गर्गोक्तेरिति पृथ्वीवंदः ॥ इदं व
 पुत्रजन्मादिरिक्तविषयं । तदाहात्रिः । पूर्वाह्णे वै भवेद्विद्विना जन्मनिमित्तकं । पुत्रजन्मनिकुर्वीत आहुताः कालिकं वध इति । एतद
 नियतानि निमित्तपरं ॥ नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्द्विनिमित्तकं । तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्येत इति लोकादिस्मृतेः ॥ आधानां गं नो दी
 आहुत्वपराह्ण एव ॥ ग्राम आहुतुर्पूर्वाह्णे सिद्धान्तेन तु मध्यतः । पार्वण्यवापराह्णेषु द्वाद्वि आहुतथाप्येकमिति निर्णयाम्भते गालुवो
 क्तः ॥ नो दी मुख्याहूयं प्रातराग्निकं त्वपराह्ण इति विश्वस्मृतेश्च । इदं च मातृपितृमातामहादि क्रमेण नवदेवतं कार्यं । तत्र मातामहा
 सपत्नीकाः । वृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानामिति पृथ्वीवंदोदये गारुडे गद्यरूपेण पाठ्यते ॥ यत्तु वृद्धवसिष्ठः । नो दी मुखे विवाहे
 वप्रपितामहपूर्वकं । नामसंकीर्तयेद्दिद्वानमत्र पितृ पूर्वकं । यच्च स्मृत्यर्थसारे ॥ वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धि आहुतेषु पुंजत इति ॥ यच्च
 गारुडे । सुतं क्रमप्रतिपादनं तच्छाखांतरविषयं ॥ पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति वृद्धवपरिशिष्टे कात्यायनेन वानु
 लोम्याश्चात्र । पृथ्वीवंदोदये च ॥ यत्तु केचि वृद्धपदं पित्रादिषु प्रयुजते तत्रः । अनसमद्वृद्धशब्दानां मरुत्याणामगोत्रिणां ॥
 अनामामतिलाद्यैश्च नो दी आहुतुसव्यवदिति पृथ्वीवंदोदये संज्ञाहोक्तेः । नवननिषेधादेव विधिः कल्पात इति वाच्यं । प्रोक्ष्य पृथ्वी आहु
 प्रपितामहापरैर्वा वृद्धैः प्रोक्ष्य नो देवतात्वात् नो दी आहुस्य साम्येनेहापितृप्राप्तौ निषेधात् ॥ गोत्रनिषेधस्तथास्यां शाखायां भवे
 व्यतितत्पारः ॥ गोत्रनाममप्यपितृभ्योऽर्घ्यप्रदाययेदिति वृद्धो गपरिशिष्टे तद्विधानात् ॥ यत्तु ब्राह्मे । पितापितामहश्चैव तथैव

भिमंत्र

प्रपितामहः॥ त्रयोद्युमुखाश्चेति पितरः परिकीर्त्तिताः॥ तेभ्यः पूर्वतराये च प्रजावंतः सुखे धिताः॥ ते तु नां दी मुखानां दी सप्त द्विरिति कथ्यते॥
यत्र मां कंडे पुराणे॥ ये स्युः पितामहा दृष्टं ते तु नां दी मुखः सत्ता श्रुति त जीवति त्रिादि त्रिकर्त्तृ कर्त्तृ द्विआ द्विविधये॥ तेन तस्येदमावश्य
कं॥ यत्तु विष्णुः॥ पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति तेनैव कुर्यादिति॥ तद् दृष्टादिविषयमिति कृत्यतरुः॥ मदन पारिजाते प्येवं॥ हेमाद्रि
स्तु॥ नां दी मुखानां आचतु कं न्याशशिगतेरवो॥ यौ लोभा स्यांतु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथेति प्रोहपदी आचैक वाक्यत्वात् तत्रैव सर्वेषां देव
तात्वमित्याह॥ अत्र सत्यं सस्त्वे देवा वितुक्तं प्राक्॥ यत्तु शान्ता तपः॥ मातृ आचंतु युग्मे स्याद्देवं प्राप्नुये॥ पृथगिति तद्विन्न प्रयो
गमात् आच्यपरं॥ यत्र मां कंडे पुराणे॥ विश्वे देव विहीनं तु केचिदिच्छंति मानवा इति तद्विन्न प्रयोगमात् आच्ये देवविकल्पार्थं॥
प्रयोगे केतुं देव नियम इति हेमाद्रिः॥॥ एतच्च मातृ पूजा पूर्वकं कार्यं॥ अकृत्वा मातृ यागं तु यः आच्यपरिवेषयेत्॥ तस्य क्रोध समा
विष्टा हिंसा मिच्छंति मातर इति श्रुता तपोक्तेः॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणा विधाः॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजि
ताः पूजयंति ताः॥ प्रतिमा सुचभुक्षु भुलिखिता वा पटादिषु॥ अपि वा दस्त पुंजे पुनैवेद्ये अथ गविवैः॥ कुशलं तां वसो दीरां सप्रधा
रां द्यते न तु॥ कारयेत्पंचवारं वानतिनी वान बोद्धि तां॥ आयुष्याणि च शापर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः॥ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आच्यदान
मुपक्रमेत्॥ अत्र सर्व विधिति अहणात्॥ अहयं जत द्विकोरेष्वपि नित्यं आच्यं॥ नानिष्टातं पितृन् आच्य कर्म किं सित समाचरेदिति श्रुता त
पोक्तेः॥ इदं वसो दीरां तच्छास्त्रीयानां नियतं॥ अन्येषां त्वनियतं॥ बहुल्यं वा स्वगृह्या क्तमित्युक्तेः॥ करणे त्वभ्युदयः॥ यत्राप्ता तं स्व
शाखायामित्युक्तेः॥ आयुष्याणि आनोभदा इत्यादीनि॥ षड्भ्य इति मात्रादि त्रिकोपलक्षणमिति पृथ्वी चंडः॥ छंदोगा नां षड्देवस्य
मन्येषां नवदेवस्य मित्याश्रकः॥ मम तु मते॥ को किल मता नुसारिणां मातृ माता महा प्रमाता महा इति मात्रा स देव माता महा आच्य करण त
द्विषयमिदं षड्भ्य इति॥ मातरस्तत्रैवोक्ताः॥ गोरीय आश्वी मेधा सावित्री विजया जया॥ देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोक मातरः॥ पृतिषु

यास्तत्रैव ज्ञेयाः ॥ अत्र चारोच्यते ॥ ॥ अथाधिकारिणः विष्णुपुराणे ॥ ज्ञातस्य ज्ञातकर्मादि क्रियाकांश्च भवशेषतः ॥ पिता पुत्रस्य
कुर्वीत आर्द्धं चाम्भुर्यात्मकं ॥ अत्र केचित् ॥ जीवन्पितुः सायमेव वृद्धि आर्द्धं अधिकारः ॥ ननु निश्चयेः ॥ न जीवन्पितृकः कुर्यात् शुद्धं
पितृते द्विजः ॥ तेभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत सन्धिकः ॥ पितामहं प्येवमेव कुर्यात् जीवन्तिसन्धिकः ॥ सान्निकोऽपि न कुर्वीत जीवन्ति
प्रपितामह इति वंङ्किकायां सुमंतुं कुर्यात् ॥ तत्र ॥ अत्र सन्धिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि ॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेनोदित्यतः ता
येयेदिति हारितोक्तेः ॥ सौमंतवंतु वृद्धि आर्द्धं भिन्न आर्द्धपरमिति युक्तं मदन्तरत्वे ॥ पिंडोऽपि त्यज्य परमिति पृथ्वी वंङ्कः ॥ निर्णयामृत
नु हारतीयोऽनन्तिको नाहिताग्निभिः प्रेतः ॥ पूर्ववचने तु सायिस्मात्तान्तिश्चोच्यते तेनोभयान्निहीनस्य नेत्युक्तं ॥ तत्र ॥ पूर्वोक्तदि
शा गतिसंभवेऽनन्तिकपदस्य स्मार्तान्तिपरत्वे मानाभावात् ॥ वक्ष्यमाणानित्या नित्यसंयोगविरोधात् ॥ पितरोऽजनकस्येज्याया
वद्धतमनाहितं ॥ समाहितवतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहानिति पृथ्वी वंङ्कोदयेऽप्येवमेव विरोधाच्च ॥ अपरा केऽपि ॥ समावर्त
ने ब्रह्मचारी स्वयमेव नां दी कुर्यादित्याह ॥ अतः पूर्वमेव साधुः ॥ वोपदेवोऽप्येवमाह ॥ यनुमतं जीवन्पितुः पुत्रनामकर्मादौ
न वृद्धि आर्द्धम् ॥ हारीतीये जन्मादावित्यादि शब्देन तत्राप्यावपि ॥ उक्ता हे पुत्रजेनेपि त्र्येह्यां सौमिके मखे ॥ तीर्थ प्राहण आ
याते षडेते जीवतः पितुरिति मैत्रपारशि हेन ॥ उक्ता ह एव तस्य उपसंहारात् ॥ एवं यत्र सुत संस्कारादि पदं तदप्युक्ता ह परमेव
ति ॥ तत्र ॥ उक्ता ह पदस्य नाम कर्मणि बालानां वृद्धा कर्मादिके स्वविवाहपरत्वस्यापि संभवात् पुत्रा विवाहपरत्वे मानाभावात् त
थेत्यादिभिर्नित्यं आर्द्धस्य बालाद्यंगत्वावगतौ नित्या नित्यसंयोगविरोधाच्च ॥ अतो जन्मादाविति सर्व संस्कारसंग्रहः ॥ तथा का
त्यायनः ॥ स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुत संस्कार कर्मसु ॥ पिंडो नो दद्यात्तेनोदितस्य भावे तु तत्क्रमात् ॥ सुतानां बालादि संस्कारेषु

नि०सि०
१३७

पितास्वपितृभ्यः पिंडान् आच्छादयितुं दंडादहं श्रद्धां प्रतिदिशनात् नो द्वाहनाद्वाहपयैते दद्यात् विवाहश्च प्रथमः नो दी आच्छादयित्वा
 कुर्याद्वाघे प्रणिगृह्ये हवः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयं वतुनां द्विर्मितस्मृते ॥ तस्य पितुरभावे क्रमात् । असंस्कृतास्तसंस्कार्यो भ्रातृ
 भिः पूर्वसंस्कृतैः । इति यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रातादिर्दद्यादिति चंद्रिकादयः ॥ हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातु
 लोदिः संस्कृत्यास्ततस्क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमादद्यात्तु स्वपितृभ्यः श्रुतिव्यावरेण । समावर्तनस्य अपि विवाहस्यावीनसुतसंस्का
 रत्वापि ते वनां दी आच्छादयित्वा तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः । तदभावे स्वयमेव कुर्यात् । उपनयनेन कर्मधिकारस्य जातत्वात् ॥ एवमा
 यं विवाहे पीति पृथ्वी चंद्रिकादयः ॥ यदा तु पितरिसंन्यस्ते प्रेषिते पतिते वा धर्मार्थं तत्पुत्रः संस्कार्यपितुः पितृदिभ्यो दद्या
 त् ॥ पितरो जनकस्ये जायाव द्रुतमनाहितं ॥ समाहितव्रतः पश्चात्त्वान्यजेत पितामहानिति पृथ्वी चंद्रोदये यमोक्तेः ॥ ॥ जीवत्यित्य
 कस्य विशेषमाह कात्यायनः । ह द्यौतीर्थं वसंन्यस्ते ह्यते च पतिते मति । येभ्य एव पिता दद्यात्तभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ यत्तु व द्रुतवप
 रिशिष्टे । जीवत्यिता सुतसंस्कारे मातृमातामहयोः कुर्यात् । तस्यां जीवत्यां मातामहस्येवेति तच्छ्रावीयानामेवेति द्विक ॥ स्मृति
 तत्रादिगौडग्रंथेषु जीवमातृकं पितामह्यादिभ्यो ह द्यौ दद्यात् ॥ जीवंतमति दद्याद्वाप्रेतायो नोदके द्विज इति कात्यायनोक्तेः । जी
 वतस्मिन् सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव न । तस्यां चैव तु जीवत्यां तस्याश्चैति निश्चय इति हरितोक्तेः अत्रुक्ते । तस्मिन्मर्तरे ॥ द्वादि
 णास्तु । पूर्वोक्तस्य सपिंडीकरणदि विषयत्वात् । जीवे तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेत् ॥ इति वचनात्तद्गर्भस्थलोप एवेत्याहुः ॥
 यत्तु चंद्रिकायां पारस्करः । निषेधकाले सोमे वसीमन्नायने तथा । ज्ञेयं पुंसवने आच्छादकर्मणि राक्षसे वसति इति । तत्र गर्भाधानादौ क
 र्मागं यातुर्ग्राह्यं वक्तुं व द्रुद्वि आच्छादयति गो व द्रुद्वि वीदित्युक्तेः ॥ नो दी आच्छादसंज्ञा तदभावात् नृगता ॥ ॥ अथैति कर्तव्यता । पृथ्वी चंद्रोदये

रामः
१३७

वृद्धपराशरः ॥ मालत्याः शतपत्रावामल्लिकाकुत्रयोरपि । केतक्याः पाटलायावादेयामालानलोहिता ॥ आच्छेदमालानिषेधस्या
 यंपादः ॥ तथा ॥ सुवर्षभस्पर्शे सत्रसालंकारैस्तथातरेः ॥ कुंकुमाद्यनुलिप्तैर्गोभीयंतुवाल्मीकेः सह ॥ स्त्रियामिष्युस्तथाभूतन्त
 र्यादिद्विर्धिताः ॥ हेमाद्रौ ब्रह्मांडे ॥ कुशस्थाने च दूर्वासुर्मगलस्यापि वृद्धये ॥ कुशाः अपि वृद्धये ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ प्रातरामंत्रि
 तानविप्रान् पुमानुभयतस्तथा ॥ उभयतः पित्रे देवेभ्यः ॥ वैश्वदेवो ह्येविप्रोऽपित्रादीनामेकैकस्य हो हविति विंशतिः ॥ त्रिके वा द
 वित्यहो विप्राः ॥ अत्र विप्रालाभे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याह शाकं रूक्षं सिद्धं ॥ मातृशत्रुविप्राणामलाभे पूजयेदपि पतिपुत्रा
 न्विताभ्या योऽपि तोष्टौ कुलोद्भवाः ॥ मातृके च तस्तः मातामही त्रिके च तष्टाविति हेमाद्रिः ॥ अत्रापि त्रैत्रास्तु विप्राः ॥ आ
 धापि त्रैत्रतुरसं मंडलमिति जयंतः ॥ हेमाद्रौ ब्रह्मेऽपि ॥ विप्रान् अहिरणावर्तं ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ गोत्र
 नामभिरामं अपि तभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेत् ॥ नात्राप्यस्य करणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ॥ ज्येष्ठोऽत्र करान् पुमान् काराश्रयं वि
 कान् ॥ कृतार्थं संप्रदातव्यं नैकस्यात्र प्रदीयते ॥ पित्रादेहो ह्येविप्रोऽतयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोऽपि रि
 तं त्रैत्राह्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः ॥ बह्वचकारिकायां तु ॥ दत्तार्घ्यादेकदेशः स्यादर्घ्यदानं प्रतिदिनं ॥ आहूतिरपि स अस्याप्रतिवा
 हणमिष्यते ॥ प्रतिदिनं पृथक् कुर्यात्त्रिवीत्यर्थानुमंत्रणमित्युक्तं ॥ मधुमध्वितियस्तत्र विजयोऽशितुमिच्छतां गायत्र्यनंतरं
 सोममधुमंत्रविवाजितः ॥ नवातस्तु जपेदत्र कदाचित्पितृसंस्तवं ॥ तथा ॥ संपन्नमिति तद्वास्त्यप्रश्नस्थाने विधीयते ॥ सुसंपन्न
 मिति प्राक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ अह्न्योदकदानं च अर्घ्यदानं च विधीयते ॥ घृष्टे वनियतं कुर्यात्तत्र तुर्था कदाचन ॥ वंशोदये ब्रह्मेऽपि
 ठेकुनिस्तु त्वस्तिस्तु श्रुतं तथा ॥ नादीमुखान् पितृभक्त्या सांजलिं विधायमाह्वयेत् ॥ तथा ॥ शास्त्रेऽपि मध्वक्तं वदराण्यवास्त

नि.सि०

१२८

यागि श्रीकृतानुवतुरः पिंडीन् श्रीफलसन्निभान् ॥ दद्यान्नां दीमुखेभ्यः पितृभ्यो विधिपूर्वकं । द्वा कृमलकस्तुलानियवाम्श्विनियोज
येत् ॥ तान्येव दक्षिणा र्थं तु दद्याद्दिप्रेषु सर्वदा ॥ तत्रैव वतुर्विंशतिमते । दोहो वाभ्युदये पिंडावेकैकस्मै विमिश्रयेत् ॥ एकं नास्नाप
रं तून्नी दद्यात्पिंडान् पृथक् पृथक् ॥ वसिष्ठः ॥ यागुलो देवतीर्थेन प्राकृत्येषु कुशेषु च । दत्त्वा पिंडा भकुर्वन्ति पिंडपात्रमथो
मुखं ॥ नां दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिंडप्रदानमंत्र इति वृत्तिः ॥ अथ पिंडाः कृता कृता इत्युक्तं तत्रैव भाविष्यै पिंडनिर्वपणं कुर्यात् न
वा कुर्याद्विचक्षणः ॥ इति आर्द्धमहावाहो कुलधर्मो मवेद इत्युक्तं ॥ द्वागलेयः ॥ अथोकरणमर्घ्यं वा वाहनं वा वने जने । पिंड आर्द्धं प्रकु
र्वीत पिंडहीने निवर्तते ॥ तेनात्र भोजनस्यैव प्रधानत्वाद्यदि विप्रस्य वमनं तदा तस्यैव पावणस्य पुनरावृत्तिरिति सिद्धम् ॥ अत्रा
यंक्रमः ॥ नां दी आर्द्धं दक्षिण क्रियतामिति दोयुगपत्तिमं च ३ तथेति विप्राम्पायुगपद्युक्ते प्राप्नुतां भवतो प्राप्नुवावेति वैश्वदेवमा
तृषुपि त्र्योदिवचनांतेन विप्रद्वये प्रयोगं कुर्यात् ॥ आहितानेस्तु देमादो ब्राह्मे ॥ योगो नो विद्यमानोपि दृक् द्यौः पिंडान्न निर्वपेत् ॥
पतंति पितरस्तस्य नरके सच पच्यते ॥ बह्वर्षीरिति ॥ दोहोर्वापि त्रेपत्राणि चत्वारि शत्रो देवी रित्यनुमंत्रिता सुयवानावपति ।
यवोसिसोमदेवयोगोसवो देवनिर्मितः । प्रयत्नवद्भिः प्रतः पुष्या नां दी मुखान् पितृभ्यः लोकां प्रीणयाद्दिनः स्वाहेति स्वाहा
र्घ्या इति पृच्छति । विश्वे देवा इदं बोध्यं नां दी मुखान् पितर इति यथा लिंगमर्घ्यदानं गंधादिदानं द्विर्द्विः पाणो मौहो नयेकमवाह
नाय स्वाहा सोमाय पितृभ्यो स्वाहेत्यावो देवा अवंतुन इत्यंशुग्रहाहणं ॥ यावमानिः शंवती रेन्द्री प्रतिदृश्यं च आवयेत् मधुवाता
तृवस्थाने उपास्मे गायतेति पंचमधुमती आवयेद्दहं नमीमदं तेति च घृही भुक्तशेषे लोके कस्य दोहो पिंडो दद्यादिति ॥ चंद्रिकायां
इति वसिष्ठः ॥ तृप्तिप्रश्ने च संपन्ने देवे हवितमित्यपि । अधिकं कंधुमिश्राश्च पिंडा कार्या यथाक्रमे ॥ कात्यायनः ॥ तस्मिन् पुत्राग्नि

रामः

१२८

नि० सि०
१२६

नादिकस्यापि तथा मातामहादिके इति पृथ्वी चंद्रोदयेऽग्निपुराणाच्च। पितरि जीविते तु स्वमातरि मृतायामपि पितुरेव मातृमाता
मह्योऽकुर्यात्॥ येभ्य एव पिता दद्यादिति वक्ष्यमाणवचनादिति पितामहवरणाच्च॥ मदनरत्ने तु। जीवत्पिता स्वमातृमाताम
ह्योर्दद्यादित्युक्तं॥ कालादर्शयेवं॥ मृते तु पितरि जीवनात्कः पितामह्यादिभ्यो दृष्टो दद्यादिति मृते तद्वादि गोऽत्रेयाः॥ द
द्यात्तस्यास्तु। पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च। जीवे तु यदि वर्गाद्ये संवर्गं तु परित्यजेदिति वचनात्तद्वर्गत्पागएवेत्या
हुः॥ एवं पतितसंन्यस्तपितृकादेशेऽपि ज्ञेयं। दृष्टो तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत
इति षड्विंशन्मतात्॥ संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः॥ मृते व संन्यस्ते तदाद्येव ज्ञेयं॥ कात्यायनोऽपि। ब्राह्मणादिहृते ताते पतिते संगवर्जि
ते। व्युत्क्रमाच्च मृते देये येभ्य एव पिता तस्यो। अयं व संन्यस्तपित्रादेशे विशेषात्सर्व आह। धिकारः॥ यनुहेमादे कौंडिन्यः
दर्श आर्द्धगया आर्द्धवा क्त्वा परपार्श्विकं। न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव चेति तत्संन्यस्तपि आद्यतिरिक्तविषयं॥ मे
त्रायणीयपरिशिष्टे। उक्ता हेतुवजने पित्रेष्ट्या सौमिके मखे। तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः॥ तत्रैव। महानदी
पुसर्वा सुतीर्थे सुचगया मृते। जीवत्पितापि कुर्वीत आर्द्धपार्वणाधर्मवित्। गयामृते इति मातृ अतिरिक्तविषयं। आन्व
ष्टक्यंगया प्राप्नोसत्यां यच्च मृते हनि॥ मातुः आर्द्धसुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवतीति। तत्रैवोक्तेः। गया प्राप्नोतत्रै
क्या। गया प्रसंगतो गत्वा मातुः आर्द्धसमाचरेदिति वचनात्। तेन मृतमातृको गयां तत्पार्वणमात्रं कुर्यात्। तज्जीवने तु
तीर्थे आर्द्धमपि नेति कालादर्शस्मृतिर्येणादयः। अन्ये तु गयोर्दृष्टे न गत्वा आर्द्धनेति निषेधार्थः सामान्यतः प्राप्नोतीर्थ
आर्द्धं भवत्येव। गयायामित्याहुः। यदा तु पितुः प्रतिनिधित्वेन गयां याति तदा पितृपितामहप्रपितामहा इत्येवं आर्द्धं। त

रामः
१२६

अस्यमानुषितपत्नीत्वेनैकोदिष्टं कृत्वा मातृत्वेन पुनः पार्वणं कुर्यादिति त्रिस्थली सेतो ॥ तच्च फलं विष्णुपदाक्षयवदेवेति केचित् । आ
द्यात्वेवेत्यने । मध्यमांते इत्यपरे ॥ संकोवेद्वेत्तभावात्तत्रत्य सर्वत्राकृतिमातुः कार्याणीति युक्तं प्रतिभाति ॥ यत्तु महान्पारिजाते । न जीव
त्यित्युक्तं कुर्यात् । आकृतिमिति द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत सान्निभ्य इति सुसंस्कृतं । साधनेरेव जीवत्यित्युक्तं तीर्थादि
आकृतिमुक्तं ॥ साधनेरपि मेवायाणीयशारीयस्यैव नान्येषां । अत्रैते जीवतः पितुरिति तत्परिशिष्टे एवोक्तेरिति रत्नावलीदिवोदासा
द्याः ॥ तदुक्तं । सौमं तव पिंडं पितृयज्ञविषयं संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयं चेति पृथ्वीवंशोदयोक्तेः । दृष्टोतीर्थेवेत्यादेः साधार
ण्येनास्यापि तथात्वाच्च । तथा निरर्थं पिनां दी आकृतिमुक्तं प्राकृतं । एवं पिता महज्जीवने पित्रेयं ॥ विशेषपितृकृतजीवत्यित्युक्तं निर्ण
येत्येयः ॥ अथ पिता महज्जीवति मृते पितरियद्यपि । पितामहो वा तच्छ्रुत्वा कंभुं जीत्वेत्यवबोधमनु रिति मनुजा जीवतः पितामहस्य भो
जनमुक्तं । तथापि प्रत्यक्षार्चनस्य पूर्वनिषिद्धत्वात्पि महं विहाय पितृप्रपितामहं दृष्टुं प्रपितामहे भ्यो देयं ॥ पितामहस्य तु दृ
ष्टः स्यात्जीवे चापि पितामहः । पितुः सनामसंकीर्त्यकीर्त्ये प्रपितामहमिति मनुक्तेः । अथमेव संमतः पक्षः । एवं पूर्वयोर्मृ
तयोः प्रपितामहे जीवति मात्रोर्मृते परयो जीवतोश्च दृष्टुं प्रपितामहादिभ्यो देयं । जीवंतमपि दद्यात्प्रेतायात्रोदके द्विज इति का
त्यायनोक्तेः । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा हहेमाक्षो विष्णुः ॥ पितरि जीवति यः आकं कुर्याद्येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि
पितामहे च जीवति येषां पितामहः पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति ते कुर्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतो स्यात्तां सताभ्यां पिंडो
दत्त्वा पितामहं पितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्य पिंडं निधाय पितामहात्पराभ्यां दद्यात् ॥ यस्य पि
तामहश्च प्रेतो स्यात्तां सताभ्यां पिंडोदत्त्वा पितामहं पितामहाय दद्यात् ॥ यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै पिंडं निधाय प्रे

नि.सिं०
१३०

पितामहात्परं ह्यप्यारं दद्यात् ॥ यस्य पिता प्रपितामहश्च तौ सपित्रे पिंडं निधाय पितामहात्परं ह्यप्यारं दद्यात् ॥ मातामहानामप्येवं
आर्चं कुर्याद्विचक्षणः ॥ मंत्रो हेतु यथाऽप्यारं दद्यात् ॥ मंत्रवर्जितमिति ॥ अत्र पितृवन्मातामहे जीवन्तमपित्रादिभ्यः ॥ यथा तत्र त्रिषु जी-
वत्सु नैव कुर्यात् तथा त्रापीत्यादिसर्वमतिदेशं ॥ एवं मातृजीवने पीतिभूतपाणि कालादशौ ॥ तन्नः ॥ येभ्य एवेत्यादौ यच्छ्रुत्वा दे-
व्यैकविंशे प्रवाचिते न तदप्रसंगादिति दिक् ॥ उत्तरां ह्यारं द्यात्तं प्राक् ॥ यत्तत्र विज्ञानेश्वरेणोक्तं पित्रे पिंडं निधायेति पितुरे-
कोदिष्टविधिना आर्चं कृत्वा प्रपितामहादिभ्यः पार्वणं कुर्यात् ॥ तदुक्तममृतसर्पिंडीकरणभावयद्देसर्पिंडीकरणस्थाना-
पन्नं ज्ञेयं ॥ युक्रमानुप्रमीतानां नैव कार्या सर्पिंडं तेति वचनात् ॥ दर्शादौ तु पितुरेकोदिष्टमेव कार्यं ॥ न जीवन्तमतिदहातीति श्रु-
तेः ॥ जीवन्तितामहो यस्य पिता वा तर्जितो भवेत् ॥ पितुरेकस्य दत्तव्यमेव मादुर्मनीषिणश्चितयज्ञपाश्वोक्तेः ॥ पितामहे जीवती-
वे पितर्येव समापयेदिति हारितोक्तेश्च ॥ शिष्टास्तु युक्रमानुप्रमीतानां नैव कार्या सर्पिंडता ॥ यदि माता यदि पिता भर्तृनैव
विधिः स्मृत इति भाष्ये स्कांदोक्ते युक्रममृतसर्पिंडीकरणभावः पितृयादिविषय इत्याहुः ॥ एष विधिर्निषेधरूपः ॥ पिषु
जीवत्सु विद्युराह ॥ त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यादिति ॥ एतद्दर्शादिविषयं ॥ नां दी आर्चं परेभ्यस्त्रिभ्यो भवत्येवेति कल्पतरुः ॥ पृथ्वी चंद्र-
दयस्त ॥ दद्याद्भिभ्यः परेभ्यस्त जीवेषु त्रितयं यदि ति मन्त्रैः सर्वत्र विकल्पः ॥ स च देशावाराहवतिष्ठत इत्याहुः ॥ सुदर्शन-
भाष्ये तु मासि आर्चं जीवत्पित्रादीनां युक्रममृतपित्रादीनां च कार्यमेवेत्युक्तं मदनरत्ने क्रतुः ॥ अष्टकादिषु संक्रांतौ मन्वादि-
षु युगादिषु च द्रष्टव्यं त्रहेपाते स्वेष्ट्या पूजयोगतः ॥ जीवन्तितामहो नैव कुर्यात् आर्चं काम्यं तथा खिलं ॥ अन्ये विशेषाः श्री-
पितृकृतजीवन्तिपितृकनिर्णये भट्टकृतत्रिस्थलीस्मृतौ वक्ष्याः ॥ ॥ श्रुतिश्रुतिर्णयसिंहो जीवत्पित्रादि आर्चम् ॥ ॥ ॥

रामः
१३०

अथविभक्ताभक्तनिर्णयः ॥ ॥ पृथ्विंश्चैह्येभरीचिः। वहवः सूर्यदापुत्राः। पितुरेकत्रतासिनः। सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनेव तु यत्क
तं। इव्येणवाविभक्तेन सर्वेरेव कृतं भवेत् ॥ ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेपि सर्वेफलभागिन इत्यर्थः ॥ तेन ये ब्रह्मवर्षादिनियमास्तैः फलं संस्का
रत्वा सर्वे कार्याः ॥ एवं संसृष्टिनामपि नुरुपत्वात्। मिता दुराया नारदः। भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते। विभागस
ति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥ बृहस्पतिरपि। एकपाकेन वसतां पितृदेवहिजा चर्चनं। एकं भवेद्दिभक्तानां तदेव स्याद्बृहस्प
ह ॥ अत्र यद्यपि विशेष अवगात् ब्रह्मयज्ञसंख्यादिष्वप्यविभक्तानां पृथक् निषेधः प्राप्नोति। तथापि इव्यसाध्य आह्वैश्च
देवादिष्वेव सः। इव्यस्थाने कस्वामिकत्वेनैकस्य व्ययेऽनधिकारात् ॥ यानि तु इव्यासाध्यानि मंत्रजपोपवाससंख्या ब्रह्मयज्ञ
पारायणादीनि नित्यनेमित्तिक कार्यानि तेषु पृथगेवाधिकारः। इव्यव्ययाभावेऽनुमत्यनपेक्षणात् इव्येनवाविभक्तेनेत्य
स्याविषयत्वात्। पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो हिजातिनां। अग्निहोत्रं सुरार्वाचसं ध्यानि त्वं भवेत्तथेति प्रयोगादिति जाते
आश्रित्यायनस्मृतेश्च ॥ अग्निहोत्रशब्देऽग्निसाध्यत्रोतस्मात्तन्निष्कर्मपरः तेष्वप्यन्यानुमत्येवाधिकारेण न्यायसाभ्यात्।
पितृआद्यादिषु तुल्यफलेषु नित्येष्वनुमतिविनाप्येकस्याधिकारः। एकोपि स्यात्तरे कुर्याद्दानाध्ययनविक्रयं। आपत्काले
कुटुंबार्थं धर्मार्थं च विशेषत इति वचनात् ॥ धर्मार्थं वश्यकर्तव्येपितृआद्यादिविज्ञानेश्वरः। केचित्तु विभक्तानामपि पृ
थक्पाकत्वे देशांतरे वदार्शिकादिकयोः पृथक् क्रमादुः ॥ भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद्यदि। वेद्ये देवादिकं आहं कुर्य
क्तवे पृथक् पृथगिति हारितोक्तेः। अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधोपजादनि। देशांतरे पृथक् कार्यो दर्श आहं तथैव वेति यमोक्तेः ॥
तत्र मूलं चिंत्य ॥ तदयमर्थः। पंचमहायज्ञमध्ये देवभूतपितृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात्। होमाश्च दानरहितं न भो

॥ प्रव्या श्रीपिकवित् । सपिंडनं मासिकोपलक्षणं ॥ अर्वाकं वत्सराज्ये ॥ आर्कं कुर्यात्समेतम् ॥ ऊर्ध्वसंपीडीकरणं सर्वेकुर्युष्टयकुर्यात् ॥

निःसिं०
१३१

रूपं कदाचन । अविभक्ते तु संसृष्टे च केनापि कृतं कृतमिमांसासोक्तेश्च ॥ यत्र तु मेष्टेना कृते वैश्वदेवेन सिधेतेन तस्मीमनौ किं वित् ।
 आभोक्तव्यं । यस्य त्वेषामग्रतोऽत्र सिधेत्स निधुक्तमनौ कृत्वा यंत्रालेणायदत्वा भुंजीते तपविभक्ताधिकारे पृथ्वी वंद्ये गोभिर्दत्ता
 क्तः ॥ आश्वलायनस्तु पाकपार्थक्ये पृथक्कृतं देकत्वे पृथक्कृतमाह । वसनामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः । एकस्तु चतुरो यज्ञा
 कार्या द्वाग्यज्ञपूर्वकान् । अविभक्ता विभक्ता वा पृथक् पाकादिजातयः । कुर्युः पृथक् पृथक् यज्ञानां भोजनात् प्राक्दिनो दिन इति ।
 धन्यस्तु संध्यास्नानतर्पणदित्युक्तहेतोः । पृथगेव देवपूजात् कृत्वन हयादेकत्र पृथग्वा द्वात्रिंशद्वा दित्वेकस्यैव । ती
 र्थं आकृष्य पियुगाय सर्वेषामविक्तानां प्राप्तावेकस्यैव । भेदेन प्राप्ते भिन्नं । गथा आर्घ्ये ॥ एष्टव्या बहवः पुत्राश्चीलवतो गुणानि
 ताः । तेषां तु समवेतानां यद्येप्येको गयां व्रजेत् । तारिता सो वयं तेन सयाति परमां गतिमिति हेमाद्रौ कोमोक्तेः । काम्ये पि दानहोमा
 दावप्यानुमते वाधिकारः । इव्यासध्वजपादौ तां विनापि अपराके पेठीनसिः । विभक्तेस्तु पृथक् कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकं । एकेनैव वि
 भक्तेषु कृते सर्वे कृतं कृतं । संवत्सरात् पूर्वाणि मासिकान्येकत्रैव । तदा हलधुहरितः । सपिंडीकरणं तानियानि आर्क्षानि चोडशा । पृ
 थक् नैव सुताः कुर्युः पृथक् पृथक् गिति व्यासोक्तेः । उग्रानाः । नव आर्क्षं सपिंडत्वं आर्क्षान्यपि चोडशा । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्त
 धनेष्वपि । मघात्रयो द्वात्री आर्क्षं त्वविभक्तानामपृथगित्युक्तं प्राक् ॥ यत्रुष्टवसिष्ठः । मासिकं च वृधोत्सर्गं सपिंडीकरणं तथा उप
 हनेनैव प्रकर्तव्यमादिकं प्रथमतः येति तन्निर्भलं । वहुचपरिशिष्टेन व आर्क्षं सह दधुः ॥ ॥ इति निर्णयसिधौ विभक्ता विभक्तनिर्णयः । रामः
 ॥ ॥ अथ तीर्थ आर्क्षं । तत्र यद्यप्यस्मात्पितामहकृतं त्रिस्थली सेतुरेव जागर्तितथापि किं विदुष्यते तत्र यात्रायां सहाग्निर्वासपत्नी
 को गच्छेत्तीर्थानि संयतः । प्रायश्चित्ती व्रजे तीर्थं पत्नी विरहितोऽपि वा । यज्ञे च न विकारी वा यश्च वामं व्रसावक इति कोमर्दि वचनात्साग्नेः
 लल्लः । यस्तु संप्रस्थितो यात्रां आह्वयानवमन्यते । नासौ प्रतिनिवर्तत तदंतं तस्य जीवितं ॥ कृत्वा तु मेथुनं रात्रौ स्वभार्यानाभिर्नंदति । नाशे तत्फलमाप्नो
 ति कृच्छ्रेन विनिवर्तते ॥ उर्वा दित्ये उरोसिंहे नष्टे अक्रमलिहते । पृथक् कर्मव्रतं यात्रां मनसापि न विनियेत । अधिमासे जन्मदिने अस्तेयं गृहं अक्रयोः । ती
 र्थयात्रानकर्तव्या गयागोदावरी विना । अधिमासे जन्मदिने अस्तेयं गृहं अक्रयोः । न्यक्तव्यं न गया आर्क्षं सिंहस्थे व हस्यते । श्रद्धा दृष्टी तीर्थपरं ॥ २
 ॥ श्रीवैमनस्य नगच्छतीत्यर्थः ॥

रामः
१३१

सपत्नीकस्येवाधिकारः। प्रायश्चित्तं ब्रजं तीर्थं पत्नी विरहितापि वा। ये ज्ञेयं नधिकारिणो यश्च वा मंत्रं साधकं भारते। ब्रह्मणः सवि
शो वेश्यः शूद्रो वा गजसत्तमः। नवियोगं ब्रजं ते ते स्नानातीर्थं महात्मनः॥ स्कंदे विधवा धर्मेषु। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नाम अहं मुहुः।
एतत्पुनाद्यनुमत्यैव। सववायापत्यः सहेवेति प्रागुक्ते काशीखंडे। मातुः पितुः हेतुमवास्तथास्थिं सुतस्तु कुर्याद्दुतीर्थयात्रां। तद्विधिः
स्कंदे। तीर्थयात्रां विधीषुः प्राग्विधायापोषणं गृहे। गणेशं च पितृ तृप्तिप्रदानसाधून्सक्त्या प्रपूज्य च। कृतपारणको ह्यहोगच्छेन्नियमधक
पुनः। स्वागत्याभ्यर्च्य पितृश्रयोक्तुं फलभागभवेत्। उपवासाप्राग्मुंडनं च कार्यं। प्रथागतीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः। कचानां वपनं
कुर्याद्दधानविकचो भवेदिति विष्णुक्तेः॥ प्रायश्चित्तार्थयात्रायां चैतदित्येके। केचित्तु हेमाद्रौ महाभारते। केशस्मृत्युनखादीनां वपनं
च प्रशस्यते। अतो न कार्यं वपनं गथा आक्षार्थिना सहः॥ ये भारते स्मिन्वित्कर्मतत्पराः संधार्य केशानतिभक्तिभाविताः॥ अष्टांश
यार्थं पितृतीर्थमागता तेषां मृणालं सूर्यपेष्पति कुवं मिति निषेधाद्गयायात्रागं वपनं न कार्यमित्याहुः॥ वस्तुतस्तु गयाधिकारणा
स्येवायं निषेधः। न तु यात्रांगस्य आक्षार्थिनेत्युक्तेः। विशालं विरजंगयामित्यनेनैकवाक्यत्वाच्च॥ आक्षेप एव द्वादशदेवतां वा द्यते
न कार्यं॥ गच्छेद्देशांतरं यस्तु आक्षेप्योत्सर्पिषे तिविष्णुपुराणात्। आक्षेपपरिहृत एव। उपोष्य रजनीमेकां प्रातः आक्षेपिषा
यच। गणेशं ब्राह्मणां ब्रह्मा भुक्त्वा प्रस्थितवानुधीरिति स्कंदलिंगात्॥ आक्षेपं यात्रासंकल्प इति भट्टः। वायवीये उद्यतस्तु ग
यां गंतु आक्षेपत्वाविधानतः। विधाय कार्पटी वेधं त्रामं कृत्वा प्रदक्षिणं। ततो ग्रामांतरं गत्वा आक्षेपस्य भोजनं। घृतस्य भोजनं
तच्च जोशमथ्ये आक्षेपं क्रोशगमनं निषेधात्॥ ततः प्रतिदिनं गच्छेत्प्रतिश्रद्धविवर्जितः॥ गयाया मेवैतन्नान्यत्रेति केचित्॥ हेमाद्रौ
स्तु। गयायां आक्षेपदिन एव प्रस्थानं॥ तीर्थान्तरे आक्षेपं दिन इत्याह। प्रभासखंडे। यश्चान्यकारयेच्छ्रुत्वा तीर्थयात्रां नरेश्वरः। स्व

अर्द्धतीर्थफलं तस्य यः प्रसंगेन गच्छति। षोडशोऽङ्गं सलभते यः परार्थेन गच्छति। तीर्थं प्राप्या नुषंगेन स्नानात्मानं फली भवेत्। ननु यात्रा फलं तस्य यो नुषंगेन गच्छति। यथोक्तं फलं तीर्थं यद्वा। यात्रुर्महात्मनः। अर्द्धतीर्थफलं तस्य यत्कथानेन गच्छति। तस्मात्तदङ्गं गमनं शुभं। नौका

वि० सि०
१३२

कीयद्रव्यपानां म्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणं। यात्रामभ्येष्टा शौचैरजसिवा अक्षिपय्यंते स्थित्वा तदंते गच्छेत्। मार्गवैषम्ये त्वदोषः। आ
ह्लादिकार्यमेव गच्छेत्। यात्रार्थं गते ननु मुंडनोपवासोऽपि न। अशौचैरजसिवा अक्षिपय्यंते स्थित्वा। कार्यं इति प्रथा गते तो भद्रा
वस्तुतस्तु तत्रापि मुंडनोपवासो तीर्थं तत्र प्राप्ते आह्लादिकार्यं। अर्द्धतीर्थफलं तस्य यः प्रसंगेन गच्छति इति ब्रह्मोक्तेः। अ
वनदीषु विशेषः। मार्गंतरानदी प्राप्ते स्नानादि परंपारतः। अर्वागेव सारस्वत्या एव मार्गगतो विधिः॥ यदुपि तदनन्तरं ययित्वा ननु
दीप्तरति यो नरः। तस्याः कृपा तत्कामास्ते भवन्ति भद्रादुःखिताः॥ इति तत्सरस्वतीपरं॥ शंखः। तीर्थं प्राप्या नुषंगेन स्नानं तीर्थे
समाचरेत्॥ स्नानं फलं माप्नोति तीर्थं यात्रा फलं ननु। स एव॥ न स्रवंति मती क्रामे दनव शिष्य तीर्थं प्राप्ते तु प्रभासखंडे। यानानि
तुपरित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः। लुढीत्या विलोठनं तत्र कृत्वा कार्यं टिका कृतिं। कृत्वेति गृहान्निर्गम समयेऽकरणे इदं। अथ मंचाल
य तीर्थं प्राणवेन जलं अविः। अथ गच्छतः स्नायाद्यथा वसं त्रयोगतः॥ मंत्रश्च प्रभासखंडोक्तो ज्ञेयः। स यथा। ॐ नमो देवाधि
देवाय शितिकंठाय दंदिने। रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः॥ सरस्वतीं च सावित्रीं वेदमातां गरीयसीं। सन्निधात्रीं भवत्वत्र तीर्थ
पापप्रणाशिनीति॥ मंत्रवत्स्नानं च वपनोत्तरं कार्यं। पूर्वमावाहनं तीर्थं मुंडनं तदनंतरं। ततः स्नानादिकं कुर्यात्पश्चात् शूक्तं समाचरेदित्यु
क्तेः॥ यत्तु गत्वा स्नानं प्रकुर्यात् वपनं तदनंतरं मिततन्मुशल स्नानधरं॥ काशीखंडे। तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुंडनं तथा। उप
वासे तत्रैवोक्तं। यद्द्वितीर्थं प्राप्तेः स्नात्तदहः पूर्ववासरे। उपवासं प्रकर्त्तव्यं प्राप्ते हि आह्लादो भवेत्। अत्र ऊपवासं ततः कुर्या
त्तस्मिन् न हनिमुव्रत इति प्राप्तिदिनेषु उपवासोक्तेर्विकल्पः। मुंडने तु स्नादे देवलौ मुंडनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्जयित्वा
कुरुक्षेत्रे विशालं विरजंगयं। विरजं लोणारं प्रसिद्धं महतीर्थपरः सर्वतीर्थशब्दः॥ अत्र विशेषः स्मृत्यन्ते। उर्ध्वमक्षादिमासोना
रथागमनं तु मध्यमं। यानगमनं तु अधमं। नाधीयितानि क्तोपि यानगोनव नौगत इत्यतो नौका यानयानत्वं॥ ३

रामः
१३२

तु न तीर्थ व्रजे हरि। सुं ड न चो प वा सं च त तो य त्वे न कारयेत्। त दा त द्द प नं श रं प्रा यश्चि त्त म्भ ते हि जे ति वा पाठः॥ पु था गे प्र ति या त्रं
तु यो ज न त्र य इ ष्य ते। स्तु रं कृ त्वा तु वि वि च त त र ना यो सि ता सि तो। अ प रा कं कं दे। उ द्दु र्गु रवः प्रा म्पु र वा वा व प नं कारयेत् सु धीः॥
क श म श्रु को म न र वा सु द कं स्था नि वा प येत्॥ ३६ प्र या ग स ध वा ना म पि स मू लं भ वा ति। त त्वा क्तं चू ड नां कारयेत्। कृत चू
ड नां तु प्र या गे नि त्तं ना न्य त्रः। त व य ति मि स्ती र्थे पि अ तु सं वि ष्वे व का र्यं ना न्य दा। क रू पा प स्थ शि रा वा व र्जं न अ तु सं वि ष्वे वा प
ये दि ति स्मृ तेः॥ ३७ जी व ति त्त्वे क णा पि ती र्थे का र्यं न व सुं ड नं पिं ड दा नं वे द रू व च ने न नि षे धः। वि ना ती र्थं पि ना य जं मा त पि त्रो म्भे
तां वि ना। यो वा प य ति लो मा नि स्र प त्र पि त्त घा त क र्ति स्मृ त्या त त्सं को चा त्। त द्द पि प्र या गे प्र ति पा त्र म न्य ती र्थे आ द य या त्रा या
मे वे ति शि ष्ठाः। त तः स्ना नं प रा कं तु मा र्कं दे य पु रा णे। मा त रं पि त रं जा यां प्रा त रं सु द्दं गु रं। य मु दि श्च नि म ज्जे त स्र ष्म मां शं ल भे त्त सः।
पे धी न सि। प्र कृ तिं कु श म यं ती र्थ का री णि म ज्जे य त्। म अ ये च य मु दि श्च सो ष भा गं फ लं ल भे त्। त त स्र प ण आ कृ ष्ठ र्थी वं द्रो द ये
वा त्सं दे वी पु रा ण का शि र वं डा दि षु। अ काले य्थ वा काले ती र्थे आ कृ ष्ठ त र्प णं। अ वि लं बे न क र्त्त व्यं नै व वि ष्वं स मा वे र त्॥ मा त्से॥ पि
त्त णं वे व त र्प ण मि ति तु र्य पा दे। त त्र दे व ताः म हा ल य नि र्ण ये प्रा गु क्ताः। शं व दे व लो। ती र्थ इ व्यो प प त्तो च न काल म व धा र ये त्।
पा त्रं च आ कृ ष्ण णं प्रा ष्य स द्यः आ कृ ष्ठ स मा वे र त्॥ **ह रितः**। दि वा वा प दि वा रा त्रौ भु क्तो वा पो षि ते पि वा। न काल नि य म स त्र गे गां प्रा ष्य
स रि ष्ठां। भा र ते। भु क्तो वा य्थ वा भु क्तो रा त्रौ वा य दि व दि वा। प र्व काले य वा काले भु वि वा य्थ वा भु वि। यं दे व दृ श्ये त त त्र न शि वि त्र
य था प्रि या। प्र भा णं दर्श नं त स्था न काल स त्र का र णं॥ अ शौ चे पि का र्यं। वि वा ह दु र्ग शं रे षु या त्रा यां ती र्थ क र्मे णि। न त त्र स्मृ तं न
ह क र्मे य ज्ञा दि का र ये त्॥ इ ति पे धी न सि स्मृ तेः॥ त दा नी म क र णे त्वा शौ चां त ए व कुर्या त्। प्र भा स रं डे। न वी रं न च न रं च न काल म त
त्र का र णं। य दे व दृ श्ये त ती र्थं त दा प र्व स ह ल कं। म ल मा से पि का र्यं। नि स ने मि त्तिके कुर्यात्। म्र य तः स म्म लि ष्यु व। ती र्थ आ कृ ष्ण ज

नि० ति०
१३३

क्यायां प्रेत आच्छन्तथैव वेति हृत्स्मृतिस्मृतेः गायत शौचे कृतमोजनस्य रात्रौ वास्मान्ना आच्छादिक माकस्मिक तीर्थ प्राप्ता वामहेम आच्छादिवि
षयं ग्रहाण दिवत् । ननु बुद्धिपूर्वमाशौवाशौ तीर्थ प्राप्तिः कार्या । मलमसितुमासद्वये तीर्थ आच्छादिकार्यमिति चंद्रिकायां । देवपि
राणे । आच्छादतत्र कर्तव्यमध्यावाहनवर्जितं । हेमाद्रौ । अर्घ्यमावाहनं वैवर्द्धिजां गुह्यनिवेशनं । तस्मिन् घट्टनं च विकरं तीर्थ आच्छा
दिवर्जयेत् । आवाहनं विस्मृष्टं तत्र तेषां न विद्यते । आवाहनं न तीर्थे स्यात् । आर्घ्यदानं तथा भवेत् । आहुताः पितरस्तीर्थे कृताः ।
संति वैयतः । अग्नौ करणं च नेति रत्नावल्यां । षड्देवते आक्षेपिमात्रादिनां पिंडमात्रं ज्ञेयं । हविः शेषं ततो मुष्टिमादाये कैकमा
दृताः । कमशः पितृपत्नीनां पिंडनिर्वयनं चरेत् । इति तीर्थोपक्रमे देवलोक्ते रिति पृथ्वी चंद्रः । ततः सामान्ये पिंडं दद्यात् । ततः पिं
डमुपादाय हविषः संस्मृतस्य च । शान्तिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यं पिंडमुत्सृजेत् । इति तेनैवोक्तेः । पात्रे । तीर्थ आच्छादं प्रकुर्वीत पक्वा
नेन विशेषतः । सामान्येन हिरण्येन कंदमूलफलैश्च । पिंडं दद्यात् । देवीपुराणे । सक्तुभिः पिंडदानं वसंथावैः पायसेन वा ।
कर्तव्यमधिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा । पिंडानां तीर्थप्रक्षेपपृथनान्या प्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक् । एतच्च विधवाया पुत्रयाका
र्यं न स पुत्रयेत्युक्तं प्राक् । स पुत्रयानकर्तव्यं भर्तु आच्छादकदाचनेति स्मृतेः । अनुपनीतेनापि कार्यं । एतच्च अनुपनीतोपि कुर्यात्
सर्वेषु सर्वेषु । इति पात्रे । तीर्थ आच्छादं सुपक्रम्योक्तेः । एतच्च जीवत्पितृकेणापि कार्यमित्युक्तं प्राक् । यतिना तु न कार्यं न कुर्यात् । स्मृत
केभिर्हुः आक्षेपिंडोदकक्रिया । त्यक्तुं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतं । गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलबंधनमिति स्मृते ॥
गयायां तत्तं वाथवीथे । दंडं प्रदर्शयेद्भिर्हुः पितृभिः सह समुभते । विशेषांतराणि भद्रकृतत्रिस्थली सेतो ज्ञेयानीति दिक् ॥
॥ ॥ ॥ इति श्रीरामकृतं महात्मजकमलाकरमहकृते निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे तीर्थ आच्छादिविधिः ॥ शुभम् ॥
नवात्रशेनं गृह्णादिभिरिति प्रतिषेधयेत् । तदूपाः पितरस्तत्र समायांतीति वैदिकं

राम

१३३

श्री॥ ॥ नारायण तज्ज श्रीमद्रामकृष्णस्य स्तुतना । कमलाकरसंज्ञेनाशोचं निर्णीयतेऽधुना ॥ १ ॥ मरीचिना आचतुर्थोद्भवे स्तुत
वः पातः पंचमषष्ठयोः ॥ अत ऊर्ध्वः प्रसूतिः स्यादशाहं स्तुतकं भवेत् । स्नावेमातुः स्त्रिरात्रं स्यात्सपिंडाशोचवर्जं ॥ पाते मातुर्य
यामासं सपिंडानां दिनत्रयं ॥ अत्र सर्वत्र मूलं मिता स्यायां ज्ञेयं ॥ अत्र मासत्रयं स्त्रिरात्रं स्यात्तु वादः । रजस्वलात्वेनैव तत्तिष्ठेत् ॥
यद्यप्यनेन चतुर्थमासे पित्रिरात्रं प्राप्नोति तथापि धामासाभ्यंतरं यावद्दुर्भस्मावो भवेद्यदि । यद्यमाससंमैस्तासां दिवसेः अर्द्ध
रिष्यते । इत्यादि पुराणात् गर्भस्नावे यथा मासमविरेत्तत्र मेत्रयं श्रुतिमरीच्युक्ते च चतुरात्रं ज्ञेयं ॥ अविरेचि मासमध्ये । उन्नमे
ब्रह्मणे ॥ अत्र सपिंडां स्नानं । सद्यः शोचं वपिंडानां गर्भस्य पतने सतीति तत्रैवोक्तेः ॥ एतदाचतुर्थमासात् । पाते त्रिदिनं स्यात् ॥
सद्यः परं स्नानं परं । एवमेवैषि ॥ गर्भस्नावे स्नानमात्रं पुरुषस्येति वृद्धवसिष्ठोक्तेः ॥ पुरुषस्य तु पलद्वये पूर्वोक्तवचनात् ॥
आचतुर्थमासं सपिंडानां न स्नानं न किंतु पुंसस्य च पाते त्रिदिनं निर्गुणपरं गुणपरवत्त्वे काहं इति मदन ॥ सप्तममासा
दिदशाहं । एतत्सर्वं गणविषयं । तुल्यं वयसि सर्वेषां मतिः क्रांतं तथैव वेति व्याधोक्तेः ॥ संवत्तः । जाते पुत्रे पितुः स्नानं सर्वैर्लज्जुवि
धीयते । माता भुव्ये दृशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः । इदं सर्वं वर्णसमं । स्त्रिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण अध्याति । ऋतौ च न दृश्य
कः शोचं सर्ववर्णेषु विधिरिति प्रचेतसोक्तेः ॥ यत्तु ब्रह्म । ब्रह्मणी स्त्रियावेष्टा प्रस्तादृशमिदिनैः ॥ गतेः शूद्रावसंस्तुता
त्र्यादृशभिरेव वेति तदसंशुद्रापरं ॥ अंगिराः । स्तुतके स्त्रिकावर्जं संस्पर्शनं निषिध्यते । संस्पर्शे स्त्रिकायास्तस्नानमेव वि
धीयते । नाशोचं स्तुतके पुंसः संस्पर्शं विना दृष्टि । रजस्तत्राशु विज्ञेयं तत्र पुंसिन विध्यते । संस्पर्शो मैथुनं स्पर्श इत्यन्ये । मातुरेव
च स्तुतकं तां स्पृशतश्चेति सुमंतकेः ॥ तत्रः । संस्पर्शे स्त्रिकायास्तस्नानमेव विधीयत इति स्नानमात्रोक्तेः । सौमंतस्य स्नानप

शोचामिति शोचोक्तेः ॥ अत्र कश्चिदाह । नामकरणमाशौचांतकालोपलक्षणं । आशौचव्यपगमेनामधेयमिति विहृक्तेः । आशौ
चेव व्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयत इति शोचोक्तेः ॥ नाम्नोऽनियतकालत्वात् ॥ न च नामधेयं दशम्यानुद्वादशां वापि कारयेत् ।
पुण्यातिथौ सुदूत्रे वा न हस्त्रे वा पुण्यान्वित इति मन्त्रेऽनियतकालत्वं ॥ दशम्यामतीतायां विप्रः द्वादश्यामतीतायां रुद्रियः ।
वेश्यः षोडशे शूद्रः एकत्रिंशेऽपि ज्ञेयः ॥ पुण्येऽस्या धनुकल्पः । तननामकालोपलक्षणं ॥ एवं दंतजननेऽपि । दंतजन्मस
प्रमेमांसौ । त्वर्पणनिषेधे नियतकालत्वात् ॥ बाले तु न कालोपलक्षणं । प्रथमे वेत्ततीये वा कर्तव्यं अतिबोदन इति मन्त्रेः । त
तः संवत्सरेऽपि द्वादशकर्मविधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिदर्शनादि नि यमोक्तेः । तस्यानियतकालत्वादिति । त
न्मदं । बालवज्रा म दंतजननयोरपि स्वरूपेण निमित्तत्वात् । तस्मादिहैककालानुवादे वाक्यभेदात् ॥ सधूममासादवर्गदं
तजनने तदभावप्रसंगाच्च ॥ यस्तु उपनिषद्दर्शनेन निर्णयं कुर्यात् स नृनं शतायुः पुरुष इति अने रवाक्येऽपि तत्प्रमाणं तदस्य
कर्मापि त्यजेत् ॥ ननु कालानुपलक्षणेनामोक्तत्वे तदभाववात्त्वानमात्राच्छुद्धिः स्यात् ॥ ततः किम् । अस्तु ॥ अत
श्चोक्तेः । आदंतजननः सध इति साचविष्णुवचनाद्वाहाभावे विषयेति ब्रह्ममः ॥ त्रिवर्षादवपि स्यादिति चेन्न । दहं
तादिति निविशेष्वाशौचैः पूर्वस्य वाधात् ॥ तदुक्तेः । शर्वावाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीति ॥ जननाद्दशरात्रे मुहूर्ते
तरात्रे संवत्सरे वातिपरिशिष्टे । द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासपरे तथा परे । अष्टादशेऽहनि तथा वदंत्यन्ये मनीषिण
इति भविष्ये वनाम् । कालानियमाच्च ॥ न च प्राथम्याद्दशरात्रेऽतीति इति मुख्यः कालः । अन्यस्तु न कल्प इति वाच्यम् ॥
बालेऽपि तथाप्यत्र ॥ न च दंतजननकालानुपलक्षणे स दंतजात मृतस्य दाहैकाहप्रसंगः । दशाहेन वाधात् । नामक

+ कृतचूडे ॥ दंतोत्पत्त्यनं प्राक् त्रिवर्षांता न्यते ह ॥ दंतजाने प्य कृतचूडे त्वहोरात्रेण भुक्तिरिति च चक्रे ॥ त्रिवर्षोर्ध्वं ८

मि० सि०
१३५

रोगे नृमेव दाहप्रवृत्ते ॥ दशाहाम्यंतरे बाले प्रसीते तस्य बांधवैः ॥ शवाशौचं न कर्तव्यं सत्पाशौचं विधीयत इति वृहत्समूहश्च ॥ आ
शौचं दाहोपलक्षणं ॥ सतकवदिति पारस्थोक्तं ॥ यत्तु विष्णुः ॥ अनिवृत्ते दशाहेतुपंचत्वं यदि गच्छति ॥ सद्य एव विभुक्तिः स्या
त्र प्रेतं नोदकक्रियति तदपि प्रेताशौचनिषेधार्थं ॥ ननु सद्यस्तपश्च ॥ वाक्यभेदात् ॥ किं व ॥ नामकरणं प्राक् कृतस्य स्नानेन तदुत्तर
त्वे कादादि ॥ नामकाले त्वेकादशाहेतुतस्य न किमपि स्यात् ॥ अथ शंखवचने त्वद्रूपे पंचमी ॥ तदा प्रागिति नोपपद्यते ॥ नामि
दपि कृते सतीति मन्वादि विरोधात् कृतनाम इति माधवमिता ॥ दशदिविरोधाच्च ॥ न कालोपलक्षणं कर्पापीति दिक् ॥ ॥ नामो
त्तरं दंतोत्पत्तेः प्राक् दाहे सत्यहः ॥ अदंतजाततनये शिशोर्गर्भं भुते तथा ॥ सपिंडानां तु सर्वेषां महोरात्रमशौचकमिति प्रमेयं ॥
दाहभावे तु स्नानमात्रं ॥ अदंतजाते प्रेते सद्य एव नास्थानि संस्कार इति विष्णुना दशाभावेन दुक्तेः ॥ अदंतजन्मनः सद्य इति या
जुर्वेदीयाच्च ॥ दाहविकल्पं वा हलो गा हिः ॥ तस्मीमेवोदकं कुर्यात् तस्मी संस्कारमेव च ॥ सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापी ह
यादयं ॥ अन्यत्र ॥ अकृतचूडे ॥ कृतचूडे वा प्रागुपनयनाच्च ॥ यद्यप्य कृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्थितः ॥ तथापि दाहयि
त्वेन माशौचं अहमावरेदित्ये गिरसोक्तेः ॥ अत्र जातदंतत्वमुद्धृत्तविशेषणत्वादविष्यद्विहितं ॥ दाहयित्वेत्यप्यनुवादः ॥ उ
भयविधौ वाक्यभेदात् ॥ त्रिवर्षात् प्राक् चूडाभावेऽग्निराहं च ॥ सद्यभावे विष्णुक्ते रेकाह इति माधव ॥ यत्तु कश्चिदा
ह आत्रिवर्षविषयादस्मादेवार्थात् त्रिवर्षोर्ध्वमपि तत्सिद्धिः ॥ विज्ञानेश्वरोक्तं च त्रिवर्षोर्ध्वमकृतचूडविषयत्वं चितं ॥ जातदं
तपदवैयर्थ्यादिति ॥ तनुं च ॥ दाहस्याविवेकत्वात् ॥ नृणामकृतचूडानामभुक्तिर्नैशिकी सतीति मन्त्रे स्त्रिवर्षोर्ध्वमेकाहा
पंतरे रथात् अहासिद्धं ॥ तथाप्यत्रेतथांगीकारात्पदवैयर्थ्यस्य साम्याद्वाक्यार्थाज्ञानावेत्यलं मिता ॥ दशार्थानभिज्ञदूष

रामः
१३५

गणना ॥ प्रथमवर्षी दौ कृतचूडस्य सदाग्रहः ॥ निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते इति मनूक्तेः ॥ एतत्सर्वं प्रागुक्तं संपिंडा
नां ॥ मातापित्रोस्तदृशाहोर्ध्वं त्रिरात्रं ॥ बालानामजातदंतानां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति कश्यपोक्तेः ॥ वैजिकादभिसंबंधादुत्स
व्यादयं अहमिति मनूक्तेः ॥ ऊनद्विवर्षं कुभुषाः सतकं मानुरेव हीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ गर्भस्थे प्रेते मानुर्दशाहं जात
भूयोः स्तेनामिसोदराणां वेति पेंग्योक्तेः ॥ यत्र विज्ञाने धरेणोक्तं ॥ सोदराणां वपित्रोर्दशाहमस्य कश्यपमिति ॥ त
त्तेदानीं प्रवरति ॥ अतएव स्मृत्यर्थं सारे तन्नादतं ॥ कन्यासु बौलात्प्राक् मृतो रानां ॥ अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शोभं वि
धीयत इत्यापसंबोक्तेः ॥ इदं विपुरुषमध्य ॥ अप्रतानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञाप्यत इति वसिष्ठोक्तेः ॥ इदं वाग्दानोत्तर
मिति गोटाः ॥ बौलानां वाग्दानात्पूर्वतस्त्वेकाहः ॥ अविशेषेण वर्णानामर्वाकं संस्कारकर्मणः ॥ त्रिरात्रात्तु भवेच्छुद्धिः
कन्यासु द्विविधीयत इति अंगिरसात्रिरात्रविषये ॥ होविधानात् ॥ अतः सृष्ट्यापनयनस्थानीयविवाहात्पूर्वं त्रिरात्रं ॥ वि
वाहोत्कर्षे तु षोडशाहमप्यत्रिरात्रमेव ॥ तदूर्ध्वं तु विवाहाभावे पि सूर्याशौचं वक्ष्यते ॥ तदूर्ध्वं प्राग्विवाहाद्दत्तकुले पितृ
कुले वसतः पुरुषावधिधिरात्रं ॥ अवारिष्टं प्रतानुयानेन प्रतिपादिता ॥ असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृत
मिति मरीच्योक्तेः ॥ ॥ अथानुपनीते किंचिदुच्यते ॥ नाम्नः सर्वस्वननमेवातदूर्ध्वं वर्षत्रयात्पूर्वं बौलाभावे न्युदकदानं
विकल्पः ॥ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्य वा कुर्युर्नामिवापि कृतं सतीति मनूक्तेः ॥ स्वनने तु ना
न्यदोर्ध्वदेहिकं ॥ ऊनद्विवर्षं निखने न कुर्यादुदकं तत इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ उदकमंत्यकर्म परमित्यपराकः ॥ यमः ॥ ऊन
द्विवर्षिकं प्रेते घृताक्तं निखने हुवि ॥ ब्रह्मपि ॥ स्त्रीणां नुपतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथवा ॥ अजातदंतो मासेर्वी मृतः

नि० सि०

१३६

षड्विंशतैर्वहः । वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निक्षिपेन्ननुकाष्ठवत् ॥ खनित्वा शले भूमौ मयः शोचं विधीयते ॥ अलंकरणमपि वक्ष्यते ॥
कृतं ब्रूडस्य तु विवर्षा आगच्छन् ध्रुवा मुदकदानं नियमितं । वर्षत्रयादूर्ध्वं मकृतं ब्रूडस्यापि नियतं । वर्षत्रयोर्ध्वं उपनयनाय
वंचतुस्त्रीममुदकदानं । तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीसंस्कारमेव चेति ह्येवोक्तं लोणादिस्मृतेः ॥ पिंडदानमपि कार्यं । असं
स्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात्संस्कृतानां तु कुशे धितिं प्रवेतमाक्रेः । उदकदानं सापिंडैः कृतं ब्रूडस्येति गौतमीये उदकग्रहण
स्योर्ध्वदेहिकपरत्वेन हरदत्तेनोक्तेः । द्वादशावत्सरादव किं योगं उमरणं मतिः । सापिंडीकरणं न स्यादेकोदिष्टानिकार
येदिति देवलोक्तेः । मणिविरपि । प्रेतपिंडं वहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितं मिति । एतन्न उपनीतपरमिति विज्ञानेश्वरः ॥ अत्र ब्रूड
वध्वर्षा विधिः ॥ सर्ववाक्येषु तद्गृहणत् ॥ उदकग्रहणस्योपलक्षणत्वादाहः धर्वावधिरिति केचित् ॥ द्वादशावत्सरादित्य
नुपनीतविज्ञानरूढभूदविषयः ॥ ॥ अहाशौचपिंडदानविधिमाह पारस्करः । प्रथमेदिवसे देयास्त्रयः पिंडाः समादि
तेः । द्वितीये चतुरोदद्यादस्थिसंनयनंतथा । त्रीस्तु दद्यात्तृतीये ह्रिवस्त्रादिहा लयेतत इति ॥ अत्र देवयाज्ञिकनिबंधे वि
नाशः । शिशुरादंतजननादालः स्याद्यावदाशिशुः । कथ्यते सर्वशस्त्रेषु कुमारो मौं जिवंधनात् ॥ आयंव वर्षा लोमारं
योगंडोनवहायनः । तथा । गर्भे न ह्ये क्रियानास्ति दुग्धं देयं शिशो मृते । परं नुपायसंक्षारं दद्याद्दालविपत्तिः । एकाद
शद्वादशाहं पोतसर्गं विधिं विना । तथा । यत्र प्रमीयते बालस्तत्र प्रायः प्रदीयते । किंचित्समानवयसं सत्कृत्या नं यथा
विधि । भस्मं भोज्यं च दातव्यं तथा च सुखमहिक्का । तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोधान कानितसमे । कुमारारणं च बालानां भो

रामः

१३६

जनवस्त्रवेष्टनं तथा भूमिनिर्हणं चाले आवर्षद्वयमाशिश्वं ततः परं स्वगत्रेष्टदेहसोद्यथाविधि ॥ अष्टौ वर्षं स्व
नननिवृत्यर्धमावर्षद्वयमिति प्रागपि कृतं तदस्य तन्निवृत्त्यर्थमाशिश्वमिति ॥ शूद्राकर्मणि संजाते विपत्तिस्तदा भवेत् ॥
सूतकांते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं तदा ॥ तत्र द्वादः प्रकर्तव्यं उदकं तत्र निश्चितं ॥ आश्विनिषोडशापि स्युः सपिंडीकरणे
विना ॥ इदं पंचवर्षोत्तरं पंचवर्षाधिकेवाले विपत्तिर्यदि जायते ॥ वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यं मुदकं ततः ॥ अहन्यहनि सं
प्राप्तं कुर्याच्छ्राद्धनिषोडशं ॥ पायसेन गुंडेनैव पिंडं दद्याद्यथाक्रमं ॥ उदकुंभप्रदानं वषट्कारानि यानि च ॥ क्षीपदा
नादियत्किंचित्यं ववर्षाधिके सदा ॥ कर्तव्यं तु स्वगत्रेष्टवृत्तार्वाक्रे तत्तत्प्रये ॥ स्वधाकारेणैव कार्योऽप्येकोदिष्टानिषो
डश ॥ अष्टजुह्वैः स्तितैः भुक्तैः प्राविनां वितिना तथेति तत्रैवोक्तेः ॥ अत्र मूले विंशं ॥ वार्षिकादितु न भवत्येव ॥ सपिंडना
भावेऽपि तत्ता योगात् ॥ दिवा रासीये ॥ अत्र ते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् ॥ क्रियाः सर्वा समुद्दिष्टाः सपिंडीकर
णं विना ॥ उदकं पिंडदानं च कृतं तत्रैव विधीयत इति ॥ ॥ स्त्रीणां तद्वाहात्प्रागुदकीपिंडदानविकल्पः ॥ स्त्रीणां वैकेऽप्र
ज्ञानमिति गौतमोक्तेः ॥ स्त्री शूद्राश्च सधर्माण इति वचनाच्छूद्रेष्वेवं ॥ ॥ अथ ज्ञाताशौचम् ॥ तच्च द्विजसंसारमुपनय
नार्धं प्रवर्तते ॥ त्रिरात्रमावृता देशा द्वादशरात्रमतः परं ॥ सूत्रस्य द्वादशाहानि विशः पंचदशैव तु ॥ त्रिंशद्दिनानि भूतस्य
तद्वर्धन्यायवर्तिन इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ यस्तपुत्रा उत्पाद्य वेदानध्याप्य रूतिं विदधाति तत्राहाश्च लायनः ॥ द्वादशरा
त्राशौचस्य च द्वादसेऽपि पिंडा दद्याद्दशैव तु इति शातातपः ॥ ४

वि० सि०
१३७

त्रं माहागुरुद्वानाध्यायनेवर्जयेन्निति॥ सोदकानां त्रिशत्रे॥ अहातृदकदायिनश्चिन्मन्त्रे॥ अग्निपुराणे॥ सपिंडतातुप
सूषेसप्तमेवितिवर्तते॥ समानोदकभावस्तु निवर्ततवतुर्दशे॥ जन्मनामस्मृतेवैकेतुत्यरोगोत्रमुच्यते॥ इहस्पति॥ दशा
हन्सपिंडारक्तश्रुध्वंतिप्रेतस्ततके॥ त्रिशत्रेणसकुल्यास्तस्मात्वाश्रुध्वंतिगोत्रजाः॥ स्त्रीश्रुध्वोरक्तविवाहो ध्वंजात्पा
शौचं॥ वैवाहिकोविधिः स्त्रीणां मोधनायनिकः स्मृतश्च्युक्ते॥ तद्वृत्तानां भर्तुरेवहि॥ स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृत
केजातकेतयेति॥ माधवीयेब्राह्मण्यु॥ श्रुद्धस्यविवाहाभावेपिषोडशवर्षाध्वंमासः॥ अनूढभार्यः श्रुद्धस्तपो
उशाहृत्सरात्परं॥ मृत्युं समधिगच्छेच्चैनामात्रस्यापिवांधवाः॥ अहिंसमधिगच्छंतिनात्रकार्याविवारेणितिअ
परार्केशौखोक्तेः॥ निर्णयामृतमदनपारिजातादौत्वन्यथोक्तं॥ हरितः॥ आमौजीवंधनादिप्रः रत्रियश्चधनुश्च
हात॥ आप्रतोदग्रहादेषः श्रुद्धोवस्त्रद्वयप्रहात॥ धनुः प्रतोदावद्यमेवैहदशेवस्त्रद्वयमिति॥ यान्तिपुण्यशर
एकाहाद्वाल्लणः अध्येधोनिवेदसमन्वितैः॥ अहात्केवलवेदस्तद्धिहीनोदशभिर्दिनैः॥ अंगिरः॥ सर्वेषामेववर्ण
नांस्ततकेस्ततकेतथा॥ दशाहास्तुद्धिरेतेषामितिज्ञातातपोब्रवीत्॥ दहः॥ सद्यः शौचंतथैकाहप्रहश्चतुरहस्तथा॥
षट्दशद्वादशाहश्चपक्षमासस्तथैव॥ मरणंतंतथावाप्यदशपक्षस्ततके॥ इत्यादीनिताम्यापदनापदुण्य
दशार्णवैधियथाणि॥ देशाचारभेदाहानेयानि॥ अत्रमरणंतं शौचंसर्वकार्येषुदेहेभवतिसर्वदेतिब्राह्मणदिवशा
द्वयस्थेतिअपरार्कः॥ माधवस्तु॥ इतस्त्वध्यायसाधेरुमद्यसंकोचनंतथेति कलिवर्ज्यपूक्तेः॥ दशाहस्यविविध

रामः
१३७

स्यसपिंडमरणोसति। कल्यांतराणि कुर्वीतः कलौ भवति किलिषीति हारीतोक्तेः। अनाशौचपक्षः पुगांतरविषया मर
णांताद्यधिकाशौचपक्षस्तु निंदार्थवादः। अन्यथा नामधारकविप्रस्तुतशाहं सतकी भवेदिति विरोधः स्यादित्याह॥
यत्तु देवतः। दशाहादित्रिभागेन कृते संवयने क्रमात्। अंगस्य र्शनमिच्छंति वर्णानां तत्त्वदर्शनं इति हर्णाशौचे स्पष्टं
तामाह॥ यच्चानुपनीताति कृताशौचे त्रिरात्रादौ तेनैवोक्तं। स्वाशौचकालो द्विजेयस्य र्शनं तत्रिभागात् इति॥ तदपि पुगां
तेषु। अस्थिसंवयनादूर्ध्वमंगस्य र्शनमेव चेति माधवीये कलौ तत्रिषेधात्॥ ये तु वर्णसंकरजा मूढा वसिक्ता घास्ते
षामाशौचविशेषः कलौ नोपयुक्त इति नोच्यते॥ प्रतिलोमजानां नाशौचं मलापकर्षणार्थं तु स्नानमात्रमिति विश
नेश्वरः॥ माधवरक्तशौचाशौचे प्रकुर्वीरन् भूद्वद्वर्णशंकरा इति ब्राह्मणेः भूद्वद्वद्वर्णशंकरा इति ब्राह्मणेः भूद्वद्वद्वर्णशंकरा इति ब्राह्मणेः
हीनवर्णयोः सुखी पुत्रसपिंडत्वेऽपि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्भत्रोश्च त्रिरात्रमेव न दशाहादि। अनौरसेषु पुत्रेषु जा
तेषु च मृतेषु च। परपूर्वाभार्यासु प्रसूता सुमता सुवेति त्रिरात्रावनुवृत्तौ विष्कृतेः। सपिंडानां लेकाहः। परपूर्वाभ
भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च। भर्तृपित्रो त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिंडत इति माधवीये हारीतोक्तेः॥ स्तुतके मृतके चैव
त्रिरात्रं परपूर्वयोः। एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वेपितुरिति मरीच्युक्तेः। संखः। अनौरसेषु पुत्रेषु भार्या स्वल्प
गता सुवा। परपूर्वाभार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च। नानधायो भवेत्तस्य नाशौचं। दकक्रिया। ब्राह्मणेऽपि। आ
शौचं त्रिरात्रं स्यात्समवर्णेषु निश्चितं॥ यत्तु षड्शीतो। अन्यपूर्वावरुद्धासु त्रिदिना बुद्धिरिष्यते। तास्तेवानन्यद्व

निर्गसिं०

१३८

वोसुमंशोहोमिर्विषुध्यातीति॥ अत्रपंवाहेमूलं चिंत्यं॥ यत्तुयाजवल्काः॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भा॥ योस्वल्पगतासुवेतेकाहमाह॥
तदसन्निधौ ज्ञेयं॥ यद्यपि तु रेकाह सदासंपिंशनां ज्ञाने॥ अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीयुतेषु च॥ गोविनः खानभुक्ताः सु॥ नि
रात्रेणोवतमितेत्पुत्रेः॥ पितेतिवो॥ रूपलक्षणं॥ तथोपक्रमात्॥ यत्तुदत्तकपालकप्रतियोगिकपुत्रत्वात्सर्वपितुर्नत्रिरा
त्रे पूर्वसंबंधनिवृत्तेश्च न दशाहादीतिकश्चित्॥ तत्र॥ जनकेषु वैजिकादभिसंबंधानुसंध्यादघे अहमिति वाचनिका शौच
स्थानि वा र्यतात्॥ पूर्वपरभर्तृत्वत्रयोः पुत्रयोस्त्वाहमरीचिः॥ मातुरेकाद्विपित्तको भ्रातरा वन्यगोत्रजौ॥ एकाहं सतं के
तत्र त्रिरात्रं मृतकेतयोरिति दिक्॥ उठकं न्यानां विद्युराह॥ संस्कृता सुस्त्री पुना शौचं पितृपदेन तत्प्रसवमरणे वेति
लज्जहे स्यातां तदेकरात्रं त्रिरात्रं वेति॥ प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रं मिति विज्ञानेश्चरा परकौ॥ माधवस्तु प्रसवे पित्रि
रात्रं पित्रोः॥ एकरात्रं वं धुवर्गस्य॥ दत्तानां शिपितुर्गेहे सयेताथ प्रियेतवा॥ तद्धं धुवर्गस्त्वेकन भुवित जनकस्त्रिभि रिति
ब्राह्मोक्तेरित्याह॥ यत्तु कश्चिदाह॥ पदपदेन भ्रातरो गच्छन्ते॥ वाक्यांतरे भगिनी मृतौ त्रिरात्रोक्तेरिति॥ तच्चिंत्यं॥ तदभावा
देतद्विरोधाच्च॥ भ्रातुः प्रसवे एकाहः॥ मृतौ त्रिरात्रमिति केचित्॥ युक्त्यानुपहिणी॥ भ्रातृभिन्नानामेकाहः॥ वर्गोक्तेः॥ अत
रेषां यथाविधीति वक्ष्यमाणवचनाच्च॥ यत्तु प्रधानगृहे मृतौ पित्रोः पूर्णं॥ भ्रातुस्त्र्यहं इति कश्चिन् सन्निर्मलत्वात् नार
शौचं पितृपदे इत्येतद्विरोधाच्च भ्रातः॥ पतिगृहे प्रसवे तु पित्रादीनामा शौचं नास्ती मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्यैव॥ प्रजाप
तासु योऽपितु संस्कृताः संस्कृता सुव॥ मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधीति माधवीये काहर्नात्री निस्मृतेः॥

रामः

१३८

[illegible]

स्थितौ चोपरमिति कुलजे पंडके च प्रवृत्त्या घेषिद्वे विप्रगुणैर्मज्जति नुदिनं च द्विविधे च सद्यः । अत्र मूलमाकरे स्पष्टं ॥ अत्र
मूर्ध्नि मज्जति स्नानं । उद्यते राहवे शरध्वेः सूत्रधर्महतस्य च ॥ सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थिति रिति मनूक्तेः । यज्ञोऽप्य
मे । सर्वतदेवेत्यर्थः ॥ यत्तु । आहवे पिहतानां च एकरात्रमशौचकमिति तद्युक्तत्वेन कालांतरमते ज्ञेयं ॥ असन्निधौ स्नानमिति
माधवः ॥ शवस्य शौचं नुदारीतः । शवस्य शौचाभिमनप्रविशो युरान ह्यत्र दर्शनाशौचो वेदादित्यस्य ॥ यत्तु मनूक्तेः । अहोचैकेन
रात्र्या च त्रिरात्रे रेव च त्रिभिः । शवस्य शौचविश्वंति अहोचैकदायिन इति । अहोरात्र्या चैतद्दोरात्रमुक्तं । त्रिभिस्त्रिरा
त्रैरिति नवरात्रे च दशरात्रमित्यर्थः । तत्तदत्राशेन तद्दुहवासेऽनार्पदिव ज्ञेयं ॥ अंगिराः । आशौचं यस्य संसर्गादापते
दुहमेधिनः ॥ क्रियास्तस्य न लुप्यंते गृह्याणां वनत इवेत् ॥ अथानिहाराद्यशौचं ॥ सवर्णनिर्हारे तदत्राशेन तद्दुह
वासे च दशाहः । तदत्रानशने तद्दुहवासे च अहः । गृहावासे च भक्षणैवेकाहः । ऋतिश्रहेण निर्हारे द्वादशवत् ज्ञात्याशौचं ।
यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रांतमानसः । दशाहेन द्विजः । अध्वे द्वादशाहेन भूमिपः ॥ मासार्धेन तु वैश्वरूपा भूजो मासेन शुभ्र
तीतिकोर्मोक्तेः ॥ विजातीयदिनिर्हारे तु शवजातीयमाशौचं । अत्र ऋतिश्रहे द्विगुणं । अवरश्चैव द्वावर्णां वैश्वरूपवत् यदि । व
हश्चैव तदाशौचं द्वादशैर्द्विगुणं भवेदिति आद्योक्तेः । दाहेष्वेवं ॥ यत्तु ब्राह्मे । यो मय एतु भूले न नीत्वा वैवदे नरः । आशौ
चं तु भवेत्तस्य प्रेतजाती समं न्येति । तदा यदि ज्ञेयं ॥ सोऽहकनिर्हारे तु दशाह इति माधवः ॥ अलंकरणे तु शंखः । धृष्ट्या हो
सपिंडस्य प्रेतालंकरणं कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥ धर्मार्थमनाथसवर्णहरणे क्रिया करण
द्विजस्यानंतयज्ञफलं । स्नानं प्राणायामोऽग्निस्पर्शश्चेति माधवीये ॥ अग्निदेष्टव्यं । प्रेतसंस्पर्शसंस्कारे ब्राह्मणो नैव

नि० सि०
१४०

दुष्प्रतिबोद्धवैवाग्निदाता वसधः स्नात्वा विशुध्यतीति अपगर्कं दृक्पाराशरोक्तेः ॥ स्नेहाद्येति रात्रे ॥ असंबंधिदिज्ञान्बहिर्वा
दहित्वा वसधः शौचं संवेवेत्रिरात्रमिति चेष्टिनसिस्मृतेः ॥ विष्णुः ॥ मत्तं हितं न स्रद्धाहारयेत् न भूद्धं हितं ॥ देवलः ॥ ब्रह्मचा
री न कुर्यात्तत्र वाहादिकक्रिया ॥ यदि कुर्याच्चरेत्तु पुनः संस्कारमेव च ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ आचार्येऽपि युवाध्यायानि हित्वा
पिबती व्रती ॥ अत्रुगमेन तु सपिंडेन दोषः ॥ विहितं हि सपिंडानां प्रेतनिर्हरणार्थं ॥ कश्चित् तस्याधिकं न विद्यते
इति देवलोक्तेः ॥ दोषः स्यात्त्वसपिंडस्य तत्रानाथक्रिया विनेति हारीतोक्तेः ॥ ॥ समो ह्यवर्णे पुमाध्वरीये काण्वः ॥ अनुग
म्य शब्दं बुधा स्नात्वा स्य ह्य हुताशनं ॥ शर्पिः प्राश्नपुनः स्नात्वा प्राणायामे विशुध्यति ॥ हीनवर्णे तु हस्त्रियेऽहः ॥ विष्णुप
क्षिणी ॥ भूदेति रात्रे ॥ हस्त्रस्य वैश्वेऽहः ॥ भूदेपक्षिणी ॥ वैश्वस्य भूदेऽहः इति विज्ञानेश्वरः ॥ साधवस्तु विप्रस्य वैश्वेऽहः ॥
हस्त्रस्य भूदेऽप्येवं ॥ अन्यथा गवतः स्नानाग्निस्य शीघ्रता शनानि सर्वत्रेताह ॥ आशौचप्रकाशेष्टमनुः ॥ दहनं वपनं वैव
प्रेतस्यान्यस्य भार्गवः ॥ न कुर्याद्दुभयं मातुः कुर्याद्देवपितुः सदा ॥ ज्येष्ठस्य वानपत्यस्य मातुलस्य सुतस्य च ॥ हीनवर्णस्य दा
होर्ध्वदेहिककरणे तु ब्राह्मे ॥ ब्राह्मणे हीनवर्णस्य न कुर्याद्दोर्ध्वदेहिकं ॥ कामाक्ष्याभाज्ञायामोहात्कृत्वा तज्जातितो व्रजेत् ॥ म
नुः ॥ आत्मानं याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्मव ॥ अभिचारमहीनं व्रिभिः कुरुर्व्यपो हति ॥ परेषां सर्ववर्णानां ॥ हीनेषु तु देव
एष त्रेगुण्यचातुर्गुण्या धृत्य ॥ ॥ अथ रोदनम् ॥ ॥ समो ज्ञमवर्णयोः संवयनात्पूर्वं स वैलस्नानमूर्ध्वमाचमने ॥ हीनव
र्णे पुनः संवयात् प्राक् स वैलभूर्ध्वस्नानमात्रं ॥ विप्रस्य हस्त्रिये वैश्वविषये तु ब्राह्मे ॥ अस्थिसंवयने विप्रो रोति वैत हस्त्रवै
श्वयोः ॥ तदा स्नानं स वैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥ कृते तु संवये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥ हस्त्रस्य वैश्वेऽप्येवं ॥ श्र

रामः
१४०

इतु संवयात्प्राक विप्रस्य त्रिगुणं । रुत्र वैश्ययोर्द्विगुणं । ऊर्ध्वं नृदिजानामेकाहः । शूद्रस्य भूदेस्य शो विना संवयात्पूर्वमेकाहः ।
ऊर्ध्वं स ज्योतिरिति माधवीये ज्ञेयं ॥ सपिंडानां रोदननिर्हारादावदोषः ॥ सुकृतं प्राक ॥ विज्ञाने श्वरस्तु सर्वत्रैकशत्रुमाह ॥ ॥ अ
थाशौचाचमनं हस्ते विष्णुः । आहूतं दीनामाशौचेयः स ह्येवात्र मश्नाति तस्य तावदाशौचेयावत्तेषामाशौचं प्यथ गमे प्रा
यश्चित्तमिति ॥ अज्ञाने त्वंगिराः । अंतर्द्देशा हे भूक्ता नं सत के मृत के पिवा । अस्याशौचं भवेत्तावथावदन्नं व्रजत्पवः ॥ प्रायश्चित्तं
त्वमत्पाविप्रस्य वर्णक्रमेणोकाहः अहं पंचाह स प्राहो पचासाः । दशविंशतिः षष्टिः शतं च प्राणायामाः । पंचगव्याशनं
च । अभ्यासे द्विगुणं आपदीतु प्राणायामः । शतं पंच शतमष्ट सहस्रं गायत्री जपश्च ॥ मत्पापदिनु सर्व वर्णशौचे त्रिरधम
घृणं । गायत्र्यष्ट सहस्रं च । रुत्रियाशौचे उपवासस्तत्र । वैश्वाशौचे त्रिरात्रोपवासश्च ॥ शूद्राशौचे कृच्छ्रः ॥ रुत्र वैश्ययोः
पंच शतमष्ट शत गायत्री जप उन्नमेषु । शूद्रस्य सर्वत्र स्नानं ॥ मत्पापदि विप्रस्य वर्णेषु सांतपन कृच्छ्र महासांतपन वां द
ष्टि । अभ्यासे नृमासिक द्वे मासिक त्रै मासिक षाण्मासिकानीत्यादि माधवीयादौ ज्ञेयं ॥ अथ दासस्य स्वदास्युत्पन्नस्य स्वस
पिंडं यत्तौ स्नानमात्रेण स्वामिकार्यं स्यात्पत्वं भक्तदासस्य अहोर्ध्वसद्यः सृष्ट्योगर्भदासो भक्तदासश्च दास्युत्पन्नस्य स्वस
त्यंतरोक्तेः ॥ एतच्चानन्यसाध्यतत्कार्यमात्रे । अन्यत्र मासाद्याशौचमस्येव ॥ एवं दास्यामपि । स्त्रिकायास्तस्या अस्थ इप
त्वमपि मासमात्रं । दासी दासश्च सर्वे वैश्यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेत्तद्वदास्या मासस्तु सत कमित्यंगिरोक्तेः ॥
षडशीतावपि । स्वामिशौचेन दासाद्याः सृष्ट्या मासानुक्रमेण ॥ योग्यास्तु मासतो दासी स्त्री वेत्स्य इपतामिपान् ॥ दत्तदा
सादीनां स्वसपिंडमरणदौ स्वाम्याशौचं समसंख्यादिनोर्ध्वमित्यपि मासाद्याशौचे स्वामिकार्यं स्यात्पत्वेति हरदत्तः । दासांते

वि०सि०

१४९

वासिभूतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः॥ स्वामितुल्येनशौचेनश्रुत्यंतिमृतस्तके इतिरहस्पतिरुदेतेः॥ दासश्चात्रागृहजातस्तथा
कीनोलघोदायादुपागतः॥ अत्राकालभूतस्तद्वदाहितः स्वामिनावयः॥ माहितामहतश्चए॥ धु० द्र० प्रा० प० ऐ० जितः॥ तवाह
मित्यपगतः प्रवृत्तावसिनः भूतः॥ भक्तदासश्चविज्ञेयस्तथैववडवाहृतः॥ वि० के० ता० ग० ल० नः॥ शास्त्रदासाः पंचदशस्यता
इतिनारदेकैषुगर्भभक्त दासौविनाज्ञेयः॥ वडवादासी॥ तथाहृतः॥ तामुहास्यदासोजातइत्यर्थः॥ अंत्येवास्यपितेनैवो
क्तः॥ स्वशिल्पमिद्वन्नाभक्तुंवांधवानामनुज्ञया॥ आचार्यस्यवसेदंतेकृत्वाकालमुनिश्चितं॥ आचार्यशिष्येदेनंस्वगृ
हदत्तभोजनमिति॥ शिष्यस्तनुल्योविद्यार्थी॥ दासादेः स्वामितत्सपिंडमरणेविष्णु॥ पत्नीनांदासानांमानुलोम्येनस्वा
मितुल्यमाशौचंमृतेस्वामिन्यात्मीयमिति॥ प्रतिलोमदासानाभाशौचाभावः॥ वर्णानामानुलोम्येनदास्येनप्रतिलोम
तश्चिकातीयनिषेधात्॥ अथरात्रोजननेमरणेचरात्रिभिर्भागांकृत्वाश्राद्धभागद्वयेवेत्तर्वर्दिनं॥ अंत्येनूत्तरमिति
मिताहूरायां॥ यनुप्रागर्धरात्राश्राग्वासुर्योदयान्पूर्वर्दिनमित्युक्तंतत्रदेशावाप्तोमवस्था॥ सर्ववाशौचंश्राहिता
नेर्दाहंतदित्रस्यमरणमारभ्यज्ञेयं॥ अनिमित्तउत्क्रांतेराशौचादिद्विजातिषु॥ दासादग्निमतोविद्याद्विदेशस्थमृतस
तीतिपेठीनसिस्मृतेः॥ सान्निराहितानिः॥ श्राहितानिश्चेत्प्रवसनप्रियतेचपुनः संस्कारंकृत्वाश्रावादाशौचमितिवासि
हृविशेषोक्तः॥ राहादेवतु कर्तव्यंयस्यवेतानिकोविधिरितिब्राह्मणम्॥ अथातिक्रान्ताशौचं॥ तत्राशौचमध्येजननादौ
ज्ञातेतच्छेषेणशुद्धिः॥ विगतंनुविदेशस्थंश्रुणुयाद्योत्पनिर्दशं॥ यच्छेषंदशरात्रस्यतावदेवाशुविर्भवेदितिमनूक्तेः॥
अत्रकेचित्॥ एतत्पुत्रातिरिक्तविषयं॥ तेषांत्वाशौचमध्येअवलेपितदाद्येवदशाहदि॥ पितरौचेन्मृतौस्यातां दूरस्था

रामः

१४९

अनन्तरमत उ-क्रांते शशौवादिदिजातिषु। दाहादश्वमतेविद्यादिदेशस्थमृतेसतीति।

पिहिपुत्रकः। अत्वादिनमाग्यदशाहंस्तकीभवेदित्यस्यसर्वापदादत्तादिमाहुः। तत्र॥ ज्ञातमरणस्यनिवृत्तत्वात्॥ अतश्चि
मतउत्तर-क्रांतेरित्यादिविशेषाच्च॥ स्मृत्यर्थसारेपि। जननेमरणेवा प्रथमदिनादूर्ध्वं ज्ञातेपुत्रादीनांशेषेणैवशुद्धिरिति। घडउडी
तावपराकेवैवं॥ दशाहादूर्ध्वं ज्ञातेतुवृद्धसिद्धः॥ मासत्रयेत्रिरात्रस्यात्पणमासेषाद्विणीतथा॥ अहस्तनवमादूर्ध्वं
स्नानेनशुद्धिरिति॥ ॥ जननेत्वत्क्रांताशौचंनारूपेव॥ नाशुद्धिः प्रशवाशौचेत्यतितेष्वपीतिदेवलोके॥ ॥ पितुःस्नानंतत्रापि
भवत्येव। अत्वापुत्रस्यजन्मवेतिमन्त्रकेः॥ तच्चक्रांतिक्रांताशौचंदशाहादिज्ञात्याशौचविषयंनत्वनुपनीतादिनिमित्तत्रिरा
त्रादौ। उपनीतेतुविषयंतस्मिन्नेवातिकालजमितिआश्रयकेः। निर्दशंज्ञातिमरणेअतिक्रांतेदशाहेत्वितिमन्त्रकेश्च॥ माध
वीयेदेवस्तु। रात्रिपक्षात्रिरात्रस्यात्पणमासात्पद्विणीततः। परमेकाहमावर्षादूर्ध्वंस्नातोविशुध्यतीत्याह। तत्रापदना
पद्विषयत्वेनव्यवस्था॥ ३६वैकदेशे॥ देशांतरेतुस्नानमात्रं। देशांतरमृतंश्रुत्वात्कीवेवेखानसेयते। मृतेस्नानेनशुद्धिरिति
गर्भेस्नावेवगोत्रिणश्चित्पराशरौकेः। तल्लक्षणत्वाद्दृष्टमितिः। महानघांतरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः। वानोयत्रविभि
धंतेतदेशांतरमुच्यते॥ देशांतरंवदंतेकेष्विह्योजनमायतं। बत्वारिंशद्वयंन्येत्रिंशद्वयंतथैववेति॥ ॥ सतत्सर्वमातापि
तुभिन्नविषयं। तयोस्तुपितरौवेदिदिपूर्ववाक्यात्सदापूर्णदशाहादि॥ स्मृत्यर्थसारेपि। मातापितृमरणेदूरदेशेपिसंव
त्सर्धमपिपुत्रोदशाहादिकंपूर्णमाशौचंकुर्यात्॥ स्त्रीपुंसयोः परस्परं सपत्नीषुजीवमिति॥ सपत्नमातुस्तदहर्हृत्पितृप
त्यामपेतायांमातृवर्जदिजो ज्ञमः। संवत्सरेव्यतीतेपित्रिरात्रमशुचीर्भवेत्॥ हिनवर्णमातुःसपत्नीषुवैवमितिस्मृत्यर्थ
सारे॥ केचित्पितुःपत्न्यांप्रभीतायामोरसेतनयेतथेतिआहलोकैरोरसेपीदमाहुः। घडउडीतावप्येव॥ सतत्सर्ववर्णनृत्ये॥

यदा तु अहाद्यत्याशौचमध्ये सजातीयं विजातीयं चाप्येककालमुत्तरं न दाय्युत्तरं परं कार्यं न हर्षेण अदिः । स्वत्याशौचमध्ये
तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न हर्षेण विभुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव अभ्यतीत्युक्तं न सोक्तं ॥ तेन अहादिशावमये दशाहदिसु तर्केषु
न हर्षेण अद्विरित्यपरार्कः ॥ शावनिमित्तमस्य श्यत्वं च भवत्येव ॥ अद्विविवेकेषु शावेन अभ्यते सति रिति प्रागुक्ते सत्राण्यु
त्तराशौचे निवृत्तिरुक्ता ॥ तत्र । उत्तरस्य कालविक्रयनचलवत्यात् ॥ माधवीये यमोपि ॥ अद्य दृष्टिमादाशौचं पश्चिमेन स
मापयेत् ॥ यथा त्रिरात्रेषु काले दशाहं प्रविशेद्यदि । आशौचं पुनरागच्छेत्तसमाप्य विअभ्यतीति ॥ हारीतोपि । गुरुणा ल
घु अथ लघुना नैव गुर्विति ॥ गुरुत्वं लघुत्वं च कालकृतमेव । श्वानुरोधेन ॥ मित्ता हराप्येवं ॥ यत्तु आद्यानां योगपदे
तु ज्ञेया अदिर्गरीयसी ॥ मरणेण तत्र योगे तु गरीयो मरणं भवेदिति हारीतकोपादि तत्रास्य श्यत्वाभिप्रायं शावस्य गुरुत्वं
ज्ञेयं ॥ क्वचिदल्पकालेनापि दीर्घकालाशौचनिवृत्तिमाह देवलः ॥ परतः परतो अद्विरुद्धौ विधीयते । स्याच्चेत्तं च माह
हः पूर्वणे वा त्रिशिष्यते ॥ अस्यार्थः । अद्य दृष्टौ दीर्घाशौचे परतोऽ अदिः परमाशौचं । यदि पूर्वाशौचमुत्तरस्य पंचमदिना
त्परतोऽनुवर्तते तदा पूर्वणेव अदिः ॥ पूर्वस्योत्तराशौचाधीनकालव्यापित्वे पूर्वशेषादुद्विरित्यर्थः । यथा घृहमा
सगर्भपातनिमित्तघउहाशौचत्वमध्ये दशाहपाते पूर्वणे उत्तरनिवृत्तिः । यथा वा अमये स्नावपातनिमित्तचतुरहः पंचा
हयोरितिकश्चिन् । तत्र । दशाहवधिपूर्वशेषाभ्यावेद्वाक्यविरोधात् । षष्ठादिदिनेषु पराशौचमंतरात्रौ तु बह्वहो विना
श ॥ अस्मद्गुरुवस्तु पंचतमाह द्वात्रिंशत्तान् अहदियत्स्यादत्रास्मिन्विषये पूर्वणेव अदिः शिष्यते ॥ रात्रिशेषे अहादिपा
तत्राहाद्यत्याशौचानां परस्परं त्रिशेषे संघाते वनछादिद्विरित्यर्थमाहुः ॥ क्वचि पूर्वशेषेण अद्विरपवादमाह

वार्यस्यानृतकेनतकांतरे॥नृतकस्यांतरेयत्रस्तकंप्रतिपद्यते।स्तकस्यांतरेवायमृतकंयत्रविद्यते।नृतकांतरेभवन्नत्र
 अधिकवर्णेषुशर्वसंज्ञित।अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः।पूर्वाशौचंपरमाहोरात्रस्यद्विरूपेन्याद्यभागद्वयेऽन्याशौचपातेपूर्वे
 णअधिकः।भागद्वयोर्ध्वरात्रौस्तकांतरेद्वितीयात्पूर्वभिन्नास्तकांताद्युहादिरूपाच्छुद्धिरिति॥अपराकैवाशौचका
 लंत्रेधाविभज्यनिर्गुणविषयत्वेनेदमुक्तं॥अस्यनिर्मलत्वोक्तिरहोक्तिरेव॥अतः पूर्णाशौचात्परत्रावत्याशौचेहोरात्रद्व
 यमधिकं॥रात्रेरन्त्ययामेनुदिनत्रयमितिभट्टचरणोपदिष्टःपंथाः॥एतत्संहरणशौचसंपातएव।त्रिरात्रादिसंपातेतुप्र
 र्वशेषेणैवअधिकः॥द्विरात्रादिरुक्तेः पूर्ववाक्येर्दशाहविषयत्वात्।अपवादाभावे शेषशुद्धेरेवसामान्यतःप्रवृत्तिरितिके
 वित्।षडशीतोनुदशाहान्तेअहपातेपित्रिदिनवृद्धिरुक्ता॥रात्रिशेषेयदाशौचंपूर्वानधिकमापतेत्॥ऊर्ध्वदिनत्रयंपूर्वा
 ध्यामशेषेदिनत्रयमिति॥अनधिकंसमन्मनवा॥पूर्वाशौचात्पवर्द्धितद्वित्रिदिनमध्येऽधिकशौचांतरपातेनवर्द्धितस्याल्प
 वादधिकेनैवअधिकः॥अपवादान्तरमाहशंखः।मातर्यग्रेप्रमीतायामशुद्धौप्रियतेपिता।पितुःशेषेणअधिकःस्यान्मानुः
 कुर्यान्नुपहिणी॥पादत्रयंस्पष्टं।चतुर्थस्यत्वयमर्थः॥पित्राशौचमध्येमातृमृतोपित्राशौचांतेमानुःपहिणीमधिकांकु
 र्यादिति॥अत्रअशुद्धवित्युक्तेरात्महोदेःपितुराशौचाभावान्मातृमरणेनपहिणीत्पितुर्पूर्णमेवाशौचं।इयंनपहिणीत्तृती
 यादिदिनपरमाद्यदिनद्वये।प्रतिनिमित्तंनेमिन्निकादृतेरितिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादितिपितृचरणाः॥संयं
 आद्याशौचेनभातापित्रोराशौचाप्रगामोनास्तेन॥एवंभर्तुरपि॥इयंनपहिणीदशादिनात्पूर्वंमातृमरणेज्ञेया।दशम्या
 रात्रौतत्प्रभातेवामातृमरणेद्वहःअहसमुच्चिताः।पहिणीतिकश्चित्॥तन्न।गुरुणेलघोरंतर्गतेः।गुरुणात्तुअभ्ये

षयं॥ आचार्यसमुपवायं मातरं पितरं गुरुं॥ निर्दिष्टं तु व्रती प्रेतं न व्रतेन विपुज्यते शीतमनूक्तेः॥ निरहरणं मंत्यकर्म परं॥ एवं माताम
हस्य॥ यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप॥ तथा मातामहस्यापि दोहित्रः कर्तुमर्हतीति भविष्योक्तेः॥ मातापित्रोरु
पाध्याय आचार्ययोरोर्ध्वदोहिकं॥ कुर्यात्तामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतादितिकालादर्शाच्च॥ तत्रोत्पत्तिकर्मनिमित्तमस्य च
त्वं दशाहमस्तेव॥ सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखेनः॥ सोऽपि कुर्यान्नव आहुं अध्येतुं दशमेऽहनीति दिवोदासो
क्तवचनात्॥ अतएव ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतात्तिष्ठन्निरस्य त्रमातापित्रोर्गुरोश्चेति गौतमीये व्रतनिवृत्तेरेकप
र्युदासो नाशौचस्य॥ संध्यादिकर्मलोपस्तनास्ति॥ न त्वजोत्तरतः के कर्म ब्रह्मचारी स्वर्गं कर्तुमिदिति ह्येव गपरिशिष्टात्॥ पि
त्रोर्गुरोर्विपत्नोर्ब्रह्मचार्यपियः सुतः॥ स व्रतश्चापि कुर्वीत अग्निपिंडोदकक्रियां॥ तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लु
प्यते॥ अभिकायं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यं सः॥ शतिचंद्रिकायां संवर्त्तते॥ अत्र कर्मो नधिकाररूपाशौचनिषेधश्च॥
अपराकमाधवादयस्तु एकाहमाशौचमाहुः॥ आचार्यं वा पुष्पाध्यायं गुरुं वा पितरं वा॥ मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र
भोजनं॥ कृत्वा पतिनो तस्मात्प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत्॥ अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत्॥ एकाहमभिवर्द्धत्वा द्वितीये हनि अघ्य
तीति ब्राह्मणेः॥ तदन्नं भोजने तु प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं वा दिवोदासादयस्तु ब्राह्मणेः॥ प्रथमे हि संध्यादिलोपः॥ ब्र
ह्मचारी यदा कुर्यात्पिंडनिर्वाणं पितुः॥ तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विध्यतीति प्रजापतिवचनाद्वितीयाहादोऽपि षड्हा
नकाल एवास्त्यप्येवमात्रं नान्यदेत्याहुः॥ दशाहमस्य श्रुतेः पि कर्म गालानविधानार्थमेतदिति युक्तं॥ अत्यकर्मकरणे
तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्याशौचाभाव एव॥ सोऽपि ब्रह्मचार्यकाल एव॥ समावर्त्तनोक्तं तु पूर्वमृतानां अहाशौचं भव

निर्गमं
१४५

त्येव ॥ आदिहीनोदकं कुर्यादावृतस्य समापनात् ॥ समाप्रेतदकंदत्वात्रिरात्रमश्विर्भवेदिति मनूजे ॥ तत्रापि विविकल्पः ॥ पितर्यपि मृ-
तेनैषां दोषो भवति कर्हि विन ॥ आशौचं कर्मणो मे स्यात्तद्वत् ॥ अहं वा व्रतवारिणा मिति कुंदोगपरिशिष्टात् ॥ तथा कृतजीवः कुंठेन कि-
मप्याशौचं न कार्यमिति हेमाद्रिः ॥ **अथ कर्मतः ॥** **प्रिंशुकोक्तम् ॥** तत्र कार्येषु सत्रिधित्पत्तपवदीहितत्विक्स्वदेशं
शापस्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशित्यातुराणां ॥ संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजन आशुयुक्प्रतिष्ठाश्रुतीर्थार्थयात्रात्र-
यपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थं ॥ नाशौचमिति शेषः ॥ सत्री अन्नत्रवान् ॥ मुख्यसत्रस्य दीहितपदात्तसिद्धेः ॥ अती अनंतव्रत मा-
घस्नानमासोपवासादिभिर्यमवान् ॥ नव्हीतीनां व्रतश्रुतिविस्तृक्तेः ॥ एवं नाशौचं ॥ आतुरस्य याभिनाशार्थं दानादौ ॥ तुलादाना-
देः प्रारंभो नां दी आहुं संकल्योवा ॥ यजनंतडागोत्सर्गकोटिहोमादि ॥ लघुविष्णुः ॥ व्रतयज्ञविवाहेषु आहुं होमे च नेजये ॥ प्रा-
रब्धे सतकं न स्यादनारब्धे तु सतकं ॥ प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्यो व्रतसत्रयो नानां दी आहुं विवाहादौ आहुं पाकपरिक्रिये-
ति ॥ पाकस्य परिसेमं तात्क्रिया पाकप्रोक्षणमिति अहिप्रदीपः ॥ तीर्थेति ॥ आशौचे आकस्मिकतीर्थे प्राप्ते ॥ विवाहदुर्गम-
शेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ॥ तत्र सतकं तद्वत् कर्म यज्ञादिकारयेदिति पेक्षी न सिध्यते ॥ अत्र विशेषः प्राशुक्तः ॥ जपः पुरश्चर-
णादिः ॥ स्तोत्रपाठः अविच्छेदेन संकल्पितहरिवंशश्रवणादिश्च ॥ अत एवोक्तं ब्राह्मे ॥ गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य
कस्य विदित् ॥ एवं देवसृजादि ॥ मदनपारिजाते यमोपि ॥ शिवविश्वं नंदीक्षायस्य वाग्निपरिग्रहः ॥ श्रौतकर्मणि कुर्वीत स्ना-
तः अहिमवाप्तुयात् ॥ कालनियमाभावे तु हेयमेव ॥ उत्सवोऽथ यात्रादिः ॥ एषु नाशौचं ॥ अयं वाशौचाभावो न न्यगति-
ति आशौचं ज्ञेयः ॥ अत्र मूलमाकरे स्पष्टं ॥ अत्र दीहितस्य वभथात्सर्वमेवाशौचाभावः ॥ तदादित्वाशौचमस्येव ॥ प्रा-

रामः

१४५

गवभृथात्करोतिस्नातायामवभृथ इति ॥ पत्न्यारजसि विशेषोक्ते ॥ उभयत्राश्रुतिवस्य तुल्यत्वात्तेन वैतानोपासनाः कार्ये इति वैता
नलेप्यथ भृतादिन भवत्येव ॥ अतएवोक्तं माधवीये ब्राह्मे तद्वद्भृतिर्हीरस्यत्रैविद्यस्य महामये ॥ स्नानं त्वय्यभ्येयावत्तावत्तस्य न स
तकमिति वैतानोपासनाकार्या इत्यनेनैव सिद्धं त्विजादीहितानां चेति पुनर्हीरितग्रहणं यजमानि स्वयं कर्तृत्वार्थं स्नानप्राप्त्यर्थ
मिति विज्ञानेश्वरः ॥ वस्तुतस्तु हीरणीया संस्कृतस्य प्रागवभृथात्कर्मप्राप्त्यर्थं हीरितग्रहणं ॥ तथा वदं दोगपरिशिष्टे ॥ न हीर
ण्याः परंप्रज्ञेन कृच्छादितपश्चरन्निति ॥ अत्विजां वमधुपर्कान्तरमाशौचाभावः ॥ गृहीतमधुपर्कस्य यजमाना वत्तत्विजः ॥ पश्चा
दाशौचेपतितेन भवेदिति निश्चय इति ब्राह्मा ॥ अतएव राधाङ्गः ॥ वतुर्णावरणपदेऽन्येषामाशौचेऽन्येषां गम इत व्याख्या
ह ॥ एवं स्मार्त्तेऽपि तुलाकोटिहोमादौ मधुपर्कसति दोषाभावो ज्ञेयः ॥ यदुधारांभोवरणं यज्ञे इति तत्रापि मधुपर्कान्तर्ज्ञेयं ॥ तेना
धानपशुवंधादौ तदभावेऽन्ये भवन्तीति सिद्धं ॥ अपवादोऽन्तरमाह यारत्नकः ॥ वैतानोपासनाः कार्यः क्रियाश्च श्रुतिबोद्धव्यात् ॥ त
त्त्यागमात्रे स्नानोत्तरं स्वयं कर्तृत्वं ॥ औते कर्मणि तत्काले स्नातः ॥ अहमवाप्नुयादिति स्मृतेः ॥ त्यागातिरिक्ते तु औते स्मार्त्तं वा न्य
रेव कर्तृत्वं ॥ स्मृतके स्मृतके चैव अशक्तौ आरुभोजेनाप्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न हावयेदिति बृहस्पत्युक्तेः ॥ नित्यानि निवर्त्तरन्
वैतानवर्जं शालाग्नौ वैकेन्य एतानि कुर्यादिति पैठीनसी स्मृतेश्चेति विज्ञानेश्वरः ॥ एकत्र ह्यंष्ट्रार्थं ॥ तेन स्मार्त्तं कार्यमिति हारलता
यो ॥ हाहिरात्यास्तु विकल्पमाहुः ॥ अपराकादिनिवंधास्तु औते सर्वे स्वयं कर्तव्ये ॥ स्मार्त्तं तु त्यागान्यदप्येन त्यागमात्रं तु स्वस्य ॥ कर्म
वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्थर्शनात्स्वयं ॥ जन्महान्यार्वितानस्य कर्म त्यागो न विद्यत इति हारितोक्तेः ॥ शालाग्नौ केवलं होमः कार्य एवा
न्यगोत्रजैरिति जावालोक्तेऽप्याहुः ॥ आशौकेऽप्येव ॥ याज्ञिका अप्येव ॥ स्मृतके तु सत्तत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ॥ पिंडयज्ञं च हं होमम

नि० सिं०
१४६

सगोत्रेण कारयेदिति जातकरोने केशाचरुः स्मार्त्तस्थालीपाकः ॥ अत्र वणाकर्मोद्देशेति विज्ञानेन च ॥ प्रारब्धं तु संपिंडेनापि कार्यं न
वतत्कर्म कुर्यात् ॥ समाभ्योप्यभिविर्भवेदिति मन्त्रकः ॥ छंदोगपरिशिष्टेऽपि होमः श्रोतुं कर्तव्यं ॥ अत्रान्नं फलेन वा ॥ अकृतं हो
वेयं स्मार्त्तं तदभावे कृता कृतं ॥ अकृतं व्रीह्यादि ॥ कृता तं दुलादि स्मार्त्तं होमादौ तु विकल्पः ॥ शालात्रौ वैके शति प्रागुक्तेः ॥ यदा क
रणं तदा न्यक्षरा ॥ अत्रेदं तत्र म ॥ येषां बहुवादीनां ह्यदशयत्रमहोमेपि नाग्निविद्धे दस्तैर्न कार्यं ॥ तैत्तिरीयांश्च कार्यम् ॥ त्रिरात्रमा
यमानोऽग्निर्लौकिकः संपद्यत इति वचनात् ॥ समारूढत्वेनैतेनपिन कार्यं ॥ किंतु पुनराधानमेव ॥ समारोप्य प्रत्यवरोह्यो
त्तशौचापवादाभावादत्यक्तं कत्वा च ॥ अन्यथा पुनराधानमपि स्यात् ॥ यत्वा श्रुत्वा यतः ॥ तौ वापि स्रतकेशावेपर्वणीषि
मेहापदि ॥ पुष्यवत्यां च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥ स्मार्त्तोऽग्निस्स्रतकेशावेख्यन जुहुयाद्भिजः ॥ श्रोताग्निस्तसकृदुत्वा
समाप्ते वा स्वयंदुनेदिति तदपि समारूढं परंतदाह स एव ॥ स्मार्त्तोऽग्निरात्मनोऽप्येषामभावे स्रतकादिषु ॥ समारोप्य तदंतं तु वि
दत्य जुहुयात् स्वयमिति ॥ तथाह मनः ॥ प्रत्यहेनाग्निमुक्रियेति ॥ वैश्वदेवस्य त्वग्नि साध्यत्वेऽपि निवृत्तिः ॥ विप्रो दशाहमासीत् वैश्व
देवविजित इति संवत्तोक्तेः ॥ यद्यपि पंचयज्ञविधातुं न कुर्यात् नृत्पुत्रमनोरिति तेनैवोक्तेः ॥ पूर्वनिषेधोऽर्थस्तथाप्यापस्तंबा
नां वैश्वदेवस्य पंचयज्ञभिन्नत्वात् पृथक् निषेधः ॥ हरदत्तस्त्वाशौचेऽपि बहुवैश्वदेवः कार्यः ॥ तस्य ह्यवनयायो यदात्मा अ
चिरं देहा इति व्रतयज्ञस्यैवाशौचे विशिष्य निषेधात् ॥ ॥ संध्यादीनामप्यपवादादमाहा परां केऽप्युत्तरस्य ॥ संध्यामिष्टिं वरुं हो
मं यावै श्रीं समाचरेत् ॥ न त्यजेत् स्रतके वापि त्यज न गच्छेद्दधोऽभिजः ॥ स्रतके मृतके वैवसंध्याकर्म समाचरेत् ॥ मनसो चारयेन्म
जान् प्राणायाममृतेऽभिजः ॥ यत्तु स्रतके कर्मणां पागः संध्यादीनां विधीयत इति तत्सर्गसंध्यापरं ॥ अर्घ्यांतिमानसी संध्या

रामः
१४६

कुशवारीविर्जितेति शुद्धिदीयेत्यवनेके ॥ पैठीनसिल्वर्धेमंत्रो वाराणमाह ॥ सतके सावित्र्यां जलिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायं नमस्कुर्या
त् ॥ भरद्वाजोपि ॥ सतके सतके कुर्यात्प्राणायामममंत्रके ॥ तथा मातेन मंत्रास्तु मनसो चार्थमाजयेत् ॥ गायत्रीसम्पुगु चार्थसूर्याया
र्धं निवेदयेत् ॥ मार्जनं तु नवाकार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ ग्रहणे आ-डाहवप्याशौचापवादमाह व्या-धः ॥ स्मार्तकर्मपरिपागो रोहो
रन्यत्र सतके इति ॥ ॥ अथ द्रव्यतः ॥ मरीचिः ॥ लवणं मधुमांसं च पुष्पमलफलेषु च ॥ शककाष्ठतलेषु सुदधिसर्पिः पथः सुव ॥
तिलोपवाजिनैवेवप कापके खपं ग्रहः ॥ पाण्येषु वैव सर्वेषु नाशौवं सतके ॥ खयमेव स्वाम्पनुजया आत्यनत-रस्तादिपथः ॥
कये तुत-रस्तादावपि न दोषः ॥ पकंल दुकादि ॥ अपकं तंडुलादि ॥ एत-रस्तादावपि न दोषः ॥ अन्नसत्रप्र-रस्तादावपि न दोषः ॥ अन्नसत्रप्र-रस्तादावपि न दोषः ॥
कां न मेतेषां त्रिरात्रं तु ब्रती भवेत् ॥ अल्पगिर सोक्तेः ॥ पक्वान्नमोदनादि न तु भ-रस्तादावपि न दोषः ॥ पक्वान्नमोदनादि न तु भ-रस्तादावपि न दोषः ॥
ता ॥ तदीयस्य पदार्थस्य नाशौवं विद्यते क्वचित् ॥ ॥ अथ रस्तादौषे ॥ हेमाद्रौषं द्विशतमेत ॥ व्यापादयेद्य-आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ॥
विहितं तस्य नाशौवं नापि कार्योदकक्रिया ॥ शवदर्शनं पावदाशौचमस्यैव ॥ हतानां नृपगोविप्रेरन्व-स्व-वात्मघातिनामिति याज्ञव
ल्क्योक्तेः ॥ भविष्यो-स्व-रूपा मरणं विधा-शृंगीदं द्दु-सरि सपैः ॥ अंतात्पजविषो-ह-वेरात्मना वैवताडने ॥ पाखंडमात्रिताश्चैव महापा
तकिनस्तथा ॥ स्त्रियश्च यमिचारिण्य-आरूढयतितास्तथा ॥ न तेषां स्नानसंस्कारौ न आ-उंनसपिंडनं ॥ धालेपि ॥ शृंगीदं द्दु-नखिव्या
लविषवह्निक्रियाजलेः ॥ व्यालोगजः सुहूरात्परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां सतस्तयः ॥ नागानां विप्रियं कुर्वन् हतश्चाप्यथ विद्युता ॥ नि
गृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेन कुत्रचित् ॥ परं दारान्हरंतश्च द्वेषा-तुपतिभिर्हताः ॥ असमानैश्च संकीर्णैश्चोडा लाघैश्च विग्रहं ॥ क
त्वांते निहतास्तद्व-डास्तादि-समाश्रिताः ॥ शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाखंडाः क्रूरवृद्धयः ॥ क्रोधात्प्राप्य विषं वह्निं शस्त्रमु-धं न जले ॥

हंगिरा ॥ अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियेतामुदकादिभिः तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्यमिति क्रिया ॥ अस्यापवादो हेमाद्रौ भविष्ये ॥ प्र
मादादि कुर्यादपि न कुर्यात्सर्पतो मृते ॥ नागधजा विना न कुर्यात् ॥ बोधायनोपि ॥ अग्निपूर्वात्महं हृणं क्रिया लोपो विधीय
ते ॥ क्रियां त्यक्तं ॥ तत्र दुर्मरण निमित्तं दानादि कार्यम् ॥ तत्र विश्वप्रकाशादौ शातातपीये कर्म विपाके च ज्ञेयं ॥ आध्रुण निहिते
विष्वविष्वकं न्या विवाहयेत् ॥ सर्पदंष्ट्रे नागवह्नि ज्ञेयः ॥ सर्पश्च कान्वनः ॥ चतुर्निष्कमि ते हेमंगजं दद्याद्भुजे हते ॥ राज्ञा विनिहते दद्यात्
पुरुषं तु हि रा मयं ॥ वीरेण निहते धेनुं वैरिण निहते वृषं ॥ ह्येण नियते दद्याद्दध्या शक्त्या वकां वनं ॥ अथ्या मृते प्रदातव्या शया
तल्ली समन्विता ॥ निष्कमात्र सुवर्णस्य विधुना समविष्टिता ॥ शौचहीन मृते वैवंदि निष्क स्वर्णं जं हरिं ॥ संस्कारहीने त्रमृते कुमा
रमुपनाययेत् ॥ निष्कत्रय स्वर्णमि तं दद्याद्दृष्टं ह्या हते ॥ अनाहते हेनूपा लं स्थापयेत्तिज शक्तिः ॥ स्तकेण हते दद्यात् महिषं
दक्षिणां न्वितं ॥ क्षमिभिश्च हते दद्यान्नेगा भूमान् पंचवारिकाः ॥ दृष्टं दृष्टं हते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतं ॥ शृंगिणा निहते दद्याद्
धूमं वस्त्रसंयुतं ॥ शकटेन हते दद्याद्दुग्धं सोपस्करां न्वितं ॥ भगपात मृते वव प्रदद्याद्धान्यपर्यंतं ॥ अग्निना निहते कार्यमुदया
नं स्वशक्तिः ॥ दास्येण निहते वैव कर्तव्या सदने समी ॥ शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं ॥ दक्षिणां न्वितं ॥ अश्मनि हते दद्यात्तवत्सां
गां पयस्विनीं ॥ विषेण वमृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिमित्तं ॥ उद्ध्वनेन वमृते कपिकनकनिमित्तं ॥ मृते जलेन वरुणं द्रुमं दद्याद्दिनिष्क
कं ॥ विसर्पिका मृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥ घृतधेनुं प्रदातव्या कंठान्नकवले मृते ॥ कासरे गेन वमृते अष्टरुधु व्रतं वरे
त् ॥ अतिसार मृते लक्ष्म गायत्र्यां प्रयतो ज्ञयेत् ॥ शक्तिन्यादि अह अस्ते जपे दुडं यथोदितं ॥ विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं स
मायेत् ॥ अंतरिक्ष मृते कार्यवेदपारायणं तथा ॥ सस्त्रय पुस्तकं दद्याद्दृष्टं इत्युक्तं मृते ॥ पतितेन वमृते कुर्यात्स्वाजा
पत्यास्तु घोडश ॥ मृते वापत्परहिते कृच्छ्राणां नवतिं वरेत् ॥ एवं कृते विधाने तु विद्व्यादौ धृदेहिकं ॥ तथा वैधमरणेऽपि न दोषः ॥

कविः ॥ हेमाद्रौ विवस्वान् ॥ धर्मार्जना समर्थस्य कर्तुः पापं कितं पव ॥ ब्राह्मणस्याप्युशांतं तीर्थं प्राणविमोक्षणं ॥ अपराकैर्नैवां
वमन्यविधयस्त्रिस्थलीसेतो जेथा ॥ यत्तु गोडाः ॥ प्रयोगादिमरणं ॥ ब्राह्मणमिन्नविषयमित्याहुस्तद्वृषणं पितामहवरणेः प्रयागविधौ
श्रुतमिति नात्रोच्यते ॥ अत्र दशाहमाशौचं ॥ त्रिरात्रस्य आप्रकालगोचरत्वात् ॥ एवं मरणं तं प्रायश्चित्तेऽपि ॥ पूर्वोक्तं चात्महारेदीहाशौ
चादिनिषेधस्तदानीमेव ॥ वत्सरांतं तु सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ॥ गोब्राह्मणहतानां विपत्तिनां तथैव ॥ ऊर्ध्वं संवत्सराकुर्यात्सर्वमौर्ध्वदे
हिकमिति हेमाद्रौ षड्विंशन्मतात् ॥ एवं म्रेच्छी कृतानामपि ॥ गया आश्विनपिकार्यम् ॥ ब्रह्महावकृतं भ्रष्टगोघातीपंचपातकी ॥ सर्व
ते निष्कृतिर्याति गयायां पिंड्यातनादित्यग्निपुराणात् ॥ ब्राह्मेऽपि ॥ क्रियते पत्तिनां नुगते संवत्सरे कविः ॥ देशधर्मप्रमाणत्वाद्
याकूपे स्वबंधुभिः ॥ मार्तंडपादशूले च आर्द्धहरिहरं स्मरन् ॥ तत्र वर्षमभ्येक्ष्य मुक्तमपराकैर्वायुपुराणे ॥ अरूपहेतुहादं
कुर्यात् ॥ द्वादशहनिवाकुर्यात् ॥ कुक्कुटप्रथमे हनि ॥ **कारणलेखः** ॥ नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हभयान्नरे ॥ ततथा
तथा भवेत् ॥ नान्यथेत्येव ॥ ध्रुवी घमः ॥ मासः ॥ नारायणं समुद्दिश्य शिवं वायुं त्रदीयते ॥ तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्देवे नैव दम्यते
ति ॥ सचात्मघातादि प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः ॥ तदुक्तं हेमाद्रौ षड्विंशन्मते ॥ कृत्वा चांद्रायणं पूर्वक्रियाकार्यं यथाविधि ॥ ना
रायणवलिः कार्यो लोकगर्हभयान्नरे ॥ पिंडोदकक्रिया पश्चाद्दुषोत्सर्गादिकं च यत् ॥ एकोदिष्टानि कुर्वीत सपिंडीकर
णं तथा ॥ दिवोदासीये वृद्धशाततपस्त ॥ पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यास्तु षोडश ॥ मृते चापत्परहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत्
इत्याह ॥ इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादेविषयं ॥ इंद्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विघादिनशाघातयंति स्वमात्मानं रांडालादि हताश्च
ये ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिलुताः ॥ यथा आर्द्धप्रतन्वंति विष्णुनाम प्रतिष्ठितं ॥ तथा ते संभवद्भूमि नमस्कृत्य स्व

नि० सि०
१४९

यमुवे। अतिहेमाद्रौ तेनैकेके ॥ तत्रैव बोधायनोपि ॥ नारायणवलिं व्याख्यास्यामो गमिशस्तपतितसुरापात्मत्यागीनां ब्राह्मणहता
नां वहादृशवर्षाणि त्रीणि वा कुर्वतेति ॥ गृह्यपरिशिष्टे तु वांशलादित्याद्युक्तं ॥ दध्वाशरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनियततः ॥ प्रायश्चित्तं
तनुकर्तव्यं पुत्रेष्वांशायणत्रमित्युक्तं ॥ मदनरत्ने ब्राले ॥ प्रमादादपि निःशकस्त्वकस्माद्विधिवोदितः ॥ वांशले ब्राले श्रौतैर्न हतो य
नकुत्रचित्पातस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तसः ॥ वांशायणतत्प्रकृच्छयंतस्य विमुच्ये ॥ यदा कृच्छ्रान्यं च दशकृत्वा तु विधि
नादहेतुः ॥ बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तं ॥ स्मृतिरत्नावल्यां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा ॥ योग्यं च वात्सर्वं कार्यं
मित्युक्तं ॥ आत्मनो घातमुच्यते चरेत्वांशायणं ह्यं तत्प्रकृच्छ्रं चतुष्कं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥ अर्वाव संवत्सरात्कुर्याद्दहना
दि यथोदितं ॥ कृत्वा नारायणवलिं ममित्यत्वात्तदायुषश्चेति ॥ इदं चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुचितं कार्यम् ॥
अतएव बोधायनोक्तं द्वादशवर्षाणि त्रीणि वेति ॥ मदनपरिशिष्टे स्मृत्यर्थं सारे च ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा ना
रायणवलिः कार्य इत्युक्तं ॥ एवं त्रेह्यं कृतानामपि ॥ यत्तु कश्चिदाह पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ॥ आ
त्मघाते तु वचनादस्तु महाघाते केतुकथं स्यादिति ॥ सख्यमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्य जातिवधप्रायश्चित्तेन समुच्यं च दहन् दह्य
सूय्य एव ॥ न हि जातिवधनिमित्तं हस्त्रैः कार्यमिति वचनमस्ति ॥ पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादि विप्रवापते ॥ प्रागुक्तबोधाय
नवचनाच्चेति दिक् ॥ इह प्रायश्चित्ताहं एव ॥ प्रायश्चित्तानर्हाणं तु पतितो दकमात्रं कार्यमिति केचित् ॥ वस्तुतस्तद
हं नर्हयोर्वचनेऽनुपादानादविशेषात्तत्रापि नारायणवलिर्गया आर्क्ष्येति युक्तं ॥ पतितो दकविधिरुपि त्रिद्वयतिरिक्तवि
धयः ॥ स यथा ॥ हेमाद्रौ ब्राले ॥ पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तत्प्रकर्तुमिच्छति ॥ सहिदासीं समाहूय सर्वगोदत्तचेतनां ॥ अथ

रामः
१४९

ऊघटस्तत्तां यथावत्तं व्रीयापि । हेदासिगच्छमत्पेन तिलानां यसत्तरं ॥ तोयपूर्णं घटं वेमं सतिलं दक्षिणमुखी ॥ उपविष्टानु
शामेन वरणेन ततः । ह्रिय ॥ कीर्तये । तोयकिं संज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्वद ॥ निशंभ्यतस्य वाक्यं सालधमत्प्याकरोति ततः ॥ एवं कृते भ
वेत्तुः पतितानां न चोपयेति ॥ उदं च मृता हे कार्यम् ॥ पतितास्य दासी मृता ह्रिय राघटमयवर्जये देतावता यमुपचारितो भवतीति
मदनरत्ने विश्रुतेः ॥ उदं चात्मत्यागि विषयं । आत्मत्यागिनः पतितास्ते नाशो बोधकभाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना सतस्यभि
धानादिति गोशः ॥ यत्तु कश्चिद्वाह-आयः पतितो घटस्फोटनेन वाधवेहि कृतस्तद्विषयाणि क्रिया निषेधवाक्यानि । जीवत्येव त
स्मिन्नंत्यकर्म कृतत्वात्पुनः कारणभावादिति । संबंधत्यागेन जातवेरागस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापेक्षेति तादृशदि
विरोधमर्थरूपनमूर्खे इत्युपेक्षणीयं । न च कृतघटस्फोटस्य संश्रद्धा विविर्नेति वाच्यं । मनुना घटघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा
प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुंभमपानं । तेनैव सार्धं प्राश्येयः स्नात्वा उपजलाशय इत्युक्तेः । अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे सतत्प्र
संगतः ॥ अतो घटस्फोटनेन हि कृतस्यापि पित्रोदरं नारायणवलिः ॥ निषेधस्तपितव्यादिपरश्चेति तत्त्वं ॥ **वेविनुना**
रायणवली कृते येन कर्मसंघिडनवर्जं कार्यम् ॥ गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च । मुत्क्रमाच्च प्रसीतानां नैव कार्या स
पिडतेति वचनात् ॥ ब्राह्मणदिह ते ताते पतिते संगवर्जिते श्रुतिश्चाद्व्यप्रकारोक्तेश्चेत्याहुः ॥ ते हेमाद्रिस्थे पूर्वोक्तषड्विंशत
विरोधानिर्मूलत्वाच्च । अद्व्यप्रकारस्य बृद्धिश्चाद्व्यविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥ नारायणवलिरुक्ते हेमाद्यनुसारेण व्यते ॥ अल्ल
या कृष्णायामेकादश्या विष्णुयमेशिवे ब्रह्माणे प्रतप्यं च कुंभेषु प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्य अग्रे दक्षि
णाग्नेर्दधेः पुविष्णुरूपं प्रेतस्मरन् नाम गोत्राभ्यां मधुघृततिलमुत्तान् दक्षपिंडान् यज्ञोपवीत्येव दत्वाः । भर्च्यनद्यादि दद्या

नि.सं०
१५०

उनर्विंशत्यमं संप्रज्ञं रात्रौ नवसप्तमं वविप्राग्निमं शोपोषितः श्रोभस्तेषु पुनर्विंशत्यमं सप्तमं सप्तमं कोटिद्विविधना विष्णुयमप्रेतान्
विप्रानुपवेक्ष्य प्रेतस्थाने वैकं विष्णुस्मरन् पाद्यावाहना धर्मयुतं तद्विप्रश्नांतं कृत्वा स्नेहनादिकृत्वा नेत्रोषणे विजने व्रजणे
शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरूपिडान् दत्वा प्रेतनाम गोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पंचमं दत्वा अभ्यर्च्य ॥ अंतो म्यादृक् कृत्वा
दत्वा एकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रैः प्रेताय सतिलमुदकं शपयित्वा भुंजीतेति ॥ अत्र विशेषांतरं भट्टकृतं तेष्वपि
क्षतौ ज्ञेयम् ॥ सप्तमं हते तु वर्षपर्यंतं पूर्वदि एकं भक्तपूर्वकं अक्षयं च म्याभ्युपवासं न कृत्वा कृत्वापिष्टमयं नागं अनंतं
वासुकिं शंखपद्मककोटकश्च श्वतरं वृतराष्ट्रं शंखपालं कालियं तरुं कंकणिलेति नामभिः प्रतिमासं संप्रज्ञं पायसे
न विप्रान् संभोज्य वत्सरांते हेमं नागंगां च दत्वा नारायणं वलिकुर्यात् ॥ मूलं तु हेमाक्षौ ज्ञेयं ॥ अपरं के सप्तमं तरे । तदैव
उध्याति प्रेतो नारायणं वलोकते । यो ददाति क्रियापिंडं तस्मै प्रेताय वै सुतः । तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं अहमेव न संशयः ॥ वि
ष्णुं ब्राह्मणं समाप्नोतु त्रयोदशदिनं त्रयं । प्राशौचं पिंडदः कुर्यान्ननु तदं धुगोत्रजोः ॥ अथ विधानादशौचाभावः ॥
यथा यतिषु कृमतादिषु ॥ त्रयाणां मात्रमाणां च कुर्याद्गृहादिकाः । क्रियामसपिंडीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतारिभिः ।
त्रिदं अहणा देवप्रेतत्वं नैव जायते ॥ तत्संस्कारं वक्ष्यामः ॥ दत्तात्रेयः । एको दिष्टं जलं पिंडमाशौचं प्रेतसंक्रियां । न कु
र्याद्वार्षिकादन्यं द्रुहीभूताय भिक्षुवे । वार्षिकादिति पूर्वभाविमासिकादिनिषेधः । न तु दर्शादेः । सन्यासिनोऽप्यादि
कादिषु च कुर्याद्यथाविधिंति वायवीयोक्तेः ॥ पृथ्वीवंशे दये प्रजायतिः । अहन्ये कादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।

र.मः
१५०

सीपिंडीकरणंतस्यनकर्तृत्वं सुताहमिः । सप्तसीपिंडनादिनिषेधलुवादेनपार्वणोक्तेः ॥ तत्स्थानापन्नत्वं पार्वणस्यगम्यते ॥ नगिरगिरि
 तिब्रूयादेरं कृतोद्देश्यमिति वत् ॥ नारायणवलिश्चास्यकर्तृत्वाद्वादेशोहनिः । अस्यपार्वणेनसमुच्चयोज्ञेयः ॥ तंचसएवाहः । कृत्वा
 विष्णोर्महापूजां पायसं विनिवेदयेत् ॥ अन्नोदुत्पातुतच्छेषं व्याहृतीभिः समाहितः । यतीनगृहस्थान्साधून्वानिमंत्र्य द्वाद
 शायराव ॥ अभ्यर्च्य गंधपुष्पाद्यैर्मंत्रैर्द्वादशनामाभिः ॥ संभोज्य हव्येनाग्नेन दक्षिणं निवेदयेत् ॥ त्रयोदशं द्विजत्रेष्टमात्मसं
 शंसं यतेंद्रियं ॥ विष्णुं यथा तथा अभ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः । दद्यात्पुरुषसूक्तेन गंधपुष्पादिकं क्रमात् ॥ वस्त्रालंकरण
 दानि यथाशक्ति प्रदापयेत् ॥ उच्छिष्टसन्निधौ तस्य दर्शनासीर्य भूतले । भूभुवः स्वः स्वर्गाय कृतस्मे दद्याद्दलित्रयं । अश्वमे
 धसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च । यत्फलं तत्तन्नेदं स्वयः करोति यतिः क्रिया ॥ पुच्छते तु प्रागुक्तं ॥ ॥ **मृता जीव** शुद्धे मृते
 सीपिंडे राशौ चादिकार्यं न वा । तदुक्तं हेमाद्रौ लिंगे । मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयं । कालं गते द्विजे भूमौ खने वापि द
 हतवा । पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषो न विद्यते ॥ जीवत्यपि विशेषस्तत्रैवोक्तः । नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वा संप्रजेत वा । बांधवेपि
 मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते । मृतकं च न संदेहः स्नानमात्रेण भुज्यति । एतद्योगिविषयः । योगमार्गगतोपिवेति तस्याप्युक्तः ॥
 तथा हि ताग्नौ प्रोक्षितमृते तस्यास्थिराहा सर्वं पुत्रादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपश्च नास्ति । अनयिमत उत्क्रांते राशौ
 चादि द्विजानिषु ॥ दाहादग्निमती विद्याद्विदेशस्थे मृते सतीति स्मृतेः ॥ एतत् प्रागुक्तं ॥ अब्रह्मेत्येव संभवेदाहः । आहिताग्नौ
 विदेशस्थे मृते सति कलेवरं ॥ निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयेरपि दाह्यत इति ब्राह्मणेनोक्तं । तदभावे ह्यंशो गपरिशिष्टे । विदेशमर
 ते स्थीनि आहृत्याभ्युपसर्पिषा ॥ राहये दक्षिणा द्वाघपात्रं न्यासादि सर्ववत् ॥ अस्थामलाभे पर्यागि शकलान्मुक्त
 तत्रापि त्रिरात्राशौचं परं दाहवदिति शिष्टम् ।

नि. नि.
२५९

यावता ॥ राहयेदस्थि संख्या निततः प्रभृतिस्ततः काहेमाद्रोषाद्रिंशन्मते ॥ कुर्याद्दुर्ममयप्रेतं कुशेच्छिशतघटिभिः ॥ पालाशी
भिः समिद्रिवा संख्यायेवं प्रकीर्तिता ॥ भाविष्ये ॥ चत्वारिंशत्किरः स्थाने ग्रीवायां वदशेवतु ॥ वाङ्मेकशतं दद्याद्दिशति वतथो
रसि ॥ उदरे विंशतिं दद्यात्तु विंशतिं कटिदेशयोः ॥ ऊर्वे श्वेव शतं दद्यात्तु त्रिंशतं जंघयोर्द्वयोः ॥ दद्याच्चतुष्टयं शीर्षे षड् दद्याद्दुष
णहयोः ॥ पादौ गुलीषु दशैव दद्यात्तु प्रेतकल्पना ॥ मदनरत्ने यज्ञयाश्च ॥ शिरस्य शीतार्धं दद्याद्ग्रीवायां तु दशैवतु ॥ वाङ्मे
कशतं दद्याद्दशैवांगुलीषु ॥ उरसि त्रिंशतं दद्याद्दिशति जठरोदरे ॥ दादशाधं दृषणयोरष्टाहं शिश्नश्चतुः ॥ ऊर्वे श्वेकशतं
दद्यात्त्रिंशतं जंघयोर्द्वयोः ॥ पादौ गुलीषु दद्याद्देतस्येतस्य कल्पना ॥ मस्तकेनालिकेरंतु अलावेतालुके तथा ॥ पंचरत्नं मुखे
न्यस्य त्रिहृत्पां कदलीफलं ॥ वदुषोक्तकपर्दो होनाशिकायां तु कालकं ॥ कर्णयोर्वेत्तपत्राणि के शो वटप्ररोहकाः ॥ नाल
कं कमलातां तु श्रृंगस्थाने वनिहिषेत् ॥ मृत्तिका तु वसावातु हरितालकं गोधूके ॥ अकेतुपारजं दद्यात्पुरीषे पित्तलं तथा ॥ सं
विष्टितं लपिष्टं तु मांसं स्याद्यवपिष्टकं मधुस्याहो हितस्थाने त्वचस्थाने मृग ॥ त्वचास्तनयोर्जलके देये नाशाय शतपत्र
कं ॥ कमलेनाभिदेशे स्यादंजाके दृषणात्रिते ॥ लिंगे च रक्तमलं तु परिधानं दुकूलकं ॥ गोमूत्रं गोमयं जंघं सर्वोषध्यादिसर्वत
इति ॥ **इदं निरुपेयं** ॥ तत्रैव दृक्मनुः ॥ प्रोषितस्य तथा कालो गतश्चेद्वा दशादिकः ॥ प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतप्राधानिका
स्येत् ॥ दृष्टस्य ति ॥ यस्य न श्रूयते वाज्ञाया द्वादशवत्सरं ॥ कुशपत्रकदाहेन तस्य स्याद्द्वववारणं ॥ भविष्ये ॥ पितरि प्रोषिते तस्य न
वाज्ञानेव वागमः ॥ ऊर्ध्वं पंचदशाध्यात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकं ॥ कुर्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ॥ तदा दीन्येव सर्वाणि प्रेतक
र्माणि कारयेत् ॥ द्वादशावप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तं ॥ **गृह्यकारिकायां तु** ॥ तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यर्ध

ॐ

रामः
२५९

एकेनशरेणपुष्पाकारंशरखंडयुगलेनभुजद्वयंजेषाद्वयंरनिर्मायेतिशेषः४

तःक्रिया॥ऊर्ध्वपंचदशाक्षानुमध्यमेवयसिस्मृता॥द्वादशाक्षसाधूषुत्तरेवयसिस्मृता॥चांद्रायणत्रयंकृत्वात्रिंशत्कृद्वाणिवा
सुतेः॥कुशैःप्रकृतिदग्धाकार्यः॥शौचादिकाःक्रियाः॥इत्युक्तं॥पराशरः॥देशांतरगतोनष्टतिथिर्नज्ञायतेयदि॥कृत्वाष्टमीय
मावास्याकृत्वायेकादशीमिया॥उदकं पिडदानं वतत्रश्राद्धं चकारयेत्॥पुत्राहितानिः॥हरणशौचंअनाहितानेकत्रिरात्रं॥अना
हितानेर्दहस्तदाह्यागृह्याग्निनाकृप्य॥तद्वलाभेपलाशानां वृत्तेः कार्यः पुमानपि॥वेष्टितवस्तथायत्नात्कृत्वासारस्यचर्मणा॥
ऊर्णास्त्रेणवध्वातुप्रलेप्रयोयवेस्तथा॥सुपिष्टेर्लसंमिश्रेर्दग्धमश्नतथाग्निना॥असौख्यंयलोकायखाहेत्युक्तास्ववांध
वैः॥एवंयणशरंरग्धात्रिरात्रमभुविर्भवेत्इतिबालोक्तेः॥अद्विरात्रंनदाहमध्येदाहे॥तत्रप्रापितेकालशेषःस्यादित्युक्तेः॥
किंतुतदूर्ध्वं॥तत्रपत्नीपुत्रयोःपूर्वगृहीताशौचयोर्दशाहाद्येव॥गृहीताशौचयोस्तत्रिरात्रं॥पत्नीमृतोभर्तुश्चैव॥सपत्न्योश्चैव
पितृस्मृत्यर्थसारे॥अन्यसर्पिडांतांतुसर्वत्रपत्नीशरहाहेत्रिरात्रं॥तदाहंगिरः॥देशांतरमृतंअवानाशौचंवेत्कथंचन॥काला
त्ययेपिकुर्वीतदालकालेदिनत्रयमिति॥स्मृत्यर्थसारेतुगृहीताशौचानांस्नानमात्रमुक्तं॥बह्वचपरिशिष्टेपि॥अथातीतसंस्का
रः॥सर्वेदंतद्दशाहस्यातत्रैवसर्वसमापये॥दूर्ध्वमाहितानेर्दाहासर्वमाशौचंकुर्यादग्रेषुपत्नीपुत्रयोःपूर्वमगृहीताशौच
योःसर्वमाशौचं॥गृहीताशौचयोःकर्मागंत्रिरात्रमिति॥षड्गृहीतावप्येवं॥विश्वादर्शंतुप्रतिकृतिदहनेत्वग्निदेस्यात्रिरात्रमि
त्युक्तं॥द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरंदाहेतुपुत्रादीनांसर्वेषांत्रिरात्रमतिकल्पतरु॥दिवोदासादयः॥॥अथप्रतसंस्कारेकालः॥
हमाहौगार्ग्यः॥अथहृशवसंस्कारेदिनंनैवविशोधयेत्॥आशौचमध्येसंस्कारेदिनंशोधंतुसंभवे॥आशौचविनिवृत्तौचेत्युनः
संस्क्रियतेमृतः॥संशोधयेद्वदिनंत्रात्यमूर्ध्वसंवत्सराद्यदि॥अतकार्याणि कुर्वीत अष्टतत्रोत्तरायणं॥कृत्वापहृस्यतत्रापि

अनाहिता
ग्निं

नि.सिं.
१५२

जपेत्तु दिनैः ॥ वाराहे चतुर्थे हिमगे वदे द्वादशे च विवर्जयेत् ॥ प्रेतकृत्यं यती पाते वै च तो परिधेतथा ॥ करणे विधि संज्ञे वशे नैश्चरिने तथा ॥
त्रयोदशे विज्ञे एण जन्मतारात्रये तथा ॥ जन्मदशम एकोन विंशति जन्मताराः ॥ भारते न प्रोक्ष्य पदयोः कार्यतत्राग्नेयवमारुत ॥ रा
रुणे पुनर्वसुर्वे प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥ काश्यपः ॥ भरण्या दौमघा श्लेषा मूलं द्विवराणां निच ॥ प्रेतकृत्येति दुष्टानि वनिष्ठाद्यं च पंचकं ॥
फल्गुणी द्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसु ॥ आषाढे देविशाखा च भाणि द्विवराणां निच ॥ ज्येष्ठिर्नारदः ॥ चतुर्दशेति थिनं दं भद्रं
अकारवासरो ॥ सिते ज्येष्ठारस्तमयं ह्यं धिभं विषमां धिभं ॥ सुक्रपहं च संत्यज्य पुनर्दहनमुत्तमं ॥ वस्त्रतराधृतः पंचन रुत्रेषु वि
जन्मसु ॥ पौष्ण बलै र्हयोश्चैव दहनात्कुलनाशनं ॥ अस्यापवादमाह तत्रैव वैजवापः ॥ प्रेतस्य सा द्वादशस्य प्राप्ते त्वेका
दशे हनि ॥ न रुत्रतिथि वारादि सोधनीयं न किंचन ॥ युगमन्वादि संक्रांति दशे प्रेत क्रिया यदि ॥ देवादापतिता तत्र न रु
त्रादि न शो वयेत् ॥ विश्वप्रकाशे पि ॥ गुरुभार्गवयोर्मौख्ये पौषमासे मलि मुवे ॥ नातीतः पितृमेधः स्याद्भुया गोदावरी वि
ना ॥ दानमपि तत्रैवोक्तं ॥ भद्रायां भूमि दानं स्यात्त्रिपादहर्हिरण्यदः ॥ वारे पुनर्द्विदेव ते वा सो दानं विधीयते ॥ धनिष्ठा पं
चक मृते पंचरत्नानि दापयेत् ॥ एकाशीति पलं काश्यपं तदर्धं वा तदर्धकं ॥ न वध एत्रिपलं वापि दद्याद्विप्राय शक्तिः ॥ इत्य
लं प्रसंगेन ॥ ॥ हेमाद्रौ वृक्षमनु ॥ अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्योर्ध्वं देहिकं ॥ प्रायश्चित्तमसौ स्मार्ते कृत्वा श्रीनादधीत
च ॥ जीवन्त्येदिसमागच्छेत्तकुंभे निमज्जते ॥ ३ ॥ कृत्य स्नापयित्वा स्य जात कर्मादिकारयेत् ॥ द्वादशाहं व्रत कुर्यात्त्रिरात्रम
थ वा स्यतु ॥ स्वात्मे ह्येतत्तां भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥ अग्निना धाय विधिव द्वाप्य सोमेन वा यजेत् ॥ अथै दानेन पञ्चानां
रिं गत्वा च तत्र तु ॥ इष्टिमा पुष्पांती कुर्यादक्षितांश्च कर्तुं सतः ॥ अनाहिता मेक्षु वरु ॥ मृतवार्तामात्र अवणत्वा श्वला यन ॥

तदर्थं तु

रामः
१५२

सुरभएवयस्मिन् जीवे मृतशब्द इति ॥ यस्य तु जीवत एव मृतिवार्ता शुक्ला स्त्रिया सहगमनं कृतं तदा ते द्वेधमेव । भर्तृमरणं ज्ञातस्यै
व निमित्तत्वात् प्रभात्वस्य गोरवेणा युक्तत्वाच्चेति केचित् ॥ तन्न । मरणं हानस्य निमित्तत्वे । तीक्ष्णनागतयो रपि जीवापत्तेः । भर्तृवैधराह
भावेन तस्याः सहगमनाभावाच्च । तस्मादाशौचवज्ज्ञातमरणस्यैव निमित्तत्वं । नवात्रतदस्ति । परं काम्यं मरणमस्तु । अत आत्मनन
दोषो स्येवेति तातवाराः ॥ तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरात्रमाशौचं ॥ ॥ तद्विधिं वा ह शौचकः । अथ न स्यामि सर्पस्य संस्कारविधिमुत्त
मं । सिनीवाल्यां पौर्णमास्यां च चम्यां वापि कारयेत् ॥ कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि । वधं प्रख्यापयेत्पापी वरे क्व च्छुं श्रुत
इति । वधो हि जन्मनि कृते लोहदंडं हि जायते । दद्यात्पापविशुद्ध्यर्थं त्रिधा यकुटुबिने ॥ विप्रायः लोहदंडं च तन्मूल्यं वापि दद्यात्
तन्मूल्यमाह । निष्कत्रयं हि निष्कं वा निष्कमेकं कनीयसं । अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्कं तद्वर्धकं ॥ स्नात्वा गत्पततो बलदंडं
दत्त्वा हि जायते ॥ इदं स्वर्णरूप्ययोः शक्त्या ज्ञेयं ॥ ॥ संस्कारमाह । प्रियंगुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा पुनः ॥ कृत्वा सर्पा कृति
शूर्पे निधाय प्रार्थयेद्दहि ॥ इति पूर्वमृतः सर्पश्चुस्मिन्निष्ठे समाविश । संस्कारार्थं महं भक्त्या प्रार्थयामि समासतः । वस्त्रोपवी
तगंधाद्यैः संपूज्य च हरेद्दहि । कुर्यात्संस्कारसंकल्पं प्राणायामधुरः सरं ॥ यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्पसंस्कारकर्म तु । लोकि
कार्ये प्रतिष्ठाप्य समिधा दातानमाचरेत् ॥ कृत्वा धाधानमोधारव रुषीन्वयथाविधि । सर्पं गृहीत्वा यत्नेन विंतिमारोपयेत्सु
धीः ॥ अवेण जुहुयादाज्यमग्नौ व्या हृतिभिस्त्रिभिः ॥ सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्या हृत्पावसमग्रया । आज्यशेषं अवेणे वसर्पे दे
हनिषेचयेत् । वमसंस्थे जलेः सर्पं व्या हृत्पाभ्युक्ष्य पाणिना । अग्नेरह्ण श्यनया सर्पायाग्निं प्रदापयेत् ॥ उपतिष्ठेद्
ततोऽग्नेरग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य वारिभिः । विंतिं कृत्वाथ संस्तीर्य कुशैरग्नौ यकाश्रवे ॥ पयुः स्याग्निं परिस्तीर्य पाणिभिश्च समर्चयेत् ॥ ३

धावर

नि० सि०

११३

त्यक्तमनमोक्तसर्पमंत्रतः ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतोवापि कृतः सर्पवधो मया । पूर्वजन्मनिवासपतत्सर्वं हंतुमर्हति । क्षीराज्येन ततश्चाग्निं प्रोक्ष्य
हृतिर्जलेः । नास्थिसंनयनं कुर्यात्स्नात्वा च मृगहं व्रजेत् । व्रतव्र्यादिकं कार्यं त्रिरात्रांशो वमिष्यते ॥ सर्वलंतुवतुर्थं हि स्नात्वा विप्रान्
समर्चयेत् ॥ सर्पो नंततथा शेषः कपिलो नाग एव च । कालीयः शंखपालश्च भूधरश्चेति नामभिः ॥ गंधधूप्या हृते ह्येषा पादौ रवये द्वि
जान् ॥ घृतपायसमध्वेष्टद्विज्ञानं होवभोजयेत् ॥ एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि । सर्पहिंसा कृतात्पापानुच्योतेनात्र संशय
इति ॥ इति सर्पसंस्कारः ॥ ॥ क्वचित्तु जीवतोऽप्येत्युक्तं कर्माशौचं वकार्यम् । यथा प्रायश्चित्तानि चोः पतितस्य घटस्फोटः । दासी घट
मया पूर्णपर्यस्येत्तव न यदा ॥ अशोरात्रमुपासीर-नाशौचं वांधवेः सहेति मन्त्रेः ॥ तस्य विद्यागुरुयो निसंबंधाश्च सन्निपात्य
सर्वा एषु दकानि प्रतकार्याणि कुर्यात् । पात्रं चास्य विपर्यस्येत्तुर्दशः कर्मकरो वा । वकरात्पात्रमानीय दासी घटात्तरयित्वा दक्षि
णां मुखः यदा विपर्यस्येत्तु मनुदकं करोमीति नाम त्राहं सर्ववालभेरन् प्राचीनादीति नो मुखशिखा । अथ उपस्थश्च पात्रं प्रविशेत्तु
शित्तो तमोक्तेश्च ॥ प्रायश्चित्नाहं स्पष्टस्फोटः कृतेऽपि संग्रहविधिमाह स एव । यस्तु प्रायश्चित्तेन अभ्यर्त्तस्मिन् अर्द्धशतकुंभं पात्रं
पुण्यं ददात्तरयित्वा स्मवंती भ्यो वातत एनमुपस्थस्येत्तु रथा स्मेतत्पात्रं दद्युः ॥ मासप्रभृतिगत्संज्ञेः क्षांत्यादौः शांता पृथिवी शां
तं विश्वमंतरिहं योरोचनं क्षमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुभिः पावमानीभिस्तस्मादिभिः कृष्णां देवाज्यं जुहुयाद्विराट्पदद्याद्वा वाचाया
य ॥ यस्य तु प्राणं तिकं प्रायश्चित्तं स भूतः । अभ्येदेत देव शांत्युदकं सर्वेषूपपातकैश्चित्ति यथा जीव-कृच्छ्रे कृते त्रिरात्रमित्यलं प्रसंगेन
॥ ॥ एवं सापवादोऽशौचेऽर्द्धे प्रतिशाखं भिन्नेऽप्यंतकर्मणि साधारणं किं विदुम्येत ॥ तत्राधिकारिणः प्रागुक्ताः । सर्वाभावे धर्मपु
त्रेण वा कार्यः ॥ अथ पुण्यसुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ॥ पिंडोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय वेति वचनात् ॥ गृह्यपरिशिष्टे ॥

रामः

११३

असगोत्रः सगोत्रोवायदिस्त्रीयादिवापुमान् ॥ प्रथमेऽह्नियोदद्यात्सदृशं हंसमापयेत् ॥ तद्यापि उमिति शेषः ॥ भविष्यो ॥ यत्र
 दक्षिणेतपि उतत्र सर्वसमापयेत् ॥ ब्राह्मणि ॥ प्रथमेऽह्नियोदद्यात् प्रेतायां न समाहितः ॥ अन्नं न वसुधान्येष स एव प्रददात्यपि ॥
 केचित्तु अग्निं दद्यादिति व्यावहृते ॥ असगोत्रः सगोत्रोवायोऽग्निं दद्यात्सखेन ॥ सोऽपि कुर्यान्न व आहं अध्येतुं दशमेऽह्नीति दिवोदा
 सीय वचनात् ॥ तत्रेव ॥ दद्यात्स्नानस्थमा सन्नधर्मोऽमीलितलोचनं ॥ भूमिस्थं पितरं पुत्रो यच्छिदानं प्रदापयेत् ॥ तद्विशिष्टं गत्या
 आप्ता दशमेऽह्नीति दद्यात् ॥ ॥ तानियथा ॥ मोरुं देहि हृषीकेश मोरुं देहि जनार्दन ॥ मोरुं देतुं प्रदत्तेन न मुकुंदः प्रियताममेति
 मोरुं देतुं मे त्रः ॥ देहिका मुष्मिकं यच्च स प्रजन्मा जितं अरण्यं ॥ तत्सर्वं अक्षिमाया तु गामेतां ददत्तो ममेति अरण्यधेनोः ॥ आजन्मो
 मर्जितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ तत्सर्वं वाशमाया तु गोप्रदानेन केशवेति पापधेनोः ॥ ॥ भारते ॥ अक्षपदे दिवा भूमौ ग
 यायां कोत्तरायणे ॥ धन्यास्तात मरिष्यंति हृदयस्थे जना देन ॥ हे मादो वाराहे ॥ व्यतीपातोऽयं संक्रांतिस्तथैव ग्रहणं रेव ॥ आपकाल
 रत्नदा सर्वे यदाष्टम्युत्पस्थितः ॥ व्यासः ॥ आसन्नमृत्युना देया गोः सवत्सानुपूर्ववत् ॥ तदभावे तु गोरेव नरकोत्तारणाय च ॥ त
 दायदि न शक्नोति दानुं वै तारणी तु गोः ॥ - - - - - दत्त्वा दद्याच्छुभोऽयमृतस्य तु ॥ मदनरत्ने जातकर्मणः ॥ उत्क्रांत्यादि निदाना
 नि दश दद्यान्मृतस्य तु ॥ गोभूतिलहिरण्याम्बवा सोऽपि त्रैलोक्ये ॥ रूपं लवणमित्याहुर्दशदानान्यनु क्रमात् ॥ एतानि द
 दानानि नराणां मज्जन्मनो ॥ कुर्यादभ्युदयार्थं तु येन पितृपरत्रये ॥ ब्राह्मे ॥ ता अपात्रितिलैः शर्तं प्रस्थमात्रं दद्यात् ॥
 सहिरण्यं च ततो दद्याच्छुभं विज्ञानुसारं ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा लभोगतिरुत्तमम् ॥ क्रिया निबधेगा रुडे त्वहोदा

शक्नोत्यो रुक्मदा ४

नि.सिं.
२५०

नान्युक्तानि। तुल्यसि सानि चो कृत्वा शालग्रामशिलां तथा ॥ तिला लोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा ॥ सप्तधान्याश्चैति
वसुकेकं पावनं स्मृतं ॥ उक्तांति वेतसो यो न दृष्टादानीं ॥ वैवीहि ॥ प्रेतपि कृत्वा तं प्रेतं शवधर्मेण दाहयेत् ॥ तत्रैव परिशि
ष्टे ॥ प्रियमाणस्य कर्णे तु पुण्यं मंत्रान् उपेत ॥ दृष्टादादानीं निवेतरणी धेनून् कृत्वा तं प्रेतं शवधर्मेण दाहयेत् ॥ तत्रैव परिशि
ष्टे ॥ कर्ता तस्य कर्मधिकारार्थं त्रीन् कृत्वा न कुर्यात्तितत्रैवोक्तं ॥ यत्तु देवघातिका ननु मर्षा मेधुपर्कदानमुक्तं तन्निर्मले ॥
॥ **प्रथमं दुर्मरणे दिवो दासीये** ॥ चांशलो दिहते विप्रत्वं तरे कृत्वा तं पितृ ॥ कृत्वा नि कृत्वा चांशुः कृत्वा अक्षितं प्रकीर्त्तितं ॥
देवजानीये जावालि ॥ भूदेण दधो यो विप्रो न लभे ॥ श्वती गातं ॥ प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत बालाणः पापमुद्धये ॥ चांश
नसंपरा कं व प्राजापत्यं विशोधनं ॥ गृह्यकारिकायां ॥ उदक्या स्रुतिका वापि यदि प्रेतं स्पृशति हि ॥ तस्यैष विधिर
दिष्टो वा तस्यैव महात्मना ॥ एषः स्मृतिकोक्तः ॥ मदनरत्ने स्मृत्यंतरे ॥ ऊर्ध्वो हि ह्यधो हि ह्योभयो हि ह्योतथैव च ॥ अ
स्य स्य श्नेने श्वेव खट्वादिमरणे पितृ ॥ श्वानकव्या दसं स्य श्ने कर्पा कीदोऽवेपि च ॥ एतदोषानुसारेण प्रायश्चि
त्तं समाचरेत् ॥ कृत्वा तं पितृ पंचदशान् श्वांश्च त्रयमथापि वा ॥ उक्ते तदानीं संपाद्य शवधर्मेण दाहयेत् ॥ गृह्यका
रिकायां ॥ खट्वायां मरणे चैव त्रीन् स्त्रीन् कृत्वा प्रकल्पयेत् ॥ संप्राप्य जेतुं संस्पृष्टो मृतो देवात्कथंचन ॥ एकत्रिंश
ता कृत्वा अक्षितं मनीषिभिः ॥ कुणपे त्वर्चदधो विना स्पृष्ट्वा तज्जातिभिः ॥ तत्स्य श्ने दूषणं च त्रिभिः कृत्वा विप्र

एमः
१५४

ध्याति ॥ धर्मप्रदीपे तु चांडालस्तुतिको दक्यास्य छेप्रे ते तथैव च ॥ तस्य पापस्य शुभ्यर्थं कृच्छ्रायं च दशाक्षरे दितुं ॥ मनुः ॥ अत्र
ग्यां ह्यहुतिः सास्या चूडसंपर्कदृषिता ॥ अत्रापि कृच्छ्रं च ॥ अस्य च स्पर्शने वेवेत्युक्ते ॥ तत्रैव ॥ रात्रौ वारात्रिशेषे वा मयते वे
द्विजातयः ॥ दाहं कृत्वा यथा न्यायं होषि हो निर्वपेत्सुतः ॥ राजस्वलागमिण्यादिमृतो नुव हामः ॥ निर्णयामृतो यमः ॥ संध्या
या वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ॥ नवत्रा च च नो कुर्यात्कृतं निःफलं तत्रैव ॥ एतद्दिनमृतस्य रात्रिनिषेधार्थम् ॥ य
नुस्कां दे ॥ यदि रात्रौ दाहे तस्य संप्राप्तिर्दहनस्य तु ॥ परे ह्यनुदिते सूर्ये कार्या तस्योदकक्रिया ॥ दधस्य तु न वे कार्या रात्रौ
यात्तदकक्रियेति तन्निर्मूलं ॥ रात्रिमृतस्य तु तत्रैव संग्रहे ॥ रात्रौ दधानुपिंडांतं कृत्वा वपनवर्जितं ॥ वपनं नेष्यते रात्रौ च
स्तना वपनक्रियेति ॥ वपनं तु प्रातस्तत्र सर्वैः पुत्रैः कार्यं ॥ गंगायां भास्करे हस्ते पातयित्वा पुत्रोर्गुणैर्मृता ॥ आधोने सोम
धाने च वपनं संप्रसृतमिति स्मृतेः ॥ मरणस्यानंगित्वानैमित्रिकमिदं तदेवं संग्रहवनेन परे द्युस्तु कथ्यते ॥ तीर्थवत् ॥ तेन कस्यचि
दाहो गतोक्तिश्चिन्त्या ॥ मदनरत्ने गालवः ॥ प्रथमे हनि कर्तव्यं ॥ वपनं चानुभाविता ॥ अतस्पर्शश्च श्मश्रादिवापयित्वा यदा दहयेत् ॥ आशौ
चां ते तु पुनः कार्यं विधिवत् ॥ मदनपरिजाते प्येवं ॥ तेन सर्वस्यास्य निर्मूलत्वोक्तिरशोक्तिरेव ॥ स्मृतिरन्नावल्या ॥ शवंशमुषि
तं चेत्री कृच्छ्रकृत्वा दहेत्सुतः ॥ मदनपरिजाते प्येवं ॥ तेन सर्वस्यास्य निर्मूलत्वोक्तिः ॥ रत्ने गिराः ॥ उद्धोच्छिद्योच्छिद्येच्छिद्यं तं रि
ह्यमृतं पितृ ॥ कृच्छ्रं च प्रकुर्वीत आशौचमरणे पितृ ॥ ॥ अथाहिताग्नेर्विशेषः कारिकायां ॥ कृष्णपदे प्रसीते ययद्यदि प्रातरा
ह्नीः ॥ शेषास्तजुह्या दर्शपर्यं ताः पदहोमवत् ॥ दर्शप्रतिपत्प्रातर्होमांतोऽयर्थः ॥ यथाहिताग्निपरपदे प्रीयेताहुतिभि

नि.सिं.

१५५

सर्वपहं हरेयुरित्याश्वलायनेऽक्तेः । तदानीमेव जुहुयात्सायंकालाहुतीरपि । सायं प्रियेतवे सायमाहुतीर्जुहुयादथ ॥ तदानी
मेव जुहुयात्प्रातः कालाहुतीरपि । सकृद्दुहितमत्रेष्टं भिन्नं तत्र च होमयोः । दार्शवापि प्रकुर्वीत स्थालीपाकं तदेव तु ॥ दंडो गण
पिशिष्टे । हुतायां सायमाहुत्यां दुर्वलश्चेद्दुही भवेत् । अत होमिस्तदेवः स्यात्तीर्वेत्स पुनर्नवा ॥ दुर्वलो मुमूर्छः ॥ त्रिकाण्डमंड
नः ॥ दर्शं च वत द्य कुर्यादिष्टिर्घेदिनसंभवेत् ॥ देवतानां प्रधानानां मेकैकस्य हुनेत्यथक् ॥ पुरोनुवाक्याया उपाभ्यां चतुरात्र
घृताहुतीः ॥ चतुर्मास्यांतराले चैतन्मिनो मृतिशं कनं । तत्रां पर्वपर्यंतं मग्निहोत्रास्य शेषतः । तदेव कुरुते दर्शान्मूर्त्तमासान्
बहून्पि । चतुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ॥ एवं पञ्चसोमादिष्वपि ॥ तथा ॥ अत्रावरेणो रासूते प्रमीतियपति
र्घेदि । अतः स्य द्वा मथित्वान्निं न स्यावोपावरो हणं ॥ चतुर्व द्वादशोपातं तत्संती हुत्वा शर्वक्रिया । विद्धि नं श्रीताग्नेर्मृतौ तु प्रता
धानं तत्रैवोक्तं । अतः स्वाभ्यां लये हि स्यामथित्वान्म्यानले रणी । सन्निधायारणी मंथेद्यस्येति यजुषा ततः ॥ यस्यां न योजु हुते
मांसकामाः संकल्पयंतं यजमानः मांसं । जायंतु ते हविषे सादिताय स्वर्गलोकमिमं प्रेतं नयंत्विति मंत्रः ॥ अणीय पावकं तत्संती
द्वादशोपातं सर्पिषा ॥ तत्संती हुत्वा ततः कुर्यात्प्रेते मात्या इति क्रिया । नष्टेष्वग्निष्वथारण्येनाशे स्वामी प्रियेतवेत् ॥ आहरदरणी
दंडं मनो ज्योतिः नृचाततः ॥ पत्न्या अप्येवं । दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्रवती पतिरितियाज्ञवल्क्योः ॥ यतु द्वितीयां वैवयो
भायां देहे देतानि कानिभिः ॥ जीवत्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं स्मृतमिति तदाधाने सहानधिकृता विषयमिति विज्ञानेश्वरः ॥
मदनरत्ने ब्रह्मपि । आहिताग्नौ च दंपत्यो र्यत्त्वादौ प्रियते भुवि ॥ तस्य देहं सर्पिडे च दग्धं यस्त्रिभिरग्निभिः । पश्चान्नृत्तश्च
देहस्तदग्धयो लोकि काश्मिन् ॥ अनाहिताग्निदेहस्तदेहस्तदाहो गृह्याग्निना दिजे ॥ त्रिकाण्डमंडनस्तविकल्पमाह ॥

था

रामः

१५५

येषां विद्यमानायां द्वितीयाये स्वयोषिते। काम्यनित्यानि होत्रं वानकथं चित्प्रयच्छति। स्त्रीमात्रमविशेषेण दग्धान्ये वैदिकादिभिः।
विवाह्यादवतेय द्वाधानमेवास्ति चेद्वैदिकेति च द्वाधा ज्ञवच्च। आहिताग्निर्यथा न्याये दग्धव्यस्त्रिभिर्भिः। अनाहिताग्निरेकेन लो
किकेनाप्येकजनः॥ क्रतुः॥ एवं वृत्तां सवर्णं स्त्री द्विजातिः पूर्वमाशुणी। दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रेऽथ धर्मवित्॥ कारिकायां। पत्नीम
पि देहे देवं भर्तुः पूर्वमता यदि॥ अनाग्निं कां देहे देवकापालेन हविर्भुजा। अग्निवर्णं कपालं तु कृत्वा तत्र विनिःक्षिपेत्॥ कारिकादि
तो वा द्विजातोयः सकपालजः॥ अनुपनीते यद्यपि जातारण्याग्निः कैश्चिदुक्तस्तथापि तस्य कलो निषिद्धलोके रथमेव ज्ञेयः॥ स्मृ
त्यतरे। गृहस्थो ब्रह्मचारी च विधुरो विधवास्त्रियः॥ ओपासनश्चोत्तपनस्तथापि सकपालजः॥ उत्तपनस्तु। दर्भाग्नेः। अंतु प्रजा
त्यपुनर्दर्भैस्तु संयुतः। पुनर्दर्भतृतीयेऽग्निरेष उत्तपनः स्मृतः॥ यमः॥ यस्यानयति मूढोऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च॥ प्रेतत्वं च
सदा तस्य सचाधर्मं गालिष्यते॥ देवलः। चंडालाग्निरेमेधाग्निः स्तुतिकाग्निश्च कर्हिवित्। पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टत्र
हणेन विताः॥ गृहमरुणमनु॥ दक्षिणेन मृतं भूदं पुरद्वारेण निहरेत्॥ पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तथा संख्यं द्विजातयः॥ अत्र
प्रातिस्म्येन क्रमः॥ पूर्वो मुखस्तु नेतव्यो बालागो वाधवैर्गृहात्॥ उत्तराभिमुखो राजा वैश्यपश्चात्मुखस्तथा। इत्यादिपु
राणादित्यपराकः॥ तेन त्रिंशत्श्लोक्युक्तोऽनुलोमक्रमो हेयः॥ आश्वलायनः॥ ज्येष्ठप्रथमा कनिष्ठजघन्या गच्छेयुः॥ आहि
ताग्नेर्विदेशं ते पाथि कृती हि मृताग्निहोत्रं तदाहः पात्रयोजनं च कल्पस्तत्रादिभ्योऽस्मापिता मह कृत्वा पृच्छतेऽथ ज्ञेयमिति
बहुवक्तव्यं पुपरम्यते॥ स्मार्त्ताग्नेस्तु क्रमद्वयं न रत्नं कुदोगपरिशिष्टे व। दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धवैलाभि संवृतं। दक्षिणा
शरसं भूमौ बहिष्पातो निवेशयेत्॥ घृतेभ्यस्तु मातृपुत्राश्च शुद्धवस्त्रोपवीतिनः॥ चंदनोद्भिस्तसर्वांगं सुमनोभिर्विभूषयेत्॥

नि०सिं०
२५६

हिरण्यसकलान्यस्य हि हिरण्ये सुसप्रसु। मुखे च धापि धायेन निर्हरेयुः सुतादयः॥ अमघात्रेऽन्नादाय प्रेतमग्निपु
रः सरं॥ एकोनगच्छेत्तस्यार्धमर्धमथुत्सजे दुवि॥ ऊर्ध्वमादहनं कार्यमासीनो दक्षिणमुखः॥ सव्यं ज्ञान्वायसनकेः स
तिलं पिंडदानवत्॥ अथ पुत्रादिशुभकथां दारुद्र्यं महत्॥ तत्रोक्ताने निपात्येनं दक्षिणाशिरसं मुखे। आज्यपूर्णं
गुहं वैवसादये दक्षिणे करे॥ सव्ये वोपभूतं रिक्तं कवायुरसि विन्येत॥ वैकं कतं शिरो येन दक्षिणायानसि सुव॥ पादयोर
धरां प्राची सरणी मुखीतरां॥ पार्श्वयोः भूयश्चमसौ सव्यदक्षिणयोः क्रमात्॥ ~~अथ यजमानः कृत्वा दक्षिणं मुखं~~
~~सुसमेति न्यसेत्~~ सुसमेति न्यसेत् सुब्रूमंतं हवीं सुल्लखलं। - - - - - अथ सव्येन कृत्वा दक्षिणं मुखं।
अथानि सव्यमावृत्को दद्याद्दक्षिणतः शने॥ अस्मात्त्वो मभिजातो सित्वदयं ज्ञायतां पुनः॥ असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहे
तपरिकीर्तयेत्॥ तथा॥ एवमेवाहिताग्नेश्च पात्रं न्यासादिकं भवेत्॥ कृष्णाग्निनादिकं चात्र विशेषार्धं उच्यते॥ तत्रैव। अन
येवावृत्ता नारी दम्बव्याया व्यवस्थिता॥ अग्निप्रदानं मेवोत्पन्नप्रयोज्य इति स्थितिः॥ तदुत्तरेण पात्राणि दाहयेत्पृथगति॥
उदं चंदोगा नामेवेति देवयाजिकः॥ आहितान्नोपराशरः॥ जाम्याग्निं विनिक्षिप्य अरणीं मुखयोरपि। गुहं च दक्षिणे ह
तिवामे तपभूतं न्यसेत्॥ पृष्ठे तल्लखदद्यात्पृष्ठे च मुशलं न्यसेत्॥ ठरसि क्षिप्य दृष्टं तं दुलाज्यतिलान्मुखे॥ ओत्रे च प्रा
हणी दद्यादाज्यस्थाली च च रुषी॥ कर्णेनेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत्॥ अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत्॥
मिता हरायां पचेताः। स्नानं प्रतस्थ्य वाद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः॥ नन्वेहं देहं नैव किंचिदेयं परित्यजेत्॥ यमः। प्रेतं देह
सुभेगं वै स्वापितं रुग्णं भूषितं॥ निःशेषस्तन दध्वः शेषं किंचित् त्यजेत्ततः॥ अत्र देवयाजिकेन षड्पञ्चाङ्ग उक्ताः॥ यथा

गोत्रे विहीकमत्रैव अनग्नौ योर्विधिं ८

राम

रामः
२५६

गारुडे ॥ मृतस्योत्क्रांतिसमयात् षड्पिंडान् क्रमशो देहे ॥ मृतस्थाने तथा द्वारिचत्वे ता र्थकारणात् ॥ विस्त्रामे काष्ठनिवेये
 तथा संवयने वध ॥ तथा ॥ स्थाने वार्धपथे ॥ तीर्ते चितायां शवहरत्तके ॥ स्मशानवासीभूतेभ्यः पंचमं प्रातिवेश्मकं ॥ षष्ठः
 संवयने प्राक्ते दशापिंडा दशाहिका शतितत्र मूलं चितं ॥ ब्रह्मे ॥ दारे द्रोपि न दग्धन्यो न त्रंक स्या विदायदि ॥ केनापि वस्त्रखंडेन
 कृदितव्यं प्रयत्नतः ॥ तथा ॥ निःशेषरूतन दग्धव्यः शेषं किं विज्ञेयतः ॥ दाहकाले ग्निना शोभुमदनरत्ने यज्ञार्थः ॥ यजमाने म
 ते कापि विता दो वा प्रवेशिते ॥ वर्धा घभि हते भोतु कथं प्रेत विकल्पना ॥ शेषं दग्धा प्रदग्धे तु निर्मथ्ये वतु कारयेत् ॥ अथ यणि
 शरदि दाहेनाग्निना शेषश्चात्र देहलाभे मदनरत्ने शाले ॥ अथ पर्णशरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति गतेष्वग्निषु देहो यद्दूर्ध्वं ल
 भते केचित् ॥ तदार्धं दग्धकाष्ठानि तानि निर्मथ्य तं देहेत् ॥ यद्दूर्ध्वं दग्धकाष्ठं तु तक्ष्यं वै न लभ्यते ॥ तदा तदस्थिखंडं तु निक्षेप्य
 महाजले शति ॥ ॥ दंपत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहापस्तवः ॥ तथैव प्रेतसहैव पितृमेवोदिवचनलिंगान्मंत्रात्संराधयंति ॥ पि
 तृमेवोदाहंतं कर्म ॥ दाहंतमेकतंत्रत्वमिति बोधायनोक्तेः ॥ अस्थिसंवयनमप्येवं ॥ उदकपिंडदानादि पृथगेव ॥ सहगम
 न्मप्येवं ॥ तदा हमदनरत्ने भाष्यार्थसंग्रहकारः ॥ एककालमृतो भार्या भर्ता च यदि चेद्द्वयोः ॥ तंत्रेण दहनं कुर्यात्पिंडा
 कं पृथक् पृथक् ॥ एककालमृतो ज्ञाया पती यदि तदापितुः ॥ विभज्याग्निं क्रिया कुर्यादिति यत्र दसां प्रतं ॥ दाहंतमेकतंत्रत्वमि
 तियादिकसंमतं ॥ मृतं पतिमनुब्रूयथानारी ज्वेत नंगाता ॥ अस्थिसंवयनां ते स्या भर्तुः संस्कार एव हि ॥ कीकसानां तु संस्का
 रे न्यायसिद्धोपिनो मतः ॥ एककालमृते प्येवं कीकसानां विधिः स्मृतः ॥ नवग्राहं सपिंडं तं भिन्नकालमृतो यथा ॥ कपर्दिका
 रितापि ॥ मृते भर्तुरितदा हात्वा कपली प्रीयते यदि ॥ पत्न्यां वा प्राक् प्रसीतायां दाहादुक् पतिर्मृतः ॥ तत्र तंत्रेण दाहः स्यात्

नि.सि-
१५७

त्रेहिलमुद्यते॥ कीकसानांनुसंस्कारः पृथगेवतयोर्भवेत्॥ एकाहमृत्योयुगपन्नवश्चाहिकंतयोः॥ मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नीवेदनं
गता॥ तत्रादिदाहस्तंत्रेण पृथगस्थिक्रिया भवेत्॥ प्रस्थि संवयन पृथक्केविकल्पः॥ सहगमने सर्वत्र पाकेकमाह प्रवेताः॥
एकविंशं समाहूय प्रियेतेदं पत्नी यदि॥ तंत्रेण त्रयं कुर्यात् पृथक् कथितं समावपेत्॥ ॥ अथोदकदानम्॥ ॥ वसिष्ठः॥ श
शोरमनो संयोज्या नवे रुमाणा अपोभ्युपयंति सव्यो त्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वन् युग्मां॥ आपस्तंबः॥ मानुश्च ये नि
संबंधेभ्यः पितृश्च सप्तमात्सुरुषाद्यावतां वा संबंधो ज्ञायते तेषां प्रेतेषु दकक्रियेति॥ याज्ञवल्क्यः॥ सप्तमादशमाहापि ज्ञातयो
भ्युपयंत्यपः॥ अपनः शोभुवदद्यमनेन पितृदि श्रुत्वा॥ सकृत्सिं वंत्युदकं नाम गोत्रेण वाग्धता॥ सप्तमादशमाहापि दि
वसा दतदंतमिति विज्ञानेश्वरः॥ कातीयास्तु॥ सप्तमादशमाहा पुरुषादित्याहुः॥ सप्तमात्सुरुषादशमाहा समानग्रामवा
ने गावत्संबंधमनुस्मरेयुरिति पारस्करोक्तेः॥ मंत्रः स्नानांगमेवेति हेमादिः॥ प्रवेताः॥ प्रेतस्य वांधवा यथा दृक्मुदकमवती
र्यनो हर्षयेयु रदकांते प्रसिंवेयु रपसव्ययज्ञो पवीत वा स सो दहिरुणा मुखा ब्राह्मणास्ये दश्रुत्वाः प्राशुत्वा वाराजन्म वैश्वयोः॥
स एव॥ नदीकूलं ततो गत्वा शोचं कृत्वा यथार्थवत्॥ वस्त्रसंशोधयेद्दोततः स्नानं समाचरेत्॥ स चैलस्ततः स्नात्वा भुविः
पयतमानसः॥ पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशं जलीनं॥ द्वादशं द्रविणे दद्याद्देशे पंच दशं सप्ततः॥ त्रिंशं कूडाय दत्ता
तव्या ततः संप्रविशेद्गुहं॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशोचं च कारयेत्॥ आश्वलायनः॥ सव्या हृतो व्रजं तपनी रुमाणा यत्रो
दकमवह इव तित त्प्राप्य सकृदुन्मत्ते कांजलि मुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम गृहीतेति॥ प्रवेत सात्वन्वहं मंजलि त्रयमप्युक्तं विः
प्रत्येकं कुर्युः प्रेतस्तप्यत्विति॥ तथा॥ दिने दिनेऽजली भूणा प्रदद्यात्प्रेतकारणात्॥ तावद्दृष्टिश्च कर्तव्या यावत्सिंतः समा

रामः
१५७

प्यते ॥ एकवृद्धिस्त्रिकवृद्धिर्नैतर्थाः ॥ मदनरत्नेभरद्वाजगलेतुद्विकवृद्धिरष्टका ॥ आशौचांतं प्रदद्यात्तु प्रेतपुत्रस्तिलजलीन ॥ प्रथमे
 द्विसहस्रदद्यात्पिंडयज्ञादिका ॥ त्रीशदद्याद्द्वितीये द्वितीये पंचसहस्र ॥ चतुर्थे सप्तसहस्रास्तु पंचमेनवरोत्तरे ॥ षष्ठे द्विवेकाद
 शकाः सप्तमे तु त्रयोदश ॥ अष्टमे पंचदशकानवमे दशसहस्र ॥ एकोनविंशतिवाग्रे शतां जलितमतः स्मृतं ॥ केचिद्वशां जलीन्यो
 नुः केचिदाहुः शतां जलीन ॥ पंचपंचाशतं नामैस्वशाखोक्तमवस्थया ॥ हृदोगपरिनिहितं ॥ अथानवेक्ष्येत्पापः सर्ववैवशव
 स्थः ॥ गोत्रनामपदानेतुतर्पयामीत्यनंतरं ॥ दक्षिणाद्याः कुशाः कृत्वा सतिलं तु पृथक् पृथक् ॥ विष्णुपुराणे ॥ सपिंडीक
 रं लंघ्यावदनुदमैः पितृक्रियाः ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्धिवद्भवेत् ॥ रामायणे ॥ ईषु रुषश ईले विमलं दिव्यमहयं ॥
 पितृलोकेषु पानीयं मदन्न उपतिष्ठताम् ॥ दानवाक्ये च विकल्पः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ कामोदकं सखिप्रशास्व स्त्रीयश्च अरतिजां ॥
 काम इह ॥ प्रेततृप्ती कथां देयमन्यथानैतर्थाः ॥ शंखधारस्करौ ॥ आचार्ये वैवं मातामहयोश्च स्त्रीणां वा प्रजानां कुर्वी
 रंस्तत्र तेषामिति दिवचनात्मातामह्या अपि ॥ शंखलिलितौ ॥ उदकक्रिया कामंश्च अरमा तुल्योः शिष्ये सहाध्यायिनी
 राजनिवेति ॥ **हृदम ७** ॥ स्त्रीवाघानोदकं कुर्युः शोनात्राया विधर्मिणः ॥ गर्भभर्तु दुह्येव सुरायाश्चैव योषितः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
 नवस्तवारिणः कुर्यु रुदकं पतितास्तथा ॥ षडशीतो ॥ स्त्रीयावारादपि प्रष्टाः पतिता ये च दूषिताः ॥ न कुर्यु रुदकं ते वै तेभ्योऽप्य
 न्येनैव हि ॥ मदनरत्ने हरितः ॥ पतितामापविद्धा मौवरंतीनां वकामतः ॥ प्रजानां वैवकन्यानां निवर्त्या सलिलक्रिया ॥ ॥
 अथ गोविनियमाः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ शतिसंभृतगच्छेत्तुर्गृह्णाल्लपुरः सराः ॥ विद्वत्पनिवपत्राणि नियताहारिवेश्मनः ॥ आच
 न्याभ्यादि सलिलं गोमयं गोरशर्षपांश्च ॥ अविशेषं स मातृभ्ये कृत्वा श्मनि पदं शनैः ॥ प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि ॥
 तथा ॥ कीतलघ्वाशनाभौ स्वपेयस्थपृथक् ॥ इत्यादि हि ॥ वसिष्ठः ॥ प्राद्यप्रस्तरे ॥ अहमनश्नंत आसीर कीतोत्यनेन वाव

तैरन॥ क्रीताद्यश्नमुपवासासंक्रमा॥ अथलायनस्तानतस्योरात्रामन्नपवेरंस्त्रिरात्रमहारात्रवर्णाशिनःसुदीर्घ
 शरात्रंवेत्याह॥ इहस्थितिः॥ अथःशय्याशनादिनामलिनाभोगवर्जिताः॥ अहारात्रवर्णात्राःसुलक्ष्णक्रीताशना
 तथा॥ भोगोभ्यगतां वृत्तादिः॥ हारापरिभाषायामुक्ताः॥ अहारात्रवर्णात्राः॥ सैव वंलवर्णात्रेव तथामानससंभवं॥ य
 वित्रेपरमेत्येतेष्वप्यत्रैः अपि नित्यशः॥ यत्तु मार्कंडेयपुराणे॥ तैलाभ्यगोवांधवानामंगसंवाहनं च यत्॥ तेन चाप्यागते
 जंतुर्यश्नंतिस्त्वंधवाः॥ अथमेहित्तीथेव सप्तमेन वमे तथा॥ वस्त्रत्यागं वहिस्तानं कृत्वा दद्यात्तिलोदकमिति॥ तदंत्यदि
 नपरं॥ आशौचं तैलकल्कैः स्नाता गृहं प्रविश्यैरिति विदुर्लक्षेः॥ विष्णुपुराणे त्वस्थि संवयोर्ध्वमोगोप्युक्तः॥ शय्याश
 नापभोगस्तु सपिंडानामपीष्यते॥ अस्थि संवयनादूर्ध्वसंयोगस्तु न योषितां॥ महाभारते॥ तिलान् दहत पानीयं दीपं ददत्
 तां॥ श्रुतिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम्॥ मनुः॥ मांश्चासनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक्स्थितौ॥ देवजानीयेका
 रिकायां॥ लवणं हीरमाघाता पूषमांसानि पायसं॥ वर्जयेदाहता नोपुवाल वृक्षानुरैर्विना॥ मरीचिः॥ अथमेहित्ती
 येव पंचमे सप्तमे तथा॥ श्रुतिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभं॥ भोजनं च दिवैव॥ कृत्वा लक्षादिवा तमश्नीयुरिति पारस्व
 रोक्तेः॥ दिवा चैव तु भोक्तव्यममांसमनुजर्धमेति विष्णुपुराणात्॥ मदनरत्ने हारीतः॥ पालीपुत्रमयेषु पर्णेषु चैव
 एन॥ वाने॥ आशौचमभ्येयत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान्॥ अंत्यदिने तत्रैव॥ यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यस्यात्यश्चिमं त्वहः॥ स
 तत्र गृहं भुञ्जिष्वस्त्रभुञ्जिष्वपि॥ अंत्यकर्म कालीन वस्त्रयोस्तु तत्रैवोक्तं॥ ग्रामा इहिसतोगत्वा प्रेतस्य हेतुवाससी
 अंत्यानामाश्रितानां च तत्कारस्नानं करोत्यर्थेति॥ शंखः॥ दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः वित्तकर्म वा प्रेतपिंडक्रियावर्ज

मांशे च विनिवर्त्तेते ॥ काठकण्डो ॥ यत्र प्राणो क्रमस्तत्रान्वहं महा कलिं कुर्यादिति ॥ पारस्करः तदानीमेव वसंतं दुलं दीपं कां स्पभा
जनं प्रेताय दद्यात् ॥ आशौचप्रकाशे भारद्वाजः ॥ वासो न च जलं कुंभं प्रदीपं कां स्पभोजनं ॥ नमः प्रच्छादने आशौचं ब्राह्मणाय निवेद
येत् ॥ तत्रैव भृगुः ॥ तिलोदकं तथा पिंडांश्च प्रच्छादनादिकं ॥ एतौ न कुर्यात्संध्यायां यदि कुर्यात्त्रिर्यकं ॥ अथ येन पिंडं वि
धिः ॥ यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण ब्राह्मणे द्वादश पिंडास्तु त्रिषु द्वादश स्मृताः ॥ येषु पंच दश प्रोक्ताः ॥ अष्टत्रिंशत्प्रकीर्तिताः सु
क्तं तथा विधेतेभ्यः पिंडान् दद्याद्दशैव तितितेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव श्रेयाः ॥ मदनरत्नेष्वेवं ॥ तथा वहेमाद्रौ ब्राह्मणाय योः ॥ आ
पुक्ता शौचतुल्यांस्तु वर्णानां कविदेव हि ॥ देशधर्माभ्युत्सुक्य प्रेतपिंडान्वयं त्यपीत्युक्तं विप्रान्येषु दशमपिंडोत्कर्ष उक्तः ॥
द्वयस्तु दशमः पिंडो राज्ञां वै द्वादशैर्हस्ति ॥ वैश्वानां वै पंच दशैर्देयस्तु दशमस्तथा ॥ अष्टस्य दशमः पिंडो मासे पूर्योद्दिश्य
तेश्चि ॥ ७५ ॥ सुकृतार्देः सद्यः शौचे अहादौ च तत्रैवोक्तं ॥ सद्यः शौचे प्रदातव्यः सर्वेषु गृहपतया ॥ अहा शौचे प्रदातव्यः प्रथ
मे एक एव हि ॥ द्वितीये हनि चत्वारस्तृतीये पंच वैव हि ॥ अहे प्रकारं तं प्रागुक्तं ॥ शातातपः ॥ आशौचस्य च द्वासे पि पिंडा
द्दद्याद्दशैव तु ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ पिंडं यश्चाहृता देयं प्रेताया नं दिनत्रयमित्याह ॥ तद्धौ एकल्य परमिति विज्ञानेश्वरः ॥ तत्रैकपा
त्रे सकृत्पक्त्वा दश पिंडान् दद्यात् ॥ उत्तरीयशिलापात्रकर्तृ इव विपर्यये ॥ पूर्वदत्तां जलीं दद्यात्पूर्वपिंडांस्तथैव वैति ॥ गृह्य
कारिकायां पात्रविपर्यये दोषोक्तेः ॥ शिलाविपर्यये घटस्फोटादेर्नास्ति ॥ अहाराभ्यंजनादिपदकर्मणः एकहायनी नयनव
दप्रयोजकत्वात् ॥ केचिन्नुनवान्माहायभांडानि आतकं च सुकृतं तथेति प्रवेतसोक्तेः पात्रानेकत्वमाहुः ॥ तद्वशात् लौकिकग्रहणं
वारहे ॥ स्थंडिले प्रेतभागं तु दद्यात्सर्वा हू एव तु ॥ कृत्वा तु पिंडं संकल्प्य नाम गोत्रेण सुंदरि ॥ मरीचिः ॥ प्रेतपिंडं वहिर्दद्याद्भूमि

नि.सिं०
१५८

विर्वर्जितं॥ प्रागुदीच्यां चरुत्वात्मानः प्रयत्नमानसः॥ दर्भवर्जनमनुपनीतयं॥ असंस्कृतं भूमौ पिंडं दद्यात्संस्कृतानां तु कुशोचिति प्रचेत
सोक्तं॥ मिता हरायां स्मृत्यंतरे॥ भूमौ मालं पिंडपानीयमुपलवाद्युः॥ अनः पुच्छः॥ फलमूले अपयसा शाकेन च गुंडेन च॥ तिल
मिश्रं तु दर्भेषु पिंडं दक्षिणांतो हरेत्॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं वृक्षं पीपं तथैव च॥ शालिनां सकृन्निर्वाप्य शनिर्वपेत्॥ प्रथमे ह
नियं दुर्मंतदेवस्या दृशा हि कं॥ मदनरत्ने मात्स्ये॥ तेजसं मृ-मयं वाथ पात्रं संशोध्य ततः॥ लौकिकायां विधित्रितयपंचेदत्रं घृत
पूतं॥ स्वात्माय तिलं संमिश्रं प्रदद्याद्दर्भसंस्तरे॥ ब्रह्मे॥ अथ मेहनियो दद्यात्प्रेतायां त्रिसमाहितः॥ अन्नं नवसु चान्येऽसु सवप्रद
दात्वापि॥ तत्रैव॥ मन्मथं भांडमादाय नवं स्वातः सुसंयतः॥ तं दुल्ल प्रसूतं तत्र त्रिः प्रहात्यपचेत्स्वयं॥ सपविष्टे स्ति लोमं अं कृमिके
शविर्वर्जितं॥ भूपृष्ठे संस्तरे दर्भां रथाम्या न देश संभवान्॥ ततो ६ वने जनं दद्यात्संस्मरन् गोत्रनामनी॥ तिलसर्पिर्मधुह्रीरेः सं
सक्तं प्रमेव हि॥ दद्यात्प्रेताय पिंडं तु दक्षिणाभिमुखं स्थितः॥ अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा वृक्षैर्दीपैस्तोयैश्च शीतलैः॥ ऊर्णांतं तु मयेः
गुक्केर्वा सोभिः पिंडं मर्चयेत्॥ दिवसे दिवसे देयः पिंडं एव क्रमेण तु॥ सद्यश्चो चे प्रदातव्या सर्वे पियुगपन्नथा॥ अहश्चो चे पिदात
व्या स्रयः पिंडाः समाहितैः॥ द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिं संचयनं तथा॥ त्रीस्तु दद्यात्तृतीये हिवस्त्रादि दालनं ततः॥ दृशा हे पि च दातव्यः
प्रथमे त्वेक एव हि॥ एकस्तोयां जली त्वेव पात्रमेकं वक्ष्यते॥ द्वितीये दोतृतीये त्रिणिषाद्युक्ता॥ एवं स्युः पंचपंचाशतो यस्यो जलयः
कमात्॥ तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिरिति॥ पात्रं कुंभः॥ आदिपुराणे॥ पितृशब्दं स्वर्वाचे वनप्रयुंतीत कर्हि वित्॥ अ
उशब्दं तथा चेह प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ उन्निष्ठतामयं पिंडः प्रेतायेति समुच्चरेत्॥ ब्रह्मे॥ शिरस्त्वाद्येन पिंडेन प्रेतस्य क्रियते सदा॥ द्विती
येन तु कर्णादिना शिकाश्च समासतः॥ गलां समुज्ज्वलं सिततीयेन च तथा क्रमं॥ चतुर्थे नतु पिंडेन नाभिलिंगं गुहानि च॥ जानुजं ये तथा

रामः
१५८

एकैवेवकर्त्तव्या इतिवापाठः । अत्र प्रतिपदिदिदर्शातोहिरे दवशांशोमासश्चकः । शवंशावाशौचं । अनस्तस्य गृहे संपिंडमरणं स्यादिति यावत् । धर्मत
त्वालोके । त्रयोदशी कलामात्रातिथौ यस्य मृतो भवेत् । नास्ति कृप्यशिवीवाली कुर्यात्तस्योदकक्रिया । चतुर्दशी रुणादृतस्ततः प्राप्नोत्यमातिथिः । तिलोदकं
तथापिंडाः समाप्या दशमे हनि । एकादशे हनि आहुं कुर्यादित्यगिरोवच इति ॥ यत्र तु तदिने एवामावास्या मरणानंतरं प्राप्नोति तत्र यथा पूर्वमेव पिंडोद
ककार्यं नत्वमावास्यातुरोधेन तत्रैव समाप्यमित्यर्थः ॥ २

पादौ पंचमेनतु सर्वदा ॥ सर्वमर्माणि घृष्टेन सप्तमेनतु नात्रयः । दंतलोमा न्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च ॥ दशमेन तु पूर्णं त्वं तस्य ता रुद्धि
पर्यय इति ॥ याज्ञवल्क्येन तु पिंडयज्ञा हृता देयं प्रेताया त्रिं दिनत्रयमित्युक्तं ॥ अत्र फलतारतम्यं ज्ञेयं तेन अहाशौचत्वं देवयागिको
क्तं चितं ॥ आशौचस्य च द्वासे पिंडान् दशैव त्विति वचनाच्च ॥ शातातपः ॥ जलमेकाहकामात्रे स्थाप्यं क्षीरं च मन्मथे ॥ पारस्करे ॥
प्रेतात्रस्नाहीतुदकं पिवन्नेदमिति क्षीरं ॥ गारुडे तु अहं दद्यादित्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहयुक्तं ॥ तस्मान्निवेयमाका ~~संस्था~~
~~यं~~ शोदशारात्रं योजयं ॥ स ~~व~~ तापो पश्चात्पथं म ~~ध~~ भ्रमविनाशनं ॥ देवजानीये कारिकायां । तत्र प्रेतोपक
तये दशारात्रमखंडितं ॥ कुर्यात्प्रक्षिप्यं तैलेन वारिपात्रं च मार्त्तिकं ॥ भोज्या इज्जनकाले तु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत् ॥ नामगोत्रेण सं
बुध्या धरि त्र्यां पितृयज्ञवत् ॥ शातातपः ॥ भूलोकात्पितृलोकं तु गंतुं आहं समाचरेत् ॥ तत्पाथे यं हि भवति मृतस्य मनुजस्य तु
॥ ॥ अथ दशाहमभ्येदर्शयानिर्णयः ॥ भविष्ये ॥ प्रावृत्ताशौचतंत्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ॥ समाप्यतोदकं पिंडान् स्नानमात्रं समाप्
रेत् ॥ अथ शृंगः ॥ आशौचसंतरादशौयदि स्यात्सर्ववर्णितां ॥ समापि प्रेततंत्रस्य कुर्यादित्याह गौतमः ॥ पैक्षीतसिः ॥ अथेदा
ववकर्त्तव्या प्रेतपिंडोदकक्रिया ॥ हिरे देवे तु कुर्वाणः पुनः शवंसमश्नुते ॥ मातापित्रोस्तु स्नानं कर्त्तव्यं ॥ अंतर्दशादिदर्शश्चेत्तत्र
सर्वं समापयेत् ॥ पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिंडांजलांजलीन ॥ इदमपि अहमभ्येदर्शयाने । तदूर्ध्वं दशैतुपित्रोः शिपितंत्रं समाप्यमे
व ॥ पित्रोराशौचमभ्येतु यदि दर्शः समापयेत् । तावदेवोन्नतंत्रं पर्यवस्येत् अहात्परिमिति गालवोक्तेः ॥ अन्येषां तु अहमभ्येपि
समाप्तिरिति पराशरमाधवीये निर्णयामृतं चोक्तं ॥ कालादर्शेपि । दर्शो दशाहमभ्ये स्यादूर्ध्वतंत्रं समापयेत् ॥ त्रिरात्रादुन्नरपि
प्रयोगसारेण । दशाहमभ्येदर्शश्चेत्पातः संक्रांतिरेव च । मातापित्रोर्विना न्येषां सदशाहं समापयेदिति ॥ ५

वि. सिं.
१६०

त्रोम ताविति विनिश्चयः ॥ मदनपारिजाते तु गालवीयमापद नौरसपुत्रादिविषयं ॥ अहोर्धमपि पित्रोर्न तत्र समाप्तिरित्युक्तं ॥ मदन
नरत्नेष्वेवं ॥ मम तु देशाचारा व्यवस्थिति प्रतिभाति ॥ ॥ अधास्थि संवयः ॥ ॥ तत्राश्वलायनेन कृष्णपदे एकादशी दर्शेषु आषाढा
फाल्गुनी प्रोक्तपक्षभिन्नहस्तं ॥ तदा शौचमध्यं संभवेत्तदूर्ध्वं च प्राग्शुद्धात्कारणं ज्ञेयं ॥ आशौचमध्यं तु संवत्तः ॥ अथ महिती
थवा सप्तमे नवमे तथा ॥ अस्थि संवयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥ हरेण परिशिष्टे तु अपरे धुस्तृतीये वा अस्थि संवयनं भवेदि
ति द्वितीयेषु ॥ साधवीयेयमः ॥ भोमार्कं मंदवारे सुतिथि सुमे विवर्जयेत् ॥ वर्जयेदेकपादहं द्विपादहं स्थि संवयः ॥ अदात्
जन्मन रुत्रे त्रिपादहं विशेषतः ॥ अहो चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमेऽहनि भूभृतां ॥ नवमे वैश्वजातीनां भूशर्णा दशमात्वरं ॥
दशमेऽहनीति वा पाठः ॥ शौचकः ॥ पालाशेष्वास्थिदाहं च सद्यः संवयनं भवेत् ॥ काम्यमरणे तु न स्पृशेत्तत्र माशौचं द्वितीये
वास्थि संवयः ॥ अंगिरः ॥ अतीभूतं ततो दिश्यः अविर्नकरोति चेत् ॥ देवतानां तु यजनं तेषां पत्यथ देवता ॥ तद्विधिः स्वस्वस्व
विभट्टकृतो वज्ञेयः ॥ हेमाद्रौ नागरखंडे ॥ श्रीणि संवयनस्यार्थं तानि वैश्वानराणां प्रोक्तं ॥ यत्र स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र आहुं प्रकल्पये
त् ॥ एको दिष्टं ततो मार्गे दिशो मायत्र कारितः ॥ ततः संवयनस्थाने तृतीयां आहुं निधाय ॥ अपरां के मदनरत्ने ब्रह्मे ॥ सद्यः शौ
चित्थैकाहं सद्यः संवयनं भवेत् ॥ अहो शौचं द्वितीये हि कर्त्तव्यं स्वस्थि संवयः ॥ तत्रैव ॥ श्मशाने देवतायां चतुर्थे दिवसे चरेत् ॥
मन्मथेषु च भांडेषु कुंभेषु रुक्मेषु च ॥ उपकूर्मं ह्यभोज्यं पायसेः पानकैस्तथा ॥ फलेर्मले वनोत्पेक्षपुष्पां क्रव्यादं देवताः ॥
धूपो दीपस्तथा मातृमर्घ्यं देयं त्वराच्चितैः ॥ तत्र पात्राणि दूर्वा निश्मशानेः समंततः ॥ निवेदयद्भिर्वक्तव्यं तैः सर्वैरनहंकृतैः ॥
नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यश्चि सर्वशः ॥ येऽत्र श्मशाने देवास्तु भगवंतं सनातनाः ॥ तेऽस्मात्सकाशाद्भुङ्क्षुर्वलिमष्टांगमह
द

रामः

वे १६०

यं॥ प्रेतस्यास्य अमानलोकारप्रयच्छं तु च शाश्वतान्॥ अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददातु चिरं॥ एवं कृत्वा वलीरुसर्वान् क्षीरेणा
भुक्ष्यवागपतः॥ प्रेतस्थास्थीनि गृह्णाति प्रधानांगो दूवानिव॥ पंचगव्येन संस्नाप्य होमवस्त्रेण वेद्यवा॥ प्रक्षिप्य मृतमये भांडेन
वेसाह्वादेनेभे॥ अरण्ये वृक्षमूले वा अके संस्थापयत्यपि॥ गृहीत्वा स्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिक्षिपेत्॥ ततः संमार्ज
नं भूमेः कर्त्तव्यं गोमयां बुभुक्षे॥ पूजां च पुष्पधूपार्घ्यैर्वलिभिः पूर्ववत् क्रमादिति॥ तत्रैव तत्स्थानाद्भूतकैर्नीत्वा कदाचिज्जाह्न
वीजले॥ कश्चिद्विहितं सत्युत्रोद्दिष्टो वा सहोदरः॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः॥ अस्थीन्पुन्यकुलस्थस्य नी
त्वा चांदायणं चरेत्॥ तत्रैव ब्रह्मांडपुराणे॥ अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयंति गंगामपि ये कथं चित्॥ स द्वांधवस्यापि
दयाभिभूता तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि॥ स्नात्वा ततः पंचगव्येन संस्नात्वा हिरण्यमध्वजं तिलैश्च योज्या॥ ततस्तत्पिंडं पुटे निधाय
पश्यन्दिशं प्रेतगणोपगृह्णा॥ नमोस्तु धर्माय वदन् अविश्यजलं समेधीत इति हि पेश्च॥ उत्थाय भास्वतमवे ह्यस्त्रयं सदा हिरण्यं
विप्रमुखाय दद्यात्॥ एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य स्वर्गगतिः स्यात्तु महेंद्रतुल्या॥ यमः॥ गंगातोये पुन्यस्यास्थि क्षिप्यते अभिकर्म
णः॥ न तस्य पुनरुत्तिष्ठेन्न लोकात्सनातनात्॥ तथा॥ अस्ते गते गुरौ अक्रे तथा मासे महिषु च॥ गंगायां मस्थिनिः श्लेषेन कुर्या
दिति गोतमः॥ दशाहांतने दोषः॥ दशाहाभ्यंतरे यस्य गंगातोये स्थिमञ्जति॥ गंगायां मरणं यादौ कृतादकफलमवाप्नुयाद्दि
ति मदनरत्ने वृद्धमशूकः॥ शौनकाः॥ होमश्चाहं ततः कुर्यात्पितृभुदिश्यत्ततः॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत ततश्च तिलतर्पणं॥ निःक्षिपे
दस्थिमध्ये तु अर्द्धिर्भवति नान्यथा॥ ततो होमं प्रकुर्वीत तिलाज्येन विचरुणः॥ उदीरतेति स्तुक्तेन हुने दद्यात्तरं द्वाते पततो गत्व हि
ये तीर्थे स्पर्शं दोषो न विद्यते॥ मुत्रं पुरीषाचमनं कुर्वन्नास्थीनि धारयेत्॥ अन्यश्चात्र विदोषस्त्रैलोक्येति दिवा दासीये ज्ञेयः॥

निर्मि.

१६१

संन्योत्तरं आह्वयलायनः॥ आह्वयमेव दधुरिति॥ अनुपनीतस्य न संन्ययनं॥ अथ नव आह्वं॥ अंगिरः॥ प्रथमे द्वितीये
च पंचमे सप्तमे तथा॥ नवमेकादशे चैव तत्र नव आह्वं भव्यते॥ शिव स्वामी॥ नव आह्वं निषं नादुराश्व लायन शाखिनः॥ आप
स्तवाः सडित्याहु विभाषा तितरे सुदि॥ पंच एकादशाहिकं विना सरणादिषु सुदिनेषु केके नव आह्वं कुर्याद नवमाद्यदि
मवम विदिष्ये ते कादशे तत्कुर्यादिति बोधायनोक्तेः॥ भविष्य॥ नव सप्तविंशं रात्रौ नव आह्वं नु क्रमात्॥ आद्यंत्योर्तर्णयो
क्त सडित्याहु मर्षयः॥ हेमाद्रौ च क्वचिह्नः॥ अतः शानु नव आह्वं तत्वा नैव भव्यते॥ अर्वा कतु द्वादशाहस्य श्वतरति ह
कृतं॥ भूतः सडेव॥ एता येव विषम आह्वं नीत्सु भव्यते॥ नागरखंडे तु॥ पंचमे सप्तमे तद्दृष्टमे नवमे तथा॥ द्वादशमेकादशे चैव
नव आह्वं नितानि चेत्युक्तं॥ अत्र शाखा मे द्वादशवस्था॥ अपरा के भविष्य॥ नव आह्वं त्रिषु क्वचिह्नमासं मासिका निवान क
गति सुतो यत्कृत स्याधः पितरोगात्॥ निमंत्रणे मंत्र उक्ते वाराहे॥ गतो सिद्धि लो कत्वं कृतं तविहिता तथः॥ मनसा वा युष्म
तेन विषेत्वा हनि योजये शति॥ तत्रैव परिशिष्टे॥ अत्र एक मधु पंच गंध माल्य विवर्जितं॥ नव आह्वं मंत्रं च पिंडो द्वा विवर्जितं॥
उदक मधु॥ पिंडो द्वा कं शुद्धं तां पितर इत्यवने जनादि॥ एको दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधानाभिरप्यतां॥ नाभौ करण मंत्रं च एकं वाथ
तिलो द्वा॥ अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधानाभिरप्यतां॥ स्वस्य सक्त विष्टे जे देवं सकृत् प्रणववर्जितं॥ एको दिष्टस्य पिंडे तु अनुशब्दो न वि
द्यते॥ पितृ शब्दं न कुर्वीत पितृ हा वा पजायते॥ स पिंडना प्रागिति हेमाद्रिः॥ रत्नावल्यां॥ आशिषो द्विगुणा दर्भा जया शीः स्व
स्ति वाचने॥ पितृ शब्दः स्वसंबन्धः शर्म शब्दः स्वैव च॥ पात्रालं भो वगा ह्य उलुको ह्येव नादिकं॥ तृप्ति प्रश्नश्च विकरः शेष
अश्वस्तथैव च॥ अहं हि एग विसर्गश्च सीमांत गमनं तथा॥ अष्टा द्वादश पदार्था रक्त प्रेत आह्वं विवर्जयेत्॥ इदं संभवेऽन्नन कार्यं॥

रामः

१६१

नवश्राद्धसुपुष्पस्त्रिहंगुहपुष्पितं च यत् ॥ दंपत्यो भुक्तशेषं वनतः सुजीतकीर्तिवित् ॥ इत्यंगिरो वचनलिंगात् ॥ द्वाभ्यां तदनुकृष्टा
भ्यां मुक्तिः स्यात्तु विवेकिनामिति शाले उक्तं ॥ विधेनुनिर्णयामते कएव ॥ नवश्राद्धं मासिकं च यद्यदंतरितं भवेत् ॥ तत्तदुत्तरसातं त्र्य
हनुष्टेयं प्रचरते ॥ हेमाद्रोगालवः ॥ शवेनुसूतकं चेत्यात्रिशायां वमते तथा ॥ नवश्राद्धं निदयानियथा काले यथाक्रमं ॥ अ
वारो ह्येते ॥ नवश्राद्धं निर्वर्णसिद्धिं करणं पृथक् ॥ एकस्वदृष्टो तसर्गो गौरेका तत्र दीयते ॥ आशौचांत्यदिने कार्यमुक्तं
ब्राह्मे ॥ यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यस्यात्यश्चिंत्यहः ॥ सतत्र वस्त्रं शुद्धिं च गृहं शुद्धिं करोत्यपि ॥ समाप्पदशमं पिंडं त्रैतस्य च
तुवाससी ॥ अंत्यानामाश्रितानां वत्पश्चात्स्नानं करोति ॥ श्मश्रुलोमनखानां च यत्प्राज्यं तज्जहत्यपि ॥ गौरशर्षपकल्केन ति
लकल्केन संयुतं ॥ शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥ हृषभंगं सुवर्णं वस्य ह्वाभुद्धो भवेन्नृशो देवलः ॥ दशमं हनि संप्रा
प्तस्नानं श्रामाहर्भवेत् ॥ तत्र त्राज्यानिवासासिकेशस्मं भुनखानि च ॥ अपराके हृहस्यति ॥ नवमेवा स संतागो नखरो मंग
तथाति मे ॥ तत्रैव ग्रासः ॥ आशौचांत्यदिने शौरं जनम्यां च गौरे मते ॥ एतत्प्रेतात्यवद्यसामित्या हाप संवः ॥ अनुभाविनां च वपन
मिति ॥ अत्र देशाचारतो वा वस्था ॥ अनुभाविनः कनिष्ठाः ॥ पुत्रादय एवेत्येके ॥ पुत्रं पत्नी च वपनं कुर्यादंते यथाविधिः ॥ पिंडं द
नो वित्तो योपि कुर्यादित्यं समाहित इति अपराके व्यासोक्तेः ॥ यत्तु मिता द्वायां ॥ द्वितीये हनिकर्तव्यं श्रुतकर्म अग्रतः ॥ त
तीये पंचमेवापि दशमे वा प्रदानं त इति ॥ आप्रदान इति चतुर्थो दीनि ॥ तत्प्रथमदिने संभवे ज्ञेयं ॥ अलुप्रकेशो यः पूर्वसोऽ
त्रकेशा रूपावापयेत् ॥ द्वितीये हिततीये द्विपंचमे सप्तमपि वा ॥ यावच्छ्राद्धं दीयेत तावदित्यपरं मतमिति माधवीयि मदन
रत्ने ववो धाय नोक्तेः ॥ मदनपारिजाते तु दशमे प्रथमे च स मुच्यते उक्तं ॥ यत्तु दशमं पिंडं मुत्पद्यरात्रिशेषे अविर्भवेदिति तदे

नि०सि०

१२

एवंतंवा

कादशाह्राङ्गविप्रनिमंत्रणार्थं ज्ञेयं ॥ अथैकादशाहमेनुः ॥ विप्रः अथ्यत्पः स्यद्वा रुत्रियोवाहनायुधे वैश्यः प्रतोद
रश्मीत्यायहिं भूङ्कः कृतक्रियः ॥ भविः ॥ आशौचांतेततः सम्पकपिंडदानं समाप्यते ॥ ततः आहुं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥
रुत्रियाद्यैराशौचेप्येकादशेहि आहुं कार्यं ॥ आद्यं आहुमञ्जोपिकुर्यादेकादशेहनि ॥ कर्तुं सात्कालिकी रुद्रिः अहुः ॥ पुनरे
वसतिहेमादौ शंखोक्तेः ॥ पेदीनसिः ॥ एकादशेहिय आहुं तत्सामान्यमुदाहृतं ॥ ननु र्णमपि वर्णानां सूतकंतु पृथक् पृथक्
थक् ॥ यत्तु मरिचिः ॥ आशौचांतेततः सम्पकपिंडदानं समाप्यते ॥ ततः आहुं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति दशाह्रांशो
वपरं ॥ यत्तु विष्णुः ॥ अथाशौचापगमेति तद्विषयं ॥ एतेन दशमपिंडोक्तं पदे अवयवपिंडा समाप्तौ कथमेकादशे आ
हुमिति मर्यादः परास्ता ॥ वचनादाशौचमध्यश्च तत्राप्यविरोधात् ॥ भविष्ये ॥ एकादशेभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशेहनि ॥ भो
जनेतत्रैकमेवाह्णाय महत्तमे ॥ यत्तु मातये ॥ एकादशेहनि तथा विप्रानेकादशेवतु ॥ रुद्रादिस्तु काने तु भोजयेदयु
तो द्विजानिति तदुद्गण आहुपरमिति मदनपारिजातः ॥ ब्रह्मस्पतिः ॥ वस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्यद्वाहनादिकं ॥ गंधमाल्यैः
समभ्यर्च्य आहुभोक्तेतदर्थयेत् ॥ विष्णुः ॥ एकवत्सं त्राहृतैकोदिष्टे ॥ अथ्यविष्टे गौणाकालमाहहेमादौ बोधायनः ॥ ए
कोदिष्टश्च एवस्याद्वादशेहनिवापुनः ॥ अत ऊर्ध्वमयमेषु कुर्वीताहसुशक्तितः ॥ अथ्यमासेऽथवाभासि त्रयोसंवत्सरेपि
चेति ॥ तत्रैव लघुहारीतः ॥ एकोदिष्टं तु कुर्वीत पाकेनैव सदास्वयं ॥ अभावे पाकयात्राणां तदहः समुपोषणं ॥ गोभिलः ॥ ब्रा
ह्मणं भोजयेदशौचेतव्यमनले तथा ॥ पुनश्च भोजयेदेकं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥ एतदाद्यमासिकाद्यादिकयोः सिध्यर्थमिति भद्रः ॥
अह्नादौ तु सप्तवत् ॥ सद्यः शौचेपि दातव्यं प्रेतस्यैकादशेहनि ॥ स एव दिवसस्तस्य आहुशय्याशनदिष्टु ॥ एवमेकाहा

रामः

१६२

चह
दंडुयद्वौ

गंडु भूल पाणि हेमा डो पृथ्वी वं डो दये च पे धीन सिध

हो ॥ अतोऽत्र द्वितीये ह्येकादशाहं वदन् --- परास्तः ॥ एतेनाद्यमेकादशे हनीत्याशौ चानंतरदिनपरं विष्णुक्ते ॥ प्रागुक्तशंखा
दिवयमानां वाकरत्वादिति वदन्तः कल्पतरुवाच स्यति प्रमुखाः सर्वमहातिबंधविरोधादुपेक्ष्याः ॥ उशनाः ॥ अहशो वेपि
कर्त्तव्यमाद्यमेकादशे हनी ॥ अतीतविषये सद्यस्महोर्ध्ववातदिष्यते ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ एकोदिष्टं देवहीनमेकाद्यैकप
वित्रकं ॥ आवाहना नौ करणरहितं त्वस्य वत् ॥ उपतिष्ठतामित्यस्य स्थाने विप्रविसर्जने ॥ अभिरम्यतामिति वदेदुभयुक्ते
भिरता स्महा स्वदितमिति तद्विप्रश्न इति कात्यायनः ॥ अत्र विशेषो हेमा डो वाराहे ॥ अत्र कर्मणु कर्त्तव्यं न खल्वेह स्तये
वच ॥ स्वापनाभ्यजनं दद्यात् विप्राय विधिपूर्वकं ॥ तथा ॥ उपवेशपासने भंडे च तत्र प्रकल्पयेत् ॥ पश्चादुपान हो दद्यात्पा
दस्य शंकरे उभे ॥ इमं लोकं परित्यज्य गतोऽसि परमागतिं ॥ ततो वस्त्राणि विप्राय सर्वा एषा भरणानि च ॥ दद्यादिति शेषः ॥ वि
प्रः ॥ अथाशौचापगमे स्वावांताः आहूतान् यथा शक्तुं द्रुखान् गंधमाल्यादिभिः पूजितान् भोजयेद्देकर्वमंत्रान् होतैकोदिष्टे उ
क्ते ह्यसन्निधावेकं पिंडं निर्वपेत् भुक्तवत्सु दक्षिणयाभिः पूजितेषु दत्ता दृष्यो दकेषु चतुरंगल पृथ्वीति स्तः कर्षः कुर्यात् कर्षणास
मीपिः ॥ अमेमादाय परितीर्थैकैकस्मिन्नाहुति त्रितयं जुहुयात् सोमाय पितृभते स्वाहा नमोऽन्ये कव्यवाहनाय यमाया गि
रसे स्वधानम इति स्थानत्रये प्राकृष्टं निर्वपेत् ॥ दधिमधु घृतमांसैः कर्षत्रयं पूरितो तत्र शतिजपेत् ॥ शेषं नव आध्वर ॥ अ
त्र साग्नेरप्यंते वैश्वदेव श्युक्तं प्राक् ॥ इदं दशाहं कर्त्तव्यं ॥ अत्र वाकार्यमित्युक्तं क्रियानिबन्धे गृह्यकारिकायां ॥ तिलो सिधे तदे
वायः प्रतलोकं नृदिनोतकं ॥ मंत्रमुक्ता तिलाने वं प्रहिषेदधर्मपात्रतः ॥ दक्षिणा मुदकुं भवसा नंदत्वा तथैव च ॥ गान्तस्मै दद्या

नि० सि०

६३

दुक्ते शेषं तद्गं गायपि भाजनं ॥ अथ ह्येषोत्सर्गः ॥ सच नित्यकाम्य ॥ न करोति ह्येषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलं जालं ॥ न ददति
सुतो यस्तु पितु रुच्यार एव सः ॥ उच्चारः पुरीषं ॥ एष व्यावहृत् ॥ पत्राय च कोपि गयां व्रजेत् ॥ यजेत वा श्वमेवेन नीलं वा वृषमु
त्सजेत् ॥ इति मातस्य कौर्मोक्तैः ॥ एका दशो हि प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः ॥ प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तं आकृशतैरपीति षड्भि
शमते निंदां अतेः ॥ एवं कृत्वा स्ववाप्नोति फलं वाजिमखोदितं ॥ यमुदिश्योत्सृजेत् नीलं सलभेत् परंगतिं ॥ वृषोत्सृष्टः पुना
त्येव दशतीतान् दशापरं निति देवी पुराणं भविष्यादौ फलं अतेः ॥ अयं द्वादशाहे उक्तो भविष्ये ॥ वै आवापित तीयायां
वेशाख्यां द्वादशो हि वेति ॥ विष्णुधर्मसुताहेऽप्युक्तः ॥ विष्णुवदितये वैवमताहे वां धवस्य चेति ॥ अयं गृहे न कार्यः ॥ न गृ
हमोचयेत् नीलं कामयन् पुष्कलं फलमिति कालिका पुराणात् ॥ कामधेनौ ॥ वत्सराभ्यंतरे पित्रोः ह्येषोत्सर्गः कर्मणि ॥
दृष्टिश्चायं स कुर्वीत तदप्यत्र समाभेत् ॥ तत्तत्तत्तत् ॥ लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः ॥ श्वेतं रुरविषाणा
भ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥ श्वेतवर्णस्य मुखादो निश्पामानि श्यामस्य वा श्वेतानि यस्य शोधिनील उक्तमात्स्यादौ ॥ देवी पुरा
णं ॥ वतस्रो वत्सिका भद्रा देवा संभवतोपि वा ॥ यत्तु पठति ॥ वृषोत्सर्गं न वेलायां वृषा भवः कथं वन ॥ मृद्धिः पिंडे श्वदभैर्वा
वृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥ न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेदिति ॥ तन्निर्मलं ॥ तद्विधिं हेमाद्रौ भट्टकृतौ च ज्ञेयः ॥ ॥ अत्र
देवयाज्ञिकेन वृषोत्सर्गोत्सर्वं पुरुषस्सृक्तेन विष्णुरूपी प्रेतो देशेन विष्णुतर्पणमुक्तः ॥ पारस्करः ॥ सव्येन पाणिना पुच्छं स
मालं च वृषस्य तु ॥ दक्षिणेनाप्यग्रादाय सतिलाः सकुशास्ततः ॥ प्रेतगोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मै इति ब्रुवन् ॥ वृष एव म
र्द्धिः पवर्णः अयः पावकायाः सुजातः कश्यपो यासिं डाः ॥ या अग्निगर्भं दधिरे सुवर्णो स्नानं आपः संस्थो नासु ह्वा भवन्तु ॥ ॥ या सां राजा वरुणो याति मध्ये
सत्यान्ते अवश्यं जनानां ॥ या ॥ ॥ या सां देवा दिविकृण्वन्ति भूयाः अंतरिक्षे वहुधा वन्ति ॥ या अग्निगर्भे ॥ ॥ ॥ शिवेन माचरुषायस्य साता पाशिवायति
नोपस्य शतं त्वं मे ॥ घृतं अतश्च यो याः पावकास्तानः आप संस्थो नासु ह्वा भवन्तु ॥ ॥

रामः
१६३

यादन्नस्तत्तारयतु सर्वदा ॥ सहस्रसलिलं भूमावितुश्चार्थविनिर्हिपेत ॥ तथा ॥ विचारयेन्नतं कश्चिन्नचकश्चवाहयेत् ॥ नरो ह्येव ता
धेनूने च कश्चवंधयेत् ॥ स्त्रीषु विशेषः संग्रहे ॥ पतिपुत्रवती नारी भर्तुरश्रेष्ठता यदि ॥ दृष्टोत्सर्गं न कुर्वीत गां तु दद्यात्पयस्विनी ॥
पतिपुत्रयोः साहित्यं विवर्धितं ॥ अन्वारो ह्येव गोदानमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ आशोचोतरेपि दृष्टोत्सर्गो घमाशिकशय्यादिद
द्यादेवेत्युक्तं स्मृत्यंतरे ॥ सतके मृतके चैव द्वितीयं मृतकं यदि ॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत दृष्टोत्सर्गं तथैव च ॥ अत्र पददानमुक्तं दे
वजानीये गारुडे एकादशाहं प्रक्रम्य तदद्भिदीयते सर्वं द्वादशाहं विशेषतः ॥ पदानि सर्ववस्तुनि वरिष्ठानि त्रयोदश ॥ या
ददाति मृतस्य हृजीवतो व्यात्महेतवे ॥ सुखी भूत्वा सहस्रमार्गं वै न ते र्यस्य गच्छति ॥ तथा ॥ आसनापानहो छत्रं मुद्रिका च कम
उलुः ॥ भाजनं भाजनाधारो वस्त्रा एष ह्यविधेयपदः ॥ तथा ॥ भाजनासनदानेन मुद्रिका भोजनेन च ॥ आय्यपदोपवीतेन पद
संपूर्णं तां व्रजेत् ॥ महिषी रथगोदानात् सुखी भवति निश्चितं ॥ सर्वोपस्करं मुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदश ॥ याददाति मृत
स्य हृजीवन्नप्यात्महेतवे ॥ स गच्छति परं स्थानं महाकष्टविवर्जितं ॥ त्रयोदश पदानि संप्रेतायेकादशोऽहनि ॥ दातव्यानि
यथाशक्त्वा तेनाशोऽधीणो भवेत् ॥ अन्नं चैवोदकं चैवोपानहो यकमंडलुः ॥ छत्रं वस्त्रं तथा यष्टिं लोहदंडं तथा छमं ॥ अ
श्रीष्टकां वदीपं वतिलावतां मूलमेव च ॥ चंदनं पुष्पदानं चोपादानं च तु द्वादश ॥ यो वै रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
स्वमहिम्नो नुसारेण तन्न सुखमवाप्नुयात् ॥ अथ शय्यादानं ॥ भविष्य ॥ तस्याः कृप्या समासाद्य सारदारुमयी दृढा ॥
देत यत्र चित्तां रम्यां हंसपत्रैरलंकृतां ॥ हंसतुली प्रतुः ॥ त्रां शुभगंडोपधानिकां ॥ प्रच्छादनपदी मुक्तां गंधधूप्यादिवासितां ॥ त
स्यां संस्थापयेत् हंसं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ॥ अत्र ॥ हरिस्थाने प्रेतं ॥ उच्छिष्य के घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥ तां मूलं कुंकु

नि० सि०
१६४

महोदकपूररागरुचिदनं ॥ क्षीपिकोपानहृदयचामरासनभाजनं ॥ पाशैषुस्थापयेत्तया सप्रधान्यानि वैवर्हि ॥ भृंगारकरकाव्यं
तुष्यवर्णवितानकं ॥ मंत्रस्तु ॥ यथानकृत्तशयनं भूयसागरजातया ॥ शय्याममाप्यभूयस्तथा जन्मनि जन्मनि ॥ यस्या
हृदयं शयनं केशवस्य शिवस्य च ॥ अर्धतरेव ॥ दत्तैवं तस्य सकलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥ एकादशाहं पितृणां विधिरेष प्रकीर्ति
तः ॥ पित्रोषं वा त्रराजैश्च कथ्यमानं निशा मयः ॥ तेनोपभुंक्तं यत्किंचिद्वस्त्रवाहनभाजनं ॥ यद्येष्टं तस्यासीत् तत्सर्वं परिकल्प
येत् ॥ तमेव परुषं हेमंतस्या संस्थापयेत्तदा ॥ पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्याय यो दिता ॥ पाशैर्मृतकान्ते द्वितीये हि द्वेष्ट्या दद्या
त्सुलक्ष्णां ॥ कांचनं पुरुषं तद्वत्फलवत्समन्वितं ॥ संस्पृष्ट्वा जलं शयनं नानाभरणभूषितं ॥ उपवेश्य तु शय्यायां मधुपर्क
ततो वदेत् ॥ राजतस्य तु पात्रेण हविर्गन्धसमन्वितं ॥ अस्थिलालाटिकं गृह्य स्वस्मै कृत्वा सपायसं ॥ भोजयेद्भिज्जदां पत्युं विधिरे
ष सनातनः ॥ एष एव विधिर्दृष्टः पार्वतीये हि जोत्तमैः ॥ एतत्प्रतिग्रहे तत्रैवोक्तं ॥ गृहीतायां तु तस्या वै पुनः संस्कारमहति ॥
शय्यादानफलं भविष्ये ॥ स्वर्गं पुरंदरपुरे सूर्यपुत्रालये तथा ॥ सुखं वसत्यसौ जंतुः शय्यादानप्रभावतः ॥ आभूतसंपू
र्व्यावन्ति हे त्यातकवर्जितः ॥ ॥ अथोदकुंभः ॥ हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चये ॥ एकादशाहात्प्रभृतिघटस्तोया न संयुतः ॥ दि
ने दिने प्रदातव्यो यावत्संवत्सरं भुजे ॥ लोगाद्विद्यां शवल्लभ्यो ॥ यस्य संवत्सरा दूर्वा कसपिंडीकरणं भवेत् ॥ मासिकं
चोदकुंभं च देयं तस्यापि वत्सरं ॥ केचिन्नयो दशाहमारभ्या दुस्तत्रिर्हलं ॥ मदनरत्ने गौतमः ॥ अद्वैतं पार्वण आहं सो
दकुंभमधर्मकं ॥ कुर्यात्प्रत्यादिक्काकुत्सात्संकल्पविधिना न्वहं ॥ अधर्मकं ब्रह्मचर्यादिनिश्चयमहीनं ॥ एतन्मासिकव
देकोद्विष्टं पार्वणं वा कार्यम् ॥ अपरा कस्तु ॥ सपिंडीकरणे हृत्पृष्ठे कृतं नोपपद्यते ॥ पृथक्कोतु कृतं यश्चातुनः का

दि४

शमः
१६४

योसपिंडतेतिलघुहारीतोक्तापि तस्याप्यन्नसोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजेशितियाज्ञवल्कीयेतस्येकलोकेरकोदिष्टमे
वेत्ताह ॥ अत्रपिंडदानं कृताकृतं । अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भं दद्यात्पिंडं सप्येकेन पृच्छंतीति हेमाद्रौ पारस्व
रोक्तेः ॥ तथा प्रथमा देदीपदानमुक्ते देवजानीये गारुडे ॥ अत्र हं दीपको दैव्यो मार्गो नुविषमे नरे । यावत्संवत्सरं वापि
यतस्त्वमुखलिप्सया । आशुखोदशुखं दीपं देवागारे द्विजास्तथे ॥ कुर्याद्याम्प्यमुखं पित्र्यं अग्निः संकल्प्य सुस्थि
तं ॥ अथ मासिकानि ॥ तानि च कृत्वा वसपिंडं न कार्यं । तथा च गोभिले रोगाः स्त्री ॥ आध्यानिषोडशादत्त्वा नैव कु
र्यात्सपिंडं ॥ आध्यानिषोडशापाद्य विदधीत सपिंडं ॥ तान्ब्रह्माह गार्कट्यः ॥ द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं घाणमा
सिकं तथा ॥ त्रैपक्षिकादिके चेति आध्यानिषोडशा ॥ आद्यं घाणमासिकादिकं शब्दाः ऊनघाणमासिको न घण्टे
नादिकपराः ॥ कात्यायनस्तन्यथाह ॥ द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं घाणमासिके तथा ॥ सपिंडीकरणं चैव श्येत द्वाद
षोडशः ॥ एकाहेन तु घण्टासायदास्युरपि वा त्रिभिः ॥ मूना संवत्सरं चैव स्यातां घाणमासिके तथा ॥ अत्र द्विवचनं षट्
द्वयपरं ॥ तेनो न षट् मूनादिकं चेत्तर्थाः पृथ्वीचंद्रः ॥ आसस्तन्यथाह ॥ द्वादशाहे त्रिषहे च घण्टासे मासिकादिके ॥
आध्यानिषोडशो तानि संस्मृतानि मनीषिभिः ॥ द्वादशाहं षट् मूनामासिकपरं ॥ तस्य द्वादशाहं पुनैरिति कालादर्शः ॥ आ
होतन्यथोक्तं ॥ नृणां तु न्यक्तदेहानां आधाः षोडश सर्वदा ॥ चतुर्थे पंचमे चैव नवमे कादशे तथा ॥ ततो द्वादशभिर्मोसैः आ
धा द्वादश संख्येति ॥ भविष्ये तन्यथोक्तं ॥ अस्थि संवयने आधं त्रिषहे मासिका निरुक्तिर्यो अतथा तिथ्योः प्रत आधा
निषोडशोति रिक्रयोरिति मूनाघण्टा नादिकपरमिति हेमाद्रिः ॥ अत्र देशकुलशाखाभेदा व्यवस्थेति सर्वनिर्वाहः ॥ गालवः ।

याम्यतादयस्तु ऊनान्मनेषुमासेषु विषमाहेसमेपिवात्रैपरिहृयं त्रिषु हेस्यान्मताहे त्वितरणित्वितिकार्षाजिनिस्मृते ॥ पूर्वत्र
रुद्रप्रवृत्तश्रुत्यमाहुः ॥ तेनतदनंतरं शब्दविरोधात्रैपरिहृयं द्वितीयमासिकयोः संकरापत्तरेवं व्याख्यायामानाभावाद्यप्येव ॥ ए
वंत्रिषु हेसपिंडनेत्र्यं ॥ स्मृतिरत्नावल्या ॥ द्वादशाहेयदाकुर्यात्पितुं पुत्रः सपिंडनं ॥ एकादशेद्विकुर्वीतत्रेत आह्वानिषोडशः ॥ पे
थिनसि ॥ सपिंडीकरणद्वौ कर्तव्यं आह्वानिषोडशः ॥ एकादशविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सपिंडीकरादूर्ध्वं यदाकुर्यात्तदा पु
नः ॥ प्रत्यक्षं यदाकुर्यात्तथा कुर्यात्सतान्यपि ॥ एतानि च यदा सपिंडनात्पूर्वं युगपत्कुर्यात्तदा कालकर्तव्यं तत्र त्वादिकः पाक
इतिकेचित् ॥ पाकमेव दर्शयति भद्रवराणः ॥ एतानि द्वादशाहौ सपिंडीकरणत्वं कृतान्यपि पुनः स्वकाले कार्याणि ॥ यस्य संव
त्सरादौ कृतपिंडीकरणं कृतं ॥ मासिकं चोदकुं भवदेयं तस्यापि वत्सरमिति ॥ अंगिरसोक्तेः ॥ यस्य संवत्सरादौ कर्तव्यं तदनुस
पिंडता ॥ विधिवत्तानि कर्तव्यं पुनः आह्वानिषोडशेति माधवीये गोभिलोक्तेः ॥ अर्वाक्षं वत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं कृतं ॥
षोडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह गौतम इति गोभिलोक्तेः ॥ षोडशत्वं वैकादशाहसपिंडनपदे ॥ तत्राद्यमासिकस्य काल
सत्वाः ॥ अन्ये पदेषु यथा संभवं ज्ञेयम् ॥ यदुदीपिकायां ॥ अनुमासिकानि तु चरेतान्येव सपिंडतः पश्चाद्द्वादशे तु कुरुना
नानि पुनः कतिरित्युक्तं ॥ तदेतद्विरोधाच्चित्यं ॥ कार्ष्णाजिनिः सपिंडीकरणद्वौ युगपत्कुर्यात्कृतान्यपि ॥ पुनरप्यपकुर्यात्ते वृत्त
नरनिषेधनात् ॥ निषेधे चाह कात्यायनः ॥ निर्वर्त्यं दृष्टितंत्रं लुमासिकानि न तंत्रयेत् ॥ आयातयाममरणं न भवेत्पुनरप्यपि
ते ॥ द्विरनुष्ठानं चोदेषामिव न सर्वेषां ॥ तदाह कार्ष्णाजिनिः ॥ पूर्वोक्तं यत्र यत्र सपिंडीकरणं कृतं ॥ तदूर्ध्वं मासिकानां स्या
द्यथा कालमनुष्ठितिः ॥ हेमाद्रौ द्वादशाह्यायनिः ॥ प्रेत आह्वानिषोडशानि सपिंडीकरणं तथा ॥ अथ कुर्यात्पि कुर्यात्कुरुं नो दी

नि० सि०

सुरवोदेजः॥ आधानेन्यकर्षमाह हेमाद्रौ उशनाः॥ पितुः सपिंडीकरणं वार्षिके स्मृतिवासरे॥ आधानाद्युपसंयात्रावेतत्प्रागपि वत्सरान्
विशेषस्तत्रो विवाहनिर्णये॥ काण्वः॥ नवत्राहं मासिकं वयस्य दंतारितं भवेत्॥ तत्तदुत्तरं सांतं आदनुष्टयं प्रवृत्ते॥ ॥ अथ सपिंडीक
रणं॥ साधवीये हारितः॥ यातुध्वं ममावास्या मृता हादशमी भवेत्॥ सपिंडीकरणं तस्यां कुर्याद्देवसुतोऽपि मानः॥ मृता हादूर्ध्वं दशमी
एकादशी तर्थाः॥ सपिंडीकरणं कुर्यात्पूर्ववत्प्राग्निमानसुतः॥ परतो दशरात्रे वेत्तु दशरापरीतरं रतिकालो जिनिस्मृतेः॥ आ
हितं ज्ञेतेन विना त्रौतपिंडपितृयज्ञासिद्धेः॥ तदाह गालवः॥ सपिंडीकरणं त्रैते येत्तु कं पदमास्थिते॥ आहितान्नेः सिनी
वाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते॥ अपराकं कात्यायनः॥ एकादशाहं निर्वर्त्य सर्वं दशोध्याविधिः॥ प्रकुर्वीता निमान विप्रो माता
पित्रोः सपिंडतां॥ आशौचांतं प्रथमं दर्शयोर्मध्ये कस्मिंश्चिद्दिनेत्यर्थः॥ पित्रादीनां सपत्निकानां देवतात्वेन मानुरपितत्रा
नुप्रवेशान्मातुरपि प्राग्दर्शात्सपिंडनं युक्तमित्यपराकं॥ द्वादशाहे वा कार्यम्॥ सांनिकस्तय द्यकृती प्रेतश्चान्निमान्
भवेत्॥ द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिंडीकरणं सुतैरिति गोभिलोक्तेः॥ सांनिकेः प्रेतस्य तु त्रिपहेः॥ प्रेतश्चेदाहितान्निः स्यात्कृतीः न
निर्यस्तं भवेत्॥ सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्तृतीयके रतिसुमंतुक्तेः॥ अतीतिरुत्तरार्थः॥ द्वयोः सांनिके द्वादशाह एव॥ सांनि
कस्तय द्यकृती प्रेतो वाप्यनिमान् भवेत्॥ द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणं पितुरितिते नैवोक्तेः॥ द्वयोरनितिते तु भविष्ये॥ स
पिंडीकरणं कुर्याद्यजमानस्तननिमान्॥ अनाहितान्नेः प्रेतस्य द्वावे देभरतघ्नम्॥ द्वादशेः हनिघातमांसं त्रिपहे वा त्रिमासि
वा॥ एकादशे पित्रा मासि मंगलस्याधुपस्थितौ॥ कात्यायनगोभिलौ यदहोरात्रं किरापद्यते॥ पृथ्वी चंद्रोदये बोधायनः॥ अ
थ सपिंडीकरणं त्रिपहे वा तृतीये वा मासि षष्ठे वा द्वादशाहे वा द्वादशाहे वा द्वादशाहे वेति॥ एतत्प्रक्रमे विष्णुः॥ मासिकं कार्यं द्वाद

रामः

१६६

शोहे आच्छेदकृत्वा त्रयोदशोद्दिवा कुर्यात्संवत्सरे हि भूद्राणां द्वादशोद्दिह संवत्सराभ्यंतरे यद्यविमा सो भवेत्तदा मासिकार्थं दिने मेक
 वक्ष्येदिति । आशौचोत्तरं द्वादशस्वहः सुमासिकानि तेष्वावधत् द्वादशदिने पूनमासिका धीनि कृत्वा त्रयोदशोद्दिह सपिंडं न कुर्यात् ॥
 अधिकमासे तु चतुर्दशोद्दिह कुर्यात् ॥ भूद्राणां त्रयोदशोद्दिह । द्वादशोद्दिह तस्य मासिकं तदिनपरत्वादिति पृथ्वी चंद्रः । येहीनसि ।
 संवत्सरांते संवर्जनं नवमे मासित्येके । अत्र साने रनने रीक्त कालाभावे त्रिपदादि संवत्सरांता अनुकल्याज्ञेयाः ॥ यद्यपि वृ
 क्षिनिमित्तोपकर्षो निरेवोक्तस्तथापि साना वपि ज्ञेयः ॥ उक्तकाला संभवे वर्धातादि गौणा कालव हृद्देरपि प्राप्तेः । वक्ष्यमा
 णगोभिलवचनात् । अथातया ममरणं न भवेत्पुनरस्य त्विति दोषश्च त्वविशेषाच्च । अपरा कं पृथ्वी चंद्रोद्दिह स्वसोप्येवं ॥ व्या
 घ्रः । आनंत्या कुलधर्माणां पुंसो वैवायुधः कुर्यात् ॥ अस्थिते अशरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते । एतदाशौचांतोपलक्षणं । सर्व
 धामेव वर्णनामाशौचांतं तु भूभुजा । वैश्वानंतु त्रिपदादावथवा स्यात्सपिंडं ॥ निर्णयामृते गोभिलः ॥ द्वादशाहादि काले
 पुत्रमादादननुष्ठितं ॥ सपिंडीकरणं कुर्यात्काले पूतृभावे पु ॥ इदं साने रूक्तकाला संभवे गौणा कालविधानार्थमिति मद
 नपरिज्ञातः । अथ पृष्ठं । सपिंडीकरणं आच्छेदकालेन चेत्कृतं ॥ रोद्देहस्ते च रोहिण्यां मेव भवेत्समाभेत् ॥ कालादश
 पाण्डकादशोद्दिह त्रिपदा त्रिमासिवा । पृष्ठे चैकादशोद्दिह संभवे वा शुभागमे । सपिंडीकरणस्य स्थ मष्टो कालाः । अ
 धर्माः । साने नो कर्तुं भावाद्यौ अतैजा नोत्तीयकः । अनत्रे स्मृतितीयाद्याः सप्तकाला मुनीरिताः ॥ रोहिणी रोद्देहस्तेषु मेव भवे
 वापि न चरेत् । नारदसंहितायां तु । सपिंडीकरणं कार्यं वत्सरे वा र्ध्ववत्सरे । त्रिमासे वा त्रिपदे वा मासि वा द्वादशोद्दिह वत्सुक्तं ॥
 सपिंडं नमिति निर्णयामृते कात्यायनोक्तेः । सर्वेषां मिति त्रैवर्णिकपरं ॥ भूद्राणां त्वाशौचमभ्ये । संवत्सरे हि भूद्राणां द्वादशोद्दिह नि कीर्तितमिति विश्वक्रे ।
 एतदंश आच्छेदकृत्वा त्रयोदशोद्दिह विषयमित्यपरा कं कल्पतौ च ॥ वृद्धमनु । द्वादशोद्दिह विप्राणां माशौचांते ६

अधितस्यविदेशस्थस्य अविसेतेसमाप्नोमरणे इति यावत् । अवपूर्वकषांतकर्मणि इति धातोः अवसितशब्देभिष्यन्

नि०सि०
६७

वत्सरेऽतीते ज्ञेयं ॥ ततः सपिंडीकरणं वत्सरात्परतस्थितमिति भविष्योक्तेः ॥ ततः सपिंडीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितमिति नागरखंडोक्तेः ॥
ततः सपिंडीकरणं वार्षिके भूतिवासरे ३७ शनशोक्तेः ॥ शृणु संवत्सरे पितृः षोडशः परिकीर्तितः ॥ तेनैव च सपिंडत्वं तेनैवादिक्कमिष्य
ते इति हेमाद्रौ वचनाच्च ॥ षोडशत्वं च सपिंडनस्य षोडश आहान्तर्भावयहे ॥ सत्यर्थं सांख्यवर्षात्पदिने संवत्सरविमोह आहं सपिं
नवकृत्वा परे दुर्मता हे वार्षिकं कार्यमित्युक्तं ॥ गौड अप्येवमाहुः ॥ तत्सर्वविरोधाच्चित्तं ॥ तच्च पुत्रे सति नाभ्यः कुर्यात् ॥ आह निषे
डश इत्याननु कुर्यात्सपिंडतां ॥ अघिता वसिते पुत्रः कालादतिचिरादपीति वायवीयोक्तेः ॥ षोडश आहानां वर्षादूर्ध्वं कालाभावेपि
तान्यदत्त्वा न पुनर्यात्किंतु दत्त्वेव ॥ तानियदिकनिष्ठ भ्रात्रादीनां कृतानि तदा सपिंडनमेव कुर्यादित्यपराकं ॥ तत्रैव ॥ अज्ञानादेव वामोहान्न क
ता चेत्सपिंडता ॥ तत्रापि विधिवत्कार्यं कालादतिचिरादपि ॥ तेनैवपि ज्येष्ठस्यैव अधिकारः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति
मनूक्तेः ॥ अपराकं प्रचेता अपि ॥ एकादशाद्यां क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ॥ कुर्यान्नेके कशः आह मादिकं तु पृथक् पृथक्
इति ॥ आदिताग्निः कनिष्ठस्तु कुर्यादेव ॥ अन्यथा पितृयज्ञासिद्धेः ॥ एवं ह द्वावपि कनिष्ठोऽन्यः सपिंडो वा कुर्यात् ॥ भ्राता वा भ्रा
तृपुत्रो वा सपिंडः शिष्येयववा ॥ सहपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं तत इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात् ॥ एतत्प्रवृत्ताधिकारस्य
नांश्च आह ॥ अधिकारार्थं ॥ अभ्युदयप्रदं वनांश्च आह निमित्तकर्ममात्रपरमिति हेमादिः ॥ तत्र विदेशस्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम् ॥
यदीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दविहाय ॥ तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिंडीकरणं पुनरिति स्मृतं ॥ ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिंडीकरणे क
ते ॥ आह पादे मातापित्रोः कनिष्ठेनेति वा पाठः ॥ देशांतरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् ॥ अत्रावचपनं कार्यं दशाहान्तं ति लोदकं
ततः सपिंडीकरणं कुर्याद्देशाद्देशे हि ॥ द्वादशाहेन कर्तव्यमिति शातातयोऽवधीदिति वचनाच्चेति भट्टः ॥ संगाभदीयेष्वेव ॥

रामः
१६७

अस्यान्यनिवेषेष्वाभावाज्ज्येष्ठेन कृतेन सपिंडने कनिष्ठस्य पुनः करणपर्यन्तं अतस्तत्पर्यन्तं विप्रः ॥ अत्र दत्तकस्य तस्य त्रादीनां च विशेषः
प्रागुक्तः ॥ केचित्तु शकुं विनापि कनिष्ठस्य सपिंडनामाहुः ॥ मातापित्रोर्मृते काले ज्येष्ठे देशे तरे स्थिते । कनिष्ठेन प्रकृतं वं सपिंडीकर
णं तदेति काश्चाजिनिस्मृतेः ॥ गते वारोधिते ज्येष्ठे पुत्रवारे धिते सति ॥ षण्मासा न निवर्त्ततं तदा कार्यं कनीयसा ॥ पुनः सपिंडीक
रणं त्राकुं पार्वणवज्जरेत् ॥ अर्घ्यसंयोजनं नैव पिंडसंयोजनं न चेति । तेन वसंति नैव लुत्वा त्राधिता वसिते पुत्र इत्यादिविरोधो बो
धे ह्यः ॥ अत्र क्रममृतो तु हेमाद्रौ ब्राह्मे । मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयाः त्रयः पिंडाः प्रपितामहपूर्वकाः ।
तेभ्यश्च पितृकः पिंडो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ॥ मातर्यथ मृतायां च विद्यते च पितामही । प्रपितामही पूर्वकस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥
एवं प्रपितामहजीवने तत्पित्रादिभिर्ज्ञेयं । तदा ह्यसुमंतुः ॥ त्रयाणामपि पिंडातामेकेनापि सपिंडने । पित्रत्वमश्नुते प्रेत इति ध
र्मो व्यवस्थितः ॥ यत्तु । अत्र क्रमात्तु प्रमीतानां नैव कार्यं सपिंडता इति । तन्मातापितृभर्तृभिर्न विधेयं । अत्र क्रमेण मृतानां न
सपिंडीकृतिरिष्यते । यदि माता यदि पिता भर्ता नैव विधिः स्मृत इति माधवीये स्कांदोक्तेः ॥ मदनरत्नादौ चैवं । अत्र प्रपितामहादि
भिः पितुः सपिंडने कृते पितामहे मृते तत्सपिंडने सति पुनस्तेन सह पितुः सपिंडनं कार्यमिति हेमाद्रिमतं आह । अन्ये नैतन्मन्य
ते पितामहे प्रपितामहे वा पुत्रांतरे संस्कृतेऽप्यसंस्कृताभ्यामेव पितुः सपिंडनं कुर्यात् ॥ असंस्कृतौ न संस्कारौ पूर्वौ चोत्रप्रयोत्रकौ ॥
पितरं तत्र संस्कारादितिकात्यायनोऽब्रवीदिति कुंभे गय रिशिष्टात् ॥ असंस्कृतौ दाहांधेः ॥ अत एवोक्तं तत्रैव ॥ यपि ह्यमपि भू
न उर्द्धिषा पेरुता पिवा ॥ पितामहेन पितरं संस्कारादिति निश्चयः ॥ यपि ह्यमपि भू न उर्द्धिषा पेरुता पिवा ॥ अभिशस्तपतित भू ए
वः स्त्रियश्चाभिचारिणी ॥ न संसृजेदिति वैजवायोक्तेः ॥ यापकर्मिणो न संसृजेरन्निति गौतमोक्तेः ॥ अत एवोक्तं तत्रैव ॥ पूर्वयोः

नि० सि०
१६८

पुत्राभावेन पुत्रः कुर्यादेव ॥ पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रत्वं यदि गच्छति ॥ पौत्रेणैकादशाहं कर्त्तव्यं आरुषोडशं नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रव्यं चैतितामहश्चैतिकायायनोक्तेः ॥ केचित्पुत्रान्तराभावे पितामहवर्षिकमप्यावश्यकमाहुः ॥ तत्र ॥ आरुषोडशं शीते निगमात् ॥ अथाणं योगपद्येन प्राधान्यात्पितुः सपिंडं कृत्वा पूर्वयोः कुर्यात् ॥ पितामहमृते दशाहंतः पितृमृतो पितुः सपिंडं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्वमावर्त्तयेत् ॥ अत्र दशाहेनैवं ॥ अशक्त्या पित्रानुज्ञानेन पौत्रेण पितामहं आरुषं कर्त्तव्यं पितृमृतो तदा श्रावणं दहनेनैव पौत्रः पितामहकर्म कुर्यात्पुत्रांतत्वादिति मदनधारिजातपृथ्वीवंशे ॥ अथ स्त्रीपृथ्वी ॥ हेमाद्रौ बृहस्पतिः ॥ भर्तृगोत्रेण नाम्नावमातुः कुर्यात्सपिंडं ॥ पितृकृतेन मानेनैव ॥ यत्तु भविष्ये ॥ पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्यात् ॥ इत्तं गोत्रं तश्चित्तस्य सुरादिविवाहोत्तरं ॥ आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवदिति बृहद्गतातपोक्तेः ॥ तच्चानेकवचनेषु पितामह्यापत्यामातामहेन वा स होक्तेः ॥ तत्र व्यवस्थोक्ता भविष्ये ॥ जीवीयता पितामह्यामातुः कुर्यात्सपिंडं ॥ प्रमीतपितृकः पित्रा तपित्रा पुत्रिका सुतः ॥ तपित्रा मातुः पित्रा ॥ लोणादिः ॥ पितामह्यादिभिः सार्धं मातरं तु सपिंडयेत् ॥ पितरि स्त्रियमाणे तु तनेनोपरिते सति ॥ शंखः ॥ मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतेः ॥ पितामह्यादिभिः सार्धं सपिंडीकरणं स्मृतं ॥ येन केनापि मातुः सपिंडीकरणं न च कदापि मातुः आरुषं यत्तु तत्र पितामह्या सह कार्यं ॥ नो दीमुखेष्टका आरुषं गथायां च मृतेः हनि ॥ पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः आरुषं समाचरेदिति श्रुता तपोक्तेः ॥ अपुत्रायां तु पैठीनसि ॥ अपुत्रायां मृताया तु पतिः कुर्यात्सपिंडं ॥ अथादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेत् ॥ यत्तु हरितः ॥ पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः ॥ पुरुषस्य पुनरुत्तरेनैव

रामः
१६८

तत्पुत्रादयोपियेति॥ यच्चमार्कण्डेयपुराणे। सपिंडीकरणं स्त्रीणां पुत्राभावेन विद्यते इति तत्पुत्रपत्यभावेनेत्यं॥ यत्पुत्राभावे
पः॥ मृते पितरि मातुस्तनकार्यं सहपिंडता। पितुरेव सपिंडत्वे तस्या अपि कृतं भवेदिति॥ तदशक्त्यर्थं॥ केषां विद्वामतमिति हेमाद्रिः
अन्वारो ह्येतुभत्रैव सपिंडः॥ मृताया नुद्देशात्तानाथं सति न सहपिंडता। अर्हति स्वर्गवासं च यावदाभूतं संभवमिति शाताते पा
क्तः॥ पत्या वै केन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः॥ साम्यतापि हिते नैक्यं गतामंत्रा दुतिव्रतैरित्येव मोक्षे च। अन्यैकशब्दः पिता
मत्यादिष्वपि निवृत्त्यर्थः॥ पतिपदं वर्गपरं॥ सपिंडनस्य पार्वण्यं कोटिद्वयं रूपत्वादिति माधवकल्पतरुमदनरत्नादयः॥ अन्ये
तुभत्रैव केनाहुः॥ स्वनभर्त्रा सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेदित्येवकार अवधारणार्थः॥ पृथ्वीचंद्रोदयेपि विकल्प उक्तः॥ इदं तु त
सं। यदा हेमाद्रादिमते ह्येकः पिंडः तदा वर्गेण सह। यदा माधवपृथ्वीचंद्रादिमते षड्भक् पिंड इत्येकेन पत्येव। वचना
वेनापि। अतो मातृपिंडः सपिंडी कृतो नैव पतिपिंडेन संयोज्येकीकृतं पिंड इत्यंतर्ह्यपि त्रादिभिः संयोजयेत्॥ अंत्यपह
स्वयुक्तः बहुसंमतश्च॥ सत्यर्थं सारे तु अन्वारो ह्येतु नैकदिनमरणे स्त्रियाः पृथक् सपिंडनं नास्ति। भर्तुः कृते स्त्रिया
अपि कृतं भवतीत्युक्तं। तन्मतांतरमस्तु। इदं ब्राह्मणदिविवाहेषु ज्ञेयं। आसुरादिषु तु शातातपः॥ तन्मात्रातप्यितामत्यात
पश्चादासपिंडनं। आसुरादिविवाहेषु विज्ञानं योषितां भवेत्॥ मातामत्या मातुः पितामत्या तत्पितामत्यावेत्यर्थः॥
सुमंतुः॥ पितापितामहे योज्यः पूरणं संवत्सरे सुतेः॥ मातामातामहे तु हृदित्याहुर्भगवान् शिवः॥ इदमासुरादिपक्षत्रिकाप
नपरं तोक्तं आक॥ हेमाद्रिस्तु॥ ब्राह्मणादिष्वपि सर्वत्र देशभेदाद्विकल्पमाह॥ अतएव गुर्जरेषु कोकिलमतानुसारिणां मात
मातामह्यमातामहा इति आकुर्ययोगः सपिंडनं च दृश्यते॥ हेमाद्रावापस्तंबोपि। कोकिलस्य यथा पुत्रा अन्यसंबंधजीवि

नि.सिं०

१६५

नः॥ पुष्टास्तेसकुलं यंति एव नारी यतासती॥ यदपि विज्ञानेन धरः॥ मातामहेन मातुः सापिंडोऽपि त आह्वयमात्मा अंनित्यमि
त्ताहायवद्विआह्वयं दोगपरिशिष्टं॥ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आह्वयानुपक्रमेदिति तदेतद्विषयमेवामातुः पृथक् आह्व
यवात्॥ अतएव हेमाद्रौ विधेयमातुंसपिंडनं प्रक्रम्य॥ उदितेनुदिते चैव होमभेदोऽप्यभवेत्॥ तथा कुलक्रमायातमावा
त्तद्वरे कुवत्पुत्रं॥ अस्य चैव पवादमाह तत्रैव व्याख्यात॥ कुर्यान्मातामह आह्वयं सर्वदा मातृ पूर्वकं विधिज्ञो विधिमास्या
य कुर्यान्मातामहादिवत्॥ केविदेतत्पुत्रिका पुत्रपरमाहुः॥ पत्युः सापिंडमाह लौगादिः॥ सर्वोभावे स्वयंपत्यः स्वभर्तृणा
ममत्रकं॥ सापिंडीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव चेति॥ यत्पुत्रवचनं॥ अपुत्रस्य परेतस्यैव कुर्यात्सपिंडतामिति॥ यच्चापस्तंबः॥
अपुत्राये मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा॥ तेषां सपिंडना भववादे कोदिह्यं न वार्वणमिति॥ तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसा
र्थमिति माधवः॥ सापिंडीकरणादूर्ध्वमेकोदिह्यं विधीयते॥ असुत्राणां च सर्वेषां भवपत्नीनां तथैव चेति हेमाद्रौ प्रचेतसोक्तं॥
अन्ये तु द्विविधवाक्यदर्शनाद्विकल्पमाहुः॥ सत्यर्थसोरपि॥ ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिंडनं नास्ति॥ तेषां सदेकोदिह्य
मेव॥ व्युत्क्रममृत्तानां सापिंडं कार्यं न वा॥ केचित्सर्वत्र सपिंडनमाहुः पिति॥ अपुत्रेऽप्युत्क्रममृते विज्ञेयरेणुकारिकायां॥
भ्रातावा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा॥ सापिंडीकरणं कुर्यात्पुत्रहीने मृते सति॥ सर्वबंधविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिंडनं॥
अतिजं कार्येऽपि पुरोहितमथापि वा॥ वसुरुद्रादिति सुतैः कार्यं तेषां सपिंडता॥ व्युत्क्रममात्रप्रमीता ये तद्विनाशितताध्वं॥
पुनः सपिंडनं तेषां कुर्यात्प्रेते पितामहे शते॥ अत्र ब्रह्मलंकारं॥ यतीनां सपिंडनं नास्ति॥ किंत्वेकादेशोऽपि पार्वणं कार्यमित्युक्तं प्राक्॥
इदं ग्रहणात् सर्वं मृते तु दाहादिसपिंडनं तं सर्वं कार्यमिति महवरणाः॥ सपिंडनविधिमाह वैजवापः॥ समाप्ते संवत्सरे च त्वा

रामः

१६५

सुदपात्राणि प्रयुनक्ति एकं प्रेताय त्रीणि पितृभ्यः प्रेतमात्रं पितृपात्रेष्वसिं वति । ये समाना इति द्वाभ्यां ॥ एवं पिंडाश्चानिष्ट इति ।
सुधवो नुगतः प्रेतः पितरस्तद्दृष्टमिव ॥ शिवं भवतु शेषाणां जायतां विरजो धितः ॥ समानीयः । संगच्छ संवदस्मि मिति ॥ यद्यपि
तत्रापि देवदहितमेकार्थैकपावित्रकं ॥ नैवात्रोक्तं तत्र तत्रावाहनवर्जितमिति मार्कंडेयैर्नोक्तं ॥ तथापि सपिंडीकरणं
आहुं देवपूर्वनिषो जयेदित्वादि विरोधादिकल्पः प्रेतां शोवा ज्ञेयं ॥ अत्र कामकालो वैश्वदेवादिपुक्ते प्राक् ॥ मैत्रायणी
यपरिशिष्टे । पित्र्यविप्रकरे होमः सान्नेषिभवेदिह ॥ यत्तु गोभिलः ॥ अनुक्तकालेऽपि तु अत्र क्रमेण मृतावपि ॥ आमेन वा
पिसापिंडं हेमा रापि प्रकल्पयेदिति ॥ तदुपादिमाता पितृभिर्नारं ॥ आपन्नोपिन कुर्वीत आहुमां मेन हि विदिते नैवोक्ते वा
विश्वप्रकाशे । प्रेतः सपिंडना दूर्ध्वं पितृलोकं तु गच्छति । कुर्यात्तस्य तु पाथेयं द्वितीये हि सपिंडनात् ॥ ततो ह्यहो आहुं कु
र्यात् ॥ रुतमलमासेपि कार्यम् ॥ अधिमासेन कर्तव्यं आहुमाभ्युदयं तथा ॥ तथैव काम्ये यत्कर्म वत्सरात् प्रथमाद
ने इति हेमाद्रौ हारीतोक्तेः ॥ ॥ इति निर्णयसिंधौ सपिंडीकरणम् ॥ ॥ अधिप्रथमादनिषिद्धिनि ॥ ॥ हेमाद्रौ ॥ स्वा
तंत्र्येव महादानं स्वाध्यायं चाग्निर्तर्पणं ॥ प्रथमे वै न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥ अग्निर्तर्पणं तु हेमादिनत्वाधा
नात्तु प्रथा वै भवत्येव । तद्देमाद्रौ शुश्रूषाः ॥ सपिंडीकरणं वार्षिकेष्टतवासरे ॥ आधानाद्युपसंप्राप्ता वेतस्राग
पिवत्सरात् ॥ दिवोदासीये । हातीयस्य गमनमुपवासं व्रतानि च । संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥ माघवी
र्यदेवकः ॥ प्रमीतो पितरो यस्य देहस्तस्य । अविर्भवत् ॥ न देवं नापि वापि यस्यावत्पूज्यं न वत्सरः ॥ पित्र्यं सपिंडं ॥

भक्तिर्नोम आर्द्धदेवता त्वस्य पितृसंघादकः अर्द्धविशेषः । तत्कर्तृकपातवान् भक्तिमानितुम्ये

नि० सि०

११०

अतएव लोकादिः ॥ अन्येषां प्रेतकार्यणि महागुरुनिपातने ॥ कुर्यात्संवत्सरादवोक्त आर्द्धमेकं तु वर्जयेत् ॥ द्वाहचिका दशाहं
तं कार्यं ॥ तत्राशौचांतरस्याप्रतिबंधकत्वात् ॥ आर्द्धं आर्द्धमभ्यर्चयितुं कुर्यात् ॥ एकं सपिंडनं ॥ पत्न्या दोषं
पश्चादमाह ऋष्यभंगः ॥ पत्न्या पुत्रस्य तत्पुत्रप्राप्ते सत्तनयस्य च ॥ पुत्रास्त्वस्त्रोऽपि त्र्योऽसंघातमरणं यदि ॥ अर्वाग
मात्मा त्वपि त्वत्सर्वं सापिंड्यमाचरेत् ॥ लोकादिः ॥ पत्नी पुत्रस्तथा योत्रो धाता तत्पुत्रका अर्द्धं पितृरोच्यं देवकस्मिन् प्रि
यत् ॥ वासरेतदा ॥ आर्द्धमेकादशे कुर्यात् ॥ त्रिपदे तु सपिंडनं ॥ भवतु निर्वधे ॥ महागुरुनिपातने तु प्रेतकार्यं यथाविधि ॥ कुर्यात्
संवत्सरादवोक्तो दिहं न पार्वणं ॥ भृगुः ॥ माता चैव तथा धाता भार्या पुत्रस्तथा सुधा ॥ एषां मृतोचरे कुर्यात् ॥ अर्द्धमन्यस्य न
पुनः पितुः ॥ एतदपि सपिंडनं परं ॥ हेमाद्रौ भविष्ये ॥ गया आर्द्धं तानां तु द्वाहं त्वेव द्वाहस्यते ॥ त्रिस्थलीस्य तो गारु
डे ॥ तीर्थे आर्द्धं गया आर्द्धं आर्द्धं वा परपरिहृतं ॥ प्रथमे केन कुर्यात् कृते पितुः सपिंडने ॥ अस्या प्रवादः ॥ आस्थे ह्ये
गया आर्द्धं आर्द्धं वा परपरिहृतं ॥ प्रथमे केन कुर्यात् यदि स्याद्भक्तिमानसुतः ॥ भक्त्या ख्यं आर्द्धं तद्वान् ॥ अन्ये यथा
उत्तमाहुः ॥ पतितानां गयायां विशेषो ब्रह्मे ॥ क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे कवित् ॥ देशधर्मप्रमाणत्वाद्गुण्यं
कं स्वबंधुभिः ॥ अथ विधानानि ॥ तत्र पंचक मृते मदनरत्ने गारुडे ॥ आर्द्धे कृत्वा धनिष्ठा र्धमे तत्र ह्यत्र पंचकं ॥ रेव
त्यंतं सदा दूष्यमभंदाहकर्मणि ॥ शवस्य तु समीपे तु हे प्रज्याः पुत्रलास्तदा ॥ दर्भमया कृतवत्वारः ऋतुसंज्ञाभिर्मंत्रिते
ततो दाहं प्रकर्तव्यं स्तेषु पुत्रलंके सह ॥ सत्तकांते ततः पुत्रैः कार्यं शान्तिकमौष्टिकं ॥ पंचके तु मृतो यो वै न गतितुल्यं तेन र
तिलोऽथैव हिरण्यं च तमुदित्पद्यतं ददेत् ॥ मदनरत्ने गार्ग्यः ॥ यदि भद्रातिथीनां स्यात् भानुभौमशने चरे ॥ त्रिषा

रामः

११०

रहै संयोगो ह्यो योगे द्विपुष्करः ॥ द्विपुष्करयोगे तु मृतिर्मृत्यंतरा वहः ॥ दहने मरणे चैव त्रिगुणं स्यात्त्रिपुष्करे ॥ खनने प्येव मेव स्या
 देत दोषोपशान्तये ॥ तिलपिष्टे ये वैवापिशरीरं कारयेत्ततः ॥ सूर्ये निधाया लंकृत्य दहयेत्तत्कोपारि ॥ तदोहं मंत्रमाहुर्बोधायनः ॥ अस्मा
 त्वमिति मंत्रेण तिलपिष्टं प्रदाहयेत् ॥ द्विपुष्करयोगोऽष्टास्त्रिभिः कृष्टुं मयो हति ॥ वासवे मरणं चेत्स्याद्देवपि पुनर्मृतिः ॥ सुवर्णं हस्ति
 णा दद्यात्कृत्स्नं वर्णमथापि वा ॥ वासवं धनिष्ठा ॥ ब्राह्मणः ॥ कुंभमीनस्थिते च दे मरणं यस्य जायते ॥ न तस्यार्धं गतिदृष्ट्वा संततो न भविर्भवे
 त् ॥ न तस्य दहः कर्तव्यो विना शास्त्रेषु जंतुषु ॥ अथ वा तदिने कार्यो दहस्तु विधिपूर्वकः ॥ धनिष्ठा पंचके जीवो मृतो यदि कथं वन ॥ त्रिपुष्क
 रे याम्यभेद्यं कुरु जाम्भारये ॥ कुर्वं ॥ तत्रानिष्टं विना शार्थं विधानं समुदीर्यते ॥ दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पंचोर्णास्तत्र वेष्टिताः ॥ यवपि
 ष्ठानां तु लिप्तास्ताभिः सह शवदहत् ॥ प्रेतवाहः प्रेतशखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः ॥ प्रेतहृत्पंचमस्तनामान्येतानि वक्रमात् ॥ अत्र प्रति
 माः गंधपुष्पैः पूजयित्वा ॥ प्रथमां शिरसि ॥ द्वितीयां नेत्रयोः ॥ तृतीयां वामकुक्षौ ॥ चतुर्थीनाभौ ॥ पंचमी पादयो र्यस्य तदुपरि नाम
 मिधत्तं हुत्वा ॥ यमाय शोभं अं वक्रमिति मंत्राभ्यां प्रत्येकं तां स्वाज्जपेद्गुने इति भद्राः ॥ स्तुतकांते ततः पुत्रः कुर्याच्छ्रुतिकर्षोष्टिकं ॥ कां
 र्ण्यमायुः स्थितं तैलं वीक्ष्य दद्याद्द्विजन्मने ॥ वृक्षविष्णुमहेशं इव रुणं प्रीतयेततः ॥ माघ शुद्धयव त्रीहि प्रियं ग्वादि प्रयच्छति ॥ स्व
 र्णं निरुद्धं जाप्यं लहो मोहि जावनं ॥ गोभूदानं च उं शन कुर्यादोषोपशान्तये ॥ प्रपणकं कौर्म ॥ धनिष्ठा पंचक मृतं पंचर
 तं नित सुखे ॥ प्राश्नाहुति त्रयं तत्र हुने हृद्वैपामिति ॥ ततो निहरणं कुर्यादेष्टः सान्ने विधिः स्मृतः ॥ शतरं निखने देवजले वा प्रति
 पादयेत् ॥ त्रिपादं हं मृतं तद्विद्विष्य शकलं सुखे ॥ न्यस्य पिष्टं मयं कुर्यात्सुखं त्रितयं ततः ॥ होमं प्रतिमुखं कुर्यात्तथा वहवपामि
 ति ॥ काष्ठा यसं वकार्पा संकुक्षं प्रतिपाद्य च ॥ निर्यात्पसाग्निं संकुर्याद्भुव्नो वा न्यभुत्सजेत् ॥ कुर्यात्स्त्री त्रितयं पिष्टं मयं सा

पंचत्रिंशत्तथाये अथ मंत्र ३

वि.सिं.
१११

अथ तौ स्त्रियाः ॥ हरिद्रं वरसं कृतं विहरेयुः सुतादयः ॥ स्थापयन्त्यनसिप्रेतमेकाग्निचकरादिषु ॥ तत्रैव। कनकं हीरकं नीलं पद्मं रा
गं वमोक्तिकं ॥ पंचरत्नमिदं प्रोक्तं ऋषिभिः पूर्वदर्शितं ॥ रत्नानां चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्षार्धमेव च ॥ सुवर्णं स्थाप्यभावे तु आज्यं ज्ञेयं
॥ विवर्णं ॥ मदनरत्नेष्वेव ॥ तथा ॥ एकाशीतिपलं कांश्यं तदर्धं वा तदर्धकं ॥ नवषट्त्रिपलं वापि दद्याद्विप्राय शक्तिः ॥ अथान्यत्र।
वर्णह्योक्तविधानेन कृत्वा नैव ॥ अनंततः ॥ अन्वाधाननिर्वपणं देवतानां यथाहुर्ज्ञायमायधर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च ॥ वै
वश्वनाथकालाय सर्वभूतकृपाय च ॥ श्रीहं वराय दध्राय नीलाय परमेश्विने ॥ वक्रोदराय वित्राय चित्राय वैक्रमार ॥ विधिना
अपणं कृत्वा एकैकामाहुतिं हुनेत् ॥ कृष्णांगं कृष्णवस्त्रं हेमनिष्कसमन्वितां ॥ दद्याद्विप्राय शान्ताय प्रीतो भवतु मेयमः ॥ विप्राद
हं प्रेवदेव ॥ अपराकैः पुनर्वसुत एषा ऋत्विक्तोत्तरफल्गुनी ॥ सर्वभद्राविशाखा च ज्ञेयमेतद्विप्रादभम् ॥ अथ ब्रह्मचारी
मृतौ ॥ शौनकः ॥ ब्रह्मचारी मृतौ रितिकथयामि समासतः ॥ तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशान्तये ॥ द्वादशांशं षडंशं वा अहं
शक्त्याथवाचरेत् ॥ स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि ॥ संयोज्य चार्कविधिना संयोज्योत्तैततः परं ॥ देशकालौ स्मृत्वा
शुक्लगोत्रा शुक्लनाम्नो मृतस्य ब्रह्मचारिणो व्रतविसर्गं करिष्य श्लुक्ता हेमानां दीर्घा कृत्वाग्निं प्रतिष्ठावाधारांते च नष्टभि
र्वाहतिभिश्च नये व्रतपतये ॥ नये व्रतानुष्ठानफलसंपादनाय विश्वेभ्यो देवेभ्य आज्यं हुत्वा विष्टकृदादि समाप्य पुनर्देशका
लौ स्मृत्वा ॥ कविवाहं करिष्य श्लुक्ता हेमानां दीर्घा कृत्वा अर्कशाखां शवय हरिद्रया लिप्ता पीतसूत्रेण वस्त्रयुग्मेन बवे
ष्ट्याग्निं प्रतिष्ठावाधारांते ॥ नये हहस्यनये विवाहविधियोजकाय च यस्मेत्वं कामं कामायेति कामाय व्याहृतिभिश्चाज्यं
हुत्वा विष्टकृदादि समाप्य अर्कशाखां शवय दहेत् ॥ विधानमालायां ॥ येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि ॥ तत्क

रामः
१११

लं रूपमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ मृतस्य म्रियमाणस्य घटं ब्रतमादिशेत् ॥ त्रिंशद्भोजनं वाग्भ्यो दद्यात् कोपीनकात्रवान् ॥ हस्तमा
त्रा कर्णमात्रा दद्यात् कृष्णाजिनानि च ॥ पादुकाच्छत्रमात्म्यानि गोपीचंदनमेव च ॥ मणिप्रवालमालाश्च तेभ्यः सम्यक् समर्पयेत् ॥ एवं
कृते विधानेन विधुः कोपिन जायते ॥ अत्र मूलं मृग्यम् ॥ ॥ कुक्षिमृतो नृपः ॥ मृतस्य कुक्षिनो देहं निखने ज्ञेयं भूमिषु ॥ वासरं त्रितयं
पश्चादुच्यते न्यत्र तं देहं ॥ न गंगा प्रवनं कार्यं निरूपे विधिरुच्यते ॥ घटं ब्रतं हरेणैव विधानं कर्तुं चरेत् ॥ ततो स्थि संवयं तस्य गंगा
यां प्रहिपे सुधीः ॥ मांसि मांसिततः कुर्यात् मांसि आक्षानि पार्वणात् ॥ श्वेतकुक्षि मरणे कथितं शास्त्रकोविदेः ॥ ॥ रजस्वलायास्त
दृक्कृता तपः ॥ रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि चरेत् ॥ ऊर्ध्वं त्रिंशत्वात्सतायां शवधर्मे एव दाहयेत् ॥ अत्र प्रहृत्यात्य
काष्टवद्वाग्रहोर्बं देहं ॥ संकेतुमदनरत्ने स्मृत्यंतरे ॥ उदक्यास्तिकावपि मृतास्या धृतिनी नराः ॥ आशौचं नैति क्रांते दाहयेदंतरं
यदि ॥ उदकेन सुतोयेन स्नात्वा तु मंत्रतः ॥ आपो हि छीति तिसृभिर्हिरण्यवर्णैश्च तस्य भिः ॥ पवमानानुवाकेन यदंतीति च सप्त
भिः ॥ ततो यज्ञपवित्रेण गोमूत्रेण च ॥ द्विजाः ॥ स्नापयित्वा न्यवसेनेनाच्छाद्य शवधर्मतः ॥ दाहादिकं ततः कुर्यात् प्रजापतिवचो यथा
यज्ञे सवित्रमापो अस्मानिति ॥ मिः ॥ क्षायां ॥ पंचभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतारजस्वलां ॥ वस्त्रांतरा वृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्व
तः ॥ गृह्यकारिकायां ॥ अतीरिद्धं गव्ये वरुणावसुप्रमादतः ॥ उदक्यास्तिका नारी चरेच्चंद्रायणत्रयं ॥ ततो यवपिष्टेनानुक्ति
या ॥ होतृशतश्रुपौ दकेः संस्नाप्य भस्म गोमयमृत्कुशोदकपंचगव्यं अक्षौदके शपो हिष्ठापावमानेभिः संस्नाप्या न्यवसेधते
देहदिति भद्राः ॥ अत्र प्रायश्चित्तमाह वो वायनः ॥ उदक्यास्तिका मृत्यो चरेच्चंद्रायणत्रयमिति ॥ ॥ स्तिकायास्तु मिता ह
रायां ॥ स्तिकायां मृतायां तु कथं कुर्वंति याज्ञिकाः ॥ कुम्भे सलिलमादाय पंचगव्यं हिपेत्ततः ॥ अणुभिर्भूमि मंत्रापो वा वा

नि० सि०

१७२

विलमेततः गतमेव रत्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥ अष्टविंशतिभिर्मंत्रिभिर्यामदेव्याभिरेव वा अन्ये श्च वास्तुमंत्रैः संस्त्राय विधि
नादहेत् ॥ गृह्यकारिकायां ॥ स्तृतिकामरे प्राप्ते सर्वोषधयः लेपने ॥ अस्तु कीतु संस्पृष्टः स्पर्श एतु शतं हि येन ॥ आयश्चित्रे विशेष
स्तुत्रेव ॥ स्तृतिकानुयदा साधी विस्मृता मरणं गता ॥ त्रिवर्षं पूर्णं पर्यंतं अधोऽक्षेण सर्वदा ॥ इदं वाच्यम् अहे ॥ स्तृतिकानुयदा नारी राजसा
परिप्लुता ॥ अयं ते वैतु सानारी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ इदं द्वितीयम् अहे ॥ स्तृतिकानुयदा साधी विस्मृता मरणं गता ॥ त्रिघसं वदिना
द्वर्वागेका केन विमुच्यति ॥ ऊर्ध्वं तु ॥ स्तृतिकानुयदा नारी प्राणं श्वेव परित्यजेत् ॥ मासमेकावधिं यावत्त्रिभिः कृच्छ्रे विमुच्यति ॥ गर्भि
णी मृतौ तु सदन रत्ने शौनकः ॥ गर्भिणी पुदक संस्कारं शि अ संस्कारमेव वा ॥ प्रवक्ष्यामि समासेन शौनको हं द्विजमना ॥ गर्भिणी
मरणे प्राप्ते गोमूत्रेण जलेः सह ॥ आपो हिष्ठादिभिर्मंत्रैः प्राद्व्य भर्ता समास्थितः ॥ प्रेतं स्मशने नीत्वा थो क्षिरं सरोवरे दत्तः ॥
पुत्रमादाय जीवश्चेत् सनदत्वा सुताय तु ॥ यस्ते सनः शशयेत्यवाग्रा मे निवाय वा ॥ उदरं वा ब्रणे कुर्यात्पृषदायेन पर्यव ॥ मृदू स्म
कुश गोमूत्रेण आपो हिष्ठादिभिस्त्रिभिः ॥ स्नाप्य वाच्छाद्य वा सोभिः शवर्मेण दाहयेत् ॥ तत्रैव षडंशीति मते गद्यानि ॥ गर्भिणी पाम
तायां हिष्ठा शिरसं निधाय तस्थानाभिरंध्रात्सव्यमुदरं चतुरंगुलं हिरेण्यगर्भः समवर्ततेति चिह्ना गर्भश्चेदप्राणस्त प्रह
ल्प निखनेन सयदि जीवन् जीवत्वं सम पुत्रकेत्युक्ता हे त्रियेतेति पंचभिः स्नापयित्वा हिरेण्यमंतर्निधाय भूमौ निधाय वा ह
तिभिरभिर्मंत्रयस्ते सनः शशय इति सनं पाययित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् ॥ गर्भं हृदस्थे शतायुवायेति पंचाहुती हुत्वा प्राणा
यस्माहा पूर्य स्वहेत्यनुवाको भ्यां व्याहृत्या वा उप हुत्वा भिन्नमुदरं स्त्रेण संग्रथ्य घस्तेनानुलिप्य धाह्यणा यतिलान् गां भ
भि सुवर्णं वदद्यादथ यथोक्तेन कल्पेन दाहेत् ॥ वीवायनेन नु शतायुवायेति पंच होमानंतरं ॥ प्रायासायां यासाय वियोसा

रामः

१७२

महा। सकलप्रयोगे कृते दृष्टान्तेन त्रैलोक्यप्रविशेदिति। अथ देशान्तरमते पयस्योत्तमं दृष्टिं शलाभं तदस्थिभिः पणो शरीरावासहगमनस्तीत्युक्तं दिवोदासेभ्यः ज्ञेयम्। अथ कृतमृतपयसो न विप्रागन्तुः
मर्त्येति। साध्यं नुप्रियते पणो शरीरं दहे तथा स्थिभिरिति। भर्तृशरीरात्ताभे तदस्थिभिः सह तत्संस्कारार्थं क्रियमाणेन पुंशः पुत्रं केन वा सह भिन्नकालान्तरे पितृवत्तन्मरणं प्रविशेदिति भर्तृशरीरं पृथक् कृति
संस्कृतं न स्यादिति। अथ पणो नैव। पणिरिति नैव। देशान्तरमते पयस्योत्तमं दृष्टिं शलाभः सदा स्थिभिः सह गमनं भवत्येवेति। तेन स्थिपणो शरीराद्यभावेन विप्रागन्तुं मर्त्येति तर्काः कथं युक्तं स्यात्। शरीरासंयुक्तस्य
यभावे पिया दुकादिभर्तृविह्वलपिसह भवतीत्युक्तं पणिरिति तेन। तन्मूलं नु दिवोदासेन बलपुण्येण माविष्कृतं। देशान्तरमते पयस्योत्तमं दृष्टिं शलाभः सदा स्थिभिः सह गमनं भवत्येवेति। तेन स्थिपणो शरीराद्यभावेन विप्रागन्तुं मर्त्येति तर्काः कथं युक्तं स्यात्। शरीरासंयुक्तस्य

विरजस्वाम्यमानस्येति तदस्मकं रूपं॥ दृष्टुं शौचं प्रकुर्यात्तपं वमृत्तिकया पृथक्॥ त्रिंशद्द्विंशतिर्दशवागवां दत्वा त्वहः क्रमात्॥ विप्राणां वव
नाच्छुद्वासमारोहे हुताशनं॥ नारीणां सरजस्कानो मियञ्जिरुदाहृतो॥ अत्रमूलं विंशति॥ ॥ श्रुतिभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिंधौ जं
त्यकर्म निर्णयः॥ ॥ अग्निप्रवेशाशक्तो नुविष्णुः॥ मृते भर्तृरिव लवयंतं दन्वारो हणवेति॥ अलवैव त्रासहानुगमनं शक्तं वैधव्यस्याथ पा
कनं॥ यत्तु तत्रैव। कलौ नात्यागतिस्त्रीणां सहानुगमनादिते श्रुतिः॥ तदुल्लवयं शक्यत्परं॥ ॥ अथ विधवाधर्माः॥ मदनरत्ने स्कां दे॥ वि
धवा कवरे वंशो भर्तृवंधाय जायते॥ शिरसा वपनं तस्मात्कार्यं विधवाया सदा॥ एका हारं सदा कार्यं न द्वितीयः कदाचन॥ मासोपवासवा
कुर्याच्चंद्रायणमथपि वा॥ पर्यंकशायिनी वारी विधवाया तयेत्यतिम्॥ नैवांगो हर्तृनं कार्यं स्त्रिया विधवाया क्वचित्॥ तर्पणं प्रत्यहं
कार्यं भर्तृस्तिलकुशादिकैः॥ तपितुस्तपितुश्चापि नाम गोत्रादि हर्तृकं॥ श्रमपुत्रापरं॥ नाधिरोह दन इह प्राणेः कंठगतैरपि॥ कं
उक्तं न परीदया द्वासो न विकृतं वसेत्॥ आच्छादो नु विशेषः प्रागुक्तः॥ यत्तु बोधायनः॥ संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसा निवर्जयेत्॥
अथ शयीत घण्टासन्निति मौदल्यभाषितमिति॥ तदसवर्णं परमिति अपरार्कः॥ ॥ अथ संन्यासः॥ ॥ याज्ञवल्क्यः॥ वना
दुदाहा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणा॥ प्राजापत्यां तदंतेतानग्निना रोप्यवात्मनि॥ अवीतवेरोजपकृपुत्रवानन्नदोऽग्निमान्॥ शक्त्या
वयजस्कमो हेमनः कुर्यात्तुनायथा॥ एतदाश्रमसमुच्चयपदे। जाबल उक्तो त्वन्येपि पहा उक्ताः॥ यदि वेतरथा बलवर्ध्या देवप्रव
जे दुहादना हा। अथ पुनरवृत्ती वा वृत्ती वाऽस्नातको वा स्नातको वा सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विजेत दहरेव प्रवजेदिति॥ अंगिराः॥

यदि ज्ञास्यतीति राजसूयं नाम त्रैलोक्यप्रविशेदिति। अथ देशान्तरमते पयस्योत्तमं दृष्टिं शलाभः सदा स्थिभिः सह गमनं भवत्येवेति। तेन स्थिपणो शरीराद्यभावेन विप्रागन्तुं मर्त्येति तर्काः कथं युक्तं स्यात्। शरीरासंयुक्तस्य

यत्तु एवमर्थो न शरीरे पितृदिव्येति। अथ देशान्तरमते पयस्योत्तमं दृष्टिं शलाभः सदा स्थिभिः सह गमनं भवत्येवेति। तेन स्थिपणो शरीराद्यभावेन विप्रागन्तुं मर्त्येति तर्काः कथं युक्तं स्यात्। शरीरासंयुक्तस्य

स्मृतं संवेदिनीनां दृष्ट्या नोदयपक्रितिरिव धारेण सहयाका विदुः कृते हुताशनं। न सात्मानं न भर्तृरन्तरयेत्यापभा कृतेति दिवोदासे स्मृतं तरे निषेधात्। सवायं स्त्रीणां भगभिर्लीना मवालापत्या नामा वा शलसाधारण धर्मश्रुतिमिता स्यात्।
तन्मूलं नु दिवोदासे स्मृतं तरे निषेधात्। सवायं स्त्रीणां भगभिर्लीना मवालापत्या नामा वा शलसाधारण धर्मश्रुतिमिता स्यात्।
यदि विधवा स्यात्। कामा कामाभ्यां अवस्थितो विकल्प इत्यपरार्कः॥ त्रिंशोपानपकृतो नु विशेषः प्रयोगश्चेत्याभिहितः॥ काप्यन्या उक्तो स्त्री अष्टोत्तरशवारं स्नात्वा ता पुनः पुनः स्थ शरीरं ततः सातिले तलेन साधयेण वा
यगं विधवायाप्या केन शरीरं गानि वप्रहात्य स्नात्वा वस्य वह्निर्निर्गत्य वा सोत्रं परिक्षाया ये भ्यस्तद्विदद्यात्। ततः पंचगव्यं प्राश्या विष्णुवरणे ह्येन स्नायात्। ब्राह्मणाय गामेका दद्यात्। यथा शक्ते ब्राह्मणे गपोद
नैव गम्यते। तत्रैव प्रकारं तस्मिन् विहितं। अथ बोधोत्तरां जलपूर्णे घटेः संस्थापितैः प्रज्वलितवह्निः संनिधाने। जस्वलो मे केन घटेन स्नापयेत्ततो विसर्पि पथि त्वायावत्क्षेरो भवति दावदं तां पयत् पुनरेकेन स्नाप

प्रवृत्तेषु सन्त्योद्वा प्रवृत्तेषु गृहादपि त्वनादा प्रवृत्तेषु द्विद्वान् आतुरो वाथ दुःखितः ॥ आतुरो मुमुक्षुः ॥ दुःखितश्चौरव्याध्यादिमीतः ॥ भार
 ते ॥ आतुराणां वसन्त्यासेन विधिर्नैव कर्तव्यः ॥ प्रेषमात्रं स मुश्नार्य संन्यासं तत्र हरेयेत ॥ जावालश्रुतावपि ॥ यद्यतुरः स्यान्मनसा
 वाचा वा सन्त्यसेदिति ॥ अत्र स्थेवाधिकारः ॥ आत्मन्यनीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रवृत्तेषु गृहादिति मन्त्रैरिति विज्ञानेश्वरादयः ॥
 हृदयाजलकोपि ॥ वत्तारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः अतिवोदिताः ॥ हृदियस्य त्रयः प्रोक्ताः द्वावेको वैश्वसूदयोरिति ॥
 माधवस्तु ब्राह्मणः हृदयो वाथ वैश्वो वा प्रवृत्तेषु गृहादिति कोर्मा धुक्तेर्वर्गत्रयस्याप्यधिकारः ॥ पूर्ववाक्यनुकाषायदे
 उदिनिषेधाथ भूमुखजानामयंधर्मोयद्विह्नोर्लिंगधारणं ॥ राजन्यवैश्वयोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वच इति बोधायनोक्तेरिति
 पदं तस्माद् ॥ तत्त्वंतु कुदीवकादिपरमेतदिति ॥ योपिसंन्यासं पलपैतर्कमिति कलौ निषेधः सोपि त्रिदंडादिपर इत्युक्तं
 प्राक् ॥ सच संन्यासश्चतुर्वेत्पादहारितः ॥ कुदीवको वहुदंडो हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परमो हंसो योयः पश्चात्स उ
 त्तमः ॥ आद्यपञ्चादिना कुदीकारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषायवासाः शिखोपवीतद्विदंडवान् वंधुषु स्वगृहे वा भुञ्जान
 आत्मज्ञो भवेत् ॥ एतदल्पं ता शक्त परं ॥ द्वितीयस्तु बंधून् हित्वा सप्तागाराणि भैरुं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् ॥ हंसस्तु पूर्वो
 क्तवेषोप्येकदंडः ॥ एकंतु वैणवं दंडं धारयेन्नित्यमादरादिति स्कंदरात् ॥ विष्णुरपि ॥ यज्ञोपवीतं दंडं च वस्त्रं जंतुनिवारणं ॥
 तावान्परिश्रमः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिश्रमः ॥ चतुर्थोपि स्कंदे ॥ परहंसस्त्रिदंडं वरज्जुंगोवालीनिर्मिता ॥ शिवा यज्ञोपवीतं
 च नित्यकर्मपरित्यजेत् ॥ अयमप्येकदंड एव ॥ येन शिखोपवीतादित्यागनिषेधात्ते कुदीवकादिपराः ॥ यत्तु मेधातिथिः ॥

विशेषः

रामः

११३

यावन्नस्युस्त्रयोदशस्तावदेकेनवत्त्रयेत् ॥ शनि ॥ तीर्तितत्परमेव ॥ यश्चात्रि ॥ चतुर्धाभि रूभः प्रोक्ताः सर्वे चैतत्रिदंडिन इति ॥ तद्वागंदडादिपरं
 नयहिपरं ॥ वागंदडा इत्यमनोदंडः कर्मदंडस्तथैवच ॥ यस्यैतेनियतादंडः सत्रिदंडीतिबोध्यते इति मन्त्रके ॥ तस्मात्परमहंसस्यैकदं
 डएव ॥ सोऽप्यविदुषः ॥ विदुषस्तु सोऽपि नास्ति ॥ नदंडं न शिरवां ना क्वादनं चरति परमहंस इति महोपनिषद्भुक्ते ॥ ज्ञानमेवास्थदंड इति
 वाक्यशेषाच्च ॥ यत्तु यमः ॥ काष्ठदंडोऽप्यतोयेन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥ सजातिनरकान् घोरान्महोरोरवसंज्ञितानितितद्वैराग्यं विना
 जीवनार्थं संन्यासपरं ॥ एकदंडं समाश्रित्य जीवंति बहवो नराः ॥ नरैरैरैरेव घोरैरुक्तं त्वागात्पतंतिते इति स्मरते ॥ यश्चाश्वमेधिके ॥
 एकदंडी त्रिदंडी च शिखी मुंडी त एव वा ॥ काषायसारमात्रोऽपि यातः पूज्योऽप्युपि हिरेति ॥ तस्यापि पूर्वोक्ता व्यवस्था ज्ञेया ॥ ॥ तीर्तित
 धिः ॥ बोधायनः ॥ कृत्वा आहुनि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं च यक् ॥ वापयित्वा च केशादीन् मार्जयेन्मात्रकाश्माः ॥ सर्वाशीति ॥ स्व
 स्य नवभ्रातृषोऽङ्ग आहुदि कृत्वेत्यर्थः ॥ स्मृत्यर्थसारेऽपि ॥ एको हि हविर्धानेन कुर्याद्वाहुनिषोऽङ्गः ॥ अग्निमान्वावेणेनैव विवि
 दानिर्वपेत्स्वयमिति ॥ कात्यायनः ॥ कृच्छ्रानुचतुरः कृत्वा पावनार्थं मनाऽग्नी ॥ आग्नीवेत्त प्रकृष्टं तेनासौ योग्यतां व्रजेत् ॥ बोधाय
 नः ॥ सदैव मार्पकं दिव्यं पित्र्यं मातृकमाजुषे ॥ भौतिकं चामनः खंतिश्च ह्ये आहुनि निर्वपेत् ॥ अत्रक्रममाह देमाङ्गैः शौनकः ॥
 देव आहुः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः ॥ आर्षे देवर्षिर्ब्रह्मर्षिर्हविर्षयः ॥ देवर्षिर्हविर्षिर्भुज्यर्षयो वा ॥ दिमेव सुरादित्याः ॥ मा
 जुषसनकसनंदनसनातनाः ॥ भूत आहुः पृथिव्यादिभूतानि वसुरादिकरणानि चतुर्विधो भूतग्रामश्चेति तिस्रः ॥ पित्र्येऽपि पित्रादि
 त्रयो मातामहाश्च ॥ मातृके मात्रादयस्त्रिः ॥ आत्म आहुः आत्मपितृपितामहा देवताः ॥ सर्वत्रनां हि मुखत्वं विशेषणं ज्ञेयं ॥ स
 र्वत्रापि उद्दानं शुग्माविश्राः ॥ ६६ ॥ कत सत्यवस्त्राविश्वेदेवौ ॥ अन्यत्रांही आहुवदिति हेमाद्रिः ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ केशाश्मश्रुलो

अथ

वि.सिं.
१७४

मनस्विवापयितोपकल्पयेत् ॥ दंडं जलं पवित्रं वशिष्ठं पात्रं कंठं डलं ॥ आसनं कौपीनमाच्छादनं कंथां पादुके इति दशवा ॥ वौधायनः त्री
नृदंडां नृगलीं स्थूलान् वेणवान् मूर्धसं मितान् ॥ एकादशानवद्विंशतुः सप्तान्यपर्वकान् ॥ वेष्टितान् कृत्वा गोवालरज्ज्वान् वतुरंगुला
न् ॥ एको वाताहो ॥ दंडो गोवालसदृशो भवेत् ॥ अनन्तरि रत्निरुत्पाद्य नित्येन विधिना ततः ॥ १ ॥ पृष्ठे ह्येति विविधानेनेत्यर्थः ॥ स्वप्नावेवा
श्रिमान् कुर्यादपवर्गोक्तमादितः ॥ आउपपयोदधीत्येतत्रिष्टुब्जजलेमेव वा ॥ ॐ भूरित्यादिना प्राक्परात्रिंशोपवसेत्ततः ॥ अथ हिंस
स्यास्तमयात्पूर्वमर्नीविहृत्य सः ॥ आज्यमन्नौ गार्हपत्ये संस्कृत्य तेन वधुवा ॥ पूर्णया हवनीये तु जुहुयात्प्रणवेन ततः ॥ अन्ना
न्वाधानमेत्यादग्निहोत्रे हुतेतः ॥ संस्तीर्य गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो वतु ॥ पात्राण्यपासाद्य दर्भेषु ब्रह्मायतनं एवतु ॥ जाग्रत्या इति वि
मेतां नु यावद्बालो मुहूर्तकः ॥ अग्निहोत्रं स्वकाले तु हुत्वा प्रातस्नानं ततः ॥ ३ ॥ हिं वैश्वानरी कुर्यात्प्राजापत्यामथापि वा ॥ जावा
लशुतो नु ते द्वे के प्राजापत्यामेवे हिं कुर्वन्ति न दुतथान कुर्यादग्नेयीये कुर्यात्पश्चात्रैधातवीयोमेव कुर्यादित्युक्तं ॥ तेनात्र विक
ल्पः ॥ अनाहिताग्नेरिति स्थिते वैश्वानर आग्नेयो वा वरुण इति माधवः ॥ कात्यायनः ॥ आत्मन्यग्नीसमागोप्य वेदिमध्यास्थि
तो ह्रीं ॥ व्यात्वा हृदि तनुजातो गुरुणा प्रेधमी रयेत् ॥ कपिलः ॥ विधिवत्प्रेधमुक्ताथ त्रिकैषां अत्रिरुचकैः ॥ अभयं सर्वभूते
भ्यो मंत्रः स्वाहेत्ययो भवे ॥ निनाय दंडं शिष्यादि गृहीत्वा यवद्विंशजं ॥ वौधायनः ॥ सखे मेसादिना दंडे येन देवाः पवित्रकं ॥
यदस्य पारे शिष्यं नु पात्रं व्याहृतिभिस्तथा ॥ युवा मुवासाः कौपीनं गृहीत्वा बांधवांस्त्यजेत् ॥ ॥ अथ क्रमः ॥ तत्र संन्यासेऽधि
कारसिध्यर्थं स्वस्य नवत्राक्षसपिंडानि ॥ सान्निः पार्वणानि अनन्तरि त्वेको हि ह्येति विधिना कृत्वा नाश्रमीचेत्कृत्वा वतुष्टयमन्य
स्तस्य प्रकृष्टं कृत्वा द्वागयेनेकादश्यां द्वादश्यां वा सान्निः रमा वास्यायां चोर्णमास्यां वतुर्दश्यां वा यथापर्वणि प्राजापत्यो स्यात् ॥

रुपां

रामः
१७४

ततः देशकालोत्तरापरमहंसादिसंन्यासग्रहणं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा मातृसूत्रं वृद्धिं प्राकृतं कृ-
त्वा ॥ स्तुतमप्यनर्हं सुपासनं समिधाहितं निरुक्तं गार्हपत्यं विधुरोऽग्निहोत्रीनुक्त्रिकां उमं उनोक्तं दिशा कुशापत्न्या सह पवसाने द्यांते ह-
र्णा हुतं तं वाधानं कुर्यात् ॥ अलवारि वेत्तौ किके । विधुरश्चेष्टा हतिभिः प्रणवेन वाग्निमादायान्वाग्निरुषसामित्यानीय पृच्छो दिवीति
निवायते नैव समिधतत्सवितुः तत्सवितुर्विश्वानिन इति तिस्रः समिधोऽभ्यादभ्यात् ॥ एवमत्रौ सिक्कं कृत्वा प्रस्थवर्जं वपनं कृत्वा प-
योदक्षिणतमाज्यमयो वा ॐ भूः सावित्री प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्राच्यावम्य पुनरादाय ॐ भूवः सावित्री प्रविशामि भो
देवस्य धीमहीति द्वितीयां ॐ स्वः सावित्री प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति तृतीयां ॥ समस्तया वा ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्री प्र-
विशामि तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ ततः आहवनीयं विहृत्य ब्राह्मणमुपवेश्य आज्यं संस्कृत्य चतुर्दश वा गृहीत्वा समित्पूर्वामोखा-
हा परमात्मने इदमिति हुत्वा पवसेत् ॥ ततः सायं होमं वैश्वदेवं कृत्वा ॥ नेरुद कुशानां स्तोत्रं दंडादीनि दशपंच वा ॥ सायं प्र-
ह्लासने रुक्माजिनोपविष्टो रात्रौ जागरं कृत्वा प्रातर्होमानंतरं प्राजापत्यं कृत्वा ऋत्विगभ्यः सर्वस्वं ब्रह्मणे वमधुप्राणं तेजस-
पात्रं दत्त्वा दशरूपात्राणां हवनीये सममनसा निचजले रूपेण ॥ रुक्माजिनं त्वाददीत ॥ अनाहितं निरुक्तं वैश्वानरमान्ते यं वा-
हुत्वा पात्राण्यनौ हि स्वाभूर्भुवः स्वरितपः स्थुष्टांतरत्समं दीति ज्ञा विधानं संभोज्य पुण्याहं वाचयित्वा ॥ अवावपनं कृ-
त्वा हेमरूप्यं कुशजले स्नात्वा पुरुषाय वरं कृत्वा प्राणाय स्वाहेति पंचाज्या हुत्वा हुत्वा पुरुषसूक्तेन प्रस्थं माज्यं च संवृ-
ज्या ॥ अत्र विरजो होमं केविदुः ॥ यथोक्तं शिवगीतासु । जुहुयाद्विरजोमंत्रैः प्राणापानादिभिस्ततः ॥ अनुवाकं तमे-
काग्रसमिदाज्यवरं पृथक् ॥ आत्मन्यग्निं समारोप्य याते अग्नीति मंत्रतः ॥ भस्मादाथाग्निरित्याद्यैर्विष्टज्यागानि संस्थोत ॥

पापैर्विमुच्यते सत्यं मुच्यते वन संशयं ॥ ॥ यथा ॥ कामो कार्पणीकामः करोतिकामः कर्त्तृनाहं कर्त्तृकामः कारयितानाहं कार
 यिता सप्तमे कामकामाय स्वाहा ॥ सर्वत्र लिंगोक्तदेवताभ्यश्च नममेतित्यागः ॥ मन्त्रुरकार्पणी मन्त्रुः क
 रोतिनाहं करोमिमन्त्रुः कर्त्तृनाहं कर्त्तृमन्त्रुः कारयितानाहं कारयिता सप्तमे मन्त्रो मन्त्रवे स्वाहा ॥ तिलं जुहोति सरसा ॥ सपि
 स्तानां धारममवित्रैरमं तु स्वाहा ॥ गावो हिरण्यं धनमन्नमानं ६० सर्वेषां श्रिये स्वाहा ॥ श्रियं बलं स्त्री च उष्ट्रं च किर्त्तितं नृण्य
 तां वृक्षं एषं बहु पुत्रतां ॥ अक्षमेधे प्रजाः संदधातु स्वाहा ॥ तिलाः कृष्णा सिलाश्चैतास्तिलासौम्या वसानुगाः ॥ तिलाः पु
 न्तु मे पापं यत्किं विदुरितं मयि स्वाहा ॥ चोरस्यान्नं न व आरुं ब्रह्म हागुरुतल्यगः ॥ गोस्त्ययं ६० सुरापानं भ्रूणहत्यातिशयं
 ति ६ शमयंतु स्वाहा ॥ श्रीश्चल स्त्रीश्च पौष्टीश्च कीर्त्तिवो नृण्यतां वृक्षं एषं बहु पुत्रतां ॥ अक्षमेधे प्रजाः संदधातु स्वाहा ॥ वा
 स्वाहा ॥ ॥ प्राणापानमानोदानसमाना मे अर्धं तां ज्योतिरहं विरजा विधापाभ्यास ६० स्वाहा ॥ वाग्मनः त्वक्चक्षुः
 श्रोत्रजिह्वा घ्राणो रेतो बुध्वा कूतिसंकल्पामे अर्धं तां ज्योतिरहं वि ॥ त्वक्चक्षुः सस्रुधिरमेरोमज्जासायवोऽस्थीनि मे अ
 र्धं तां ज्योतिरवि ॥ शिरः पाणिपादपाश्वर्यहो रुदरजंघशि शोपस्थवायवो मे अर्धं तां ज्योतिरहं वि ॥ उत्तिष्ठ पुरुष हरीत
 पिंगललोहिता रूहे हि देहि देहि दायैता मे अर्धं तां ॥ पृथिव्या पस्ते जो वाय्वा कोश मे अर्धं तां ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधा मे अ
 र्धं तां ॥ मनो वाक्काय कर्माणि मे अर्धं तां ॥ अमृताभा वैरहं कारे ज्योति ॥ प्रात्मा ये अर्धं तां ज्योति ॥ अंतरात्मा मे अर्धं तां ॥
 परमात्मा मे अर्धं तां ॥ अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानंदमय मात्मा मे अर्धं तां ज्योतिरहं वि ॥ रुधे स्वाहा ॥ रु

त्रिपासाय ॥ विश्वाद्ये ॥ अग्निवानाय ॥ कपोलकाय स्वाहा ॥ इति त्रिपासा मन्त्रा ज्येष्ठामलस्त्री नो शयाम्यहं । अमरतिमसहृदिवस
 र्वात्तिर्लुं दमे पाय्मा ॥ स्वाहा इति ॥ ततः स्थिष्टकृदादि हुत्वा ब्रह्मणे हिरण्यमाज्यपात्रं बद्ध्वा समासिंचयेत्पितृपतिष्ठेत ॥ अत्र केचिद्वन
 येः सावित्री प्रवेशं हणो इति बाहुः ॥ ततो याते अग्ने इति त्रिस्त्रिरेकैकं जिघ्रन्तात्मन्नीन्समाशय्य गुरवे सर्वस्वं दत्त्वा तनोपदिष्टो हरिं
 स्मरन् भूधं वा कुस्तिष्ठन् देवाः साक्षिणः कृत्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सत्यं सतमयेति त्रिरूपां अत्रिरूपाः त्रिरुपुत्रैश्चोक्ता जलसमीपं गत्वा स्ना
 त्वा अभयं सर्वभूतेभ्यो मन्त्रः स्वाहेति त्रिरंजलिं हिस्रा युवासुवासां शतिकाषायं कौपीनं वा सद्यपरिवाय सवेमंगोपायेति मुख्यं वेणुं पाल्ता
 शं वेत्त्वमोदुवरं वा देउंगं स्लीयात् ॥ अत्र पुत्रकामो गृहस्थः शंखेन पुरुषस्तेन दंडमभिधाय दद्यादित्याचारः ॥ ततः शिरवामुत्पाद्य
 ॐ भूर्ः स्वाहेति अग्नौ जले वा हुत्वा तथैवोपवीतं हुत्वा येन देवाः पवित्रेणेति जलपवित्रं । यदस्य पारे इति शिखं सावित्रा कमंडलुं व्याहृ
 तिभिर्भोजनपात्रे इदं विष्णुरित्यासनं वृषी वा गृहीत्वा ॐ भूर्स्तर्पयामीति अस्तसमस्ताभिर्महन्म इति तर्पयित्वा भूर्ः स्वधा भुवः स्वधा स्वः
 स्वधा भूर्भुवः स्वर्गं हर्नमः स्वधेति पितृंस्तर्पयित्वा उदुत्पं वित्रं तच्च हुहं सभुविष भूमामित्रस्येति नमः सावित्रे इति वसुधैव कुटुम्बकम् पुनः
 स्नात्वा जंघे स्नात्वा ॐ मिति ब्रह्मास्मीति दंसर्वमोमिति ब्रह्मवा एव ज्येति वर्षप्रवेदोष एषतपतिवेद्यमेवैतद्य एवो वेदोपदव
 नपरतीजपिष्टसहस्रगायत्रीर्जपमिति ॥ ॥ अथ यतिधर्माः ॥ प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा दंडादीनि मृदेव निधाय मुत्र
 पुरीषयोगं हृष्य चतुर्गुणं शौचं कृत्वा आचम्य पर्वदादं ग्रीवर्जं प्राणवेणुं दंतधावनं कृत्वा तेनैव मृदा वहिः कटिं प्रक्षाल्य जलतर्पण
 वर्जं स्नात्वा पुनर्जंघे प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा भार्जनान्ते कृत्वा केशवादिनामो न्ननामभिस्तर्पयित्वा ॐ भूर्स्तर्पयामीत्यादि अस्तस
 मस्तव्याहृतिभिर्महर्जनस्तर्पयामीति तर्पयेत् ॥ ॐ भूर्ः स्वाहेति स्वाहाशब्दोक्तैः स्वधाशब्दोक्तैश्चैभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित् ॥ ततश्च
 उत्तकांतरे ॐ मिति ब्रह्मास्मीत्याप पठित्वा तत्स्थाने भूर्स्तर्पयामीति अस्तसमस्ताभिस्तर्पयेदिति त्रासि न पर्वत्र ५

इति

वि. वि.

१२६

वर्षां जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिः रुद्रगायत्र्या त्रिः शिखा गायत्री जपेत् ॥ उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिः
३ ध्वं त्रिदत्ता मित्रस्य वर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसोमिभिरिदं विष्णुस्त्रिदेवो ब्रह्म यज्ञानमिति वोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नमः इति प्रहृष्टि
णामावर्त्तते ॥ ततो नत्वा आदित्याय विष्णुहे सहस्राक्षाय धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयादिति त्रिजपेत् ॥ एवं त्रिकालं । मध्याह्ने
विष्णुपूजां ब्रह्म यज्ञं च कुर्यात् ॥ ॥ अथ भिक्षा ॥ विष्णुमे सन्नमुशले व्यंगारे भुक्तवज्जने । काले पराह्ण भयिष्ठे नित्यं भिक्षाय
तिष्ठेत् ॥ दित्युक्ते काले उद्धर्य मिति यतस्तमि रदित्यमुपस्थाय ते नैव्यं व्यात्वा ३३ कृत्तेनेति प्रहृष्टिणं कृत्वा येते पंधान इति जप्त्वा
यो सो विष्णवाय्य आदित्य पुरुषो तर्हदिति ॥ सो हं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्यतं ॥ त्रिदंडं दक्षिणे त्वंगे ततः संधाय
वाङ्मुना ॥ पात्रं वामकरे शिखां श्लेषयेत् दक्षिणे नरे तेति वौधायनोक्तदिशा त्रीनपंच सप्रवाण्ड हान गत्वा भवत्पूर्वाभिः सांया
वित्वा धरणं मसि धर्तुं भूया इत्यागत्य अविरत्नं प्रोक्ष्य ईं भूः स्वधानमश्न्यादिव्यक्त समस्त व्याहृतिभिर्भूमौ शिखाभुंक्ता
प्रणवेण धौ इवा प्राणायामान् कुर्यादिति संक्षेपः ॥ गौतम आख्यायां भृगुः । यतिहस्ते जलं दद्यात् तै हं दद्यात् पुनर्जलं ॥
भेहं पर्वतमात्रं स्यान्न जलं सागरोपमं ॥ अत्र सर्वत्र मूलं माधवीया परार्कमहन रत्नं सत्यं सारा दो ज्ञेयं ॥ कण्वः ॥ ए
करात्रं वसेद्भूमे नगरे पंचरात्रकं ॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत् ॥ मात्स्ये ॥ अहो मासान् विहारः स्याद्य
तीनां संयथात्मनां । एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ॥ अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तन विद्यते ॥ अत्रिः ॥ भि

रामः

१२६

सादनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनं ॥ कर्त्तव्यानि घटे तानि सर्वथा नृपदंडवत् ॥ मंचकं शूलकं च स्त्रिकथां लौक्यमेव वा ॥ दिवा
स्नानं वपनं च यतीनां पतनानि घट् ॥ आसनं पात्रलोपश्च संवयः शिष्यसंग्रहः ॥ दिवा स्नापो दृथा जल्यो यते र्वध करणिष
ह ॥ ह ॥ नाद्येतयं नवकृत्यं न श्रोतयं कथं नः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ यतिपात्राणि मृदेणु शैर्वलावु मयानि च ॥ मदनरत्ने ॥ त्रिः ॥
पित्रर्थं कल्पितं सर्वमन्नं देवादि कारणात् ॥ वर्जयेत्तादृशीभिः सांपरवाधा करि नथ ॥ दहस्पतिः ॥ नतीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवास
परोयति ॥ नवाध्ययनशीलः स्यान्नवाख्यानपरो भवेत् ॥ एते ददत दर्थभिन्नपरं ॥ अत्रिः ॥ स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो व
लेकृतिः ॥ भिः सादनं जपः संध्याभागः कर्मफलस्य च ॥ एते यतिधर्मो ह्यर्थः ॥ अन्येपि माधवीयमिता हरादौ ज्ञेयाः ॥ वानुर्मास्य
पञ्चैवपनं कार्यं व्यासहजावर्जम् ॥ अन्यदा त्रुसंधिषु कार्यम् ॥ ॥ अथ यति संस्कारः ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ सर्वसंगनिवृत्त्यर्थं ध्या
नयोगरतस्य च ॥ ततस्पर्द्धहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया ॥ तथा ॥ कुधीवकं तु प्रहरेत् स्वरये बव हृदकं ॥ हंसोजले धुनिः स्तूपप
रहंसं प्रहरेत् ॥ पलाशमूलेन दीतीरे ॥ यत्र वागंधपुष्पा लंकृतं शवं वाघघोषेण नीत्वा दंडमात्रं व्याहृतिभिः स्वात्वासप्त
व्याहृतिभिः त्रिः प्रोक्ष्य दर्भानास्तीर्थेन वघटे पंचरत्नोदकं हृत्वा नारायणः परं ब्रह्मेत्यभिमंत्र्य तैर्नैव संस्नाप्याद्या हरेण
वस्त्रगंधपुष्पधूपशीयान् दत्वा विष्णो हव्यं रुरुवेति शवं गर्जे निधाय इदं विलुगिति हं हिरण हस्ते दंडं यदस्य धारे इति शब्दे
शिष्यं येन देवाः यवित्रेणेति मुखे जलपवित्रं सावित्रोदरे पात्रं भूमिः श्वेति गुह्ये कर्मंडलुं निधाय विनिः श्रुतिदशहोरात्राभि
पञ्चयः इति जेष्ठादृशीदीकायां स्मृत्यर्थसारे च ॥ दहच्छोनकस्तु यतिं पुरुषस्तु केन स्नापयित्वा वदेततः ॥ पणवेन सुहृद्वारं प्रो

रूपेदथसर्वतः ॥ विष्णोर्हृद्वररुखेति यजुषा प्रणवेन च ॥ गतैः प्रेतैः विनिः स्विष्य वेदं विष्णुर्विवक्रमेति संत्रेण दंडं तु दद्याद्दक्षिण हस्तके ॥
 पूर्वानं भूर्भुवंसश्चेत्युक्ता शंखेन भेदयेत् ॥ गतैः यरुषस्सुक्तेन लवणेन प्रप्रयेत् ॥ गालश्चादिरुतार्थं सम्यग्गतं प्रहरयेदिति ॥
 कुटीवकस्य तु दाहः कार्यः ॥ यथा ॥ सर्वं प्राग्वत् कृत्वा ऽग्निं प्रज्वाल्य साग्नेर्दक्षिण करे उपावरो हेतुपरोत्तु निर्मथ्य वा गतैः विति
 कृत्वा ऽग्निनाग्निः समिधत इत्यग्निं हत्वा सा वि आ प्रणवेन वा दहेत् ॥ ततो शतं प्रणवं नारायणः परं ब्रह्मेति यजत्वा स शिरः प्रण
 वमाहृत्या गायत्र्या तद्भस्मास्थितीर्थे क्षिप्वा स्नाना स्तुविः ॥ नास्यान्यदौर्ध्वदेहिकं ॥ त्रिदंडं ग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत इति स्मृतम् ॥
 एकादशोद्दिपावर्णं ॥ द्वादशेनारायणवलिः ॥ तद्विधिरन्यश्च विशेषं प्रागुक्त इत्यलंबहुना ॥ ४॥ ॥ ४५॥ ॥ ४६॥ एवं
 निरूपितमिदं गहनं तु धर्मतत्त्वं विचार्य क्वचनैश्च नयेच्च सम्यक् ॥ तद्दोषदृष्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोस्मि
 तेषु ॥ १॥ मया सद्दासद्दायदिदं गदितं मंदमतिना किमेतच्छ्रवणं वाध्यवसितुमतिस्वल्पमतिना ॥ तदेवं यत्किंचिद्भूदितमिह विख्यात
 महिमाप्रतापो ये सर्वो विकसतितुषित्रोश्चरणयोः ॥ २॥ यो भादृतं त्रगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रांतरेषु निखिलेषु पिमर्मभे
 ता ॥ यो ब्रह्मः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतो ऽमुनास्तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥ ३॥ श्रीभट्टशंभुश्च श्रीभट्टनारायण
 हरिस्तनोः ॥ श्रीरामकृष्णस्य सुतः कृती ये व्यधानि बंधं कमलाकराय ॥ ४॥ नानानिर्णयवत्त्वा निर्णयसिंधुः प्रोच्यतां विव

रामः
 १२७

आदिपुस्तकः ॥ अत्र कित्तेमहोरोगेः विहितस्तुमान्परिः। अविशेः ज्वलनं दीप्तं कुर्यादन्तर्गतं तथा। अगाधतोयराशिर्वाभोगोः पतनमेव वा गच्छेत् महापथं वापि तु धारिणिमादरात्। अथागवदशाखायां देहत्यागं करिष्ये।
अथ देहविनाशस्य प्रसिद्धांशमहामतिः। उक्तमात्राप्रधानलोकाः प्राप्तावती भवेत्कथितं। महापापस्यात्वेर्गोदिमाभोगाः प्रवृत्तयः। एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजंतुषु। नराणां मथनाशिरां सर्वकालेषु सर्वदा। ईदृ-
शमृतकं येषां जीवानां कुत्रचिद्विद्विरे। आशीर्वस्था अहंतेषां व आनलं हेतुवत्। वायुस्य मये दृष्टं प्रत्याख्याती भवति। आत्मानं धातये दत्तं। एवमप्यनशं नृभिः। तस्य त्रिरत्रमाशौ वंछितीये वस्थि संवत्। तर्को य-
त्तदकं कृत्वा वतुर्थे आ कृमावरेत् त्वमिहोपिकलमुखेनाहं भगुप्रपतनाऽऽजनाकपृष्ठमनापाकारिणि व्याप्तोपि तले सप्तसहस्राणि वतुर्देशं दुताशने। ननाशकस्य राजेऽहं कलेऽख्या न विद्यते ॥

यस्य सायायोद्यासायावपासाय अवेशोकाय तपत्येतपते ब्रह्महत्याये सर्वस्मै शतिस्वाहंतैराहुतयोऽप्यधिकाउक्ताः ॥ गृह्यकारिकायां ॥
यदागर्भवती नारी सशस्या संस्थिता भवेत् ॥ कुंभं भित्वा ततः शल्पं निहरेद्यदि जीवति ॥ प्रसीते निखने तनुं प्राथश्चिन्नमतः परं ॥ सात्रयस्त्रिं-
शताकृच्छ्रेऽध्यते शल्परोषतः ॥ सगर्भं दहने तस्या वर्णं जं बधपातकं। आयश्चित्तं चरित्वा तु अर्धं तिपापकारिणः ॥ दग्धानुगर्भसंयु-
क्तां त्रिरंकुक्षुमावरेत् ॥ अथान्वारो हणं स्त्रीणां मातनो भर्तु रेव च ॥ सर्वपाप रूपकरं विरयोत्तराण्य च ॥ अनेकस्वर्गफलं दंश-
क्तं दंतैव च ॥ जन्मांतरे वसौ भाग्यधनयुत्रादि दृष्टिदं ॥ फलमुत्तिष्ठत्यान्वारो हणं करिष्ये उत्पुक्ता हरिद्राकुंकुमांजनादिभूतशूर्पाणि
सुवासिनीभ्यो दद्यात् ॥ मंत्रस्तु लक्ष्मीनारायणो देवो बलसत्त्वगुणाश्रयः। गाढं सत्त्वं वमे देया द्वायनेः परितोषितः ॥ सोपस्क-
राणि शूर्पाणि वायनेः संयुतानि च ॥ लक्ष्मीनारायणं प्रीत्यै सत्त्वकामाददाम्यहं ॥ अन्तेः समीपमागत्य पंचरत्नानि पक्ष्मेवे ॥
नीलांजनतथा वधासुखे मुक्ताफलं न्यसेत् ॥ ततोऽग्निप्रार्थनं कृत्वा मंत्रेणानेन निश्चितं ॥ स्वाहा संक्षेपनिर्विघ्नं शर्वगोत्रं दुताशनं।
सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां पत्युरंतिकं ॥ ततोऽन्वावाज्येन अर्चयेत्तेजोधिपतये विघ्नवे सत्त्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतये पृथिव्यै
लोकाधिपतयेऽद्यारसाधिष्ठात्रीभ्यः वायवे वलाधिपतये आकाशाय सर्वाधिपतये कालाय धर्माधिष्ठात्रेऽद्यः सर्वसाहि-
लीभ्यो ब्रह्मणे वेदाधिपतये रुद्राय समशानाधिपतये ब्रह्मवाऽग्निं प्रदक्षिणी कृत्य दधमुपलंय संहृज्य उप्याजलिं गृहीत्वा
ऽग्निं प्रार्थयेत् ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानां भंतश्चरसि साक्षित्वा त्वमेव देवजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ अजगच्छामि भर्तारं वै-
धव्यभयपीडिता ॥ सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमां भर्तुरंतिकं ॥ मंत्रं च वायं सनकैः अविशे ब्रह्मताशनं ॥ कातरांतु प्रेतोत्तरे सुप्तां देवरः

ब्रह्मभारते। समाः सहस्राणि वसव्यै जले दशैकमत्रोपतने वषोऽत्र ॥ महाहवेषाश्चि रशीति गोत्रे हे प्रनाशने भारतवा हयागतिः ॥ अनेकसंविधिना मरणं भरणं विप्रजनस्य च। मुक्तेः मरणं त्रिविधं सारणं हरि-
तपुगहस्य। अथ विहितमरणप्रसंगादन्वारो हणं निर्णीयते ॥ अत्र हारिताम्ये भर्तारिया नारी समारोहे दुताशनं। सा संधति समावारा स्वर्गलोकं महीयते। मातृकं पेटकं वापि पत्रवैव प्रदीयते। कुलत्रयं पुनान-
तारं याजुगच्छति। शंखगिरसापि। तिस्रकोशोऽर्धकोशो वयनिरो मणिमांसे। तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्तारं याजुगच्छति। यालाग्रीपथायालं विला दुःकरते वलात्। तद्वदुद्वृत्तस्य नारी सहते नैव मोदते।
भर्तारमास्तु यमाना सरो गणे ॥ क्रीडिते पतिना सा हं यावदिदं श्वतुर्दशः ॥

नव आ कृतपवइयुग्मपनुसमापमोदेतिषडक्षितिमाल। भव्योसोतानर
मन्वापोत्तेणुअरसासोव। अयदवाहासावीक्षी। नभवेदाकदातिनी।
महालोचनुनदनेआकृपाप्रोक्षिआ। अ। अतिवालोकेरितिष्टलीमंड।
कयदवाहसमान। ए। एववेअसाक्षि। न। पा। आ। कृ। वमर्हतिद्यावव। पा।

५ अत्र ननु राशोऽवमये अथ हिनेस्त्रीमरुते पतिमरुतिदिनगणनयापि उद्दिष्टं ।
 इति काश्चिन्मात्रपक्षिणी ह्युक्तं । अतः पतिमनुपद्रवपत्नीचेरनलंगता । न ह्यनपदि
 लीकायां चेत्तत्कादेव शुभम् ॥ इति । पुत्रोऽसौ वाग्भिरक्षा समास्ताव